

*Історія
української
мови:
словник-довідник*

2013

Історія української мови: словник-довідник / ідея, упорядкування та окремі статті В. В. Денисюка. – Умань : Візаві, 2013. – 387 с.

Рецензенти:

Німчук В. В., доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент НАН України (Інститут української мови НАН України);

Полюга Л. М., доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу української мови (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України);

Торчинський М. М., доктор філологічних наук, професор (Хмельницький національний університет).

У довіднику систематизовано матеріал, що стосується блоку історико-лінгвістичних навчальних дисциплін, викладання яких здійснюється у вищих навчальних закладах України. Крім термінів, персоналій, у довідник включено відомості про писемні пам'ятки, до багатьох із яких додано й мовну характеристику.

Видання розраховано насамперед на студентів філологічних факультетів (спеціальність “українська мова”), викладачів, аспірантів, а також усіх, хто цікавиться історією української мови.

Від упорядника

Історія української мови – блок історико-лінгвістичних дисциплін, до якого входять старослов'янська мова, історична граматики української мови, історія української літературної мови, порівняльна граматики східнослов'янських мов та ін. Проте не всі з перерахованих дисциплін достатньою мірою забезпечені навчально-методичною літературою. Фактично, найкраще забезпечений курс старослов'янської мови. При вивченні ж інших навчальних дисциплін викладачі змушені використовувати підручники 20–30-річної, а то й більше давнини. Звичайно, деякою мірою цю прогалину заповнюють періодичні видання, публікації у збірниках наукових праць. Але якщо журнали ще можна віднайти в читальних залах, то зі збірниками сутужніше: вони залишаються в авторів, а студенти периферійних вищих навчальних закладів задля статті навряд чи поїдуть у Національну бібліотеку України ім. В. І. Вернадського. Бракує наукових розвідок з історії української мови і в мережі Інтернет. Дещо полегшив пошук інформації з історії української мови вихід енциклопедії “Українська мова” (2000). Однак навіть виправлені й доповнені друге (2004) та третє (2007) видання вийшли настільки малим тиражем, що ще до того, як дійшли до шанувальника рідної мови, вже стали справжнім раритетом.

Недостатність навчально-методичного забезпечення упорядник відчув особисто, оскільки викладає історичну граматику української мови. Тому виникла ідея створення своєрідного універсального довідкового видання, що прислужиться при вивченні і старослов'янської мови, й історичної граматики української мови, й історії української літературної мови та ін. Для підготовки цього видання було використано матеріали енциклопедії “Українська мова” (2000, 2004, 2007), “Енциклопедії історії України” (2003), “Енциклопедії сучасної України” (2003), книги Я. Запaska “Українська рукописна книга”, а також матеріали довідкового видання “Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України – 75, 1930–2005”, передмови до історичних словників української мови, окремі наукові розвідки. У деякі статті внесено доповнення.

Укладаючи довідник, керувалися програмами зі старослов'янської мови (К., 1977), з історичної граматики української мови (К., 1984, 1999; Львів, 2003), історії української літературної мови (К., 1990, 2003; Львів, 2005), порівняльної граматики східнослов'янських мов (К., 1972).

Упорядник висловлює щиру подяку шанованим рецензентам В. В. Німчукові, Л. М. Полюзі, М. М. Торчинському, а також докторам філологічних наук, професорам Н. В. Гуйванюк та В. Ю. Франчук за цінні поради та допомогу в укладанні довідника.

А

“Азбучна війна” – боротьба української громадськості Галичини в ХІХ ст. проти полонізаторських спроб латинізувати український алфавіт. Мали місце два спалахи “азбучної війни”. Перший був викликаний появою 1834 р. “О wprowadzeniu abecadła polskiego do piśmiennictwa ruskiego” українського вченого Й. Лозинського, в якій він запропонував увести замість відповідної фонетичній системі української мови “мертвої” кирилиці польський алфавіт (абетка). Для наочного переконання в такій доцільності він 1835 р. цим алфавітом опублікував свою етнографічну працю “Ruskoje wesile”. Однак, захопившись чисто предметною стороною питання, Й. Лозинський не врахував, що в умовах штучної державної роз’єднаності українського народу та здійснюваної австро-польською верхівкою полонізаторської політики в Галичині латинізація українського алфавіту була, по суті, спрямована на відрив Західної України від Східної України та становила сприятливий ґрунт для здійснення цієї політики, а отже, була політично шкідливою. Ця пропозиція Й. Лозинського зазнала гострої критики, зокрема в публікації Й. Левицького “Відповідь на погляд про запровадження польської азбуки в руську писемність” (1834 р., польською мовою) та брошурі М. Шашкевича “Азбука і abecadło” (1836). Другий спалах “азбучної війни” спричинила спроба губернатора Галичини 1859 р. запровадити в українських школах латинку законодавчим шляхом. Хвилю масового протесту проти цієї спроби, зокрема в пресі, з боку української інтелігенції підтримали відомі славісти П.-Й. Шафарик і Ф. Міклошич.

(М. Худащ, “Українська мова” (2000), с. 12–13)

Акут – різновид інтонації довгих голосних, довгих за походженням дифтонгів та дифтонгічних сполучень у праслов’янській мові. Позначається знаком ´ або ˝ над відповідним голосним (дифтонгом, дифтонгічним сполученням). Реконструюється як висхідна або висхідно-спадна інтонація. Реконструкція праслов’янського акута як висхідно-спадної інтонації є точнішою. Саме через свою двокомпонентність (підняття тону – спад тону) акутова інтонація могла існувати лише на довгому голосному (дифтонгові, дифтонгічному сполученні). Вона характеризувалася

підняттям тону на першій морі довгого голосного (на першому елементі дифтонга чи дифтонгічного сполучення) і спадом тону на другій морі цього ж самого голосного (на другому елементі дифтонга чи дифтонгічного сполучення). Підняття і спад тону супроводжувалися відповідно посиленням і послабленням голосу. Тонічна (і динамічна) вершина припадала на початок другої мори довгого голосного (другого елемента дифтонга чи дифтонгічного сполучення). Українська мова, як і інші східнослов'янські, втратила старі інтонаційні розрізнення. Рефлекси давніх інтонацій (акута і циркумфлекса) найчіткіше зберігаються у словах з повноголоссям: на місці колишньої акутової інтонації дифтонгічного сполучення наголошується другий голосний повноголосся (**ворона, корова, колода, береза** і т. п.), а на місці колишньої циркумфлексової – перший голосний повноголосся (**ворон, голос, золото** і т. п.).

(В. Скляренко, “Українська мова” (2000), с. 15)

Алфавіт, абетка, азбука – сукупність усіх літер або складових знаків, прийнятих у писемності якої-небудь мови і розмішених у певному усталеному порядку. Алфавіти виникли в середині 2 тис. до н. е. в консонантно-звукових системах письма. Найдавніший давньосемітський фінікійський алфавіт, що став основою більшості давніх і нинішніх літерно-звукових алфавітів, у т. ч. пунічного, давньоєврейського, арамейського, грецького (кін. 2 тис. до н. е.), складався з 22 графічних знаків, розташованих один за одним у чіткій послідовності. Вони позначали приголосні звуки або напівголосні звуки й дістали назви за акрофонічним принципом (звукове значення літери відповідало першому звукові в назві літери). Можливість письма без літер на позначення голосних звуків зумовлювалася характером семітських мов, де семантика кореня пов'язана з приголосними, а голосні виражають словотвірні й граматичні елементи слова. Тотожним з фінікійським було розташування літер грецького архаїчного алфавіту, який виник, очевидно, у VIII ст. до н. е. Спочатку він майже повністю збігався з фінікійським, а згодом до нього було введено додаткові літери. Для позначення голосних у грецькому алфавіті були використані, зокрема, ті літери, що позначали фінікійські приголосні, чужі грецькій фонетиці.

Поступово, із виникненням західногрецького і східногрецького письма, певних змін зазнали й алфавіти (у формах та вживанні деяких літер). На основі західногрецького виникли італійські алфавіти, у т. ч. етрусський (VII ст. до н. е.), з якого походять давньонімецькі руни

(III ст. до н. е.) і латинський алфавіт (VI ст. до н. е.). За часів Римської імперії та Середньовіччя латинський алфавіт у зв'язку з поширенням впливу католицької церкви набув міжнародного характеру, закріпився у писемності багатьох країн Західної і Центральної Європи, а пізніше став основою створення французького, німецького, англійського, італійського та інших алфавітів європейських народів. Із старогрецького в V–IV ст. до н. е. виник грецький класичний алфавіт, а потім – греко-візантійське письмо. На 403 р. до н. е. грецький класичний алфавіт складався з 24 літер (на позначення 17 приголосних та 7 голосних звуків). Класичне грецьке письмо стало основою коптського (християнсько-єгипетського), готського, грузинського, вірменського та слов'янського алфавітів. Зокрема, на основі візантійського скоропису була створена глаголиця, а на основі греко-візантійського уставного письма IX–X ст. – кирилиця.

Глаголичний алфавіт складався з 40 літер, кириличний – спочатку з 38, згодом – із 44; з них 24 літери запозичені з греко-візантійського уставу, а інші 20, що передавали відсутні в грецькій мові звуки слов'янського мовлення, взято з інших писемних систем (зокрема, літера **ц** – з єврейського алфавіту, **ч** і **ш** – з глаголиці) або утворено шляхом видозміни грецьких літер (пор. **в** як видозміна грецької **β**, **@** і **#** – видозміни грецького уставного **Α**) та використанням лігатурних сполучень кириличних літер (**ѣ** від кириличного **і**; **ѣ**, **ѣ** – результат графічних ускладнення **ѣ**; **ѣ** – лігатурне поєднання **ш** і **т**; **|** – поєднання літер **ѣ** та **і**; йотовані **ѣ**, **ѣ**, **>**, ****, **ѣ** – лігатурні сполуки кириличних **і** з відповідними літерами **є**, **а**, **#**, **@**, **оу** тощо). Кириличний алфавіт поширився серед православних слов'ян у Сербії, Болгарії і Київській Русі, ставши основою писемних систем сербської, болгарської та східнослов'янських мов. До XIX ст. кирилиця вживалася також у румунів.

Хоч кириличний алфавіт утвердився в Русі в X–XI ст. із запровадженням християнства, грецькі літери, а потім – первісна кирилиця, цілком вірогідно, стали вживатися на давньоруських землях значно раніше, можливо, з VI–VII ст. н. е. Азбуку, очевидно, значно давнішу від азбуки, згаданої Храбром, і “Мюнхенського абетцедарія”, виявлено на стіні Софійського собору в Києві (27 літер, з яких 23 збігаються з грецьким алфавітом, і 4 слов'янські – **б**, **ж**, **ш**, **щ**). Вона, можливо, відбиває “передкириличний” етап поступового освоєння грецького алфавіту і введення до нього перших слов'янських літер.

Графіка кирилиці протягом X–XVIII ст. зазнавала змін. У сербському письмі до неї були додані літери **љ, њ, ѣ, ђ, џ** та ін. На Русі кирилиця також не повністю відповідала живій мові, тому з самого початку її застосування відбувався інтенсивний процес пристосування слов'янської писемності до звукового ладу давньоруської вимови: рано вийшов з ужитку юс великий **@** на позначення носового **ѣ**, і в пам'ятках кін. XII–XIII ст. він майже не зустрічається, а натомість вживаються літери **ѣ, ѣ**. Юс малий **#** стали використовувати переважно для позначення голосного **а** після м'яких приголосних (**п#ть, м#со, оув#дати**). Після поширення книгодрукування виникла суспільна необхідність в упорядкуванні алфавіту й правопису. За російською реформою 1708–1710 рр. було введено гражданський шрифт, з алфавіту усунено декілька непотрібних літер: омегу (**Ѡ**), пси (**Ѱ**), ксі (**Ѳ**), земля (**Ѣ**), іжицю (**Ѥ**), остаточно вилучено юс великий та юс малий (**@, #**), замість **ѣ, ѣ** введено **е, я**, узаконено спорадично вживані з XVI ст. літери **э** та **я**. Проте окремі з них (напр., **@, Ѱ, Ѥ**) то знову поновлювалися, то вилучалися.

Протягом XVIII–XIX ст. гражданський шрифт був прийнятий за основу білоруського, болгарського і сербського алфавіту. Наприкінці XVIII ст. він став також основою нового українського алфавіту, а в Західній Україні витіснив кирилицю лише в кін. XIX ст. Протягом XIX ст. поступово вийшли з ужитку літери **ѣ, ѣ, ѡ** і закріпилися в сучасному звуковому значенні **є** та **ї**, літерою **и** стали позначати звук **и** з давніх **ѣ** та **ѣ** (дим, диво), а літерою **і** – звук **і** з **ѣ** та **ѡ, ѡ** в нових закритих складах (ліс, сік, ніч). 10.X.1918 р. відбулася реформа російського алфавіту, що сприяло остаточному впорядкуванню українського алфавіту у 20-х рр. XX ст.

(Г. Півторак, “Українська мова” (2000), с. 19–21)

Аорист – у давніх слов'янських мовах видо-часова форма, яка означала нетривалу або разову дію, що виявляла себе до моменту мовлення (мин. ч.) і в момент мовлення уже не була актуальною. Залежно від свого походження аорист змінювався за двома парадигмами. У праслов'янській мові збереглися форми тематичного кореневого і сигматичного (із суфіксом **-s-**, який ще в праслов'янський період перейшов у **-x-**, що у відповідних фонетичних умовах дав **-ш-**) аорист. Особові форми обох мали багато спільного, пор.:

Тематичний кореневий аорист

	Однина	Множина	Двоїна
1 ос.	могъ	могомъ	моговĥ
2 ос.	може	можете	можета
3 ос.	може	мог@	можете

Сигматичний аорист

	Однина	Множина	Двоїна
1 ос.	знахъ	знахомъ	знаховĥ
2 ос.	зна	знасте	знаста
3 ос.	зна	знаша	знаста

У дієсловах із коренем на приголосний у праслов'янській мові замість суфікса *-хъ-* у сигматичному аористі частіше виступає суфікс *-охъ-*. Так утворився **новий сигматичний аорист**:

	Однина	Множина	Двоїна
1 ос.	несохъ	несохомъ	несоховĥ
2 ос.	несе	несосте	несоста
3 ос.	несе	несоша	несоста

У давньоруській мові від дієслів з основою або коренем на голосний утворювалися форми старого аориста (**сътвори^{хъ}**, **видĥ^{хъ}**), а від дієслів з основою на приголосний – форми нового аориста (**рĥкохъ**, **несохъ**, **идохъ**). До традиційних закінчень у 3-й особі однини і множини могло ще додаватися закінчення **-ть**: **несеть**, **сътворить**, **несош^{ать}**, **створиш^{ать}**. У мові українських грамот XIV–XV ст. форми аориста майже не вживалися. Протягом наступних століть їх інколи використовували як літературний прийом. У новій українській літературній мові аорист уживається для стилізації під давню мову: “Владимир князь перед народом Убив старого Рогволода, **Потя** народ, княжну **поя**, **Отиде** в волості своя” (Т. Шевченко).

Решткою аориста в сучасній літературній мові є частка **би** (**б**), первісно 2–3 особа аориста дієслова *бути* (*быти*). У прикарпатських говірках збереглося закінчення 1 особи однини аориста в дієсловах *бути*, *мести*, *вести*, *плести*, *бости*. Форми *бих* уживають і гуцульські говірки. Висловлюється думка, що сучасні конструкції з наказовим способом у значенні минулої дії (напр., *А він і схопи мішок*) генетично розвинулися з 2–3 особи аориста.

(В. Русанівський, “Українська мова” (2000), с. 30)

Апокопа (грец. – відсікання), усічення – опускання одного чи кількох звуків у кінці слова внаслідок акцентно-фонетичних процесів, що призводять до скорочення слова. Внаслідок апокопи в українській мові виникли форми дієслова теп. ч. є < **єсть**, 2-ї ос. одн. **ходиш** < **хо-диши**, 3-ї ос. одн. **пише** < **пишеть**; мин. ч. одн. ч. р. **ніс** < **несль**, 2-ї ос. одн. і мн. нак. сп. **сядь** < **сяди**, **несіть** < **нес-іте**; прислівники **так** < **та-ко**, вищ. ст. **більш** < **больше**, **гірш** < **горьше**; іменники **четвер** < **четвергъ**, **Костя** < **Костянтин** тощо. Те ж можна сказати про ненаголошені форманти **-ть** < **-ти** (**ходіть** < **ходіти**), **-м** < **-мо** (**ходим** < **ходимо**), частки **сь** < **ся**, **б** < **би**, **ж** < **же**. Широко виявляється апокопа і в говорах: **мо**(може), гуцульське: **Бра Ива, хо!** (Брате Йване, ходи!).

(Й. Дзензелівський, “Українська мова” (2000), с. 30)

Апостол “Христинопільський”, або “Городиський” (серед. XII ст.). Діяння і Послання апостольські, починаючи з Діянь XIII 20. Частина попереднього тексту є у київському уривку. Текст Послання не має закінчення. Як видно з приписки, рукопис в кінці XIV або на початку XV ст. знаходився в Городищі (в монастирі (?) – тепер, можливо, с. Городище Сокальського р-ну Львівської обл.). На думку О. Колесси, десь близько 1773 р. він був разом з бібліотекою переданий з Городиського монастиря, після його закриття, до Христинопільського монастиря, що знаходився поблизу (засновано 1763 р.). 1888 р. рукопис побував на виставці в Ставропігійському інституті у Львові, а 1908 р. став власністю того ж інституту. Під час першої світової війни рукопис був вивезений до Ростова-на-Дону; 1928 р. повернутий Ставропігійському інституту. В роки Вітчизняної війни рукопис зберігав І. С. Свенціцький, який у березні 1948 р. передав його Львівському історичному музею. Уривок з 8 аркушів, який зберігається в ЦНБ АН України, належав львівському історичному А. С. Петрушевичу, що придбав його не пізніше 1874 р. і ототожнив з основною частиною рукопису. Уривок А. С. Петрушевич подарував бібліотеці Київською університету між 1896–1901 рр. **Мовні особливості**. Виразні південнорусизми: нове **ћ** – **осу́жћнь** (арк. 1 зв.); у зам. **в** – **оу васъ** (с. 14), **оу коунћ** (с. 18 зв.); **о** зам. **е** після **ш** і **щ** – **имоуцому** (с. 85), **твор#цому** (с. 113), **вћроуюцому** (арк. 4 зв.), **мћньшому** (с. 125); випадання **д** – **семћмь** (с. 223), **семьи** (там же); **х** зам. **к** – **хр(є)щєные** (с. 30), **хрстихъ** (с. 138); **жч** зам. **жд** – **дъжчь** (арк. 67, 79), **не быти дъжцю** (с. 79); давальний відмінок однини іменників чоловічого роду із закінченням **-ови** – **Корнилови** (арк. 2),

Павлови (с. 34, 56); займенники – *тобѣ* (арк. 4, 5 зв.), *собѣ* (арк. 1, 7 зв., с. 39, 56) та ін. (посилання на арк. з київ. уривку, а на стор. – з публікації Е. Калужняцького).

(Я. Запаско, “Українська рукописна книга”, с. 199–201)

Апостол апракос “Бибельський” (поч. XIV ст.). Уривок послань апостола Павла до коринтян, римлян, галатів і ефесян. Назву отримав від с. Библо, де мешкали в XIX ст. власники рукопису – родина Копків (тепер Старосамбірський р-н Львівської обл.). Куплено бібліотекою Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка в Софії Копкової в Перемишлі 1924 р. До ЛПБ рукопис надійшов разом зі збіркою НТШ 1940 р. **Мовні особливості.** Українізми: *ѣ* зам. *е* – *оу весѣль*~ (арк. 35), *вѣщѣ* (арк. 6 зв.), *мститѣль* (арк. 7), *строитѣль* (арк. 29), *тѣжѣсть* (арк. 16 зв.), *ѣще* (арк. 32), *осоужѣнь*~ (арк. 1), *блужѣнь*” (арк. 25 зв.), *оутѣшѣнь*~ (арк. 9 зв.), *на оучѣнь*~ (арк. 5), *оброучѣнь*~ (арк. 27 зв.), *смѣрѣнь*~ (арк. 18), *стѣбль*~ (арк. 11 зв.); опущено *д* – *прѣже* (арк. 33); *и* зам. *ѣ* – *наша книги... почита~ми и вѣдоми* (арк. 15), *аки* (арк. 1 зв., але є й *акы*); *оу* зам. *в* – *оу поустыни* (арк. 4 зв.), *оу коринфи* (арк. 13), *оу коупѣ* (арк. 18).

(Я. Запаско, “Українська рукописна книга”, с. 252)

Астериск (*), зірочка – друкарський складальний знак у вигляді зірочки, який ставлять перед словоформою, коли вона гіпотетична, реконструйована або можлива, але не засвідчена в писемності (напр., праслов’янське **veselъje* – ‘весілля’, **ліствиця* – ‘драбина’, *лишень* < **лише не* та ін.).

(Г. Півторак, “Українська мова” (2000), с. 34)

Атематичні дієслова – у давніх слов’янських мовах ряд безсуфіксних дієслів, у яких особові форми та інфінітив утворювалися безпосереднім приєднанням закінчення до кореня, що збігався з основою. До атематичних дієслів у праслов’янській мові належали *jesmь, ѣmь, damь, vѣmь, imamь* та похідні від них (пор. форми інфінітива: *bŭti, ѣsti* < *ѣdti, dati, vѣsti* < *vѣdti, jѣti*). Вони характеризувалися своєрідним дієвідмінюванням (пор.: *jesmь, jѣmь, damь, vѣmь, imamь; jesi, jѣsi, dasi, vѣsi, imaši, jestь, jѣstь, dastь, vѣstь, imatь; jesmь, damь, vѣmь, imamь; jeste, jѣste, daste, vѣste, imate; sať, jѣdаť, dadеť, vѣdеť, imаť* і т. д.).

Атематичні дієслова в сучасній українській мові становлять окрему архаїчну групу, так звану третю дієвідміну, яка

характеризується рядом особливостей у дієвідмінюванні (пор. *їм, їси, їмо, їсть, їсте, їдять; дам, даси, дасть, дамо, дасте, дадуть; розповім, розповість, розповіси, розповімо, розповісте, розповідять* та ін.).

(С. Бевзенко, “Українська мова” (2000), с. 34)

Б

Балто-слов'янська мовна спільність – гіпотетична єдність у далекому минулому слов'янських і балтійських груп мов. Ґрунтується в основному на великій подібності у їхній лексиці. Балто-слов'янська мовна єдність чи прмова – одна з класичних проблем індоєвропейського мовознавства.

Історичний розвиток балто-слов'янських мовних взаємин характеризують чотири стани: 1) спільність; 2) паралельність – з різними ступенями близькості: від найближчої (I) через напівсередню (II), середню (III) до найдавшої (IV); 3) розходження; 4) зближення. Відповідно до цього головну теорію про балто-слов'янські відносини від індоєвропейських до вже історичних часів можна подати за допомогою таких формул – А. Шлейхер: 1–3; А. Мейє: 2(III) – 2(III) (тобто без змін); Я. Розвадовський: 1–3–4–2(III); Я. Ендзелін: 2(IV)–4–2(III)–3; В'яч. Вс. Іванов і В. Топоров: 2(I)–3. Найбільш принципозим є тут розрізнення спільності та паралельності незалежного виникнення подібних явищ в обох групах. Період особливої близькості балтійських і слов'янських мов датується орієнтовно серединою 1 тис. до н. е. Саме на цей період вказує факт спільних назв хронологічно пізніше освоєних металів (заліза, але не міді та бронзи) та культурних рослин (жита і вівса, але не пшениці та ячменю).

Спільність балтійських і слов'янських мов поширюється на всі мовні структури. Більш архаїчні своєю будовою балтійські мови надають у розпорядження дослідника історико-лінгвістичну перспективу для вивчення слов'янських, що нерідко зберігають лише релікти тих явищ, які в балтійських мовах представлені цілими системами. Структурна похідність багатьох слов'янських форм (по відношенню до балтійських) навіть викликала поширену в останні роки гіпотезу про походження слов'янських мов з периферійного західнобалтійського діалекту. В Україні основоположниками балто-слов'янської мовної спільності стали О. Потебня, Я. Ендзелін, Л. Булаховський.

(А. Непокунний, “Українська мова” (2000), с. 41–42)

Бевзенко Степан Пилипович (7.VIII.1920, с. Станіславівка, тепер Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл. – 15.I.2005,

Київ) – український мовознавець, доктор філологічних наук з 1962 р., професор з 1964 р. Закінчив 1945 р. філологічний факультет Одеського університету. Завідував кафедрами української мови Ужгородського (1950–1962), Одеського (1962–1981) університетів; 1982–1991 – завкафедри мовознавства і методики викладання мови Київського педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Автор численних праць: з історії української мови – “Нариси з історичної граматики української мови. Морфологія” (1953), “Спостереження над синтаксисом українських літописів XVII ст.” (1954), “Історична морфологія української мови. Нариси із словозміни та словотвору” (1960), “Історія української мови. Морфологія” (1978, у співавторстві); діалектології – “Вступ до української діалектології” (1965), “Українська діалектологія” (1980), “Українська діалектологія. Збірник вправ і завдань” (1987); “Структура складного речення в українській мові” (1987); історіографії мовознавства – “Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови” (1990); словотвору, ономастики. Уклав “Інверсійний словник української мови” (1985, у співавторстві). Організатор й активний учасник систематичного вивчення закарпатського діалекту в синхронічному й діахронічному аспектах. [ст. “Лабіалізоване **ы** (**ы**) в говорах Закарпаття (питання про характер старовинного слов’янського **ы**)” (1955), “Програма для збирання матеріалів до діалектологічного атласу українських говорів Закарпатської області УРСР” (1961, у співавторстві)]. У книзі “Історія українського мовознавства” (1991) подав власну інтерпретацію періодизації історії вивчення української мови.

(М. Желєзняк, “Енциклопедія сучасної України” (II, 2003), с. 361;
В. Німчук, “Українська мова” (2004), с. 43)

Берестяні грамоти – пам’ятки давньої східнослов’янської писемності (XI–XV ст.), написані на доступному дешевому матеріалі – бересті (давньорус. **бересто**, укр. **берест**, діал. **березто**, рос. **береста** ‘кора, луб берези’). Текст продряпувався, видавлювався писалом – загостреним металевим або кістяним стрижнем, на протилежному кінці якого (нерідко оздобленому) було вушко для підвішування його до пояса. Завдяки такому способу нанесення текст зберігався і в ґрунті. Ймовірно, берестяна писемність існувала повсюдно на Русі, але не скрізь місцевий ґрунт сприяв консервації берести. Про поширеність берестяних грамот свідчать численні знахідки, писані у різних містах, у т. ч. в Києві. Вперше берестяні грамоти знайдено

влітку 1951 р. під час археологічних розкопок у Новгороді (звідси переважна більшість їх, на 1988 р. – бл. 690). Чимало берестяних грамот виявлено згодом у м. Старій Русі (на 1988 р. – 23), Пскові, Твері, Смоленську, Вітебську, Мстиславі (на 1988 р. разом – бл. 20), Торжку, Москві. На території сучасної України пам'ятки берестяної писемності (три фрагменти берестяних грамот й одну цілу) знайдено 1988 р. під час археологічних розкопок у передмісті давнього міста Звенигорода (тепер с. Звенигород Львівської обл.) – у культурному шарі, який датують 1110–1137 рр. Дату берестяних грамот встановлюють за культурними шарами, за допомогою дендрохронології, на основі особливостей мови. Внаслідок багатовікового перебування у землі чимало текстів дійшло до нас ушкодженими, у фрагментах (хоч останнє може бути зумовлене й тим, що після прочитання адресати нищили, викидали їх). За змістом берестяні грамоти – насамперед ділове і приватне листування (доручення, розпорядження, боргові зобов'язання, чолобитні, духовні та охоронні грамоти, купчі, учнівські вправи і т. п.). Їх писали люди різних соціальних груп, що свідчить про порівняно високий рівень грамотності на Русі. Вони більш-менш дотримувалися норм літературної мови, але багато неофіційних текстів дуже близькі до живої розмовної мови тих часів. Звідси цінність берестяних грамот для вивчення історії давніх східнослов'янських говорів, а також суспільних відносин, економіки тощо.

(В. Німчук, “Українська мова” (2000), с. 45)

Беринда Памво (світське ім'я – Павло; між 1555–1560, Самбірщина, ймовірно с. Чайковичі, тепер Самбірського р-ну Львівської обл. – 13(23).VII.1632, Київ; похований у Києво-Печерській лаврі) – український мовознавець, письменник, перекладач, гравер, друкар, педагог. Був високоосвіченою людиною: знав церковнослов'янську, грецьку, латинську і польську мови. Належав до гуртка Балабанів, що об'єднував українських культурно-освітніх діячів 1-ї пол. XVII ст. Працював у Стрятинській (1597–1605) та Крилоській (1606–1608, тепер Івано-Франківська обл.) друкарнях. Активний діяч Львівського братства, працював у братських друкарні і школі (1613–1619), у Львові (до 1613) постригся в ченці. Близько 1616 р. його запрошено до Києва для участі у підготовці видання книги “Анфологіон” (автор передмови). Восени 1619 р. разом із сином Лукашем та Степаном Бериндою (ймовірно, братом) переїхав до Києва і назавжди оселився в Києво-Печерській лаврі, виконував

роботу редактора, перекладача, друкаря, гравера, згодом став головним друкарем і завідувачем Києво-Печерської друкарні і, можливо, викладав у Київській братській школі. Як архітипограф, редактор і перекладач брав участь у виданні низки капітальних лаврських друків 20-х рр. XVII ст. Праця “Лексіконъ славенороскскій и имень тлькованіе” П. Беринди, що вийшла у світ 1627 р. з Києво-Печерської друкарні – найвидатніше досягнення староукраїнського словникарства. Складається з двох частин: “Лексіконъ” – церковнослов’янсько-український словник; “Имена свойственная...” – зібрання тлумачень топонімів й антропонімів, а також загальних назв неслов’янського походження. У пам’ятці майже 7000 статей (бл. 5000 у 1-й частині, 2000 – у 2-й, у т. ч. бл. 1400 онімів). У “Лексіконі...” застосовано всі основні засоби наукового опрацювання матеріалу, зокрема паспортизацію вокабул (реєстрових слів), ремарки, екземпліфікацію (подання цитат), вказівки на фразеологізми, в які входить вокабула, зауваження про орфографію, етимологію слова, відсильні ремарки. Головні джерела праці – “Лексис...” Лаврентія Зизанія, ономастикони Максима Грека, Мануїла Ритора, тлумачення онімів в антверпенському виданні Біблії (1571). Виявлено використання П. Бериндою словників доби Київської Русі та зарубіжних, староукраїнської глосографії тощо. Джерелом церковнослов’янського реєстру книги були: Острозька Біблія (всі її книги Старого й Нового Завіту), церковнослов’янські рукописи й друки до поч. XVII ст. Реєстр “Лексікона...” дібрано за диференційним принципом: специфічні церковнослов’янські слова (питомі й запозичені), спільнослов’янські лексеми, що архаїзувалися в українській мові кін. XVI – поч. XVII ст., є в ньому й українські слова.

Абсолютна більшість елементів неслов’янського походження, особливо грецьких і латинських, зібраних окремо у 2-й частині праці, супроводяться ремарками, які вказують на їх запозичення, й українськими відповідниками, що сприяло нормалізації лексики староукраїнської літературної мови на народній основі. Нормалізації служило й чітке формальне – за допомогою двокрапки – розмежування реєстру й перекладної частини. Остання зі старанно підібраними еквівалентами вокабул, з широким набором синонімів – одне з найбільших зібрань української лексики кін. XVI – поч. XVII ст. У “Лексіконі...” надруковано низку тлумачень енциклопедичного характеру. Значення слова автор розкриває і за допомогою етимологічних відомостей. Докладно опрацьовано

семантику багатозначних реєстрових слів. П. Беринда нерідко вказував на метафоричне й образне вживання слова, вперше в українській лексикографії застосувавши ремарки “преноснї”, “инорѣчнї”, “метафор.”. Праця – багатоплановий науково-лінгвістичний оригінальний твір. Відіграла видатну роль у розвитку вітчизняної й помітну – в розвитку зарубіжної лексикографії XVII–XVIII ст., ставши джерелом нових словників. Беринда вперше в українському друкарстві впровадив сюжетні ілюстрації.

(В. Німчук, “Українська мова” (2000), с. 45–46)

Білецький-Носенко Павло Павлович (16(27).VIII.1774, м. Прилуки, тепер Чернігівської обл. – 11(23).VI.1856, с. Лапинці, тепер у складі м. Прилук) – український письменник, перекладач, мовознавець, етнограф. Закінчив 1793 р. Шляхетський сухопутний кадетський корпус у Петербурзі. Перебував на військовій службі. З 1798 р. в чині капітана вийшов у відставку і мешкав переважно у своєму маєтку в с. Лапинцях. У 1801 р. обраний підсудком Прилуцького повітового земського суду. Протягом 1807–1809 рр. – помічник попечителя Прилуцької лікарні, з 1810 р. – наглядач (з 1812 р. – почесний наглядач). Був членом Товариства наук при Харківському університеті (з 1817 р.), Вільного економічного товариства у Петербурзі (з 1824 р.), Товариства любителів російської словесності при Московському університеті. Писав українською і російською мовами. Серед літературної спадщини Білецького-Носенка – байки, казки, балади, поеми і романи, переклади з німецької та французької мов. З мовознавчих праць за життя автора надруковано “Про мову малоруську” (1838), “Про перші громадянські літери в Росії” (обидві рос. мовою) та ін. П. Білецькому-Носенку належить кілька етимологічних розвідок, а також дослідження “Лінгвістичні пам’ятки повір’їв у малоросіян...”, “Грамматика південно-руської мови” (1843, російською мовою; не опублікована, доля рукопису невідома). Укладав “Словарь герменевтический, лингвистико-исторический, географический, с изъяснением истинного смысла устарелых, вышедших из употребления находящихся в летописях российских, старых законах и проч.” (незакін.). До нашого часу дійшли тільки автограф і одна копія “Словаря малороссийского или юго-восточнорусского языка..., составленного по произношению, каким говорят в Малой и Южной России...”, над яким автор працював протягом 1838–1843 рр. (опублікований 1966 р. у серії “Пам’ятки української мови”). Це

диференційний українсько-російський словник, у реєстрі якого подано тільки ті елементи, що лексично, фонетично, дериваційно й семантично відмінні в обох мовах: напр., **Бабак** (байбак) Сурок; **Багато** Много; **Де** Где; **Ирдити** Рдеть, краснеть. У його словникових статтях широко наводяться фразеологізми, приказки, прислів'я, фрази з живого мовлення тощо, іноді подаються етимологічні відомості, зіставлення з іншими мовами (напр., **Байда** Пустословие, **Байда** Праздношатающийся. “Байды бити”. Ничего не делать...). Словник складено на основі власних записів автора українських говірок, насамперед Лівобережжя, історичної Полтавщини, творів тогочасних письменників. Тут є також слова з давніх пам'яток. До реєстру введено флексії, суфікси (при яких часто даються парадигми змінних слів), префікси. Перед текстом словника вміщено розвідку “О языке малороссийском”, що є однією з перших спроб висвітлення історії української літературної мови. У кінці книжки додано розвідку “О придаточных окончательных корнях слов и слитных предлогах как новых источниках изображения идей” – чи не першу з дериватологічних праць в українському мовознавстві. Праця П. Білецького-Носенка, реєстр якої налічує 20000 вокабул, – перший великий словник новоукраїнської мови.

(В. Німчук, “Українська мова” (2000), с. 47–48)

Білодід Іван Костянтинович (16(29).VIII.1906, с. Успенське, тепер Успенка Онуфріївського р-ну Кіровоградської обл. – 21.IX.1981, Київ) – український мовознавець, академік АН УРСР з 1957 р., академік АН СРСР з 1972 р., з. д. н. УРСР з 1966 р. Закінчив 1932 р. літературно-лінгвістичний факультет Харківського університету. Викладав мовознавчі дисципліни у вузах України, з 1946 р. працював в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР й одночасно – в Київському університеті (з 1956 р. – професор). У 1957–1962 рр. – міністр освіти УРСР. У 1962–1978 рр. був віцепрезидентом АН України, 1961–1981 рр. – директором Інституту мовознавства. У 1964–1981 рр. – голова Українського комітету славістів. Автор праць із загального мовознавства, з історії і теорії української і російської мов, методології та історії мовознавства: “Питання розвитку мови української радянської художньої прози” (1955), “Т.Г. Шевченко в історії української літературної мови” (1964), “Києво-Могилянська академія і розвиток східнослов'янських літературних мов XVII–XVIII ст.” (1973), “Києво-Могилянська академія в історії східнослов'янських літературних мов” (1979) та ін.

Співавтор і головний редактор “Курсу історії української літературної мови” (т. 1–2, 1958–1961), “Сучасної української літературної мови” (т. 1–5, 1969–1973), відповідальний редактор “Словника української мови” (т. 1–11, 1970–1980; Державна премія СРСР, 1983). Видав з відповідними науковими коментарями “Граматику слов’янську...” І. Ужевича (1970, разом з Є. Кудрицьким). Досліджував мову творів класиків української літератури (“Мова творів Олександра Довженка”, 1959; “Поетична мова Максима Рильського”, 1965, тощо). Написав ряд праць із проблем педагогіки. Лауреат Державної премії України ім. Т.Г. Шевченка (1971) – за участь у роботі над “Русско-украинским словарем” (т. 1–3, 1968).

(В. Русанівський, “Українська мова” (2000), с. 48)

Білоусенко Петро Іванович (28.VI.1948, с. Червоне Широківського р-ну Дніпропетровської обл.) – український мовознавець, доктор філологічних наук (1994), професор (2001). Закінчив Запорізький педагогічний інститут (1970). Учителював у Запорізькій і Дніпропетровській областях; працював у Криворізькому педагогічному інституті: викладачем кафедри української і російської мови (1977–1980), ст. викладачем, доцентом, завідувачем кафедри української мови (1983–1989, 1991–1993); у Херсонському педагогічному інституті: завідувачем кафедри філологічних дисциплін (1994–1995). Від 1995 р. – професор, завідувач кафедри української мови Запорізького університету. Досліджує історію української мови, зокрема проблеми історичного словотвору, та методику викладання української мови. Основні праці: “Учіться висловлюватися” (1990), “Методика викладання української мови: Практичні та лабораторні заняття” (1991), “Проблемно-ситуативні завдання на уроках української мови” (1992; усі в співавторстві), “Історія суфіксальної системи українського іменника” (1993), “Історія частотно-часових прислівників” (1999, 2000), “З історії словотвірної модифікації” (2002), “Нариси з історії українського словотворення” (2002; у співавторстві).

(В. Чабаненко, “Енциклопедія сучасної України” (II, 2003), с. 837–838)

Бодянський Осип (Йосип) Максимович (псевд. – Запорожець, Ісько Материнка, О. Бода-Варвинець, І. Мастак та ін.; 31.X(12.XI).1808, містечко Варва, тепер смт Чернігівської обл. – 6(18).IX.1877, Москва) – український і російський філолог,

фольклорист, історик, письменник, перекладач, педагог, доктор слов'янської філології з 1855 р., чл.-кор. Петербурзької АН з 1854 р. Закінчив 1831 р. Переяславську духовну семінарію, 1834 р. – Московський університет. У 1837–1842 рр. перебував у науковому відрядженні в південно- та західнослов'янських країнах, де вивчав мови і побут їхніх народів. Протягом 1842–1868 рр. (з перервою) – професор кафедри історії та літератури слов'янських мов Московського університету. В 1845–1848 рр. і 1858–1877 рр. був секретарем імператорського Товариства історії та старожитностей російських, редагував усі видання Товариства. Створив школу слов'янознавців (О. Котляревський, О. Кочубинський, М. Дринов та ін.). У працях “Розгляд різних поглядів про давню мову північних і південних русів” (1835, рос. мовою), “Г.[осподину] возводителю к общеславянскому коренному звуку” (1843), літературно-критичній розвідці про твори Г. Квітки-Основ'яненка (1834) О. Бодянський обґрунтував давність і самобутність української мови, досліджував її історію, фонетику, граматику, стилістику, обстоював фонетичний принцип українського правопису, нормалізацію української літературної мови на основі полтавського діалекту, відзначав милозвучність української мови. Започаткував порівняльне вивчення української та інших слов'янських мов. Автор праць з історії слов'янських мов: “Про народну поезію слов'янських племен” (1837), “Про час виникнення слов'янських письмен” (вид. 1895). Переклав російською мовою ряд праць П. Шафарика та інших слов'янських учених. Зібрані О. Бодянським українські народні пісні опубліковано 1978 р. у книзі “Українські народні пісні в записах Осипа та Федора Бодянських”.

(В. Плачинда, “Українська мова” (2000), с. 50–51)

Бойчук Микола Каленикович (28.X(11.XI).1903, с. Сабатинівка, тепер Ульяновського р-ну Кіровоградської обл. – 4.IV.1967, Київ) – український мовознавець. Закінчив 1925 р. Одеський ІНО, 1935 р. – Одеський педагогічний інститут. Завідував кафедрами української мови Одеського педагогічного інституту (1938–1941), Львівського педагогічного інституту (1945–1948), з 1948 р. працював доцентом кафедри української мови Київського педагогічного інституту. Досліджував морфологію старослов'янської мови, історію української літературної мови, видавав українські пам'ятки. Автор посібників зі старослов'янської мови, підручників з історичної граматики української мови та порівняльної граматики

східнослов'янських мов: “Старослов'янська мова” (1952), “Історична граматика української мови”, “Порівняльна граматика української і російської мов” (обидва – 1957, у співавторстві). Видав “Актову книгу Житомирського міського уряду кінця XVI ст.” (1965) зі своїм коментарем і словником.

(Є. Регушевський, “Українська мова” (2000), с. 52)

Братські школи – навчальні заклади в Україні та Білорусі кінця XVI–XVII ст., які організовувалися і утримувалися православними братствами. Мета шкіл – дати таку освіту, яка б ґрунтувалася на власних культурних традиціях і водночас не відрізнялася від польської і західноєвропейської шкіл. У програму найбільших з них (Віленська, Львівська, Луцька, Київська) входило вивчення курсу “семи вільних наук” – граматики церковнослов'янської, грецької, а згодом і латинської мов, діалектики, риторики, арифметики, геометрії, астрономії, музики. В основі їхньої діяльності лежав статут Львівської братської школи “Порядок шкільний” (1586). У ньому викладена методика навчання і виховання, обов'язки учителя та учнів. Луцька братська школа мала, зокрема, статут “Права школи греко-латино-словенської артикули” (1624). Судячи зі статутів, братські школи існували на засадах загальнодоступності, принципу рівності всіх учнів, незалежно від походження та заможності. Ставлення вчителя до учня залежало лише від успіхів останнього. У школах навчалися як діти заможних міщан, так і бідні та сироти, про яких дбало братство. Плату за навчання вносили відповідно до статків, сироти і убогі навчалися за рахунок братства. Батьки визначали й коло предметів, які мали вивчати їхні діти. У вихованні й навчанні дітей важливу роль відігравав учитель, який повинен був відзначатися високими моральними якостями. Навколо братських шкіл ґуртувалися письменники, видавці, редактори, які одночасно були й учителями. Вони укладали та видавали підручники, були авторами полемічних творів, віршів. Це С. Зизаній і Л. Зизаній, П. Беринда, І. Борецький, Г. Дорофієвич, М. Смотрицький, З. Копистенський, К. Сакович. (Діяльність багатьох із них пов'язана також з братськими школами Білорусі.) Переважна більшість братських шкіл діяла в Галичині, Підляшші, на Волині, а також Подніпров'ї. Культурно-освітній рівень їх залежав від можливостей братства та наявності освічених учителів. У результаті об'єднання Київської братської школи з Лаврською, заснованою П. Могилою,

виник вищий навчальний заклад – Києво-Могилянський колегіум (від 1701 р. – Київська академія).

(О. Дзюба, *“Енциклопедія історії України”* (I, 2003), с. 370–371)

Бузук Петро Опанасович (2(14).VII.1891, с. Тернівка, тепер Слободзейського р-ну, Молдова – 8.XII.1937) – український і білоруський мовознавець, доктор філологічних наук з 1924 р. Закінчив 1916 р. Новоросійський університет (Одеса), у 1920–1924 рр. – доцент Одеського ІНО, з 1925 р. – професор Білоруського університету (Мінськ), 1931–1933 рр. – директор Інституту мовознавства АН БРСР та завідувач кафедри мовознавства Мінського педагогічного інституту. Автор праць з історії праслов'янської мови, діалектології, лінгвістичної географії, білоруської літературної мови (*“Становище білоруської мови серед інших слов'янських мов”*, 1927; *“Спроба лінгвістичної географії Білорусі”*, 1928, обидві білоруською мовою, та ін.), а також з історії й діалектології української мови, її взаємозв'язків з білоруською та ін. мовами: *“Мова і правопис у творах Г.С. Сковороди”* (1923), *“Коротка історія української мови”* (1924), *“Взаємовідносини між українською та білоруською мовами”*, *“Українські етимології”*, *“Пам'яті Франка”* (усі три – 1926), *“Про мову найдавнішої української євангелії”*, *“Нарис історії української мови”* (обидві – 1927), *“Діалектологічний нарис Полтавщини”* (1929) та ін. Під псевдонімом П. Росич публікував вірші й оповідання. Незаконно репресований 1934 р., реабілітований 1956 р.

(Г. Півторак, *“Українська мова”* (2000), с. 54)

Булаховський Леонід Арсенійович (2.IV(14.IV).1888, Харків – 4.IV.1961, Київ) – український мовознавець, академік АН УРСР з 1939 р., чл.-кор. АН СРСР з 1946 р., з. д. н. УРСР з 1941 р. Закінчив 1910 р. Харківський університет. Працював викладачем гімназії. Був професором Пермського (1917–1921), Харківського (1921–1942), Московського (1943), Київського (1944–1960) університетів. У 1946–1947 рр. – завідувач кафедри української мови, у 1947–1960 рр. – завідувач кафедри слов'янської філології Київського університету. У 1944–1961 рр. був директором Інституту мовознавства АН УРСР. У 1957–1961 рр. – голова Українського комітету славістів. Автор понад 400 наукових праць з питань загального мовознавства, славістики, україністики, русистики. Із загальнотеоретичної проблематики Л. Булаховський найбільше зробив для дослідження становлення і закономірностей функціонування літературних мов (*“Виникнення і*

розвиток літературних мов”, 1941–1947), для утвердження і розвитку порівняльно-історичного методу (численні праці 50-х рр.), вивчення питань семасіології і лексикології (“Вступ до мовознавства”, ч. 2, 1953; “Нариси з загального мовознавства”, 1955). Як славіст Л. Булаховський відомий насамперед фундаментальними акцентологічними студіями (“Акцентологічний коментарій до польської мови”, 1950; “Акцентологічний коментарій до чеської мови”, 1953, 1956 та ін.), дослідженнями зі слов’янської лексикології (“Слов’янські найменування птахів”, 1948), працями про роль граматичної аналогії в слов’янському відмінюванні і дієвідмінюванні [“Дослідження в галузі граматичної аналогії і споріднених явищ (слов’янські атематичні дієслова)”, 1940; “Граматична індукція в слов’янському відмінюванні”, 1956, 1957]. З праць Л. Булаховського як русиста найбільше важать “Курс русского литературного языка” (1935, 5-е вид. – 1952), “Исторический комментарий к русскому литературному языку” (1936, 5-е вид. – 1958), “Русский литературный язык первой половины XIX в.” (т. 1–2, 1941, 1954), серія статей “Деэтимологизация в русском языке” (1949–1953, опублікована у різних збірниках та журналах) та ін. У галузі україністики Л. Булаховський активно розробляв проблеми порівняльно-історичної акцентології (“Наголос українських прикметників”, 1927; “Порівняльно-історичні уваги до українського наголосу. Кніжка: книжкі тощо”, 1928; “Порівняльно-історичні уваги до українського наголосу. Наголос прикметників на -ний, -на, -не”, 1930, та ін.). Досліджував також питання нормативного та історичного наголосу [“Український літературний наголос (характеристика норми)” (1943), “З історичних коментаріїв до українського наголосу” (1946)], синтаксису сучасної мови [“Питання синтаксису простого речення в українській мові” (1958), “Основні синтаксичні поняття в застосуванні до простого речення” (1958), “Підмет і присудок в українській літературній мові” (в. 1–2, 1958) та ін.]. Ґрунтовною є праця Л. Булаховського з історичної фонетики, морфології і синтаксису “Історичний коментарій до української літературної мови”, що друкувалася окремими статтями в 40-х рр. Оглядіві праці Л. Булаховського “Українська мова серед інших слов’янських” (1942) і “Виникнення української мови та її положення серед інших слов’янських” (1948) стали основою, на якій пізніше було створено монографію “Питання походження української мови” (1956), де подавалися відомості про мову стародавнього Києва та Київщини, про риси української мови в пам’ятках різних століть, про час

остаточного формування української мови та її стосунки з іншими слов'янськими, розкрито початкові етапи виникнення української літературної мови. Історії української літературної мови присвячено розвідку “Українська літературна мова” (1947) і вступну статтю до “Нарису літературної історії української мови в XVII в.” П. Житецького (1941). Найважливіші праці Л. Булаховського з україністики (в т. ч. архівні матеріали, що раніше не були опубліковані) вміщено в “Українській мові” (т. 2, 1977), “Вибраних працях” Л. Булаховського в 5 томах. Л. Булаховський – автор проекту “Українського правопису” (1945), співредактор “Російсько-українського словника” (1948, 5 перевидань). Співавтор підручника “Українська мова” (1927, 1928), посібника “Курс української мови для вчителів” (1927); один з авторів і редактор праць “Загальний курс української мови” (1929, 4 перевидання), “Курс сучасної української літературної мови” (т. 1–2, 1951) та ін.

(Т. Лукінова, “Українська мова” (2000), с. 56–57)

В

Вагилевич Іван Миколайович (псевд. – Вагилевич Далибор, Волк Заклика; 2.IX.1811, с. Ясень, тепер Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл. – 10.V.1866, Львів) – український філолог, фольклорист, етнограф, поет і громадський діяч. Один із зачинателів нової української літератури та літературної мови в Галичині. Закінчив Львівську духовну семінарію. 1833 р. разом із М. Шашкевичем і Я. Головацьким організував “Руську трійцю”. Був священиком, 1848 р. редагував газету “Дневник руський”, з 1851 р. – архівіст бібліотеки у Львові. Писав українською і польською мовами. Основна мовознавча праця “Грамматика малорусского языка” (1844; опублікована 1845, польською мовою) відіграла помітну роль у лінгводидактиці краю; інша праця – “Розправа про південно-руську мову” (1843, польською мовою) залишилася у рукопису. Підготував опис дако-романської мови з додатком дакійсько-польського словника “Наука про дакійсько-романську мову” (не опублікована, польською мовою). Збирав і опрацьовував лексичні матеріали для словників, зокрема українсько-німецько-латинського. Етнографічні праці І. Вагилевича “Гуцули, мешканці Східного Прикарпаття” (1837), “Бойки, русько-слов’янський люд у Галичині” (1839), “Лемки, мешканці Західного Прикарпаття” (1841) містять цінний діалектний матеріал. З етнографічними працями Вагилевича пов’язується початок наукового вивчення мови і культури Гуцульщини. Автор романтичних балад, поезій у прозі, серії статей про українську літературу. Перекладав “Слово о полку Ігоревім” українською і польською мовами. Перекладав також з чеської мови.

(П. Гриценко, “Українська мова” (2000), с. 58–59)

Валуєвський циркуляр 1863 р. – таємне розпорядження уряду царської Росії від 20 червня 1863 р. про заборону друкування книг українською мовою. Автор циркуляра – міністр внутрішніх справ П. Валуєв твердив, що “ніякої окремої малоросійської мови не було, немає і бути не може”. Не дозволялося випускати українською мовою букварі, навчальні посібники, періодичну пресу, наукові видання. Виняток робився лише для художніх творів, проте цензура під різними приводами обмежувала друкування. Фактично з 1863 р. видання книг українською мовою у межах Російської імперії

припиняється; закриваються навіть українські недільні школи. Валуєвський циркуляр 1863 р. був одним з виявів шовіністської політики російського самодержавства, спрямованої на знищення мови і культури українського народу. Наступним дискримінаційним кроком царського уряду в цьому напрямку був Емський акт 1876 р. Майже півстоліття тривала боротьба української громадськості за скасування українофобної заборони, і лише після революції 1905 р. в Росії дещо послабилася драконівська дія Валуєвського циркуляра 1863 р.

(З. Франко, “Українська мова” (2000), с. 59)

Випадні голосні – звуки, що випадають у корені або суфіксі при словозміні чи словотворенні, тобто чергуються з нулем звука. В сучасній українській мові такими є насамперед голосні **о, е**: *сон* – *сну*, *снитись*; *кусок* – *куска*; *день* – *дня*, *днювати*; *серпень* – *серпня*. Виникнення випадних **о, е** пов’язане із змінами редукованих **ъ, ь** у давньоруській мові, а саме – занепадом їх у слабкій позиції і розвитком у голосні повного творення **о, е** – в сильній: *сънь* > *сон*, *съна* > *сна*; *дънь* > *день*, *дъня* > *дня*. Голосні **о, е**, що тепер чергуються з нулем звука, виникали також перед сонорним приголосним **р, л, н, м**, якщо після нього занепадав слабкий редукований, а перед ним стояв інший приголосний: *вѣтръ* > *вітер*, *вихръ* > *вихор*, *осмь* > *осем’* (сучасне *вісім*).

Сучасній українській мові відомі й випадні приголосні звуки, це проривні **д, т** у тризвукових сполученнях, утворення яких пов’язане із занепадом редукованого (*позьдно* > *поздно* > *пізно*, *сьрдьце* > *сердце* > *серце*, *чьстьныи* > *честный* > *чесний*, *стьлати* > *стлати* > *слати*), в одному чотиризвуковому (*стькло* > *сткло* > *скло*), а також у тризвукових, у яких один з двох сусідніх сонорних випадає (*сьльньце* > *солнце* > *сонце*, *гьрньчар* > *горнчар* > *гончар*). Наслідком випадання приголосних, пов’язаним із занепадом редукованого, є спрощення складних для вимови їх новоутворених груп.

(М. Жовтобрюх, “Українська мова” (2000), с. 66)

Високий стиль – один з трьох традиційних стилів (“слогів”), що теоретично розроблялися і практично функціонували в Україні у XVII–XVIII ст. За трьох стилів теорією, високий стиль передбачав емоційно урочистий, пишномовний виклад, присвячений важливим подіям, особам, діянням богів, перемогам у битвах, доблесті героїв тощо. Virізнявся широким використанням т. зв. прикрашувальних

мовних засобів, зокрема словесних (метафори, синекдохи, метонімії, антономасії, повтори, подвоєння, приєднання та ін.) і змістових (алегорії, перифрази, гіперболи, апострофи, етопеї, гіпотипози, персоніфікації, парентези, епіфонемі) фігур. Високий стиль спирався на старослов'янську лексику (зокрема, архаїзми, слов'янізми), фонетику і граматичні форми, характеризувався ускладненим синтаксисом (розгорнутими фразами, надфразними єдностями, інверсіями, риторичними запитаннями, вигуками тощо), широко звертався до античної міфології, барокової образності. Ним писалися епічні твори, героїчні поеми, трагедії, оратор, виступи, конклюдії (програми шкільних наук, диспутів), драми (“Владимир” Феофана Прокоповича, “Воскресеніє мертвыхъ” Георгія Кониського), казання Йоанікія Галятовського, Антонія Радивиловського, Данила Туптала (Дмитрія Ростовського), Стефана Яворського, твори С. Климовського, Г. Сковороди та ін. В 2-й пол. XVIII ст. поступово виходить з ужитку, поступаючись книжно-урочистій манері викладу в українській літературній мові, що формувалася на народній основі.

(В. Передрієнко, “Українська мова” (2000), с. 67)

Висоцький Сергій Олександрович (15.VII.1923 – 19.XII.1998) – український історик та археолог, фахівець у галузі історії культури Київської Русі. Доктор історичних наук (1979). Народився в м. Полтава в сім'ї службовців. Після закінчення історико-філологічного факультету Київського університету (1956) тривалий час працював науковим співробітником Державного історико-архітектурного заповідника “Софійський музей” у Києві. 1967–1992 – в Інституті археології АН УРСР (нині Інститут археології НАН України). Захистив кандидатську “Давньоруські написи Софії Київської XI–XIV ст.” (1967) і докторську “Середньовічні написи Софії Київської (за матеріалами графіті XI–XVII ст.)” (1978) дисертації.

С. О. Висоцький – автор близько 150 наукових праць, серед них – фундаментальні монографії “Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв.” (1966); “Средневековые надписи Софии Киевской XI–XVII вв. (по материалам граффити XI–XVII вв.)” (1976); “Киевские граффити XI–XVII вв.” (1985); “Светские фрески Софийского собора в Киеве” (1989); “Київська писемна школа X–XII ст. (до історії української писемності)” (1998). Його твори у галузі киево-руської епіграфіки здобули широке визнання світової науки,

істотно поповнили джерельну базу дослідження історії культури Київської Русі. Помер у м. Київ.

(В. Ричка, “Енциклопедія історії України” (I, 2003), с. 513)

Відкритого складу закон – звуковий закон праслов’янської (спільнослов’янської) мови, згідно з яким усі склади в мовленні стали закінчуватися голосним звуком у зв’язку з виникненням тенденцій до автономності складу й зростання його звучності в межах слова. Час і причини виникнення цього закону остаточно не з’ясовані, хоч його появу вірогідно віднести до середнього етапу спільнослов’янського періоду (приблизно II–I ст. до н. е.) – періоду найінтенсивнішого розвитку праслов’янської мови як відносно єдиної мовної системи з численними близькоспорідненими діалектами. За відкритого складу законом (інша його назва – “тенденція до висхідної звучності”) звуки в складі розташовувалися за принципом зростаючої звучності (звук меншого ступеня звучності міг бути ближче до початку слова, а звук вищого ступеня звучності – ближче до кінця складу). У кінці складу містилися найбільш звучні голосні звуки, через що всі склади ставали відкритими. Перетворення закритих складів у відкриті мало універсальний характер, відбувалося різними шляхами й зумовило істотну зміну всієї фонетичної системи праслов’янської мови. Відкритого складу закон діяв декілька століть, унаслідок чого у праслов’янській фонетиці відбулися такі зміни: а) монофтонгізація дифтонгів $\hat{e}i > i$, $\hat{a}i$, $\hat{o}u > h$, $ou > u$ і т. п.; б) виникнення з дифтонгічних сполучень on , an , en , $\bar{y}n$, \bar{yn} носових голосних ϵ , φ (@, #), які й донині збереглися у польській мові, а в інших – занепали (у східнослов’янських приблизно в IX ст.); в) відпадиння кінцевих приголосних: $*do-mus > do-m\bar{y}$, $*me-d\bar{y}n > me-d\bar{y}$, $*ne-bos > ne-bo$, $*\bar{z}i-ti > \bar{z}i-ti$ і т. п.; г) зміна складоподілу слів і спрощення у групах приголосних: $*kos-t\bar{y} > ko-st\bar{y}$, $*dub-nas > du-bnas > d\bar{y}no$, $*jed-m\bar{y} >$ укр. *ім*, $*tisk-nonti > ti-sknonti > ti-snonti >$ укр. *тис-нути* і т. п.; г) виникнення протетичних (вставних) приголосних: $*abl\bar{y}ko > jabl\bar{y}ko >$ укр. *яблуко*, $*os-ros > o-sros > o-str\bar{y} >$ укр. *гострий*; д) перетворення дифтонгічних сполучень or , ol , er , el : $*or-bo-ta > ro-bo-ta$, $ber-g\bar{y} > be-re-g\bar{y}$, $gor-d\bar{y} > go-ro-d\bar{y}$ і т. ін.

Відкритого складу закон занепав протягом IX–XIII ст. несинхронно в різних слов’янських мовах у зв’язку із занепадом редукованих голосних \bar{y} , \bar{y} . У ранньоукраїнських діалектах вони зникали протягом XI – 1-ої пол. XII ст., одночасно з цим послаблювався і згодом припинив дію відкритого складу закон, що

спричинилося до нових перетворень фонетичної системи української мови: а) перехід голосних **о, е** à **і** в новозакритих складах: *ко-нь* à *кінь*, *сто-ль* à *стіл*, *со-ль* à *сіль*, *пе-чь* à *піч* і т. п.; б) розвиток приставних голосних після сонорних **л, м, р**: *Вь-ру-чи-и* à *О-вруч*, *ль-жа* à *ол-жа*, *рь-жа* à *ір-жа*, *мь-гла* à *ім-ла*; в) спрощення у групах приголосних: *чь-сть-ныи* à *че-ст-ний* à укр. **чес-ний**, *сть-ла-ти* à *ст-ла-ти* à укр. **слати**, *сь-рдь-це* à *се-рд-це* à укр. **серце**, *сь-лнь-це* à *со-лн-це* à укр. **сонце**; г) дисиміляція приголосних *къ-то* à *кто* à *хто*, *чь-то* à *что* à *што* à *що* (**що**) та інші фонетичні явища.

(Г. Півторак, “Українська мова” (2004), с. 74)

Вітковський Веслав (7.I.1927, Варшава) – польський мовознавець, доктор філологічних наук з 1969 р., професор з 1978 р. Закінчив 1952 р. Ягеллонський університет у Кракові. В 1984–1993 рр. – завідувач кафедри українознавства Інституту східнослов'янської філології цього університету. Вітковському належать праці з історії української та російської мов: “Фонетика лексикону Памва Беринди” (1964), “Мова творів Іоанікія Галятовського на тлі мови української літератури XVII ст.” (1969), “Українська мова” (1970), “Вибрані тексти з історії російської мови” (1981, у співавторстві). Автор статей “Деякі зауваження про польський вплив на будову російської літературної мови” (1978), “Про бачванців та їхню мову” (1984), “Ще про релігійну поезію українців-уніатів і про Богогласник із 1790 р.” (1985), “Елементи граматичної структури західноукраїнської літературної мови в галицьких граматиках XIX ст.” (1993), “Каталог кириличних стародруків музею-замку в Ланцуті” (1994) та ін.

(А. Бурячок, “Українська мова” (2004), с. 82)

Вокалізм – система голосних фонем мови або діалекту на певному етапі їхнього розвитку. В сучасній українській літературній мові систему вокалізму утворюють 6 голосних фонем: [і], [е], [и], [у], [о], [а]. Ця система сформувалася внаслідок тривалого історичного розвитку в напрямі поступового скорочення кількості фонем і в послабленні їхньої розрізнявальної функції.

У давньоруській мові до кінця IX ст. було 11 самостійних голосних фонем: [і], [ы], [у], [о], [е], [а], [ѣ] (голосний переднього творення, середньо-верхнього підняття, у південноруських діалектах близький до і; на письмі позначався літерою ѣ “ять”), [ѡ], [ѣ], [ѡ], [ѣ]

(носові голосні, які на письмі позначалися літерами @ і #). Усі вони могли вживатися як після твердих, так і після м'яких приголосних, [а], [ы], [о], [ѣ] – тільки після твердих. Голосні переднього ряду впливали на попередні приголосні, внаслідок чого вони ставали напівм'якими. Приблизно в кінці IX ст. у давньоруських діалектах занепали носові, змінившись на ротові голосні: [ѣ] перетворився на [у], яке злилося зі споконвічним [у] (*дѣбѣ* > *дубѣ*, *рѣка* > *рука*, *сѣдѣ* > *судѣ*), а [ѣ] – в особливий голосний [ä], який злився з [’а] (*нѣтъ* > *н’ать*, *мѣсо* > *м’асо*). У 1-й пол. XI ст. після того, як напівм’які приголосні повністю пом’якшилися, змінилася фонологічна роль давньоруських голосних: голосні непереднього ряду стали вживатися лише після твердих приголосних, а переднього – лише після м’яких (за винятком [а] та [у], які могли вживатися як після твердих, так і після м’яких). Протягом IX–X ст. у більшості протоукраїнських говорів відбувся процес злиття давніх фонем [ы], [і] в нову фонему [и] передньо-середнього ряду середнього підняття. Цей новий звук [и] з його обниженою артикуляцією в південноруських говорах став дуже подібний до голосного середнього підняття [е], що спричинилося до їхнього зближення в ненаголошеній позиції, яке поступово ще в дописемний період стало артикуляційною нормою. У найраніших давньоруських писемних пам’ятках з південного ареалу голосні [e^н] чи [и^е] відображені в змішуванні літер є – ы, и: *наречеши*, *въплита-тьсѣ*, *властилинѣ*, *Капетолинѣ*, *покажемѣ*, *жевотѣ*, *радуитьсѣ*, *немоцинѣ* і т. п. Найдавніші пам’ятки (серед. XI ст.) відбивають змішування літер ы, и (і) досить часто (написання типу *хлѣбы*, *въспытанѣ*, *вельмы*, *языкѣ*, *поустиню*, *просыти*), що свідчить про значне поширення цього явища в живому мовленні. Досить рано, після виникнення східнослов’янського повноголосся, але перед формуванням кореляції приголосних за твердістю – м’якістю, тобто приблизно в кінці IX – X ст., в ареалі майбутнього північного наріччя української мови (говори волинян, деревлян, північних полян і південних дреговичів) зазнала позиційної зміни фонема [е], перетворившись на о після споконвічно м’яких шиплячих [ж’], [дж’], [ч’], [ш’], [щ’] і [ј] перед усіма без винятку твердими приголосними незалежно від місця наголосу (*пшоно*, але *пшениц’а*). Спорадичні написання о після шиплячих трапляються у південних давньоруських пам’ятках XI ст., а в XII ст. кількість прикладів типу *жона*, *слоужачомѣ*, *врачомѣ*, *рекшомоу*, *пожившомѣ* і т. п. неухильно зростає. Отже, перехід [е] > [о] в південному ареалі давньоруських говірок в XI ст. уже був звичайною діалектною рисою

живого мовлення. Приблизно в X – на поч. XI ст. у цих самих говорах стала переважати тенденція до увиразнення [ě] (h), який тут вимовлявся найвірогідніше як дифтонг iê та як вузький закритий ê, через його дальше звуження і перетворення обох різновидів на i. Найдавніші писемні пам'ятки XI ст. уже відбивають змішування літер h – и (i) і навпаки (*съ стины, процвита#, до Моусия, прhшьдъ, въ нhсаниихъ* і т. п.). Приблизно на початку XIII ст. в умовах нового динамічного наголосу голосний h остаточно перейшов у монофтонг [i] незалежно від місця наголосу й консонантного оточення (крім поліських та деяких південно-західних говорів). Протягом XI – XIII ст. у давньоруських говорах зникли ще дві голосні фонemi – [ъ] та [ь], які збіглися з давніми [o], [e]. Найраніше (вірогідно, в середині XI ст.) редуковані зникли в південних говорах (у північних говорах цей процес завершився в 1-й пол. XIII ст.). У зв'язку із занепадом редукованих у системі вокалізму відбулися такі основні зміни: а) компенсаційне подовження голосних o, e в нових закритих складах перед слабкими редукованими (на письмі це подовження позначалося в середині XII ст. т. зв. новим h: *камhнь, оучhнь~, корhнь#, матhрь* та ін.), внаслідок чого стався перехід [o], [e] > i (найвірогідніше, в 2-й пол. XIII – на поч. XIV ст.); у північному наріччі української мови наголошені голосні [o], [e] в нових закритих складах дали різні рефлекси (дифтонги iê, uê, uô, ûi та їхні варіанти), які не збігаються із сучасною літературною нормою; б) розвиток приставних голосних [o], [i], [и], [e]: *Овруч, імла, іржа, іржати*, діал. *олжа, омшаник, иржати, ержати*; в) втрата ненаголошеного [i] (< *jъ) на початку слова: *играти, игъла, имhти* > укр. *грати, голка, мати* тощо; г) трансформація редукованих ъ, ь у сполученні з р, л між приголосними (ѣр, ѣл, ѣр, ѣл) у звукосполучення -оро-, -оло-, -ере-, -еле- (“друге повноголосся”): *молонья, верема, колобана, покорм*, сучасні літературні лише *верьовка, толок*, а також сполучень **рь, ль, рь, ль** між приголосними в **ри, ли** (вірогідно, протягом XII – поч. XIII ст.): *глитати, гриміти, дрижати, тривога*; г) занепад приблизно в 2-й пол. XII – 1-й пол. XIII ст. давніх надкоротких голосних [ŭ], [ы], [ї] і перетворення їх в українських говорах на [и]: *мий, рий, молодий, шия* і т. п.

Голосні фонemi в українській мові відзначаються стійкістю і не здатні виступати в позиційних варіантах. Лише вимова ненаголошеного [o] внаслідок посилення його лабіалізації у південно-західному наріччі незалежно від голосного наступного складу

вимовляється з наближенням до [y]: *го^уло^ува, ко^урова, то^убі*. Це явище засвідчене найстарішими давньоруськими пам'ятками з південного ареалу: *сусквѣрнильс#, єпискупъ, судолѣва#, мугуци* та ін. У сучасній українській літературній мові перед складом з [y] можлива (хоч і не загальноприйнята) вимова ненаголошеного [o] з акустичним відтінком у: (*го^улубка, зо^узуля, ко^ужух*), що звичайно не впливає на фонемний склад вокалізму сучасної української літературної мови.

(Г. Півторак, “Українська мова” (2004), с. 85–86)

Г

Галицько-Волинський літопис – визначна пам'ятка української історіографії і літератури XIII ст. Складова частина Волинського літописного зведення кінця XIII – початку XIV ст., найстарішим списком якого є Іпатіївський літопис. Продовжує попередні літописи – “Повість временних літ” та Київський літопис. Складається з двох частин: Галицької, яка розповідає про події 1201–1261 рр. насамперед у Галицькій землі, зосереджуючи основну увагу навколо постаті князя Данила Романовича (Данила Галицького), та Волинської з описом подій 1262–1292 рр., що відбувалися у Волинських землях за князювання Василька Романовича, його сина Володимира та Мстислава Даниловича. Обидві частини склалися протягом 2-ої половини XIII – початку XIV ст. поступово, з ряду оповідань і повістей, які зводилися до купи не менше, ніж п'ятьма авторами, в різних місцях. Як вважають дослідники, авторами 1-ї частини, що укладалася, імовірно, в м. Холмі, були печатник Кирило, холмський єпископ Іван, боярин Діонісій Павлович. Автори 2-ї частини, яка укладалася у містах Перемишлі, Любомлі і, можливо, в Пінську, не відомі. За мовою і стилем викладу Галицька і Волинська частини літопису дещо відрізняються. Для Галицької характерна книжна мова, насиченість тексту церковнослов'янськими елементами, образність, широке використання епітетів і порівнянь. Поряд з ускладненими риторичними зворотами наводяться народні прислів'я, легенди та пісні. Стиль урочистий. Волинській частині притаманні простота і ясність викладу, народна мова з особливостями південно-західних говірок Волині та Наддністрянщини; стиль діловий, сухий. Галицько-Волинський літопис – головне джерело для вивчення історії України XIII ст. Сучасною українською мовою пам'ятку переклав Л. Махновець. Досліджував мову пам'ятки А.І. Генсьорський.

(Д. Гринчишин, “Українська мова” (2000), с. 85)

Гартнер (Gartner) Теодор (Федір; 4.XI.1843, Відень – 29.IV.1925, Інсбрук) – австрійський філолог. Закінчив Віденський університет. Учителював у школах Угорщини; з 1885 р. – професор французької мови Чернівецького університету, з 1899 р. – Інсбрукського університету. Разом із С. Смаль-Стоцьким написав працю “Грамматика руської (української) мови” (1913, німецькою мовою) та підручник

для середніх шкіл “Руська граматика” (1893). Брав участь у впорядкуванні українського правопису за фонетичним принципом.

(Й. Дзензелівський, “Українська мова” (2000), с. 87)

Гатцук Микола Олексійович (псевдоніми і криптоніми – М. Грек, М. Куций та ін.; рр. місця народження і смерті невідомі) – український мовознавець, фольклорист і письменник 2-ї пол. ХІХ ст. Написав один з перших українських букварів – “Українська абетка” (1861 р.), в основу якого покладено різножанрові зразки народної творчості (думи, прислів’я, примовки, колядки тощо). У статті “Про правописи, заявлені українськими письменниками з 1834 року по 1861 р.” охарактеризував системи українського правопису, що розроблялися і впроваджувалися у практику М. Максимовичем, А. Метлинським, П. Кулішем, Л. Боровиковським та ін. Але створений ним у букварі, в ряді творів правопис (використання надрядкових знаків при відповідних буквах – крапок, дужок, рисок тощо) не набув поширення. Загальнонародні мовні тенденції притаманні фольклорним збіркам М. Гатцука – “Ужинок рідного краю” (1857 р.), “Дев’ять струн української бандури” (1863 р.) та драмі “Оксана” (1907 р.).

(А. Поповський, “Українська мова” (2000), с. 87–88)

Генсьорський Антін Іванович (30.1.1890, с. Болестрашичі, тепер Перемишльського воев., Польща – 17.VI.1970, Львів) – український мовознавець, кандидат філологічних наук з 1957 р. Закінчив 1914 р. історико-філологічний факультет Петербурзького університету. У 1914 р. повернувся в Україну, був заарештований австрійською владою і відправлений на два роки до табору “Талергоф” “за підозріле перебування в Росії”. З 1916 р. – в армії, згодом у російському полоні (1919–1921 рр. вчителює в гімназії м. Білилівка на Вінниччині). У 1921 р. повернувся до Галичини, викладав в Українському таємному університеті у Львові (1921–1925), працював у науковій бібліотеці “Народного дому” у Львові (1924–1939), у 1939–1949 (з перервою в 1942–1944) – завідувач відділу Львівської бібліотеки АН УРСР й одночасно викладав у Львівському університеті та працював у Львівському відділі Інституту мовознавства АН УРСР, потім у відділі мовознавства Інституту суспільних наук АН УРСР (Львів, 1944–1963 рр. – старший науковий співробітник). Досліджував історію української мови, мову історичних пам’яток, українську лексикографію, бібліотечну справу.

Автор праць з давньоруської та староукраїнської мов: “Значення форм минулого часу в Галицько-Волинському літописі” (1957), “Галицько-Волинський літопис. Процес складання, редакції і редакторії” (1958), “Галицько-Волинський літопис (лексичні, фразеологічні й стилістичні особливості)” (1961), “Термін *Русь* (та похідні) в древній Русі і в період формування народностей і націй” (1962) та ін. Співавтор і один з редакторів “Польсько-українського словника” (т. 1–2, 1958–1960), брав участь у роботі над “Словником староукраїнської мови XIV–XV ст.”.

(*Я. Закревська, “Українська мова” (2000), с. 89*)

Глаголиця (від старослов’янського глаголь ‘слово’; глаголити ‘говорити’) – одна з найдавніших систем слов’янського письма, як і кирилиця. Більшість фахівців вважає, що її створив близько 863 р. слов’янський просвітитель філософ Кирило для потреб першої міжслов’янської літературної мови – старослов’янської мови. Висловлено кілька гіпотез про основу глаголиці: грецький курсив, грецькі магічні й тайнописні знаки, латиниця, давньоєврейське, коптське письмо, рунічні знаки. Безсумнівним є зв’язок більшості літер глаголиці з грецькою графікою, окремих – із самаритянським різновидом давньоєврейської. Незважаючи на це глаголиця визнається оригінальною графічною системою. Для новостворюваної літератури Кирило не використовував уже готові накреслення літер грецького чи латинського письма, а створив характерні знаки. У часи Середньовіччя літери ототожнювалися з позначуваними ними звуками, а писемність – із відповідною мовою, тому й оригінальна система графіки стверджувала незалежність і гідність старослов’янської літературної мови в колі інших. Як система знаків письма глаголиця ідеально відповідала слов’янській фонологічній системі IX ст. Принципи глаголиці повністю було використано в кирилиці, в яку введено й деякі букви глаголиці. Пам’ять про те, що глаголицю створив Кирило, зберігалася досить довго. В Київській Русі глаголицю називали куриловицею ще в XI ст. Букви глаголиці вживалися і на позначення цифр. Проте пам’ятки від часу Кирила і Мефодія не збереглися. Найдавніша глаголична пам’ятка – Київські глаголичні листки – датується кінцем IX або початком X ст. До XI ст. відносять Зографське, Маріїнське Євангелія, Синайські Псалтир і Требник (Молитвослов), Клоців збірник та ін.

У найдавніших пам’ятках літери глаголиці помітно округлені. У XII ст. у Хорватії з’явилася кутаста глаголиця. Первісно глаголиця

поширилася в місцях діяльності Кирила та Мефодія – у Моравії та Паннонії. Учні слов'янських першовчителів, вигнані латинським духовенством із цих країн після смерті Мефодія, перенесли глаголичну писемність на південь – на територію сучасних Болгарії та Македонії, де глаголиця використовувалася до XII ст., та Хорватії, де глаголиця в писемності, у тому числі світській, функціонувала до початку XIX ст., а в церковному вжитку функціонує й нині. Хорватське глаголичне книгодрукування виникло в XV ст. Очевидно, в Хорватії виник і сам термін “глаголиця”. З Болгарії та, ймовірно, з Македонії глаголиця поширилася на Русь, однак пам'ятки, писані глаголицею, не збереглися. Трапляються лише окремі глаголичні букви й написані глаголичні слова в кириличних текстах. Як алфавіт глаголиця була відома в Україні в XVII ст., й різновид її використовувався для тайнопису (напр., Памвом Бериндою). У кінці X ст. у Болгарії, а потім і в інших слов'янських землях – Македонії, Сербії, Київській Русі – глаголицю почала витісняти кирилиця, а в Чехії, Моравії, Словаччині, Словенії та частково у Хорватії – латиниця.

(В. Німчук, “Українська мова” (2000), с. 91–92)

Глоса – 1. Незрозуміле або малозрозуміле (рідковживане, архаїчне, діалектне) слово чи вислів (переважно у давніх текстах).
2. Пояснення, переклад таких слів або висловів.

(В. Німчук, “Українська мова” (2000), с. 92)

Глосарій – зібрання глос.

Глосографія, несловникова лексикографія – сукупність лінгвістичних засобів і технічних прийомів, застосовуваних у давнину при перекладі (поясненні, тлумаченні) слова без відриву від тексту, в якому воно виступає; або сукупність глос певної доби, конкретного твору. Як одиниця глосографії глоса складається з глосеми, тобто пояснюваної лексеми (пор. вокабула – реєстрове слово в словниковій лексикографії) та перекладу (пояснення, тлумачення). Глосемами виступають переважно запозичені (іншомовні), застарілі або вузькодіалектні слова, а пояснення здебільшого даються зрозумілою літературною або розмовною мовою певного середовища. За розміщенням у тексті глоси діляться на маргінальні (берегові, на полях книги поряд з основним текстом), контекстуальні, або внутрішньорядкові (безпосередньо після пояснюваного слова чи

словосполучення), міжрядкові, або інтерлінеарні (над або під пояснюваною глосемою). За характером пояснення розрізняють глоси інтервербальні (лексичний еквівалент, еквіваленти), енциклопедичні (подають докладні відомості), етимологічні (розкривають значення слова вказівкою на його походження), текстологічні, або порівняльно-зіставні (відповідники лексемі або словосполучі, взяті з інших варіантів, списків цього тексту чи з перекладів його іншими мовами).

Глоси можуть стояти як після глосеми (постпозитивні), так і перед нею (препозитивні). Глосування застосовувалося не тільки в текстах, створених чужою мовою, генетично віддаленою або близькоспорідненою (напр., старослов'янською) відносно живого мовлення, а й у творах, написаних в основі народною мовою (давньоруською, староукраїнською), при запозичених елементах і при словах, не розповсюджених на всій етнічній території. Специфічною особливістю цього виду лексикографічної праці є те, що еквіваленти до глосем міг дібрати сам автор твору (літературного, наукового) чи перекладач, а також особа, не пов'язана безпосередньо з первісним формуванням тексту. Автора тих чи інших філологічних глос називався глосографом, на відміну від глосатора, котрий пояснював зміст великих частин тексту. Різні засоби лінгвістичної інтерпретації значень слів і словосполучень за допомогою глос і зовнішні прийоми виділення глос, особливо контекстуальних [слова-ремарки: рекъше, иже (еже, яже) есть, сирѣчь і т. д.; шриффт, колір чорнила, рамка] та маргінальних (відповідні знаки в тексті й на полі при глосі) виробилися протягом тривалого часу в процесі культурного обміну між народами. Традицію пояснювати незрозумілі та малозрозумілі лексичні елементи за допомогою глос давньоруські книжники успадкували від греко-візантійських і старослов'янських. До 2-ї пол. XVI ст. глосографія була основним видом лексикографічної праці в Україні. Найбільшого поширення набула в XVI–XVII ст. У Пересопницькому Євангелії, напр., налічується близько 200 глос, у Крехівському Апостолі – 115. Глосографія хронологічно випереджує словникову лексикографію. Глоси були будівельним матеріалом для перших давньоукраїнських словників. Зібрання глос – глосарій, що міг функціонувати й у відриві від тексту, з якого зібрано глоси, – найдавніший тип словника. Глосографію використовували Лаврентій Зизаній і Памво Беринда. Існувала вона і в період розвиненої лексикографії, бо лексикони не були доступні широкому загалу, а в мову постійно входили іншомовні запозичення і власні неологізми, окремі елементи лексики застарівали. Глоси зустрічаються у творах

багатьох українських письменників XVII–XVIII ст., зокрема в Іоанікія Галятовського, Климентія Зіновієва, Михайла Андрели, Г. Сковороди та ін. Невеликі глосарії під різними назвами (напр., “Словник маловживаних слів”, “Словник рідковживаних слів та діалектизмів”) нині друкуються при виданнях творів письменників, особливо давніх.

(В. Німчук, “Українська мова” (2000), с. 92–93)

Головацький Яків Федорович (псевд. – Головацький Ярослав, Русин Гаврило, Балагур Яцко, Галичанин та ін.; 29.X.1814, с. Чепелі, тепер Бродівського р-ну Львівської обл. – 13.V.1888, Вільнюс) – український мовознавець, етнограф, фольклорист, поет, педагог і громадський діяч, член Російського географічного товариства, почесний член Товариства історії і старовини російської з 1866 р. У 1834–1835 рр. навчався в духовній академії в Кошице та університеті в Пешті; закінчив 1841 р. Львівський університет. У 1842–1848 рр. був священиком. Протягом 1848–1867 рр. працював професором, а 1863–1864 рр. – ректор Львівського університету. В 1868–1888 рр. – голова Віденської археографічної комісії, одночасно (з 1871) – голова Тимчасової комісії по організації Віленської публічної бібліотеки й музею. Належав до “Руської трійці”, організував випуск альманаху “Русалка Дністровая” (1837). Досліджував фольклор і етнографію українців зони Карпат (“Нарис старослов’янського байкарства або міфології”, 1860; “Народні пісні Галицької та Угорської Русі”, кн. 1–4, 1878; “Про костюми або народне вбрання русинів чи руських у Галичині й північно-східній Угорщині”, 1867). Підготував праці про писемні пам’ятки (“Хрестоматія церковнословенська і давньоруська”, 1854; “Пам’ятки дипломатичної і судово-ділової мови руської в давньому Галицько-Волинському князівстві й суміжних руських областях в XIV та XV століттях”, 1867). Велике значення у справі відродження українського шкільництва і культури мала “Грамматика руського #зыка” Я. Головацького (1849), яка спиралася на мовну практику Галичини, була основним посібником у школах до 1862 р. На підставі нових діалектних даних Я. Головацький здійснив одну з перших у вітчизняному мовознавстві спроб опису діалектної диференціації української мови – “Розправа о язиці южноруським і єго нарічіях” (1848); виділив волинсько-подільське (або українське), галицьке (або наддністрянське) і карпаторуське наріччя. Обстоював самобутність української мови, підкреслював її глибокі історичні корені. У питаннях реформування правопису, витворення норм

української літературної мови виявляв непослідовність. Створив “Географический словарь западнославянских и югославянских земель и прилежащих стран” (1877, вид. 1884), опублікував “Читанку” М. Шашкевича (1850) тощо. Уклав досконалий для свого часу регіональний словник говорів Галичини, Буковини і Закарпаття – “Материалы для словаря малорусского нарѣчія, собраныя в Галиции и въ Северо-восточной Венгрии...” (1857–1859, літери А – З) та “Словник української мови” (обидва – в кн.: Науковий збірник Музею української культури у Свиднику, т. 10. Пряшів, 1982).

(П. Гриценко, “Українська мова” (2000), с. 95)

Горбач Олекса (5.II.1918, с. Романів, тепер Перемишлянського р-ну Львівської обл. – 23.V.1997, м. Берфурт (Райхельсгайм), Німеччина) – український і німецький філолог, доктор філологічних наук з 1951 р., професор з 1963 р., дійсний член Європейського відділу НТШ з 1962 р. Закінчив 1940 р. Львівський університет, у 1947–1948 рр. продовжив навчання в Українському вільному університеті (Мюнхен). У 1948 р. захистив докторську дисертацію “Наголос Зизанієвого “Лексику” з 1596 р.”, а 1951 р. – габілітаційну дисертацію “Арго на Україні”. Доцент Українського вільного університету в Мюнхені (1951), викладач української та польської мов у Геттінгенському (1952–1959), Марбурзькому (1956–1958) і Франкфуртському (з 1958) університетах. З 1963 р. О. Горбач – професор слов’янської філології Українського католицького університету в Римі. В 1965–1979 рр. – професор, завідувач кафедри славістики Франкфуртського університету, 1972–1974 рр. – декан відділення східно- і позаєвропейських мов та культур. Автор праць: з українського арго – “Арго українських вояків” (1963), “Арго українських школярів і студентів” (1966), “Арго слобожанських сліпців (“невлів”)” (1971); з історії української лексикографії та лексикології – “Памво Беринда як етимолог” (1956), “З історії української церковно-музичної термінології”, “Найдавніший друкований чесько-український глосар з 1587 року” (обидві – 1965), “Перший рукописний українсько-латинський словник Арсенія Корецького-Сатановського та Єпіфанія Славинецького” (1968), «“Dictionarum latino-slavonum” 1718–1724 Івана Максимовича» (1991) та ін.; з української діалектології – “Північно-наддністрянська говірка й діалектний словник села Романів Львівської області” (1965), “Діалектний словник північно-добруджанської говірки села Муругиль над Дунаєм” (1969), “Північно-волинська говірка й діалектний

словник села Ступно, колишнього повіту Здовбунів” (1973), “Південно-лемківська говірка й діалектний словник села Красний Брід близько Меджилаборець (Пряшівщина)” (1973), “Говірка Комарна й Комарнянщини” (1987) тощо. Працював також у галузях сучасної української мови, ономастики, міжмовних контактів, церковнослов’янської мови, полоністики та ін. Фотомеханічним способом О. Горбач перевидав значну кількість раритетів мовознавчої україністики, зокрема: у 1974 р. – “Грамматіки славенски# правильное Сѹнгама” Мелетія Смотрицького 1619 р.; у 1977 р. – “Грамматіки или писменница языка Словенского” 1638 р.; у 1978 р. – “Грамматика малороссійскаго нарѣчія” 1818 р. і “Прибавленіє къ грамматики малороссійскаго нарѣчія” 1822 р. О. Павловського; в 1979 р. – “Grammatica Slavo-Ruthena” М. Лучкая 1830 р.; у 1980 р. – “Грамматіка словенска...” Лаврентія Зизанія 1596 р.; у 1982 р. – “Малорусько-німецкий словарь” Є. Желехівського та С. Недільського 1882–86 рр.; у 1985 р. – “Історичний словник українського языка” Є. Тимченка (в. 1–2, 1930–1932; А – Ж); у 1986 р. – “Грамматика української мови...” В. Сімовича 1921 р.; у 1988 р. – “Адельфотес, Грамматіка доброглаголиваго еллинословенскаго языка. Совершеннаго искусства осми частей слова” 1591 р. У такий же спосіб перевидав: у 1965 р. – “Нарис історії української мови” П. Бузука 1927 р.; у 1985 р. – “Показчик з української мови. Матеріали по 1929 рік” Л. Червінської та А. Дикого 1929–1930 рр.; у 1986 р. – “Українська фраза” М. Сулими 1928 р.; у 1988 р. – “Нариси з історії української мови. Хрестоматія з пам’ятників староукраїнщини XI–XVIII вв.” 1924 р.; у 1990 р. – “Нариси з української синтакси (у зв’язку з фразеологією та стилістикою)” С. Смеречинського 1932 р. і “Грамматика Лаврентія Зизанія 1596 р.” М. Возняка 1911 р. тощо.

(Й. Дзензелівський, “Українська мова” (2000), с. 98–99)

Горобець Василь Йосипович (18.VI.1942, с. Лисівка Галицького р-ну Полтавської обл.) – філолог, науковець, викладач. Закінчив Одеський державний університет ім. І. І. Мечникова в 1965 р. Учителював. У 1966–1969 рр. навчався в аспірантурі Інституту мовознавства АН (науковий керівник – доктор філологічних наук Л. С. Паламарчук). Після закінчення аспірантури працював молодшим, з 1981 р. старшим науковим співробітником відділу лексикології та лексикографії. У колі наукових інтересів проблеми історії української мови, зокрема пам’яток. Кандидатську дисертацію “Лексика історично-мемуарної прози першої половини XVIII ст.”

захистив у 1973 р. Нагороджений Почесною грамотою Президії Академії наук УРСР і Республіканського комітету профспілки працівників освіти, вищої школи і наукових установ за значний внесок у підготовку і видання “Словника української мови” в 11-и тт. У 1986 р. переведений на наукову роботу до Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Праці: “Особливості розвитку сільськогосподарської і побутово-виробничої лексики в українській мові першої половини XVIII ст.” (1971); “Давні українські назви” (1973); “З історії назв кольорів в українській мові” (1977); “Українська мова” Ч. 1 (1976); “Лексика історично-мемуарної прози I половини XVIII ст.” (1979); “Словник української мови” в 11 т. Т. XI (1980, співавтор); “Філіграні на папері українських рукописів XVIII ст.” (1982); “Про деякі особливості українського скоропису першої половини XVIII ст.” (1982); упорядкував збірник документів “Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.” (1993).

(П. Селігей, “Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України – 75, 1930–2005”, с. 432)

Гражданський шрифт, “гражданка” – шрифт, який почали застосовувати в Росії у книжках світського друку після проведеної 1708–10 рр. реформи замість давньоруського шрифту, заснованому на кирилиці. Запровадження гражданського шрифту було природним наслідком розвитку освіти й культури Росії на поч. XVIII ст. Громіздкий і застарілий кириличний друк, півустав з його складним правописом і численними титлами став непридатним для друкування наукових видань, навчальних посібників, художньої літератури тощо. Тому на основі нового скорописного почерку московського кириличного письма кін. XVII – поч. XVIII ст., яким велося дипломатичне листування і писалися грамоти, а також на основі нових шрифтів у гравюрах на металі (зокрема, на титульних листах і картах) та латинського шрифту “антиква” було створено новий шрифт з простішим і заокругленішим накресленням літер. Перші зображення 32 літер гражданського шрифту виготовили у м. Жовкві (тепер Львівської обл.) у січні 1707 р. і 21 додаткової літери у м. Могильові (тепер Білорусь) у квітні–липні 1708 р. військовий інженер і кресляр Куленбах та білоруський просвітник і книговидавець Ілля Капієвич на замовлення російського царя. Перша книжка, надрукована новим шрифтом, – “Геометрия славенски землемерие” (1708). Гражданський шрифт став першоджерелом сучасного російського шрифту. Його було покладено в основу алфавітів багатьох народів колишнього

СРСР, а також болгарської, сербської і монгольської писемності. З XVIII ст. гражданський шрифт поширився у Східній Україні, яка входила до складу Російської імперії: його пристосовували до звукового складу української літературної мови. Зокрема, літера **и** разом з **ы** стала позначати голосний передньо-середнього ряду середньо-верхнього підняття, літера **е** позначала як звук **е** після м'якого приголосного, так і звукосполучення **йе**, літеру **h** писали на місці **і** < **h**. У 2-й пол. XIX ст. з гражданського шрифту у Східній Україні випали літери **h**, **ъ**, намітилася чіткіша диференціація у вживанні літер **ы**, **і**, замість літери **ё** стали послідовно вживати сполучення **йо**, **ьо**. Ці традиції збереглися і в сучасному українському правописі.

У Західній Україні, яка з кінця XVIII ст. опинилася у складі Австро-Угорщини, гражданський шрифт уперше використала “Руська трійця” (М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький) у літературному альманасі “Русалка Дністровая” (Будапешт, 1837). Але цей почин потім було забуто, і в Галичині, на Буковині та Закарпатті майже до кінця XIX ст. послідовно вживалася кирилиця. Лише з 70-х рр. гражданським шрифтом стали користуватися “москвофіли”, а згодом він поширився і в інших виданнях. Велике загальнокультурне значення мав вихід 1886 р. “Малоруско-німецького словаря” Є. Желехівського, надрукованого гражданським шрифтом на основі фонетичного принципу правопису, названого желехівкою. На кінець XIX ст. кирилиця вийшла з видавничої практики у світській сфері, і “Руський правопис” (1895), виданий галицькою Шкільною крайовою радою для вжитку в шкільному навчанні, офіційно закріпив гражданський шрифт і фонетичний правопис.

(Г. Півторак, “Українська мова” (2000), с. 101–102)

Грамматика слов'янська І. Ужевича (1643 р., 1645 р.). Пам'ятка є першою науковою працею з граматики власне української літературної мови XVI–XVII ст. Зміст паризького й арраського рукописів граматики І. Ужевича в своїй латинській і слов'янській частині в основному подібний, а подекуди й тотожний. Він містить спочатку дані про слов'янський алфавіт, потім розділи про частини мови і синтаксис. Наприкінці вміщено слов'янські числові знаки, “Епіграму на книгу”, гімни і молитви. Паризький рукопис вперше згадано у науковій літературі 1711 р. Перші відомості про арраський варіант подав В. Ягич 1907 р. 1965 р. стараннями академіка

І. К. Білодіда і французьких колег-славистів – академіка Анре Мазона і професора Марії Шеррер було виготовлено фотокопію пам'ятки і передано її Інститутові мовознавства АН України ім. О. О. Потебні. Доцент Житомирського педагогічного інституту, мовознавець-україніст і латиніст Є. М. Кудрицький здійснив додаткові пошуки матеріалів, пов'язаних із граматиною Ужєвича, внаслідок чого з допомогою уродженця України, професора Паризької ветеринарної академії П. Ф. Шумовського, а також літератора Бориса Тена було добуто фотокопію іншого варіанта рукопису з м. Арраса. 1970 р. видавництво “Наукова думка” видало обидва варіанти “Граматики слов'янської І. Ужєвича” у фототипічному відтворенні. До публікації додано наукову статтю про пам'ятку, а також покажчик слів і граматичних форм. **Мовні особливості.** Слов'янська частина тексту має виразні ознаки української мови. Фонетичні особливості її такі: заміна *h* на *и* (*i*) – *ω(m) гриховъ, во всихъ, в злотоглови, по обhди, вмhсти, по улици*; перехід етимологічного *o* в *и* (*i*) – *розкишне*; збіг у вимові етимологічних *и* – *ы* – *очи, очы, ωчи, херувимы* – *херувими, м(γ)ч(ε)н(и)цы* – *мученици, давидъ*; перехід *e* в *o* перед наступним твердим приголосним – *чотири, шостыи* тощо. З морфологічних особливостей можна відзначити такі: давальний відмінок – *богови*, родовий відмінок однини іменників середнього роду – *кремен#, имен#, стрымен#, племен#*; місцевий відмінок іменника однини *по обhди*. Характерними для української мови є слова і вислови: *поправи (в) мал"ръ ωбраза, малюючи ωбразъ, бачити, бити, бодай, брати, брехати, варити, верещати, всюды, вымовл"етє, громадою, гроши, досить, другый, жито, казати, прагну, похлопску* і багато інших. Засвідчені іменники з суфіксом *-иск(o)* – *хлописко, мечиско*, які поширені у південно-західних діалектах. Є також певні ознаки північнонаддністрянської вимови: *глежу, тысячный*.

(Я. Запаско, “Українська рукописна книга”, с. 421–423)

Граматики української мови – збірники, що містять статті з граматики. Відомі в Україні ще з XV–XVI ст. Деякі граматичні відомості зустрічаються у “Букварі” Івана Федорова, надр, у Львові 1574 р. і перевиданому в Острозі 1578 р. Його 2-й розділ називався “А сї# азбука от книги осмочастны#, сирhчь граматикиї”. 1586 р. у м. Вільно вийшла друком “КграMATика словенська языка”, що була публікацією відомої рукописної статті “О осми частhхъ слова”, написаної, імовірно, в Сербії у серед. XIV ст. (звідти через Болгарію вона потрапила в Україну, до видання її підготували вчителі

Острозької школи). Це перша у східних слов'ян друкowana граматична праця; вона відіграла певну роль у популяризації елементарних граматичних знань і започаткувала формування граматичної термінології.

1591 р. видано у Львові книгу “Адельфотес. Грамматика доброглаголиваго еллино-словенскаго языка. Совершеннаго искусства осми частей слова”, написану учнями Львівської братської школи під керівництвом викладача грецької мови митрополита Арсенія. Вона двомовна – ліворуч подано текст грецькою мовою, праворуч – церковнослов'янський переклад зі значним впливом українських говорів (*зручно, треба, хлоп#тко* та ін.); складається з 4 розділів: орфографія, просодія, етимологія і синтаксис. 1596 р. у Вільно видана “Грамматика словенска...” Лаврентія Зизанія, у якій теж помітний вплив української мови (*аби, нехай, маємо, мовимо* і под.). Понад 20 років вона була єдиним підручником церковнослов'янської мови в братських школах України і Білорусі. Велике значення для розвитку граматичних знань у східних і південних слов'ян мала видана 1619 р. у м. Єв'ї біля Вільна праця “Грамматіки славенски# правилное Свнтагма” Мелетія Смотрицького; багато десятиліть вона служила основним посібником вивчення церковнослов'янської мови і відіграла значну роль у її засвоєнні у тій редакції, у якій вона тоді функціонувала в Україні та Білорусі. Грамматика Мелетія Смотрицького справила великий вплив на наступні граматики української та російської мов. 1638 р. у м. Кременці опублікована “Грамматіки или писменница языка Словенського”, що була скороченим викладом граматики Мелетія Смотрицького, її авторство приписується луцькому єпископові Афанасію Пузині. 1643 р. у Парижі з'явилася “Грамматыка словенская...” Івана Ужевича, написана латинською мовою і присвячена граматичному описові староукраїнської книжної мови, відомої під назвою “проста мова” (1645 р. у м. Аррасі був написаний інший її варіант; опубл. 1970 р. у серії “Пам'ятки української мови”). 1818 р. у Петербурзі надрукована “Грамматика малороссійскаго нарѣчія” О.П. Павловського, а 1822 р. – його ж “Прибавленіє къ Грамматикѣ малороссійскаго нарѣчія”. У них уперше описано фонетичну систему й морфологічну будову живої української мови. Більше в Східній Україні, як і в Росії узагалі, у ХІХ ст. граматики української мови не з'являлися, українська мова була повністю усунена зі школи й офіційного вжитку, не раз російський уряд забороняв українське друкowane слово. В той же час на західноукраїнських землях, що перебували під владою Австрії, на

поч. ХІХ ст. посилюється увага до рідної мови, виявом чого, зокрема, стало вивчення її граматичної будови. Так, відомий галицький культурний діяч І. Могильницький протягом 1822–1824 рр. написав “Граматику языка славеноруского”, в передмові до якої аргументовано, на рівні тогочасної науки, довів самостійність української мови серед інших слов’янських мов. Однак його граMATика залишалась (до 1910) не опублікованою (крім вступної статті, що вийшла друком 1829 р. у Львові у скороченому варіанті польською мовою і 1838 р. – російською в Петербурзі). 1830 р. у Будині (Будапешті) видана латинською мовою праця “ГраMATика слов’яно-українська” закарпатського вченого М. Лучкая, об’єктом висвітлення у якій була українська мова в порівнянні зі старослов’янською; 1834 р. у Перемишлі надрукована німецькою мовою книга: “ГраMATика руської або малоруської мови в Галичині” Й. Левицького, де обґрунтовується єдність української мови у Східній і Західній Україні (проте сама граMATика компілятивна, спрямована на вивчення язичія); 1846 р. там же польською мовою вийшла “ГраMATика руської мови” Й. Лозинського. 1849 р. у Львові опублікована “ГраMATика руского #зыка” Я. Головацького, яка з усіх до того написаних граMATик української мови була найбільш змістовною, у ній на належному тогочасному науковому рівні аналізувалися як загальноукраїнські фонетичні й граMATичні явища, так і діалектні, переважно властиві галицьким говорам. У Галичині поступово зростає кількість шкіл з українською мовою навчання, для них створюються граMATики, серед яких найпопулярніші: “ГраMATика малоруського языка для шкіл парафіальних в Галиції” Т. Глинського (1845), “ГраMATика руского языка” М. Осадци (1862), “Методична граMATика языка малоруского” П. Дячана (1865), “ГраMATика руского языка” О. Партицького (1871), “ГраMATика руского языка для школь середныхъ” О. Огоновського (1889), “Методична граMATика руської мови” І. Огоновського та В. Коцовського (1894). Усі ці граMATики орієнтовані на галицьку мовну практику. 1893 р. у Львові виходить наукова “Руська граMATика” С. Смаль-Стоцького і Т. Гартнера, яка однак зазнала критики за штучне зближення авторами української мови із сербською й заперечення її спорідненості з російською. Повніше розглядається граMATична система української мови в їхній праці німецькою мовою “ГраMATика руської (української) мови” (Відень, 1913). Після революційних подій 1905 р. з’являється кілька граMATик української мови шкільного типу в Східній Україні, а саме: “Коротка граMATика української мови” П. Залозного (ч. 1–2, 1906–

1913), “Коротка граматика для школи” та “Українська граматика для школи” Г. Шерстюка (ч. 1–2, 1907–1909; перевид. 1917–1933), “Українська граматика” Є. Тимченка (1907), “Грамматика українського язика” І. Нечуя-Левицького (ч. 1–2, 1914). Проте використовувалися вони лише для домашнього навчання і самоосвіти, оскільки українських шкіл за Російської імперії не існувало.

Тоді ж виходить і “Украинская грамматика” А. Кримського (т. 1–2, 1907–1908). Вона адресувалася учням старших класів гімназій та семінарії Придніпров’я, але насправді т. 1 – це науково-дослідна праця з української історичної фонетики, написана на великому фактичному матеріалі, вибраному з багатьох давньоруських і староукраїнських пам’яток; т. 2, присвячений морфології, є фактично навчальним посібником.

Після 1917 р. впали останні заборони української літературної мови. Почали відкриватися українські школи, а отже, зростала потреба в граматиках української мови. Вже 1917 р. перевидаються згадані вище праці П. Залозного та Є. Тимченка, виходять у Києві “Початкова граматика української мови” О. Курило (ч. 1–2, 1917–1918; сім перевидань), що використовувалась як основний шкільний підручник із мови майже десять років, а також “Украинская грамматика” М. Грунського, “Початкова граматика до науки читання й письма” С. Черкасенка, “Українська граматика. Підручник для середніх і вищепочаткових шкіл” П. і П. Терпило. В Одесі видана “Коротка граматика української мови для шкіл і самоосвіти” В. Мурського; у Житомирі – “Практический курс украинского языка. Для учительских курсов и старших классов средних учебных заведений” М. Гладкого, у Ромнах – “Українська граматика для самонавчання” М. Левицького. Всі названі підручники орієнтувалися переважно на шкільні програми з мови. Тоді ж опублікована призначена для вчителя “Практична граматика української мови” В. Сімовича (Раштатт, 1918), а в дещо повнішому викладі матеріалу – його ж “Грамматика української мови” (Лейпциг – Вінніпег, 1919). Багата фактичним матеріалом, з висвітленням сучасних фонетичних і морфологічних явищ в історичному аспекті була праця І. Огієнка “Курс украинского языка”, що вийшла в Києві 1918 р. У 1919 р. в Харкові побачив світ перший посібник з історії української мови для студентів “Украинский языкъ. Краткій очеркъ исторической фонетики и морфологии” С. Кульбакіна. У наступні роки посібники для різних типів шкіл і самоосвіти, що містили, крім граматичного, і фонетичний матеріал або й розділи з лексики та фразеології, почали виходити під

ширшою за своїм значенням назвою: “Украинский язык” О. Синявського (1923), “Українська мова” П. Горецького та І. Шалі (1926), “Українська мова” М. Грунського і Г. Сабалдира (1926), “Українська мова” М. Наконечного (1928), “Підвищений курс української мови. Підручник для педвузів” за ред. Л. Булаховського (1931), “Норми української літературної мови” О. Синявського (1931), “Курс сучасної української літературної мови” за ред. Л. Булаховського (т. 1–2, 1951), “Курс сучасної української літературної мови” М. Жовтобрюха і Б. Кулика (ч. 1, 1959; 4-е вид., 1972) та ін. У колективній праці “Сучасна українська літературна мова” (т. 1–5, 1979–1983) два томи присвячені граматичній системі сучасної української мови. У 1992 р. з’явилася праця “Нариси з функціонального синтаксису української мови” І. Вихованця; 1993 р. вийшло друком три нових посібники з української мови для студентів філологічних факультетів університетів та педагогічних інститутів – колективні “Сучасна українська літературна мова” за ред. М. Плющ (1994) і “Грамматика української мови. Морфологія” О. Безпояско, К. Городенської, В. Русанівського та “Грамматика української мови. Синтаксис” І. Вихованця, а 1994 р. – “Синтаксис сучасної української мови” І. Слинька, Н. Гуйванюк, М. Кобилянської, в яких критично використано нові надбання наукових досліджень граматичних проблем української мови. Опубліковано кілька праць з історичної граматики української мови: “Нарис історії української мови. Вступ. Фонетика і морфологія” П. Бузука (1927), “Історія форм української мови” М. Грунського, М. Коваліва (1931), “Історична грамматика української мови” (1957), “Нариси історичного синтаксису української мови” О. Безпалька (1960), “Історична морфологія української мови” С. Бевзенка (1960), “Нариси з історичної морфології української мови” С. Самійленка (ч. 1, 1964; ч. 2, 1970), “Історична грамматика української мови” М. Жовтобрюха (1970) та ін. У колективній праці “Історія української мови” (т. 1–4, 1978–1983) два томи присвячені історичній морфології та історичному синтаксису української мови. 1957 р. вийшла друком праця “Порівняльна грамматика української і російської мов”, призначена для студентів філологічних факультетів педагогічних інститутів республіки.

(М. Жовтобрюх, “Українська мова” (2000), с. 105–107)

“Грамматика малоросійського нарѣчя” О.П. Павловського – перша в українському мовознавстві друкована грамматика живої

народної української мови. Написана до 1805 р., видана 1818 р. у Петербурзі. Містить стислий виклад основних фонетичних і морфологічних особливостей української мови в порівнянні з російською, а також “Краткій малоросійській словарь” з 1131 акцентованим словом у реєстрі та зразки живого мовлення й усної народної творчості, що відбивають мову здебільшого південно-східного мовного ареалу. У “Грамматике малоросійскаго нарѣчія” О. П. Павловського подано майже повну і в основному правильну характеристику фонетичної системи української мови. Більше неточностей, а іноді й помилкових положень, містить опис її морфологічних особливостей. Важливе значення для дальшого розвитку української мови мав фонетичний принцип правопису українських слів у граматиці. З’явившись на початку стадії розвитку нової української літературної мови, “Грамматика малоросійскаго нарѣчія” О. П. Павловського справила великий вплив на наступні українські граматики, чим значною мірою спричинилася до усталення в мові фонетичних, граматичних і лексичних норм. Для розуміння деяких особливостей “Граматики малоросійскаго нарѣчія” О. П. Павловського велике значення мало “Прибавленіє къ грамматикѣ малоросійскаго нарѣчія”, що вийшло 1822 р.

(В. Задорожний, “Українська мова” (2007), с. 121)

Грамоти XIV–XV ст., “листи” – найдавніші староукраїнські короткі ділові документи, якими фіксувалися юридичні операції приватного і державного характеру. Розрізняють грамоти: купчі, продажні, дарчі, дані, вкладні, поручні; угоди, привілеї тощо. Староукраїнською мовою написані грамоти і від імені польських королів, руських і литовських князів, молдавських господарів. В Україні грамоти писалися у Луцьку, Львові, Києві, Галичі, Коломиї, Турійську-Володимирському, Вільхівці, Острозі, Вільчі та ін. У науковій літературі описано та використано в дослідженнях понад 850 грамот. В архівах є рукописні пам’ятки пізнішого часу, що мають копії XIV–XV ст., але вони досі не опубліковані й не досліджені (зокрема, “Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр.”, що зберігається у Центральному державному історичному архіві України). Дослідження грамот розгорнулося з початку XIX ст. спеціально організованими Археографічною експедицією Російської АН, Віленською комісією для розбору давніх актів, Тимчасовою комісією для розбору давніх актів, заснованою при Київському, Подільському і Волинському генерал-губернаторі, їхнім завданням

було збирання, наукове комплектування, опис і оприлюднення грамот та інших історичних писемних пам'яток. Перші публікації грамот призначалися здебільшого для історичних досліджень, у них рідко зберігалися всі особливості написання. Це (написані рос. мовою) “Зібрання давніх грамот і актів міст: Вільни, Ковна, Трок, православних монастирів, церков і з різних предметів з додатком трьох літографічних малюнків” (ч. 1, Вільно, 1843), “Акти, що відносяться до історії Західної Росії, зібрані й видані Археографічною комісією” (т. 1–6, СПб., 1846–1856), “Акти, що відносяться до історії Південної і Західної Росії” (т. 1–11, СПб., 1863–1879) тощо. У Львові протягом 1868–1894 рр. видано 16 томів грамот (актів городських і земських) часів Речі Посполитої з Бернардинського архіву, а в 1886–1887 рр. – 4 томи архіву князів Любартовичів, Сангушків (польською мовою).

Використання грамот в історичних дослідженнях актуалізувало необхідність встановлення їхньої автентичності та достовірності. Тому набуває широкого розвитку палеографія як спеціальний підрозділ історико-філологічної науки. Серед праць цього напрямку (рос. мовою): “Давні пам'ятки руського письма і мови (X–XIV ст.). Загальний періодичний огляд з палеографічними вказівками і виписками з оригіналів і з давніх списків” І. Срезневського (1863), “Палеографічні знімки з руських рукописів XII–XVII ст.” О. Соболевського і С. Пташицького (1901); “Альбом зніmkів з кирилівських рукописів румунського походження” (1916); “Слов'янська кирилівська палеографія” О. Соболевського і О. Калужняцького (1928) та ін. Усвідомлення того, що в грамотах як світських документах зафіксовано факти власне української мови, викликало нову хвилю їх публікацій, але вже з повним відображенням тогочасного правопису та докладною палеографічною характеристикою.

З'явилися видання дослідницького характеру: “Пам'ятки дипломатичної і судово-ділової мови руської у давньому Галицько-Волинському князівстві і в суміжних областях у XIV і XV ст.” Я. Головацького (1867), “Українська граматика” А. Кримського (1908), “Південноруські грамоти” В. Розова (1917, усі – рос. мовою), “Грамоти XIV ст.” (1974), “Українські грамоти XV ст.” (1965) та ін. Грамоти є невичерпним джерелом мовознавчих досліджень. Факти, засвідчені в грамотах, широко використовували у своїх працях П. Житецький (“Нарис звукової історії малоруського наріччя”, 1876, рос. мовою), І. Свенціцький (“Нариси з історії української мови”,

1920), Л. Гумецька (“Нарис словотворчої системи української мови XIV–XV ст.”, 1958), С. Бевзенко (“Історична морфологія української мови”, 1960), укладачі “Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.” (т. 1, 1977; т. 2, 1978), М. Пещак (“Стиль ділових документів XIV ст.”, 1979), автори 4-томної “Історії української мови” (1979–1983).

(М. Пещак, “Українська мова” (2000), с. 110–111)

Графіті – написи та малюнки, видряпані в давнину на стінах архітектурних споруд та на ремісничих виробах. Вивчаються історичною та філологічною дисципліною – епіграфікою. Графіті виявлені на стародавніх будівлях Єгипту, Греції, Римської імперії; у східнослов'янських землях при розкопках античних міст Ольвії і Херсонеса, на стінах храмів часів Київської Русі (XI–XIII ст.) у Києві, Чернігові, Галичі, Новгороді, Смоленську. Це переважно звернення до Бога, написані відвідувачами за формулою “Господи поможи рабу своєму ...”, поминальні написи, підписи фресок, написи літописного та побутового характеру. Найвідомішими в Україні і вивченими є київські графіті: Софійського собору, Золотих воріт, Михайлівської церкви, Видубицького монастиря, Кирилівської церкви. Серед написів Софійського собору зафіксовано: записи про смерть Ярослава Мудрого 6562 (1054 р.), про “раку” – саркофаг Всеволода Ярославича (Андрія, 1093 р.), напис про продаж Бонової землі (XII ст.), звістка про мир, укладений у Желяні (околиця Києва) між князями Святополком Ізяславичем, Володимиром Мономахом і Олегом Святославичем, та ін. Знайдено стародавню азбуку з 27 кириличних літер, що свідчить про ранній етап розвитку слов'янської і давньоруської писемності.

Графіті мають велике культурно-історичне значення для вивчення розвитку писемності, мови, поширення писемності та для історії культури взагалі.

(С. Висоцький, “Українська мова” (2000), с. 112)

Гринчишин Дмитро Григорович (16.X.1927, с. Потік, тепер Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл. – 27.III.2010, Львів) – український мовознавець, кандидат філологічних наук з 1961 р. Закінчив 1953 р. філологічний факультет Львівського університету. У 1956–1958 рр. – викладач української мови Рівненського педагогічного інституту. З 1958 р. – науковий співробітник, 1971–1987 рр. – завідувач відділу мовознавства Інституту суспільних наук АН УРСР. Досліджує історію української мови, українську

лексикологію і лексикографію, питання сучасної української мови. Автор монографії “Явище субстантивації в українській мові” (1965). Співавтор “Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.” (т. 1–2, 1977–1978; премія ім. І. Я. Франка, 1981), “Короткого тлумачного словника української мови” (1977; 2-е вид. – 1988), “Словника паронімів української мови” (1986), “Словника труднощів української мови” (1989), “Словника-довідника з культури української мови” (1996). Співавтор і відповідальний редактор “Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.” (в. 1–12, 1994–2005).

(Я. Закревська, “Українська мова” (2000), с. 113)

Грищенко Арнольд Панасович (23.IX.1936, с. Мутичів Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. – 17.XII.2006, Київ) – український мовознавець, доктор філологічних наук з 1980 р., професор з 1987 р., чл.-кор. АПН України з 1995 р., дійсний член АПН України з 1999 р., заслужений діяч науки і техніки України з 1995 р. Закінчив 1958 р. Ніжинський педагогічний інститут. Працював 1963–1981 рр. в Інституті мовознавства АН України, 1981–2006 рр. – завкафедри української мови Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. Автор праць із синтаксису і морфології сучасної української мови (“Складносурядне речення в сучасній українській літературній мові”, 1969; “Сучасна українська літературна мова. Синтаксис”, 1972, у співавторстві; “Синтаксис словосполучення і простого речення”, 1975, у співавторстві; “Прикметник в українській мові”, 1978; “Словотвір сучасної української літературної мови”, 1979, у співавторстві; “Грамматика української мови”, 1982, у співавторстві; “Українська грамматика”, 1986, рос. мовою, у співавторстві), з історії української мови (“Історія української мови”, т. 1–4, 1978–1983, у співавторстві; премія ім. І. Франка, 1985), із соціолінгвістики. Співавтор підручника для вузів (1993, 1997, 2002).

(І. Вихованець, “Українська мова” (2004), с. 122)

Грінченко Борис Дмитрович [псевд. – Вартовий, Вільхівський, Перекотиполе, Іван Сельський, Василь Чайченко, Л. Яворенко та ін., крипт. – Б., Б. В., Б. Г., В., В. Ч. та ін.; 27.XI(9.XII).1863, х. Вільховий Яр, поблизу с. Руські Тишки, тепер Харків. р-ну Харківської обл. – 23.IV(6.V).1910, м. Оспедалетті, Італія; похований у Києві] – український письменник, мовознавець, педагог, публіцист, фольклорист, етнограф, перекладач, видавець, бібліограф,

громадсько-політичний діяч. Навчався у реальній школі в Харкові. 1881 р. склав екзамени на народного вчителя, учителював у селах Харківщини й Катеринославщини. З 1894 р. працював у Чернігівському земстві, був активним членом місцевої “Просвіти”. 1902 р. переїхав до Києва, в 1905–1906 рр. – член редколегії газети “Громадська думка”, 1906 р. – редактор журналу “Нова громада”. Протягом 1905–1907 рр. очолював Всеукраїнську вчительську спілку, в 1906–1909 рр. – голова товариства “Просвіта” в Києві. Один з найвизначніших знавців і пропагандистів української мови. Вагома роль Б. Грінченка у розбудові художнього, публіцистичного, наукового, епістолярного стилів української літературної мови. І. Франко відвів Б. Грінченку перше місце в ряду “справжніх борців за українське слово”. Один із засновників “Братства тарасівців” (1891–1893), Української радикальної партії (1904), Української демократично-радикальної партії (1905). Виступав за цілковиту культурно-національну автономію України, боровся проти русифікації, за виховання почуття національного самоусвідомлення, забезпечення розвитку української мови, поширення її в установах, школах та ін. (праці “Листи з України Наддніпрянської”, 1892–1893; “Пригноблена нація”, франц. мовою, 1895). Пропагував ідеї “свідомого українства” в полеміці з М. Драгомановим, дискутуючи з його працею “Листи на Наддніпрянську Україну”. Створив два підручники українською мовою – буквар “Українська граматики до науки читання й писання” (1888, надр. 1907), “Рідне слово. Українська читанка” (1912, разом з дружиною К. Грінченко). Найактивніше і найгрунтовніше обстоював українську школу [“Яка тепер народна школа на Україні”, 1896; “Якої нам треба школи”, 1906; “Народні вчителі і українська школа”, 1906; “На беспросветном пути (Об украинской школе)”, 1906]. Випускав рукописні журнали і збірники, не раз порушував клопотання перед цензурою про видання української періодики, розглядав проблеми української преси, зокрема мовні [“Тяжким шляхом (Про українську пресу)”, 1907, 1912]. В 1894–1899 рр. у Чернігові випустив 45 назв книг для народу тиражем 200 тис. прим.; як голова київської “Просвіти” організував видання 36 науково-популярних книг.

Б. Грінченко вписав яскраву сторінку в українське мовознавство. Відредагував і доповнив власними матеріалами один з найбільших і найкращих у слов’янстві словників – 4-томний “Словарь української мови” (1907–1909). Заклав основи нової наукової галузі – історії української лексикографії (“Огляд української лексикографії”, 1905;

передмова “Необходимое пояснение...” до 1-го тому “Словаря української мови”, 1906). Творець правопису (“грінчевичівки”), яким надруковано “Словарь...” і який лежить в основі сучасного українського правопису (“Три питання нашого правопису. З додатком А.Ю. Кримського”, 1908; “К вопросу о правописании украинского языка»). Вагомі заслуги Б. Грінченка у кодифікації української літературної мови кін. ХІХ – поч. ХХ ст. Виступив ініціатором та учасником трьох мовних дискусій: перша (1891–1892) про шляхи розвитку української літературної мови, започаткована його статтею “Галицькі вірші”; друга (1903) – на сторінках журналу “Киевская старина”, де обговорював проблеми публіцистичної та наукової української мови [праця “Неосторожность в важном деле (По поводу украинской стилистики)”, що була відповіддю на рецензію С. Шелухіна «Еще несколько слов о сборнике “Дубове листе”»]; третя (1906–1913) – про унормування публіцистичного стилю, яка розпочалася статтею “Тяжкий шляхом” (газета “Рада”, 1906). У статтях, надрукованих у ході цих дискусій (крім названих, ще: “Кілька слів про нашу літературну мову”, “Кокорудз і причинок до спору язикового” та ін.) висловив думку про суспільну вагомість кодифікації мовних норм; обстоював єдину українську літературну мову для всіх українських територій; наголошуючи на східноукраїнській основі цієї мови, не заперечував і кращих здобутків західноукраїнських варіантів; хоча основним джерелом збагачення української літературної мови вважав народну, тобто селянську, мову (етнографічний підхід), проте не був прихильником точного копіювання діалектів (як, напр., А. Кримський), визнавав як необхідні й інші джерела збагачення української літературної мови (запозичення, неологізми тощо). Більшість обстоюваних ним у ході полемік форм сьогодні є нормою (кличу, хвиля, рушниця, тут, їжа, дошкульний, промінь, скеля, чудовий та ін.). Б. Грінченко протягом усього життя збирав скарби народної мови, записував етнографічні та фольклорні матеріали (“Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях”, т. 1–3, 1895–1899; збірник “Из уст народа”, 1900), уклав перший бібліографічний покажчик “Литература украинского фольклора. 1777–1900” (1901).

(Й. Дзензелівський, В. Статєєва, “Українська мова” (2004), с. 122–123)

Грунський Микола Кузьмич (28.IX(10.X).1872, Суми – 13.VIII.1951, Київ) – український мовознавець, доктор філологічних наук з 1912 р., з. д. н. УРСР з 1941 р. Закінчив 1896 р. історико-

філологічний факультет Харківського університету. Працював 1903 р. доцентом, а з 1907 р. – професором Юр'євського (тепер Тартуський) університету; з 1915 р. і до кінця життя – професор Київського університету (в 1919–1920 рр. був його ректором). У 40-х рр. одночасно працював старшим науковим співробітником Інституту мовознавства АН УРСР. М. Грунський досліджував проблеми походження старослов'янського письма, поліграфічні особливості й мову найдавніших пам'яток старослов'янської писемності (Київських глаголичних листків, Зографського та Охридського євангелій тощо), граматику й історію слов'янських мов та ін. Основні праці: “Пам'ятки й питання давньослов'янської писемності” (т. 1–2, 1904–1906, рос. мовою), “Нариси з історії розробки синтаксису слов'янських мов” (т. 1–2, 1910–1911, рос. мовою), “Білоруська мова в її минулому та сучасному вивченні” (1930) та ін. М. Грунський займався також питаннями педагогіки й методики викладання мови, автор підручників “ГраMATика давньоцерковнослов'янської мови”, “Лекції з церковнослов'янської мови” (обидва – 1906, рос. мовою), “Російська мова” (1913, рос. мовою), “Українська граMATика” (1918), “Історія форм української мови” (1931), “Українська мова” (1933, болг. мовою; у співавторстві), “Вступ до слов'янського мовознавства” (1941) та ін. Брав активну участь у підготовці сучасного українського правопису.

(М. Жовтобрюх, “Українська мова” (2000), с. 114–115)

Гумецька Лукія Лук'янівна (18.І.1901, с. Лівча, тепер Жешувського воєв., Польща – 24.І.1988, Львів) – український мовознавець-славіст, доктор філологічних наук з 1957 р., професор з 1962 р. Закінчила 1929 р. – Львівський університет та 1930 р. Інститут французької мови і літератури в м. Тур (Франція). З 1931 р. по 1944 р. викладала українську мову в гімназіях і школах м. Броди та Львова. Протягом 1945–1965 рр. працювала в системі АН УРСР – спочатку у Львівському відділі Інституту мовознавства, а з 1951 р. – в Інституті суспільних наук (Львів), де 1956–1971 рр. завідувала відділом мовознавства. Утворила перший в Україні осередок істориків-лексикографів, започаткувала львівську ономастичну школу. Праці з історії української мови, української та слов'янської лексикології і лексикографії, слов'янського словотвору та ономастики: “Нариси з історії української мови” (1952), “Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст.” (1958), “Питання стандартизації слов'янських писемно-літературних мов стародавньої

доби” (1968), “До історії українсько-польських мовних зв’язків” (1969, рос. мовою), “З історії лексикології української мови” (1979), “Народні форми хрещених імен в українській мові XIV–XV ст.” (1985) та ін. Л. Гумецька – співукладач і відповідальний редактор “Польсько-українського словника” (т. 1–2, 1958–1960), керівник авторського колективу і голова редколегії “Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.” (т. 1–2, 1977–1978; премія ім. І. Я. Франка, 1981).

(Я. Закревська, М. Зяблюк, “Українська мова” (2007), с. 128–129)

Д

Давальний самостійний – синтаксична конструкція у давніх слов'янських мовах, що складається з іменника чи займенника у давальному відмінку й узгоджуваного з ним нечленного активного (зрідка пасивного) дієприкметника. Питання походження слов'янського давального самостійного спірне: одні (О. Востоков, Ф. Буслаєв, Б. Дельбрюк, Б. Скупський та ін.) вважають його калькою грецького родового самостійного, інші (О. Потебня, Ф. Міклошич, В. Вондрак, Я. Станіслав, В. Борковський) – оригінальною особливістю слов'янського синтаксису. Конструкції давального самостійного вживаються у давніх східнослов'янських пам'ятках книжно-літературних жанрів (літописи, церковно-релігійні твори тощо), де вони, будучи предикативними, відповідають у сучасній мові підрядним частинам складнопідрядних речень різного значення – часових, причинових, умовних тощо та самостійним реченням, пор.: *“Изяславу суцю Новѣгородѣ придаша половци Києву”* (Л. л.) – “Коли Ізяслав був у Новгороді, прийшли половці до Києва”; *“Надолзѣ борющемася има нача изнемогати Мъстиславъ”* (Л. л.) – “Оскільки вони довго боролися, почав знемагати Мстислав”, або “Довго вони боролися, і почав знемагати Мстислав”. У пам'ятках ділових жанрів (“Руська правда”, грамоти тощо) давального самостійного немає, що давало підстави вважати його запозиченням із старослов'янської мови. У староукраїнських пам'ятках, зокрема тих, що своєю мовою наближаються до живої розмовної, давальний самостійний відсутній, хоч у релігійно-полемічних пам'ятках XVI–XVII ст., у ряді літописів XVII–XVIII ст., зокрема Григорія Граб'янки, Самійла Величка та ін., мова яких зазнала значного старослов'янського (церковнослов'янського) впливу, вони представлені досить широко.

(С. Бевзенко, “Українська мова” (2000), с. 120)

Давньоруська мова – мова народності, яка населяла Київську Русь. Погляди вчених на давньоруську мову істотно розходяться. Як спільну мову всіх східних слов'ян, на основі якої утворилися українська, російська та білоруська мови, її визнали О. Востоков, І. Срезневський, О. Потебня, О. Соболевський, О. Шахматов, Л. Васильєв, М. Дурново, Б. Ляпунов, Г. Ільїнський, Л. Булаховський,

О. Селіщев, С. Обнорський, М. Грунський, В. Виноградов, Р. Аванесов, П. Кузнецов, В. Борковський, Ф. Філін, М. Жовтобрюх, В. Колесов, В. Марков, В. Німчук та ін. Ряд дослідників відносять до давньоруської мови лише писемно-літературну мову і заперечують існування в минулому спільної усної давньосхіднослов'янської мови. При цьому початок формування української мови, як і російської та білоруської, пов'язується безпосередньо з розпадом праслов'янської мови (С. Смаль-Стоцький, Є. Тимченко, І. Огієнко, Ю. Шевельов, В. Русанівський, О. Ткаченко, Г. Півторак, І. Матвіяс, В. Скляренко та ін).

Із праслов'янської етномовної спільності східні слов'яни виділилися приблизно у VI ст. н. е. До східнослов'янських територіальних об'єднань (у VII–IX ст. це були союзи племен) належали словени, кривичі, в'ятичі, радимичі, дреговичі, поляни, волиняни, древляни, сіверяни, угличі (уличі), тиверці, дуліби, білі хорвати. Вони користувалися близькоспорідненими східнослов'янськими діалектами, що виділилися з праслов'янської мови. Сукупність цих діалектів і дістала в науковій літературі назву “давньоруська мова”.

Давньоруська мова мала розгалужені стилі (юридично-діловий, літописний, світсько-художній) і виконувала всі державні та світські культурні функції. Це мова “Руської Правди”, “Повісті временних літ”, “Слова о полку Ігоревім”, “Повчання Володимира Мономаха”, “Моління Даниїла Заточника” та ін. У різних регіонах Русі вона поступово збагачувалася місцевими лексичними і стилістичними особливостями і згодом стала основою формування української, білоруської і частково російської писемно-літературної мов давнього періоду. Крім того, давньоруська (спільносхіднослов'янська) мова – це певна абстракція, набір характерних лінгвальних рис, якими східнослов'янські діалекти VII–XII ст. вирізнялися серед інших слов'янських. Оскільки давній східнослов'янський мовний ареал був діалектно досить виразно здиференційований, монолітної, структурно одноманітної давньоруської мови не було. Мовні особливості давньоруських діалектів реконструюються на основі свідчень писемних пам'яток, написаних кирилицею (відомі з середини XI ст., окремі написи – з початку X ст.), та сучасних східнослов'янських говорів із залученням матеріалу з інших слов'янських мов.

Частина фонетичних, лексичних і граматичних рис зближує давньоруську мову з південнослов'янськими та західнослов'янськими мовами. Разом з тим давньоруська мова відрізняється рядом

специфічних рис. Фонетичними фактами дописемного періоду стали повноголосся та початкові **po, lo** з праслов'янських **or, ol** перед приголосними при циркумфлексивній інтонації як специфічно східнослов'янська реалізація закону відкритого складу у сполученнях голосних із **r, l**; палатальні **ч', ж'** (через ступінь **дж'**) з праслов'янських **tj, dj** (*свѣча, межа*) і **kt, gt** перед голосними переднього ряду (*печи, мочи*) та ін. Після деназалізації носових голосних (X ст.) система вокалізму налічувала десять фонем: голосні переднього ряду [i], [ě], [(h)], [e], [ä] та непереднього ряду [ы], [y], [o], [ъ], [a]. У системі консонантизму було 26 фонем: губні [п], [б], [в (w)] (імовірно, губно-губний), [м], передньоязикові тверді [д], [т], [з], [с], [н], [р], [л], середньоязикові [с'], [з'], [ш'], [ж'], [дж'], [ц'], [ч'], [ш'ч'], [ж'дж'], [н'], [р'], [л'], задньоязикові [к], [г] (у частині діалектів [γ] або [h]), [x]. Звук [j] був позиційним варіантом голосної фонемі [i]. Приголосний **ф** вживався тільки в запозичених словах. Перед голосними переднього ряду приголосні зберігали позиційну палаталізованість, що виникла у праслов'янській мові в результаті дії закону складового сингармонізму. Т. зв. друге пом'якшення приголосних (2-а пол. XI ст.) призвело до ліквідації відмінності між фонематичною та позиційною м'якістю (не в усіх діалектах давньоруської мови цей процес відбувся послідовно): палатальні приголосні змінилися на палаталізовані (передньоязикові за місцем творення). Якості приголосного і голосного стали взаємопов'язаними в єдиній функціональній одиниці – силабемі. Після занепаду редукованих голосних за приголосними фонемами закріпилася диференційна ознака палаталізованості, а за голосними – лабіалізованості (у більшості говорів). Занепад слабких редукованих (XI–XIII ст.) привів до їх повної девокалізації, сильні [ъ], [ь] перейшли відповідно в [o], [e] (позиційні різновиди [ы], [ь] – голосні [ы], [i] – у сильній позиції змінилися у протоукраїнських і протобілоруських діалектах в [ы], [i], у проторосійських – в [o], [e]). Унаслідок занепаду редукованих у фонологічній системі давньоруської мови сталися важливі зміни: скоротилася кількість голосних фонем, перебудувалися фонемні відношення, виникли закриті склади, відбулися процеси спрощення, асиміляції і дисиміляції у нових групах приголосних та ін. Праслов'янські інтонаційні розрізнення втратилися; наголос став динамічним.

Високорозвиненими були лексична, словотвірна і граматична системи, які успадкували багато рис праслов'янської мови і разом з тим виробили чимало інновацій. Граматична будова давньоруської

мови була флективною. У системі іменника розрізнялися три роди, три числа і сім відмінків. Типи відмінювання іменників (їх було шість) визначалися характером давньої (праіндоєвропейської) основи. Прикметники мали іменну й займенникову форми (якісні – *добръ, добрыи*; відносні – *кам#нь, кам#ныи*; вищий ступінь порівняння – *добрѣи, добрѣишии*). Найвищий ступінь утворювався описово. Дієслова розрізнялися за двома основами: теперішнього часу й інфінітива. Від основи теп. ч. утворювалися наказового способу, активні і пасивні дієприкметники теп. ч.; від основи інфінітива – супін, аорист, імперфект, активні і пасивні дієприкметники мин. ч., дієприкметник мин. ч. на -л-. Форми мин. ч. були прості (аорист, імперфект) і складені (перфект, плюсквамперфект). За час функціонування давньоруської мови відбулися занепад давньої системи відмінювання іменників, формування числівника як окремої частини мови, втрата супіна, виникнення єдиної форми мин. ч. на основі перфекта, нових форм умовного та наказового способів, дієприслівників та ін. На основі старослов'янської мови і діалектів відбувалися контакти давньоруської мови з багатьма мовами: грецькою, тюркськими, фінно-угорськими тощо. Давньоруська літературна мова поєднувала в різних типах писемності особливості народнорозмовної та старослов'янської мов. Старослов'янська (церковнослов'янська) мова давньоруської редакції, тобто позначена впливом східнослов'янських діалектів, закріпилася як мова церкви, церковної літератури та богослужіння. Народнорозмовна мова відбита в приватному листуванні, ділових пам'ятках ("Руська Правда", грамоти), літописах, літературних творах ("Слово о полку Ігоревім").

У давньоруській мові розрізнялися говори північно-західних територій із цоканням (нерозрізненням [ц] і [ч]), проривним г, формою род. в. одн. ж. р. на -н (*у женн*) та на південних і південно-східних – з розрізненням [ц] і [ч], фрикативним [γ] (або [h]), формою род. в. одн. ж. р. на -ы (*у жены*) та ін. Діалектні відмінності були і в лексиці. Наступний розвиток діалектних рис був пов'язаний з посиленням феодальної роздрібненості (кін. XI – 2-а пол. XII ст.). За наслідками процесу занепаду редукованих в XI–XIII ст. південь і південний захід (території майбутніх української та білоруської мов) виявилися протиставленими півночі й північному сходові (територія майбутньої російської мови).

(В. Глуценко, Г. Півторак, "Українська мова" (2000), с. 120–121)

Двоїна – граматична категорія числа, вживана для позначення двох осіб або парних предметів. Була відома ще в індоєвропейській прамові, від якої успадкована спільнослов'янською, а від неї – усіма слов'янськими мовами; тепер зберігається лише в окремих діалектах. Двоїна мала свої відмінкові форми, відмінні від форм однини та множини. В давньоруській мові залежно від категорії роду та кінцевого приголосного основи іменників вони виражались у називному, знахідному та кличному відмінках закінченнями **-h** (дѣвh **руці**, обh **селh**), **-и** (дѣвh **ночи**, обh **матери**), **-а** (дѣва **ножа**), **-ы** (оба **сыны**), в родовому і місцевому **-у**, **-ову** (дѣвою **руку**, обою **сынову**), в давальному та орудному **-ма** (дѣвhма **рукама**, обhма **селома**, **ножема**, **сынъма**). Форми двоїни були властиві також прикметникам (**преславныма** учителяма), особовим і неособовим займенникам (**вh**, **наю**, **нама** – 1 ос., **ва**, **ваю**, **вама** – 2 ос.; **сею**, **тою**, **сима**, **тhма**), дієсловам (**въста**та два **вольхва**) та дієприкметникам (Ивану и Олексию **написавшема** книги). Іменники у формі двоїни рідко вживалися самотійно, звичайно вони виступали в синтаксичному поєднанні з числівниками **дѣвh** – **дѣва**, **обh** – **оба**. Категорія двоїни в давньоруській мові почала занепадати ще на ранньому етапі її розвитку, витісняючись множиною. Першими стали виходити з ужитку особові займенники у називному відмінку **вh**, **ва**, що заступилися формами множини **мы**, **вы**; форма **ва** в давньоруських писемних пам'ятках уже не засвідчується, а на **вh** трапляються лише одиничні приклади (**вh отъходивh**. – Усп. зб.); зрідка вони засвідчені і в інших пам'ятках слов'янської писемності. Форми ж двоїни іменників, прикметників, неособових займенників та дієслів у пам'ятках давньоруської мови вживаються паралельно з множиною досить часто; фіксує їх і староукраїнська літературна мова аж до XIX ст. У сучасній українській літературній мові залишки форм двоїни зберігаються у закінченні **-има** в іменниках **очима**, **плечима**, **дверима**, **грошима** (хоч частіше **грішми**) та в наголошуванні іменників у сполученні з числівниками **два**, **три**, **чотири**: **два брати**, **дві сестри**, **дві руки**, **три верби**, **чотири відра** та ін. (множина **брати**, **сестри**, **руки**, **верби**, **відра**). В орудному відмінку збереглася форма двоїна числівника **десять** (**десятьма**); під впливом її і форм **двома**, **обома** давнє закінчення двоїни **-ма** засвоїлося й іншими кількісними числівниками (**трьома**, **чотирма**, **п'ятьма**, **стома**), питально-відносним займенником **скількима**. Зберігає давню форму двоїни в орудному відмінку також означальний займенник **всіма**. Окремі залишки двоїни відомі українським народним говорам: іменники із

закінченням **-і** (з **-h**) у називному відмінку при числівниках **два, три, чотири** (дві **сестрі**, три **вербі**, чотири **відрі**) поширені в південно-західних і північних говорах, рідше південно-східних; закінчення орудного відмінка **-ма** паралельно з **-ми** в займенниках (**сима – сими, тима – тими, якими – якими** та ін.) поширені в ряді південно-західних говорів.

(М. Жовтобрюх, “Українська мова” (2000), с. 121–122)

Деже Ласло (26.X.1927, с. Буді Будапештська обл.) – угорський мовознавець, доктор філологічних наук з 1972 р., професор з 1975 р. Закінчив 1952 р. Будапештський університет. Від 1956 р. – молодший викладач Інституту іноземних мов, науковий співробітник Будапештського університету, з 1963 р. – керівник групи типології Інституту мовознавства АН СРСР, з 1972 р. – доцент, а з 1975 р. – професор, завідувач кафедри загального мовознавства Дебреценського університету, з 1985 р. – професор і завідувач кафедри угорської мови та літератури Падуанського університету (Італія). Фахівець із загального мовознавства, славістики та україністики. Досліджує типологічну характеристику та історичну типологію угорської і слов'янських мов, історію української мови, зокрема закарпатських говорів. Пише угорською і російською мовами. Основні праці з україністики: “Пам'ятки ділової писемності Закарпаття” (1965), “Нариси з історії закарпатських говорів” (1967), “Закарпатська лексика середини XVI ст.: Нягівські повчання. Словник і аналіз” (1985, усі – рос. мовою) та “Угорські запозичення у закарпатських пам'ятках XVI–XVIII ст.” (1989, угор. мовою).

(П. Чучка, “Українська мова” (2004), с. 133)

Дем'янчук Василь Климентійович (13.I.1897, с. Надвірна, тепер місто Івано-Франківської обл. – 28.XI.1938, м. Медвеж'єгорськ, тепер Республіка Калерія, РФ) – український мовознавець. Закінчив 1922 р. Київський ІНО. З 1919 р. працював в АН УРСР (з 1927 р. – ст. науковий співробітник Комісії історії української мови), одночасно (1926–1929) викладав українську мову та порівняльну граматику слов'янських мов у Київському ІНО. Досліджував питання історії української мови, діалектології та славістики. Основні праці: “Гнат (Ватрослав) Ягич (1838–1923)” (1924), “До правопису слов'янських прізвищ” (1927), “До характеристики гуцульського говору” (1928), “Морфологія українських грамот XIV і першої половини XV віку” (1928). Брав участь у підготовці “Українського

правопису”. Зробив “Бібліографічний огляд української діалектології за рр. 1914–1927” (1928). Переклав українською мовою “Короткий нарис історії малоруської (української) мови” О. Шахматова (1922). Разом з А. Кримським уклав “Хрестоматію з пам’ятників староукраїнщини XI–XVIII вв.” (1922). У 1938 р. незаконно репресований, розстріляний, 1957 р. реабілітований.

(М. Жовтобрюх, “Українська мова” (2000), с. 124–125)

Деназалізація – втрата носової артикуляції, перехід носового голосного в ротовий. У IX–X ст. відбулася деназалізація носових давньоруської мови, в результаті чого [ɔ] змінився на [y], [ɛ] – на [a]: *zɔbь > зуб, *dɔbь > дуб, *rɔka > рука, *mɛso > м’ясо, *desɛtь > десять, *zɛtь > зять. Звук [ɔ], як і [y], був голосним непереднього ряду, вузьким, закритим: м’яке піднебіння при його творенні опускалося униз, що й надавало йому носового звучання. Артикуляційно він, отже, був близький до [y], тому при втраті носового звучання й змінився на [y]. Еволюція [ɛ] в [a] зумовлена тим, що цей носовий, імовірно, був голосним відкритим і на останньому етапі зближувався з передньорядним [ä]. Він, у т. ч. у процесі деназалізації, міг однаково змінюватись як в [a], так і в [e]. У більшості поліських діалектів, зокрема в лівобережнополіських і правобережнополіських говірках, відповідно до давнього [ɛ] звук [a] виступає лише під наголосом, а в ненаголошеній позиції може бути під наголосом [a] і [e], що звичайно не пом’якшує попереднього приголосного: *пйат’, тел’а, спл’ат’, дес’аток*, але *петі́, д́евет, д́есет, п́амет, х́одет’* та ін. У галицько-буковинській групі говорів південно-західних діалектів у позиції після м’яких приголосних, шиплячих та [j] відповідно до [a] будь-якого походження (в т. ч. [a] < [ɛ]) виступає звук [e] (з варіантами) незалежно від наголосу. Він є звуком нового походження, а не утвореним безпосередньо з [ɛ], причому не лише в південно-західних, а й у північних говорах. Підтвердженням того, що поліський ненаголошений [e] утворився не безпосередньо з [ɛ], є його вживання і на місці давнього звука [a]: *йейце, по́йес, шеноват’, ретоват’, квасолє*. Деназалізація [ɛ], [ɔ] зумовила втрату в східнослов’янському вокалізмі двох фонем і появу нової фонемі [ä]. Вона спричинилася також до втрати такої диференційної ознаки фонем, як назальність/неназальність. Разом з тим у процесі деназалізації зникло протиставлення двох носових дев’яти неносовим фонемам. З деназалізацією [ɛ], [ɔ] пов’язане

виникнення в українській мові нових чергувань; /а/ – /н/ – /ин/, /а/ – /м/ – /им/, /а/ – /ен/, /а/ – /м/, /у/ – /м/ – /им/: *почати – почну – почин, жати – жну – ужинок, жати – жму – зажим, ім'я – імен, взяти – візьму, дути – дму – надимити*. Деназалізація [ɛ], [ɔ] властива всім слов'янським мовам, крім польської.

(Г. Воронич, “Українська мова” (2000), с. 125)

Депалаталізація, диспалаталізація – втрата м'якості приголосними. В українській мові депалаталізація почалася з кінця XII ст. Найперше втратили м'якість губні приголосні, після яких занепав [ь] (в абсолютному кінці слова або безпосередньо перед іншими приголосними): *лицемъ, видомъ, со всѣмъ*. У староукраїнській літературній мові пізнішого часу позначення твердості губних перед колишнім [ь] трапляється: а) в іменниках наз. в. одн.: *кровъ, червъ*; б) в іменниках ор. в. одн.: *хлопцемъ, смуткомъ, шевцемъ*; в) у закінченні числівників: *семъ, осмъ*; г) у закінченні 1-ї ос. одн. атематичних дієслів: *дамъ*; д) у закінченні дієслів нак. сп.: *здоровъ, мовте*. Твердо вимовлялися губні в позиції перед [j]: *здоровью, пробъєшь*. У середині слова після занепаду (ь) депалаталізувалися й передньоязикові [d'], [t'], [z'], [ɕ'], [n'], [r']: *бѣдний, родний, орла*. Перед губними та задньоязиковими вони лишилися м'якими: *судьба, редька, тьма, возьму, просьба*. Депалаталізація приголосних перед [e] – важлива фонетична особливість української мови. Спочатку депалаталізувалися напівпом'якшені приголосні: *сестра, несу, мету, весло*, пізніше і пом'якшені: *море, поле*. Орфографія давньоруських писемних пам'яток не відбила цього процесу. У сучасній українській мові сполучення м'якої приголосної фонемі з [e] позиційно обмежене лише формами прикметників с. р. одн.: *синє, третє* та формами дієслова *лети*: *ллє, ллється*.

(Л. Прокопова, “Українська мова” (2000), с. 126)

Дипінті – написи фарбою на фресках у монументальному мистецтві. Пояснюють композиції або стосуються окремих персонажів. Розміщуються звичайно по обидва боки зображення у вигляді стовпчиків. В Україні найвідоміші дипінті – Софійського собору (XI ст.), Кирилівської церкви (XII ст.) та Миколаївського Золотоверхого собору (XII ст.) у Києві. Подібні пояснювальні написи зустрічаються і в українському монументальному живописі XVII–XVIII ст., наприклад, у Троїцькій надбрамній церкві Києво-

Печерської лаври. Дипінті мають важливе значення для мистецтвознавства, мовознавства, історії, епіграфіки, оскільки дають змогу атрибутувати зображення.

(С. Висоцький, “Українська мова” (2007), с. 147)

Дисиміляція – один з видів комбінаторних змін звуків: розподібнення приголосних у межах слова. Розрізняють регресивну дисиміляцію (зміну звука під впливом наступного) і прогресивну (зміну звука під впливом попереднього). Прикладом регресивної дисиміляції є зміна сполучення **кт** (напр., у словах **кто, квоктати**) на **хт** (**хто, квохтати**), коли з двох проривних один змінився на щільний. Якщо група приголосних стояла після наголошеного голосного, то дисиміляція в ній не відбувалася (**лікті**). Внаслідок дисиміляційного процесу сполучення **чн** перейшло в **шн**: **мірошник** (< мѣрочъникъ), **рушник** (< ручъникъ), **соняшник, сердешний**. Більшість слів української мови дисиміляції не знає: **нічний, пічний, значний**. На східнослов'янському ґрунті відбулася також дисиміляція у звукосполученні **кр** на початку слова **кръсть** і похідних від нього. Заміну тут **к** на **х** давньоруські пам'ятки фіксують ще з XII–XIII ст. (**хръсть**). Прогресивна дисиміляція відбувається у сучасній українській мові в сполученнях двох фрикативних приголосних – однорідних або однакових, напр., **сш, зш > шш > шч**: [**крашчий**], [**вишчий**], [**вужчий, ближчий**]. Можлива дисиміляція суміжних звуків (контактна дисиміляція) і звуків, розділених іншими звуками (дистантна дисиміляція). Прикладом дистантної дисиміляції є зміна **р** на **л**: **срібло** (< срібро), **рибальство** (< рибарство), **лицар** (< рицар), **лимар** (< римар), **муляр** (< мурар), **перепел** (< перперь). Ці випадки репрезентують як регресивну, так і прогресивну дистантну дисиміляцію.

(Л. Проконова, “Українська мова” (2004), с. 142)

Дифтонг, двозвук – поєднання двох голосних звуків в одному складі. Дифтонги **аі, оі** знала ще праслов'янська мова; вони, як і довгий [ē], розвинулися в ній у дифтонг **іе**, що був успадкований багатьма пізнішими слов'янськими діалектами, зокрема й давньоруськими. В давньоруській писемності дифтонг **іе** позначався літерою ѣ (ліѣто, діѣдъ, ріѣка – орф. лѣто, дѣдъ, рѣка). В українській мові цей дифтонг монофтонгізувався (тобто перетворився на монофтонг – голосний з артикуляційною та акустичною

однорідністю) в **i** (лѣто > літо, рѣка > ріка), а в російській – в **e** (лето, река); в українських північних говорах у наголошеній позиції він зберігся (обіѣд, ліѣс), а в ненаголошеній змінився на **e** (деди, мешок, песок – з д[ħ]ды, м[ħ]шькъ, п[ħ]ськъ). Можливо, вже в деяких давньоруських говорах звукове значення [ħ] розрізнялося залежно від наголосу. В окремих північноукраїнських говорах на звуковий вияв дифтонга **iĕ** впливали губні приголосні та **p**, після яких елемент **i** розширився до **и** (обиѣд, пиѣшки, риѣчка).

Пізнішого походження дифтонг з етимологічних [e] та [o] в новому закритому складі, що утворився після занепаду редукованих звуків [ь] та [ѣ] у наступному; в такій позиції [e] та [o] подовжилися (печь > пѣч; столъ > стѡл). У говорах, на основі яких сформувалися російська та білоруська мови, це подовження пізніше втратилось, а в говорах, що лягли в основу української мови, збереглося, і вже на українському ґрунті [e] та [o] дифтонгізувались: перший з них перед колишнім складом з редукованим [ь] змінився на дифтонг **ie**, що, як і давньоруський **ie**, далі розвинувся у монофтонг [i] (печь > пѣч > піѣч > піч), а в північних говорах здебільшого зберігся – піѣч. Довгий голосний [e] перед складом з редукованим [ѣ] змінився на [o] (сель > сѣл > с'ол) і далі розвивався, як і голосний [o]. Вимова довгого [ō] наблизилася до [y], пізніше він дифтонгізувався (возь > вѡз > вуѡз > вуѣз > вуїз). У більшості українських говорів відбулася його монофтонгізація у голосний [i] (віз, міст, сіл, жінка), в окремих північних і деяких південно-західних (ужанських, марамороських, боржавських) говорах виник відповідно монофтонг [и] або [y] (виз, мист, снип; вуз, муст, снуп); у більшості ж північних говорів зберігаються дифтонги **уѡ**, **уї**, **уї** (вуѡз, вуїз, вуїз, нуїс, сюїл, жуїнка) або їхні інші звукові варіації. В українській літературній мові рефлекс дифтонга – це голосний [i], а чергування [e] – [i], [o] – [i] (печі – піч, вози – віз), що виникло внаслідок монофтонгізації дифтонга з давніх [e] та [o], становить одну з найважливіших диференційних рис української фонетики. Під впливом південних говорів і літературної мови ареал дифтонгічної вимови у північних говорах поступово звужується.

Термін “дифтонг”, уживаний для назв відповідних звукових явищ, поширених у північноукраїнських говорах, до певної міри умовний, бо, як це переконливо довів ще В. Ганцов, в українських

живих говорах він вимовляється не як два звуки, а як один складний голосний звук.

(М. Жовтобрюх, “Українська мова” (2000), с. 133)

Діакритичні знаки, діакритики – надрядкові, підрядкові або середрядкові знаки, які вживаються у літерних системах письма для заміни чи уточнення значень окремих літер. Слов’янське кириличне письмо засвоїло з візантійського надрядкові діакритичні знаки (придих, наголоси, титла, паєрки тощо). У найдавніших слов’янських рукописах вони зустрічаються рідко, але чим далі від старовини, тим кількість їх у писемних пам’ятках збільшується. У XIV–XV ст. були встановлені чіткі, але штучні правила вживання діакритичних знаків у південнослов’янському письмі, які поширилися на письмо східних слов’ян, а з часом і на друкарську практику. Пам’ятки староукраїнської мови фіксують знак придиху (‘), який рекомендувалося ставити над голосними звуками, що починають слово або стоять після іншого голосного. Штучними в староукраїнських текстах були також такі діакритичні знаки, як кендема (”), камора (̂) тощо. Паєрки (,^o) повинні були ставитися на місці етимологічних ъ, ѣ, що занепали, однак це правило не завжди витримувалося. До діакритичних знаків належать також крюкові ноти – спеціальні значки над голосними, рідше – в середині рядка між літерами, які вказували на необхідність пониження чи підвищення голосу при читанні літургійних текстів та в церковному пісенстві.

(І. Ченіга, “Українська мова” (2000), с. 134)

Діаріуші – щоденники, що велися в основному в XVII–XVIII ст. Розрізняють діаріуші службові й приватні. Службові звичайно містять ділові записи офіційного або напівофіційного характеру (журнал гетьманської канцелярії Івана Скоропадського, 1722–1723 рр.; журнал про поїздку до Москви гетьмана Данила Апостола, 1728 р. та ін.). Приватні мають характер щоденних ділових записів (діаріуш Якова Марковича, 1717–1767 рр., Миколи Ханенка, 1719–1754 рр. та ін.). Як правило, писалися староукраїнською літературною мовою (“простою мовою”), щодо стилю близькою до офіційно-ділової, проте із значною домішкою побутової лексики, спрощеним синтаксисом тощо. З середини XVIII ст. зростає вплив російської літературної мови, а з останньої чверті XVIII ст. мова записів, що дійшли до нашого часу, майже цілком російська.

(В. Передрієнко, “Українська мова” (2000), с. 140)

Дієреза – втрата звуку чи складу в мовленнєвому потоці. Напр., після занепаду зредукованих голосних **ъ, ь** утворилися нові групи приголосних **здн, ждн, лнц, рдц, рнч, слн, стл, стц, сткл, рстн** тощо, які у вимові й на письмі втрачають **д, т, л, н**: *борозна < бороздъна, вісник < вѣстѣникъ, серце < сьрдъце, місце < мѣстѣце* та ін. В усній мові дієреза засвідчена ширше, ніж у писемній.

(Й. Дзензелівський, “Українська мова” (2000), с. 140)

Драгоманівка – фонетичний правопис, який виробила в 70-х рр. XIX ст. у Києві група українських філологів та інших культурних діячів (до неї входив і М. Драгоманов) під керівництвом П. Житецького для укладання словника української мови. За цим правописом, що продовжував уже набуті традиції фонетизації української орфографії, кожен звук позначався окремою літерою, а тому з азбуки були вилучені всі літери, які означали два звуки (**є, ї, щ, ю, я**, а також **й**), уведено латинську літеру **j** та запропоновано передавати всі йотовані сполученнями **je, ji, ju, ja** (на початку слова і в середині після голосних та твердих приголосних) або **ѡа, ѡе, ѡу** (після приголосних для позначення їх м’якості: *синѡа, синѡе, синѡу, порѡадок*). Африкату **щ** послідовно передавали через буквосполучення **шч**: *дошч, шчока*; закінчення дієслів **-тъся** здебільшого передавалося через **-тъѡа** (*борітъѡа, сподіваѡетѡа*) тощо. Оскільки на цьому правописі позначився вплив нового фонетичного правопису сербської мови, П. Житецький назвав його “герцеговинкою”. Але в умовах переслідування українського друку російським урядом (Емський акт 1876 р.) цей правопис в Україні не застосовувався і навіть не був опублікований. Проте М. Драгоманов, виїхавши після 1876 р. за кордон, уперше застосував “герцеговинку” в українському збірнику “Громада”, який він видав 1878 р. у Женеві. Відтоді цей правопис дістав назву “драгоманівка”. З Женеві драгоманівка проникла і в Галичину, де її підтримали політичні однодумці М. Драгоманова. Однак консервативні сили Галичини (“москвофіли”, зокрема староруси, та ін.) разом з австрійською адміністрацією не допустили розповсюдження драгоманівки з політичних мотивів, через що цей правопис не дістав визнання в українській мові й швидко був забутий. Ним було надруковано 1880 р. у Женеві 1-е видання роману “Хіба ревуть воли, як ясла повні?” Панаса Мирного, а згодом – і листування І. Франка з М. Драгомановим.

(Г. Півторак, “Українська мова” (2000), с. 150)

Драгоманов Михайло Петрович (псевд. – М. Галицький, П. Кузьмичевський, П. Петрик, Українець та ін.; 18(30).IX.1841, м. Гадяч, тепер Полтавської обл. – 20.VI(2.VII).1895, Софія] – український учений, публіцист, громадсько-політичний діяч. Досліджував, зокрема, мовознавчі проблеми. У праці “Чудацькі думки про українську національну справу” (1892) докладно виклав свій національний, у т. ч. національно-мовний світогляд, наголосивши, що найголовніше значення у суспільно-культурному розвитку народу має вирішення політичних, економічних та культурних проблем, а при їх розв’язанні буде вирішена й українська проблема. Вчений зазначав, що надає мові великої практичної ваги, але не дивиться на неї як на фетиш, бо “мова все-таки слуга людини, а не пан. Мова мусить рости і перемінитись відповідно зросту людини, громади”. У статтях і листах до І. Франка, Лесі Українки, М. Павлика та ін. М. Драгоманов намітив шляхи дальшого розвитку української мови та її вдосконалення, обґрунтував потребу всебічного розвитку української літературної мови, визначив статус східно- та західноукраїнського різновидів літературної мови. У своїх закордонних виданнях (у Женеві та Софії) М. Драгоманов здійснив перші серйозні спроби творення українського наукового і публіцистичного стилів, зокрема науково-популярного жанру, вважаючи, що жанрове розширення приводить до якісного вдосконалення мови. Наукову вартість мають думки вченого про розвиток і функціонування української мови в Галичині. В листах до газети “Друг” він засуджує теорії галицьких москвофілів про витворення галицького варіанта літературної мови з російської та малоруської на церковнослов’янській основі, висловлюючи думку про те, що літературна мова “мусить бути якнайближче до простонародної”. Важливою була діяльність М. Драгоманова щодо реформування українського правопису. В статті “В справі реформи нашої правописі” (1908) обстоює власну систему правопису на фонетичній основі, що відзначається крайнім радикалізмом. Допускав, що в разі потреби можна користуватися латинською абеткою, бо це дасть змогу зблизити українців з цивілізованим світом.

(І. Гнатюк, “Українська мова” (2004), с. 162)

Другий південнослов’янський вплив – вплив південнослов’янської писемності на східнослов’янську, пов’язаний з

реформаторським культурно-освітнім рухом XIV ст., започаткованим на Афоні (Греція) й поширеним у православних країнах Балкан, з орфографічними реформами тирновського патріарха Євфимія в Болгарії в кінці XIV ст. та Костянтина Костенецького в Сербії на початку XV ст., а також діяльністю послідовників їх справи, болгар за походженням, які працювали в Україні, Росії, Білорусі – московського митрополита Кипріяна та київського митрополита Григорія Цамблака. Він виявився (на відміну від “першого” впливу в часи засвоєння старослов’янської писемності в добу Київської Русі) в поширенні традицій тирновської школи книжності та норм Євфиміївської реформи у східних слов’ян. Термін “другий південнослов’янський вплив” уведений до наукової термінології на початку XX ст. О. Соболевським. У XV ст. старший давньоруський півустан замінюється молодшим півустановом південнослов’янського типу, в орфографії переважно засвоюються фонетико-орфографічні норми, проте використання їх має штучний характер. На почерках рукописів того часу відбивається і вплив грецького мінускульного письма. З’являються нові накреслення літер **а, е, и, в, ж, з, к, т, ч, ъ, ѣ**; поновлюється літера **ж**; розширюється вживання букв **ψ** (зам. **пс**), **ξ** (зам. **кс**), **ы** (зам. **ѣ**), **оу** (зам. **у**), **θ, s**; дедалі частіше відсутня йотація **а; ъ, ѣ** пишуться після плавних та ін. У цей період набуває розвитку пунктуація, з’являється кома в тому значенні, в якому вона вживається й тепер, змінюються функції крапки, крапки з комою та двокрапки. В оформленні рукописів починають використовувати геометричні та рослинні орнаменти, у заголовках книжок, статей з’являється в’язь та ін. В Україні цей вплив відчувався з кінця XIV ст. і тривав до 20-х рр. XVII ст. включно, проте він не спричинив радикальних змін у традиційному правописі. З останньої чверті XIV ст. починається процес унормування староукраїнського графіко-орфографічного узусу релігійного письменства, який триває протягом століть (до 1619 р.) у змаганні та взаємодії двох правописних систем: давньоукраїнської та південнослов’янської. Це призвело до вироблення на кін. XVI – поч. XVII ст. більш-менш унормованої системи правопису, що складалася з орфограм давньоукраїнських, нових староукраїнських (напрацьованих у XIV–XV ст. і закріплених у XVI ст.) та південнослов’янських. Правописна система ділової писемності, ґрунтуючись на давньоукраїнських орфограмах, розвивалася поступово і майже самостійно. Внаслідок другого південнослов’янського впливу сталися лише часткові зміни в її графічній системі (напр.: на поч. XV ст. літера **ѣ** була замінена

південнослов'янською графемою **ы**, протягом XV ст. – 1-ї пол. XVI ст. **у** поступається місцем графемі **и** (– **ук**), з 2-ї пол. XV ст. літери **є** широка та **е** вузька поступово замінюються графемою **ѣ**. Окремі південнослов'янські орфограми були закріплені в граматиках Лаврентія Зизанія (1596 р.) та Мелетія Смотрицького (1619 р.).

(Л. Гнатенко, “Українська мова” (2004), с. 163)

Е

Емський акт 1876 р. – таємне розпорядження російського уряду, підписане 18 травня 1876 року Олександром II у м. Емсі (Німеччина), про заборону друку і ввезення з-за кордону до Росії без спеціального дозволу українських оригінальних та перекладних книжок і припинення театральних вистав українською мовою, а також друкування українських текстів до музичних нот. Дозволялося лише друкувати історичні пам'ятки та художні твори, але на основі російського алфавіту. Був свого роду доповненням до Валуєвського циркуляра 1863 р. Підставою для прийняття Емського акта 1876 р. стала доповідна записка цареві з Київського навчального округу про т. зв. українофільський рух, що начебто загрожував державній єдності Росії. Емський акт 1876 р. був спрямований на придушення спроб національно-культурного відродження, дальше зросійщення українського населення. Під впливом громадськості царський уряд змушений був згодом певною мірою послабити цензурний тиск: 1881 р., напр. дозволено ставити на сцені драматичні твори українською мовою; після 1905 р. – видавати окремі україномовні книги. Емський акт 1876 р. не був скасований, але втратив чинність після російської революції 1905 р.

(З. Франко, “Українська мова” (2000), с. 158)

Епентеза – поява неетимологічного звука між двома іншими для полегшення переходу між артикуляціями різних звуків. В українській літературній мові нормою є епентеза л у групах **бл, вл, мл, пл** (< **бй, вй, мй, пй**): роблю, ловлю, земля, терплю; епентеза е у кінцевих групах приголосних: земель (< земля), вітер (< вѣтръ), діалектні: метер, оркестер. У говорах поширена епентеза л після ствердіння **б, в, п** у позиції перед **'а** (< **є**): *жабл'ачий, здороўл'а, р'інл'ах*; після **м** (< **м'**) у таких випадках виступає **н**: *мн'асо, памн'ат'*. У позиції перед **і** (< **ѣ**) після депалаталізації **б, в, п, р** у говорах з'являється **ј**: *бйілий, чулуўйік, рйабий*, а після **м** (< **м'**) відповідно **н**: *замн'ітати, мн'іс'іц'* (місяць). В іншомовних словах, щоб запобігти збігові голосних, часто вживаються епентичні **в, ј**: *рад'ійо, рад'іво, каравул, т'ійатер, фійялка* тощо.

(Й. Дзензелівський, “Українська мова” (2000), с. 160)

Етимологічний словник – словник, що містить основні відомості про етимологію слів однієї мови чи групи або сім'ї споріднених мов. Існують різні види етимологічних словників. Найбільш виразно розрізняються етимологічні словники короткі (популярні, шкільні) і етимологічні словники повні (наукові). Короткий етимологічний словник має обмежений реєстр слів, відзначається загальнодоступним викладом словникової статті, відсутністю бібліографічних посилань у статтях (такими є, напр., “Короткий етимологічний словник російської мови” М. Шанського, В. Іванова і П. Шанської, 3-є вид., 1975; “Етимологічний словник російської мови” Г. Циганенко, 2-е видання, 1989).

Науковий етимологічний словник відзначається більшим (іноді максимальним) реєстром слів, докладнішим аналізом різних точок зору на етимологію відповідного слова, наявністю бібліографії. Реєстр наукового етимологічного словника однієї мови складається лише зі слів літературної мови (напр., “Етимологічний словник російської мови” за ред. М. Шанського, вийшов до кінця літери **К**) або, частіше, поряд з ними містить у більшому чи меншому обсязі також слова діалектні (напр., “Етимологічний словник української мови” – ЕСУМ, т. 1–7). Численні відмінності між різними етимологічними словниками наукового типу існують у будові словникових статей. Кожна стаття будується як розгляд етимології одного слова, кореневого чи похідного, або має гніздову структуру, коли під розглядуване реєстрове слово підводяться похідні від нього слова. В етимологічному словнику групи або сім'ї споріднених мов роль реєстрового слова в статті виконує реконструйоване слово відповідної прамови або його основа чи корінь. Підготовка етимологічних словників української мови розпочалася порівняно недавно. В 1962–1982 рр. у Вінніпезі (Канада) з'явився “Етимологічний словник української мови” Я. Рудницького у 2 томах (англ. мовою). На той час уже були “Етимологічний словник слов'янських мов” Ф. Міклошича (1886, нім. мовою), “Слов'янський етимологічний словник” Е. Бернекера (1908–1915, нім. мовою; незакінчений, доведений до середини літери **М**), етимологічні словники російської мови М. Горяєва (1892, 1896), М. Фасмера (т. 1–3, 1950–1958, нім. мовою; рос. переклад О. Трубачова, т. 1–4, 1964–1973), польської мови А. Брюкнера (1927), чеської мови Й. Голуба і Ф. Конечного (1952), чеської і словацької мов В. Махека (1957), болгарської мови С. Младенова (1941) та ін. У цих словниках, а також у численних публікаціях О. Потебні, Г. Ільїнського, Л. Булаховського

та інших містилися й етимологічні дані про українські слова, які враховувалися при укладанні етимологічного словника української мови. У 1982–2006 рр. вийшли перші п'ять томів (по літеру Т) 7-томного “Етимологічного словника української мови” (ЕСУМ), укладеного в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України.

Обидва етимологічні словники української мови (Я. Рудницького та Інституту мовознавства НАН України) помітно відрізняються складом і характером опрацювання врахованої у них лексики. Так, від д до слова **дейнека** в ЕСУМ подано 100 словникових статей, у словнику Я. Рудницького – 131 статтю. Спільними для обох словників тут є лише 55 статей, з яких 9 статей у Я. Рудницького є суто відсилковими (типу **Дажбог** – див. *дати*, **дар** – див. *дати*); в ЕСУМ у цій частині відсилкових статей немає: відповідні слова розробляються на своєму місці або подаються у більш загальних статтях без окремих відсилок (в інших випадках відсилок в ЕСУМ теж бувають). Із 76 статей у словнику Я. Рудницького, відсутніх в ЕСУМ, 58 – містять переважно розмовні англіцизми (типу **давн**, **даєрі**, **дарлінг**) або не вживані в українській літературній мові чи вузько спеціальні запозичені терміни (типу **дебакляж**, **дебанкувати**, **дебардаж**, **деблюкувати**, **дегре**), 17 статей – це відсилок типу **давати** – див. *дати*. Із 45 статей ЕСУМ, відсутніх у Я. Рудницького, більшість містить або специфічні словотвірні (в т. ч. діалектні) конструкції (**дадакати**, **даз**, **дакус**, **дана**, **даха**, **двизити**, **двійє**, **д'горі**, **дебила**, **дев'ясил**, **дейкатися**), або поширені діалектні чи книжні запозичення (**дага**, **дактиль**, **данець**, **дардан**, **дармой**, **дворянин**, **деб'я**).

В обох словниках статті будуються за гніздовим принципом; але в ЕСУМ українські підреєстрові слова подаються відразу після реєстрового, перед відповідниками з інших слов'янських мов, а в словнику Я. Рудницького – після таких відповідників. В ЕСУМ слова з писаних пам'яток подаються лише у випадках запозичень, у Я. Рудницького дані з пам'яток української мови наводяться при всіх словах, у т. ч. наявних у пам'ятках давньоруської мови. У словнику Я. Рудницького після історичних даних перелічуються відомі авторові ономастичні утворення з відповідним коренем, чого немає в ЕСУМ. Обидва словники відрізняються також обсягом і характером фіксованих під реєстровими словами похідних утворень та порядком їх фіксації.

(О. Мельничук, “Українська мова” (2000), с. 161–162)

Етимологія – 1. Походження та історія розвитку слова або морфеми. 2. Розділ мовознавства, в якому вивчаються походження і минулі етапи розвитку слів та морфем. В етимологічних дослідженнях застосовується порівняльно-історичний метод, який ґрунтується на врахуванні того факту, що звукова будова і значення слів протягом тривалого часу існування мови поступово змінюються. Можливість етимології як науки забезпечується фактом немотивованості мовного знака, тобто відсутністю обов'язкового природного зв'язку між звучанням і значенням мовних одиниць і наявністю звукових законів як регулярних відповідностей між певними (якісно однаковими чи відмінними) звуками споріднених мов. Це дозволяє розглядати всі випадки відповідності знаків із близьким звучанням і значенням у різних мовах як свідчення історичного зв'язку між ними, тобто спільності їхнього походження, а звукові закони дають змогу констатувати генетичні зв'язки і між такими знаками різних мов, які на сучасному етапі мають відмінне звучання (напр., укр. **судити, блудити** – польс. *sądzić, błędzić*).

Етимологічний аналіз слова починається з визначення того, чи є воно здавна успадкованим у досліджуваній мові, чи запозиченим з якоїсь іншої мови. Слова, здавна успадковані, як правило, входять до складу більш або менш широких етимологічних і словотвірних гнізд цієї мови, які мають здебільшого фонетично закономірні відповідники у споріднених мовах (напр., укр. **рука, ручка, ручиця, рушник, рушниця, ручний, зручний, підручний, вручити, виручити, доручити**; рос. і білорус. **рука**, польс. *ręka*, лит. *rankà*). Слово, запозичене з іншої мови, займає серед словотвірного й етимологічного гнізд більш або менш ізольоване становище і здебільшого може бути ототожене з відповідним словом якоїсь іншої мови, спорідненої чи неспорідненої, в якій воно знаходить переконливе етимологічне пояснення як здавна успадковане чи як запозичене, в свою чергу, ще з якоїсь іншої мови (напр., укр. **ганок**, від нім. **Gang** “хід”, пов'язаного з **gehen** “іти”, та ін., або укр. **цікавий, цікавість, цікавитися, зацікавити**, від польс. *ciekawý*, пов'язаного з **ciec** “текти, бігти”, **dociekać** “осягати розумом, збагнути”, спорідненим з укр. **текти**). Здавна успадковані слова даної мови після виявлення їх етимологічних і словотвірних зв'язків з іншими словами тієї ж мови зіставляються, з урахуванням їх семантики і можливих у попередньому розвитку звукових законів, з відповідними словами інших близькоспоріднених мов, і на основі такого зіставлення реконструюється їхня звукова будова і семантика в

прамові. Так, укр. **жати**, розглянуте у його зв'язках із **жатка**, **жаття**, **женчик**, **жнець**, **жниця**, **жнива**, **зажин**, **обжинки**, **ужинок** та ін., зіставляється з рос. **жать**, білорус. **жаць**, давньорус. **жяти**, польс. **żąć**, чес. **žíti**, словац. **žat'**, верхньолуж. **žeć**, нижньолуж. **žeś**, болг. **жъна**, макед. **жнее**, серб. і хорв. **жети**, словен. **žéti**, старослов'ян. **ж#ти**, на основі чого реконструюється доісторична спільна форма цих слів – праслов'янське **žeti** (1-а ос. одн. **žьnо**). Далі розшукуються відповідники праслов'янської форми в інших індоєвропейських мовах і в результаті їх зіставлення, з урахуванням семантики цих відповідників у різних мовах, реконструюється звуковий склад і семантика спільного попередника (здебільшого кореня) зіставляваних споріднених слів у індоєвропейській прамові. Так, праслов'ян. **žeti** (<***gentei**) “жати” зіставляється з лит. **ganėti** “обрубувати гілки”, вірм. **ganel** “сікти”, авест. **jainti** “убиває”, давньоінд. **hanti** “б'є, вбиває”, грец. **ὄειω** “б'ю”, лат. **dēfendo** “захищаю, обороняю” та ін., а далі з праслов'ян. **gъnati** “гнати” та його відповідниками і на основі проведеного зіставлення реконструюється давній спільний корінь цих слів – іє. ***g^hen** – “бити”.

З'ясування етимології конкретних слів нерідко натрапляє на істотні труднощі, які або роблять її зовсім неможливою, або дозволяють висловити про неї лише певні гіпотези. Найчастіше залишаються без етимологічного пояснення слова, наявні тільки в одній мові (здебільшого лише в якомусь одному її діалекті), для яких неможливо ні встановити етимологічні зв'язки з іншими словами цієї мови чи споріднених з нею мов, ні знайти джерело запозичення у будь-якій мові. Таким є, напр., укр. **духопелик** “стусан, тумак”; **духопел**, “т. с.”, **духопелити** “бити, лупцювати”; діал. **дейкатися** “переводитися, пропадати”; **деменіти** “довго десь баритися”; **дрія** “яма, витоптана худобою”; **дудик** “невеликий камінець у глині”; **дулутій** “кульгава людина”; **жджок** (**рджок**, **ирчок**, **дзурдз**, **дзюрдз**) “землерийка” (зоол.); **жихлий** “жвавий” та ін. Неможливість однозначної етимології буває зумовлена наявністю двох чи трьох різних етимологічних гнізд, до яких з приблизно однаковими підставами може бути віднесене дане слово. Так, праслов'ян. **stolъ** “стіл”, яке реконструюється на основі відповідних слів усіх слов'янських мов (укр. **стіл**, рос. і білорус. **стол**, польс. **stól** і т. д.), не має загальноприйнятої глибшої етимології, оскільки воно майже з однаковою імовірністю може належати разом з праслов'ян. **steljo** “стелю”, **stylati** “стелити” до етимологічного гнізда іє. ***stel-**

“розстилати” (пор. вірм. **ara-stal** “дах”; лат. **lātus** < **stlātus** “широкий” та ін.) і разом з гот. **stōls** “стілець, трон”, давньоісл. **stóll** “стілець”, **stāl** “стіг, купа”, **stallr** “підставка”, давньофризьким **stol** “стілець, сидіння; єпископська резиденція; місце (поселення)”; давньоінд. **sthālam** “підвищення”, **sthalati** “стоїть” та ін. – до іє. ***stel-** “ставити, стоячий”. Можливість етимологічних пояснень і їх переконливість забезпечується насамперед наявністю достатньої кількості лексичного матеріалу, з яким може бути етимологічно пов’язане досліджуване слово. Тому поглиблення етимологічних досліджень безпосередньо залежить від поповнення їх лексичної бази новими даними, особливо з діалектної та історичної лексикології. Разом з тим, для виявлення глибших етимологічних зв’язків, які сягають ранніх етапів розвитку сімей мов, необхідне врахування найдавніших звукових закономірностей будови слова, які доповнюють звукові закони порівняльно-історичного мовознавства, а також глибоких, на перший погляд непомітних, семантичних зв’язків між різними словами.

Наукові дослідження у галузі етимології окремих слів слов’янських (у т. ч. української), як і інших індоєвропейських мов, із застосуванням порівняльно-історичного методу ведуться уже понад 150 років (праці О. Потебні, Г. Ільїнського, Л. Булаховського та ін.). Етимологія є основним джерелом відомостей про складний історичний процес формування лексичного складу мови. Разом з тим, одержувані в результаті етимологічних досліджень висновки про значення слів на давніх етапах мовного розвитку дають конкретні уявлення про природне середовище, соціально-економічне життя і мислення носіїв мови в доісторичні часи, від яких не збереглося писаних пам’яток. Етимологічні дані про запозичення слів є важливими свідченнями про територіальні, економічні і культурні зв’язки між різними народами – носіями відповідних мов.

(О. Мельничук, “Українська мова” (2000), с. 162–163)

Євангеліє апракос “Полікарпове” (1307 р.). Традиційний апракос скорочений, містить недільні і деякі святкові читання. Як видно із запису в рукописі, він знаходився в Москві уже в другій половині XVII ст. (1679 р.). Звідки туди потрапив, не відомо. Подальша історія книги типова для всієї збірки “Печатного двора”. У складі рукописів Синодальної бібліотеки Євангеліє апракос “Полікарпове” потрапило до Державного історичного музею у 1920 р. **Мовні особливості.** Риси, характерні для мови української народності: *ћ* зам. *е* – *камћнь*~ (арк. 13), *корћня* (арк. 28 зв.), *камћнь* (арк. 77 зв.), *перьсћнь* (арк. 85), *учитћль* (арк. 3 зв.), *дћлатћль* (арк. 23 зв.), *житћль* (арк. 82 зв.); заміна *ы* через *и* – *ризи* (арк. 101 зв.), *к* через *х* – *хрыщаше* (арк. 4); *с* через *з* – *збудется* (арк. 8 зв.), *збора* (арк. 16 зв.); слова і вирази – *навчитесь* (арк. 29), *въмреть* (арк. 16), *о вовцахъ* (арк. 110 зв., згодом буде – *о вівцяхъ*), *тобћ*, *матћрь* тощо.

(Я. Запаско, “Українська рукописна книга”, с. 246–248)

Євангеліє апракос короткий “Архангельське” (1092 р.). У 1877 р. Євангеліє було придбано для Румянцевського музею (Москва) у комісіонера С. Т. Большакова, який купив його у селянина з Архангельської губернії. Попередня доля рукопису не відома. **Мовні особливості.** Північноруського змішування *ч* і *ц* немає зовсім. Численні південнорусизми: *ћ* зам. *е* – *възлћжаи* (арк. 91), *бћсћда* (арк. 98, 103), *тръпћзћ* (арк. 91), *отргатћ* (арк. 144, 146); заміна *ћ* на *и* і навпаки – “*ви* (арк. 98), *двћ ризи* (арк. 151 зв.), *вћдћвъ* (арк. 111); ствердіння *р* – *приобращаеть* (арк. 80 зв.), *сътвороу* (арк. 117 зв.), *рибы* (арк. 163), давальний відмінок іменників чоловічого роду однини з суфіксом *-ови* – *андрћови* (арк. 11 зв.), *петрови* (арк. 95 зв., 98), *иоаннови* (арк. 157 зв.), *синови* (арк. 87 зв.); замість *ъ* – *о* на початку слів – *одинъ* (арк. 9 зв., 101 зв.), *одиного* (арк. 129); слова – *дамъ тобћ ключћ* (арк. 168), *радощами* (арк. 126 зв.), *родитис#* (арк. 98), *тужити* (арк. 95 зв.), *тобћ*, *собћ* (багато разів).

(Я. Запаско, “Українська рукописна книга”, с. 148–151)

Євангеліє апракос короткий “Верковича” (XIV ст.). Євангеліє переписане з південнослов’янського списку (про це свідчать південнослов’янізми в його мові) десь на півдні України (можливо, за її межами). Переписувачем був, на думку О. Нікольського, уродженець галицько-волинських земель. Придбано ДПБ у 1891 р. із збірки С. Верковича, складеної переважно з рукописів південнослов’янського походження. **Мовні особливості.** Ознаки української мови: *ћ* зам. *е* – *шћсть* (арк. 6), *камћнь* (арк. 9), *корћнь* (арк. 54), *перстћнь* (арк. 70), *гыбћль* (арк. 91 зв.), *обитћль* (арк. 92 зв.), *ремћнь* (арк. 133) та ін.; флексія **-єви** – *Моисеєви* (арк. 8), *кисарєви* (арк. 45) тощо. Засвідчені в мові південнослов’янізми.

(Я. Запаско, “Українська рукописна книга”, с. 256–257)

Євангеліє апракос короткий “Євсевієве” (1283 р.). Читання апракосу короткого на всі дні року (від П’ятидесятниці до Великого посту тільки на суботу і неділю), ранкові недільні євангелія, місяцеслов, покажчик. Як свідчить запис, рукопис написано 1283 р. при князі Юрію (“Горгии”) Львовичу і його батькові Льву Даниловичу поповичем церкви св. Іоанна Євсевієм у Перемишлі або Холмі (церква Іоанна була в обох містах). На початку XVII ст. рукопис знаходився в Молдавії. 1893 р. його разом з іншими книгами придбано для Московського публічного і Румянцевського музеїв у ясських торговців книгами братів Шарага. **Мовні особливості.** Південнорусизми: зміна *ћ* – **и** (*никии, пиннязь*) і відповідно зворотна зміна (*исконћ, оучьницћ* та ін.); перехід кінцевого **ъ** в **ы** перед займенником **и** (*приведохы и, приняты и*) і відповідно **ь** в **и** (*прославити и*); поява **в** перед початковими **о** і **у** (*вовца, вужась*) і в середині слова (*капернавумъ*) та ін. Південноруське походження засвідчено фонетичними, граматичними і лексичними ознаками. У 2001 р. відділом історії української мови Інституту української мови НАН України (Г.П. Арполенко, З.Г. Козирева, Г.І. Лиса, К.С. Симонова, Г.Х. Щербатюк) за участю кафедри слов’янської філології Київського славістичного університету під керівництвом члена-кореспондента В.В. Німчука здійснено наукове видання Євсевієвого євангелія.

(Я. Запаско, “Українська рукописна книга”, с. 222–225)

Євангеліє апракос короткий “Остромирове” (1056–1057 рр.). До початку XVIII ст. історія кодексу після його написання невідома.

1701 року Остромирове Євангеліє згадано в описі майна московської кремлівської церкви Воскресіння Словущого. Описувач указав на давність книги і назвав рік її написання. У 1720 р., згідно з указом Петра I про збирання “оригінальних і історичних рукописних книг”, Остромирове Євангеліє було відправлене до Петербурга. Там сліди його надовго загубились. Рукопис був випадково виявлений у гардеробі Катерини II після її смерті колишнім особистим секретарем цариці Я. О. Дружиніним, який так описав обставини своєї знахідки: “Під час огляду проведеного мною одягу, який зберігався в гардеробі покійної государині Катерини II, знайшов я в минулому 1805 році це Євангеліє. Воно ніде в описі і в приході не записано і тому не відомо, як давно і від кого туди потрапило. Можливо, піднесено було її величності і віддано для збереження в її кімнати, а потім здано в гардероб. Камердинери і гардеробські помічники залишили його без уваги і воно забулось”. У 1806 році Остромирове Євангеліє було передано в Публічну бібліотеку і стало доступним для вивчення. 1957 року з нагоди 900-ліття рукопису він був капітально реставрований. 1988 року здійснено факсимільне видання кодексу.

Мовні особливості. Південнорусизми: ствердіння **р** – *цароу* (арк. 84), *боура* (арк. 344), *кесара* (арк. 184), *алтара* (арк. 278), *назаранинь* (арк. 112), *вєчера* \ (арк. 113) та ін.; давальний відмінок іменників однини чоловічого роду з суфіксами **-ови**, **-єви** (засвідчено 82 рази) – *Авраамови* (арк. 254), *иродови* (арк. 287), *мужєви* (арк. 269) та ін.; повноголосся – *Володимира* (арк. 294), *Нов҃город҃н* (арк. 294), *перєгьн* \ *въ* (арк. 265 зв.); заміна ~ на **о** – *ол҃мь* зам. *~лє~мь* (арк. 148, 289); 34 рази зам. **жд** проставлено **ж** – *пр҃҃же* (арк. 52), *роженьи* (арк. 8) та ін.; зникнення **д** у слові *сем* \ \ (арк. 19); слова – *Кыєв҃н* (арк. 294), *тоб҃н*, *соб҃н* (багато разів).

(Я. Запаско, “Українська рукописна книга”, с. 125–131)

Євангеліє апракос короткий “Реймське” (перша пол. XI ст.). Найдавніша історія рукопису, ймовірно, така. Євангеліє, написано в Києві, було вивезене дочкою князя Ярослава Мудрого Анною Ярославівною (прибл. 1024–1075 рр.) – дружиною французького короля Генріха I (з 1049 р.) до Франції. В Реймсі, тодішній столиці Франції, на ньому присягали французькі королі. Після смерті Анни рукопис потрапив до Константинополя; у XIII ст. під час хрестових походів його повернуто до Франції. Коли імператором Священної Римської імперії і водночас чеським королем був Карл IV (1316–1378 рр., імператор з 1346 р.) рукопис знаходився в Чехії, де до нього

було долучено глаголичну частину. Певний час його використовували в монастирі Емауза поблизу Праги (засн. 1347 р.), в якому богослужіння відправлялося слов'янською мовою. Тоді ж для рукопису було виготовлено тверду оправу, прикрашену коштовним камінням, золотом і шматочками святих мощей. На початку XV ст. кодекс потрапив до повсталих гуситів і зберігався у них 40 років. Далі він повернувся знову до Реймса. Є інша, малоюмовірна версія найдавнішої історії рукопису. Кирилична частина Євангелія була спершу написана болгарською мовою, потім переписана сербською, а згодом і руською мовами. Руський список потрапив у XI ст. в Чехію і зберігався в Сазавському монастирі. Там він міг бути переписаний ще раз чехом св. Прокопієм (пом. 1053 р.) або яким-небудь іншим монахом цього монастиря. В наступний період Євангеліє, доповнене глаголичним текстом, опинилося в Реймсі. У 1717 р. рукопис оглянув Петро I, перебуваючи у Франції з посольством. З 1799 р. вважалося, що кодекс загублено. Вдруге його було відкрито у 1836 р. Зберігається у міській бібліотеці м. Реймса (північна Франція). 1975 р. з нагоди півстоліття встановлення дипломатичних відносин між СРСР і Францією оригінал Реймського Євангелія експонувався в Москві у Державному музеї образотворчого мистецтва ім. О. С. Пушкіна.

Мовні особливості. Діалектні прикмети такі: родовий відмінок однини у слові *недѣлѣ* (арк. 1 зв.); тверде **р** – *кесара* (арк. 4 зв., 10 зв.), *мор@* (арк. 13); пропуск **д** у слові *семь* (арк. 15); давальний відмінок іменників чоловічого роду однини з суфіксом **-ови** – *иосифови* (арк. 4, 7 зв.), *х(ри)с(т)ови* (арк. 3 зв.) поплутання **ы** з **и** – *ныже* (арк. 8); **рос-** зам. **рас-** – *рост#ше* (арк. 6 зв.); *катєринѣ* зам. *~катєринѣ* (арк. 1 зв.); слова – *григора* (арк. 1 зв., 14), *гаврилоу* (арк. 1 зв.), *семень* (арк. 6); *вавилоньска* (арк. 4), *рожьства* (арк. 3, 3 зв., 6 зв.) та ін.

(Я. Запаско, “Українська рукописна книга”, с. 151–154)

Євангеліє апракос короткий “Туровське” (друга пол. XI ст.). Рукопис виявлено у 1865 р. Н. І. Соколовим у Турові (тепер Гомельська обл., Білорусь) і в тому ж році було передано Віленській Публічній бібліотеці. З приписок видно, що книга на початку XVI ст. знаходилась у Преображенській церкві в Турові. Де вона була раніше, не відомо. Рукопис реставрований у 1962–1963 рр.

Мовні особливості. Південнорусизми: заміна **є** на **ѣ** – *хананѣиска* (арк. 6), *зеведѣова* (арк. 8), *шудѣискъ* (арк. 8 зв.), *фарисѣи* (арк. 9); повноголосся – *сєрєбро* (арк. 3 зв., 4 зв.); м'яке **ц** – *овьц#* (арк. 1);

тверде **р** – *двьрѣ* (арк. 6); давальний відмінок іменників однини з суфіксом **-ови** – *симонови* (арк. 8); замість **жд** – **ж** – *до рождѣства* (арк. 6 зв.); слово – *възѣди* (арк. 7 зв.), є також – *изиди* (арк. 8).

(Я. Запаско, “Українська рукописна книга”, с. 156–159)

Євангеліє апракос повний “Бучацьке” (XII–XIII ст.). Читання на весь рік. У тексті є значні пропуски, від місяцеслова залишився тільки початок. Рукопис виявлено в Хрестовоздвиженському василіанському монастирі в Бучачі (Тернопільська обл.), заснованому в 1712 р. У 1888–1889 рр. він експонувався на виставці старожитностей Ставропігійського інституту у Львові. Після виставки рукопис деякий час знаходився у Львівському Онуфріївському монастирі, а в кінці 30-х років був переданий на зберігання до Національного музею у Львові. Дарчий запис у рукописі Андрушки Мушатича (XV ст.) свідчить, що початковим місцем його зберігання (можливо, й виготовлення) був монастир у Городищі (скоріше всього, с. Городище Сокальського р-ну, поблизу Червонограда (кол. Христинопіль), з яким пов’язується також т. зв. Христинопільський Апостол XII ст. **Мовні особливості.** Південнорусизми: часте вживання нового **ћ** – *матѣръ, нѣць, шѣсть, зѣлья, о сѣмь, о нѣмь, обитѣль, оучитѣль*; **о** зам. **е** після шиплячих – *вечорѣ, положонѣ, о(т)вержонѣ, прошонѣ*; давальний відмінок іменників із закінченням на **-ови**, **-єви** – *копачєви* (арк. 50), *Симонови* (арк. 2 зв.), *Петрови* (арк. 91, 126 зв.), *огневи* (арк. 114); **и** і **ы** зам. **ь** і **ѣ** у закінченнях дієслівних форм – *прѣдасти, видєвы*, давальний відмінок займенників *тобѣ, собѣ*.

(Я. Запаско, “Українська рукописна книга”, с. 208–210)

Євангеліє апракос повний “Волинське” (кін. XIII ст.). Євангельські читання на весь рік, місяцеслов, ранкові недільні євангелія, євангелія на різні випадки. Приписка в рукописі засвідчує, що він надійшов у бібліотеку Синодальної друкарні (“Печатный двор”) 11 травня 1679 р. Після розформування Синодальної бібліотеки рукопис потрапив у фонди ЦДАДА, де він у машинописному описі числився під Син. № 6 (раніше 5). Мабуть, на початку 20-х років XX ст. рукопис був переданий у ДТГ (в Інвентарному описі галереї, заново складеному у 1945 р., дати надходження рукопису не вказано). Як потрапила ця волинська пам’ятка до Москви, не відомо. **Мовні особливості.** Південнорусизми: **ћ** зам. **е** – *явлѣни~* (арк. 3 зв.), *знамѣни~* (арк. 6,

13, 24), *кам҃нь*~ (арк. 23 зв., 25 зв.), *рем҃нь* (арк. 12 зв., 85 зв., 92 зв. та ін.), *перст҃нь* (арк. 144 зв.), *д҃лат҃ль* (арк. 44 зв., 45, 64 та ін.), *вес҃ль*~ (арк. 216), *ш҃сть* (арк. 8, 54, 93 зв. та ін.), *о н҃мь* (арк. 2 зв., 4, 5, 14), *о с҃мь* (арк. 16 зв., 22 та ін.); **в** зам. **у** – *навѣчиша* (арк. 84), *въгасить* (арк. 205 зв.), *навѣчился* ~*си* (арк. 216), *въмыю* (арк. 228); **у** зам. **ю** – *хоуу* (арк. 68), *поставлу* (арк. 168), *възлюбисте* (арк. 179 зв.); у префіксі **от-** інколи випадає **т** – *ошедь* (арк. 29 зв.) та ін.

(Я. Запаско, “Українська рукописна книга”, с. 239–242)

Євангеліє апракос повний “Галицьке” (1264–1301 рр.). Читання на весь рік, місяцеслов; ранкові недільні євангелія; євангелія на окремі випадки (“на бездождіє”, “на брань” та ін.), покажчик ранковим недільним читанням на рік. Книгу написано у період правління галицького князя Льва Даниловича (1264–1301 рр., у деяких дослідників замість 1264 р. помилково названо 1266 р.). І. І. Срезневський зробив спробу більш точно визначити дату написання книги – 1288 р., бо у цьому році 12 лютого припадало на так званій четверток. Для Державної публічної бібліотеки закуплено 1874 р. **Мовні особливості.** Південнорусизми: 260 випадків змішування **въ** (**в**) – **оу** на початку слів – *трепет и въжасъ* (арк. 9), *въмрете* (арк. 13 зв.), *въмыися* (арк. 19), *въготоваю* (арк. 22 зв.), *оукуп҃* (арк. 15 зв.), *оузяти* (арк. 29), *оул҃сти у корабль* (арк. 62) та ін.; **ћ** зам. **е** (400 випадків) – *рем҃нь* (арк. 2), *кам҃нь* (арк. 8), *учит҃ль* (арк. 4), *д҃лат҃ль* (арк. 23 зв.), *вес҃ль*~ (арк. 165), *мат҃р҃ь* (арк. 59 зв.), *ш҃сть* (арк. 6) та ін.; приставка **в** перед **о** на початку слів – *яко вовьця* (арк. 32 зв.), *~зеро вогньо* (арк. 97 зв.); зам. **ы** – **и** – *тисащи* (арк. 59, один раз); **и** на місці **ћ** – *никоторыхъ* (арк. 12 зв.), *витры* (арк. 48) та інші особливості.

(Я. Запаско, “Українська рукописна книга”, с. 221–222)

Євангеліє апракос повний “Добрилове” (1164 р.). Євангеліє читання повного апракоса на увесь рік (після П’ятидесятниці до Великого посту – на кожен день), місяцеслов та читання на особливі випадки (“за бездождь~ и за брань”, “за бол#ща#”). **Мовні особливості.** Південнорусизми: **ћ** замість **е** – *знам҃нь*~ (арк. 15, 56 зв., 68 та ін.), *кам҃нь*~ (арк. 25 зв., 27 зв. та ін.); *кор҃нь*” (арк. 58), *крещ҃нь*~ (арк. 75 зв.), *въскрьс҃нь*~ (арк. 76 зв.), *рем҃нь* (арк. 3 зв.), *кам҃нь* (арк. 14, 90, 157 та ін.), *з҃ль*~ (арк. 60 зв.), *вън҃мь* (арк. 6, 22 зв., 23 зв. та ін.); змішування **ы** з **и** – *никии* (арк. 51 зв.), *просыти*

(арк. 139 зв.), *свѣтъныкъ* (арк. 186 зв.); заміна ю на у (не -оу) – *сътвору* (арк. 1, 34, 141 зв. та ін.), *узру* (арк. 223 зв.), *мору* (арк. 47, 98 зв. та ін.), рідше на -оу – *твороу* (арк. 15 зв.), *г(оспо)доу* (арк. 44 зв.); т у прийменнику *от* перед *ш* опускається – *ошьдъше* (арк. 109 зв.).

(Я. Запаско, “Українська рукописна книга”, с. 189–195)

Євангеліє апракос повний “Лаврське” (друга пол. XIV ст., до 1370 р.). Читання повного апракосу, на окремі дні, місяцеслов, недільні євангелія. До бібліотеки Києво-Печерської лаври рукопис потрапив, можливо, із однієї з київських монастирських бібліотек після пожежі 1718 р. У ЦНБ АН України надійшов у складі всього зібрання бібліотеки Києво-Печерської лаври у 20-х роках XX ст. **Мовні особливості:** о зам. а і навпаки – *лазор* (арк. 84, 84 зв.), *карабль* (арк. 8), *араматы* (арк. 8 зв.); о зам. е – *до вифлеома* (арк. 165 зв.), *по тобѣ* (арк. 36 зв.), *к собѣ* (арк. 2); ѣ зам. е – *отраднѣѣ будеть* (арк. 32 зв.); и зам. и – *моисию* (арк. 7 зв.); ы зам. и – *давидь* (арк. 36), *от луки* (арк. 73 зв.); вислови – *дайже имь* (арк. 51), *продайже* (арк. 107), *пытайте, сусьди, купѣль* та ін.

(Я. Запаско, “Українська рукописна книга”, с. 259–262)

Євангеліє апракос повний “Луцьке” (друга пол. XIV ст.). Читання на весь рік. У місяцеслові подано слов’янські назви місяців. Згаданий у першій приписці (арк. 42 зв.) єпископ Олексій займав кафедру у Луцьку біля 1429 р. На підставі приписок, а також за мовними і палеографічними ознаками можна зробити висновок, що місцем написання книги був Спаський Красносельський монастир поблизу Луцька, де її знайдено. **Мовні особливості:** ѣ зам. е – *камѣнь* ~ (арк. 25 зв.), *корѣнья* (арк. 90 зв.), *учѣнья* (арк. 100), *ремѣнь* (арк. 19 зв.), *камѣнь* (арк. 12 зв.) та ін.; и зам. ѣ – *примудрость* (арк. 96), *приломивъ* (арк. 97 зв.), *макави* (арк. 256); и зам. ы і навпаки – *съ нымь* (арк. 17 зв.), *тысяць* (арк. 97 зв.), *тысячѣ* (арк. 240), *архы-рѣчи* (арк. 3); змішування у і в – *у мирь* (арк. 1 зв.), *услѣдъ* (арк. 4), *вчителю* (арк. 4 зв.) та ін.; приставка в – *вовъцямь* (арк. 107), *вученики* (арк. 172 зв.), *капернавумь* (арк. 11 зв.), *легивонь* (арк. 92 зв.), *фавуста* (арк. 256) та ін.

(Я. Запаско, “Українська рукописна книга”, с. 262–264)

Євангеліє апракос повний “Мстиславове” (1103–1117 рр.). Повний апракос – читання на кожен день протягом усього року,

починаючи від Пасхи, крім посту, коли читання проводяться тільки в суботу і неділю, місяцеслов, читання недільні ранкові, на особливі випадки. Книгу написано для Благовіщенської церкви на княжому Городищі поблизу Новгороду. Там вона знаходилася, напевно, до 1551 р., коли, за наказом царя Івана Грозного, було поновлено її опрацювання і відправлено в Москву, в кремлівський Архангельський собор. 1893 р. кодекс передано в Патріаршу ризницю, а 1917 р. – до Синодальної збірки. В складі цієї збірки у 1920 р. рукопис надійшов до Державного історичного музею (Москва). **Мовні особливості.** Відсутність цокання, перші прояви падіння редукованих в слабкій позиції, розрізнення у власній вимові трьох ступенів твердості (м'якості) приголосних, що легше допустити у вимові писаря киянина, оскільки в українській мові і діалектах віддавна і до цього часу нем'які приголосні перед голосними переднього ряду вимовляються напівм'яке. Південнорусизми: *тобѣ*, *собѣ* (багато разів); в давальному відмінку флексія *-єви*: *огневи* (арк. 134 зв.), *моужеви* (арк. 194); *от землѣ* (арк. 210), *своѣ овьцѣ* (арк. 196), *Мариѣ Магдалинѣ* (арк. 202); *кыєвоу*, *городоу* (арк. 213) та ін.

(Я. Запаско, “Українська рукописна книга”, с. 174–179)

Євангеліє апракос повний “Оршанське” (друга пол. XIII ст.). Читання на весь рік, місяцеслов, недільні ранкові читання. Євангеліє було знайдене серед речей, викинутих французами з Оршанських монастирів у 1812–1814 рр. (звідси і його назва “Оршанське”). Тривалий час рукопис знаходився в музеї Київської духовної академії, куди він надійшов від І. С. Меленевського (до 1 грудня 1874 р.). Зберігався також у відділі письма і друку Києво-Печерської лаври. Тепер знаходиться у ЦНБ АН України. **Мовні особливості.** Послідовне вживання глухих голосних, як у Галицькому Євангелії 1144 р.: *о* зам. *є* – *тобѣ* (арк. 1, 9, 10, 18, 21, 22 зв.), *собѣ* (арк. 7 зв., 18 зв., 20, 34 зв., 41, 103), *попелѣ* (арк. 53), *вифлеомѣ* (арк. 130, 130 зв., 134); *о* зам. *а* – *неродити* (арк. 1, 8, 31, 76), але *є* *а* зам. *о* – *со араматы* (арк. 120 – білорусизм); *и* зам. *ѣ* – *свѣдительство* (арк. 26, 119 зв.), *свѣдитель* (арк. 100), *в приторѣ* (арк. 118 зв.); *ѣ* зам. *є* – *варфоломѣ*, *матфѣ*, *фадѣ* (арк. 30); *ж* зам. *жд* – *одежа* (арк. 3 зв.), *надежа* (арк. 125 зв.) та ін.

(Я. Запаско, “Українська рукописна книга”, с. 231–235)

Євангеліє апракос повний “Типографське № 6” (перша пол. XII ст.). Євангельські читання на рік (арк. 1–214), місяцеслов

(арк. 215 – 247 зв.), ранкові недільні євангелія (арк. 247 зв., 249–252). **Мовні особливості.** Південнорусизми: ять зам. **е** – знамятьниіє (арк. 13 зв., 55 зв., 101 та ін.), камятьниіє (арк. 24, 26 та ін.), възнесятьниіє (арк. 29 зв.), разорятьниіє (арк. 39), камятьнь (арк. 68, 121, 137 та ін.), въ нятьмь (арк. 67 зв.); **и** замість **ы** – *никии* (арк. 39 зв.), *покивающе* (арк. 207), *секира* (арк. 229); замість **ю** ставиться **у** – *землу* (арк. 69, 79 зв.), приклучитьсюсмалий (арк. 84 зв.); у прийменнику **от-** перед **с, х, ш** випадає **т** – *оступают* (арк. 93 зв.), *ошьдъше от нею* (арк. 83), *ошьдъ* (арк. 209 зв.) та ін.

(Я. Запаско, “Українська рукописна книга”, с. 195–199)

Євангеліє апракос повний “Холмське” (кін. XIII ст.). Читання на весь рік, до Великого посту на усі дні тижня, недільні ранкові читання, місяцеслов. З приписки можна зробити висновок, що рукопис у XIV ст. знаходився в Холмському кафедральному соборі (церква Пречистої Богородиці); в Холмі він, ймовірно, і написаний. У період, коли собор перебував у руках уніатів-базиліан, рукопис, напевно, не становив для них жодної цінності і потрапив до приватних рук. У 1821 р. його було придбано для М. П. Румянцева в Одесі в “одного из нынешних из Молдавии выходцев”. **Мовні особливості.** Південнорусизми: **ћ** зам. **е** – *явлћни~* (арк. 5), *въскрћшћни~* (арк. 9 зв.), *учћни~* (арк. 14 зв.), *камћнь~* (арк. 18 зв., 20), *камћнь* (арк. 64, 69 та ін.), *перстћнь* (арк. 106 зв.), *учитћль* (арк. 6 зв., 51 та ін.), *сћмь* (арк. 125 зв., 152), *шћсть* (арк. 8 зв., 93), у словах – *о нћмь* (арк. 5, 6, 12 та ін.), *всћи твари* (арк. 152); **х** зам. **к** – *хръстится* (арк. 164); **в** зам. **у** – *съ вьченикы* (арк. 11); випадання **г** – *разньвася* (арк. 61 зв.), **т** у префіксі **от-** – *оступаютъ* (арк. 77 зв.), *оходяще* (арк. 63, 117), *ошедъшема* (арк. 77 зв.).

(Я. Запаско, “Українська рукописна книга”, с. 242–245)

Євангеліє апракос повний “Юрїївське” (1119–1128 рр.). Євангеліє читання повного апракосу на увесь рік, починаючи від Пасхи, “страстні” євангелія, недільні ранкові євангелія, місяцеслов. Як видно з вкладеного запису патріарха Никона, рукопис у 1661 р. знаходився у Воскресенському Ново-Єрусалимському монастирі. Там він зберігався і у 1856 р. (про це є позначки на арк. 1, 10, 20). 1862 р. Юрїївське Євангеліє надійшло до Синодальної збірки, а разом з нею – у фонди Державного історичного музею (Москва). **Мовні особливості.** Немає змішування **ц** і **ч**. Можливі південнорусизми:

бързо, другъи, нѣмъ, крина, прозывати, пронирство, тѣск (прес), *оутвар#ти, оуточити* та ін.

(Я. Запаско, “Українська рукописна книга”, с. 179–182)

Євангеліє тетр “Галицьке” (1144 р.). Крім текстів чотирьох євангелістів, рукопис містить синаксар, місяцеслов, євангельські читання на особливі випадки та ін. Як видно із записів у рукописі, його було виявлено у 1576 р. львівським єпископом Гедеоном Балабаном у церкві Крилоса (тепер село Галицького р-ну Івано-Франківської обл.). У 1679 р. новий власник рукопису молдавський митрополит Досифей, проживаючи в Москві, мав намір повернути рукопис “на свое место на Крылос”. Книга одначе виявилась у справщика московського “Печатного двора” ієромонаха Тимофія, а після його смерті 1699 р. була передана в бібліотеку цієї друкарні. 1788 р. стала власністю Синодальної бібліотеки, а з 1920 р. знаходиться у Державному історичному музеї. **Мовні особливості.** Південнорусизми: **жч** і **шч** зам. **жд** – *дъжчь, дъжчить, рожчь~*, *дошч, рішчьє*; **оу** зам. **въ** – *оупраш#ю*; змішування **ћ** и **и** – *въ... попели, прћлћтит с#*; скорочення закінчень – *л~, ь", ью, ли* зам. *и~, и"*, **ию**, **или**; після **ц** постійно пишеться **#** зам. **а** – *о(т)ц#* (арк. 47, 73, 122, 127 та ін.), *слћтьц#* (арк. 107, 226 та ін.); після **ч** також пишеться **#** зам. **а** – *ч#ша, ч#шю*; **хр** пишеться часто зам. **кр** – *хрсьсити, хрьститель, хрещень* та ін.

(Я. Запаско, “Українська рукописна книга”, с. 186–189)

Єдлінська Уляна Ярославівна (7.VI.1924, м. Хирів, тепер Старосамбірського р-ну Львівської обл.) – український мовознавець, кандидат філологічних наук з 1956 р., д. чл. НТШ з 1992 р. Закінчила 1949 р. Львівський університет. Протягом 1949–1972 рр. працювала в системі АН – спочатку у Львівському відділі Інституту мовознавства, з 1951 р. – в Інституті суспільних наук (Львів). У 1974–1989 рр. – науковий співробітник, завідувач відділу публікацій ЦДІА України (Львів). З 1989 р. – старший науковий співробітник відділу української мови Інституту суспільних наук (тепер Інститут українознавства НАН України, Львів). Досліджує проблеми історії української мови, лексикографії, археографії. Праці: “Питання історичного синтаксису української мови” (1961), у співавторстві – “Польсько-український словник” (т. 1–2, 1958–1960), “Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.” (т. 1–2, 1977–1978), “Короткий тлумачний словник української мови” (1978–1988). Співавтор і один з

редакторів “Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.” (в. 1–12, 1994–2005).

(Я. Закревська, “Українська мова” (2000), с. 165)

Єр, йор – назва літери **ь** у кирилиці. У старослов’янських, давньоукраїнських та інших слов’янських пам’ятках позначала редукований голосний заднього ряду. Внаслідок занепаду редукованих звук **ь** у слабкій позиції зник, а в сильній перейшов у [о]: укр. *сон* – *сну* (з *сънь* – *съна*). Після занепаду редукованих (XI–XIII ст.) звукове значення літери **ь** у східнослов’янській писемності втрачене: вона перестала позначати голосний звук, стала використовуватися у функції сучасного українського апострофа та (традиційно) у кінці слів після твердих приголосних. Таке вживання літери **ь** було властиве й більшості українських правописів XIV–XIX ст. Зникла з української графіки в останній чверті XIX ст.

(В. Глущенко, “Українська мова” (2000), с. 166)

Єри – назва літери **ы** у кирилиці. Складена з двох кирилических літер – **ь** (“єр”) та **і** (“ї”), чим і пояснюється її назва. У старослов’янських, давньоукраїнських та інших давніх слов’янських пам’ятках позначала нелабіалізований голосний заднього ряду верхнього підняття. Південноруські пам’ятки починаючи з XII ст. змішують літери **ы** та **и**, відбиваючи збіг голосних [ы] та [і] у протоукраїнських говорах. В українських правописах кінця XVIII – 2-ї пол. XIX ст. літера **ы** вживалася для позначення звука [и] (голосного переднього ряду верхньо-середнього підняття, у якому збіглися звуки [ы] та [і]) або за етимологією. Зникла з української графіки у 2-й пол. XIX ст.

(В. Глущенко, “Українська мова” (2000), с. 166)

Ж

Желехівка – український фонетичний правопис у Західній Україні в останній чверті ХІХ ст., який створив на основі гражданського шрифту й поширеної на той час в українській мові фонетичної орфографії (з деякими змінами) Є. Желехівський для власного “Малорусько-німецького словаря” (1886). Особливості цього правопису були зумовлені діалектними рисами галицьких говірок: у зв’язку з розрізненням у західноукраїнських говірках (на відміну від східних) твердих і м’яких зубних перед звуком **і** доповнювалася система йотованих в українській мові (літера **ї** писалася не тільки для позначення йотованого **і** в словах типу **їхав, мої**, але й звука **і** з **ћ** та **е** після м’яких зубних приголосних **д, т, з, ц, с, л, н** (*діло, тіло, ціна, сіно, ліс, тік, приніс* і т. д.). Після твердих зубних вживалася літера **і** (*стіл, сік*). Звук **і** з **о** в новозакритих складах передавався через **і** (*поділ*). Літери **ъ, һ, ы** були вилучені з алфавіту. Йотоване **е** і м’якість попереднього приголосного перед **е** передавалися через **є**, йотоване **о** – буквосполученням **йо**, а м’якість приголосного перед **о** – через **ьо**. Згідно з галицькою вимовою в іменниках середнього роду не відбувалося подовження приголосних і писалося закінчення **є** відповідно до наддніпрянського **я** (*зіле, жите, знанє*), прикметникові суфікси **-ський, -цький** не пом’якшувалися (*український, німецький*), але позначалася м’якість **с** перед наступним м’яким приголосним (*сьміх, сьвято, сьвіт*), частка **-ся** писалася окремо від дієслова (*учить ся, являє ся*), як і допоміжні дієслова **му, меш, ме** від інфінітивів у формах майбутнього часу недоконаного виду (*робити ме, ходити меш*); апостроф ставився після префіксів на приголосний перед йотованим **і** **о** (*з’явленє, з’їзд, під’їсти, з’орати*), за винятком губних (*мясо, вязати, пє, бю*); вибухове **g** передавалося через **г**; іншомовні слова й різні форми окремих слів передавалися згідно з місцевою вимовою з урахуванням вимови деяких звуків у тих мовах, з яких ці слова були запозичені, зокрема з позначенням м’якості **л** (*зоольогія, блюза, кляса, Клавдія, геній, его, сказавбим* тощо). Цей правопис мав як істотні переваги перед попередніми правописами, так і значні хиби, на що вказував І. Франко: немотивоване написання літери **ї** замість **і** в новозакритому складі і позначення знаком “**ъ**” м’якості **с** у словах типу **сьвято, сьміх**. Східноукраїнські письменники та вчені (Б. Грінченко, А. Кримський

та ін.) поставилися до жєлєхївкї нєгативно. Протє захїдноукраїнськї інтєлїгєнцїї і широкї громадськїсть сприйняли цєй правопис досить прихильно. 1893 р. жєлєхївкю була надрукована “Руськї граматик” С. Смаль-Стоцького і Т. Гартнера. Жєлєхївкя була затвєрджєна австрїйським урядом для офїційного вжитку в шкільному навчаннї і безроздїльно панувала в Захїднїй Україні аж до 1922 р., а деякї твори друкувалися нєю й пїзнїше.

(Г. Пївторац, “Українськя мовя” (2000), с. 168)

Жєлєхївськї Євгєн Ієронїмович (24.ХІІ.1844, с. Хишевичї, тепер Городоцького р-ну Львівськї обл. – 18.ІІ.1885, м. Станїслав, тепер Івано-Франківськ) – українськї лексикограф, фольклорист, громадськї діяч. Закїнчив 1869 р. фїлософськї факультет Львівського унїверситету. Викладав українськю та класичнї мови в українських гїмназїях Перемишля і Станїслава. Один із засновникїв товариства “Просвїта” у Львовї. Автор 2-томного “Малорусько-нїмецького словаря” (1886; видання упорядкував, а т. 2 щє й завершив за мєтеріалами Є. Жєлєхївського з деякими доповнєннями і видав С. Недїльськїй). Словник мїстить понад 64000 слїв, уживаних як у Захїднїй, так і в Схїднїй Україні. Свого часу він був найповнїшим джерелом для знайомства з лексикю українськї мови, вїдїграв важливу роль у поширєннї новї українськї лїтературнї мови в Галичинї та витїснєннї з ужитку язичїя. Застосований у словнику фонетичнїй правопис (т. зв. жєлєхївкя), якїй згодом (1892) був запроваджєний у школах Галичини і Буковини як обов’язковий, а також використовувався у виданнях народовцїв і НТШ, сприяв зближєнню захїдноукраїнського правопису зї схїдноукраїнським. Є. Жєлєхївському належать кїлька розвїдок з фольклору.

(М. Дємськїй, “Українськя мовя” (2000), с. 168–169)

Житєцькїй Павло Гнатович (23.ХІІ.1836 (4.І.1837), м. Кременчук, тепер Полтавськї обл. – 5.(18.ІІІ).1911, Київ) – українськї фїлолог, педагог і громадськї діяч, доктор росїйськї словєсностї з 1908 р., чл.-кор. Петербурзькї АН з 1898 р., члєн НТШ у Львовї з 1903 р. Навчався 1857–1860 рр. в Київськїй духовнїй академїї, 1860–1864 рр. – на історико-фїлологїчному факультетї Київського унїверситету. Протягом 1864–1868 рр. працював учитєлем росїйськї мови в Кам’янець-Подільськїй гїмназїї, з 1868 р. – в рядї гїмназїй Києва; в 1874–1893 рр. – у Колєгїї Павла Галагана. П. Житєцькїй – один з основоположникїв українського мовознавства;

йому належать глибокі дослідження з історії української мови, літератури і фольклору. Це, передусім, перша в українському мовознавстві велика праця з історичної фонетики української мови “Нарис звукової історії малоруського наріччя” (1876), в якій поставлено і частково розв’язано ряд питань, зокрема про занепад редукованих **ъ** та **ь**, про звукову природу **h** та перехід його в **i** тощо. У розвідці “Опис Пересопницького рукопису XVI ст.” (1876) П. Житецький розкрив мовні та палеографічні особливості пам’ятки і виявив у її тексті багато рис живого народного мовлення, показавши велике значення її для вивчення історії української літературної мови. Особливо цінними є праці з історії української літературної мови, що актуальні й у наш час: “Нарис літературної історії малоруського наріччя в XVII ст.” (1889) та «“Енеїда” Котляревського і найдавніший список її у зв’язку з оглядом малоруської літератури XVIII ст.» (1900). В них учений дослідив функціонування у писемності XVII–XVIII ст. двох типів старої літературної мови – слов’яно-української, що продовжувала церковнослов’янську традицію, і книжної української мови, яка поєднувала стару писемну традицію з елементами живого народного мовлення; розглянув процеси еволюції обох типів літературної мови на ґрунті їх взаємодії з народнорозмовною мовою і занепад їх під впливом русифікації у XVIII ст. П. Житецький першим показав значення “Енеїди” І. Котляревського для формування нової української літературної мови. Становлення нової літературної мови він розглядав у її зв’язках зі старою книжною і вбачав у мовно-літературній діяльності І. Котляревського розвиток традиції вживання живого народного мовлення у низьких жанрах староукраїнської писемності. Досліджував також шляхи розвитку російської літературної мови, її взаємозв’язки з українською (“До історії літературної російської мови в XVIII ст.”, 1903). П. Житецький виявляв інтерес до історії мовознавства (статті «Діалог Платона “Кратіл”», 1890; “Гумбольдт в історії філософського мовознавства”, 1900, та ін.). У кількох літературознавчих статтях і рецензіях порушував проблеми взаємозв’язків літературно-книжної та уснонародної традицій у старій українській писемності. Помітне місце в історії української фольклористики зайняла праця П. Житецького “Думки про народні малоруські думи” (1893). У праці “Про переклади Євангелія малоруською мовою” (1905) П. Житецький здійснив науковий аналіз мови тогочасних українських перекладів Євангелія з екскурсом в історію перекладів євангельських текстів українською мовою. Автор

шкільних підручників: “Теорія твору з хрестоматією” (1895), “Теорія поезії”, “Нариси з історії поезії” (обидва – 1898), які не раз перевидавалися.

Брав активну участь у виробленні норм українського правопису. Розроблена П. Житецьким правописна система частково була використана в україномовній частині “Записок Юго-Западного отдела Русского географического общества” (1873–1876), а також мала вплив на правопис “Словаря української мови” за ред. Б. Грінченка (1907–1909). Допомогавав в упорядкуванні й підготовці цього словника до друку.

(Л. Масенко, “Українська мова” (2000), с. 169–170)

Житіє Савви Освященного (XIII ст.). Повний текст Житія одного з засновників східного чернецтва, зачислених до пантеону грецьких святих. Його автор – Кирило Скифольський – грецький монах (нар. 514 р. – пом. бл. 557 р.). Як вказано в записі на внутрішньому боці верхньої палітурки, рукопис був подарований кн. П. А. В’яземському в Палестині, в монастирі св. Савви. У 1884 р. син князя подарував книгу Товариству любителів давньої писемності. **Мовні особливості.** Численні південнорусизми: *ћ* зам. *е*; *жч* зам. *жд*, використання *ь~*, *ью*, *ь"*, *ьи* зам. *и~*, *ию*, *и"*, *ии*, асиміляція *ть* – *и* в *ти* – *и*; схильність до ствердіння *л*.

(Я. Запаско, “Українська рукописна книга”, с. 225–228)

Житія Ніфонта Констанцького і Феодора Студіта (“Виголексинський збірник”) (кін. XII ст.). Житіє Ніфонта (єпископа м. Констанци на Кіпрі, IV ст.); уривок повчань апокрифічного характеру (частина тексту, написаного в XIII–XIV ст.); житіє Феодора Студіта ігумена Студійського монастиря (759–826). На думку деяких дослідників (О. І. Соболевського, О. І. Некрасова), рукопис у XIII–XVII ст. знаходився в Новгородському Юріївському монастирі. Невідомо, коли (можливо, в кінці XVII ст.) він потрапив до бібліотеки старообрядницького Лексинського жіночого скиту (знаходився на р. Виг), відокремленого у 1706 р. від Виговського чоловічого монастиря, заснованого 1695 р. У 1857 р. Лексинський жіночий монастир був закритий, а 1862 р. з його збірки був вилучений кодекс і 1863 р. переданий Д. В. Поленову. Останній 1878 р. подарував його Румянцевському музею. **Мовні особливості.** Наявність характерного для південноруських рукописів т. зв. “нового” *ћ* на місці етимологічного *е* в словах, які закінчуються на

-ени~: камґни~ (арк. 28), знамґни~ (арк. 28 зв., 29), съставлґни~ (арк. 47 зв.), съвъкуплґни~ та ін.; на ень: камґнь (арк. 28, 114), пламґнь (арк. 30), степґнь (арк. 35), корґнь (арк. 62 зв.). Виразно спостерігається падіння редукованих ь і ь.

(Я. Запаско, “Українська рукописна книга”, с. 203–206)

Жовтобрюх Михайло Андрійович (4(17).XI.1905, с. Ручки, тепер Гадяцького р-ну Полтавської обл. – 16.XII.1995, м. Київ) – український мовознавець, доктор філологічних наук з 1964 р., професор з 1965 р. Закінчив факультет професійної освіти Дніпропетровського ІНО (1929 р. – мовно-літературне відділення, 1930 р. – соціально-економічне відділення). Працював викладачем, пізніше – старшим викладачем у Запорізькому педагогічному інституті (1930–1937), доцентом Київського педагогічного інституту (1937–1941, 1944–1948), завідувачем кафедри російської мови в Тюменському (Росія, 1948–1951) і Бухарському (Узбекистан, 1951–1953), завідувачем кафедри мовознавства в Черкаському (1953–1954) педагогічному інститутах. Протягом 1959–1982 рр. був завідувачем відділу теорії української літературної мови Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР і водночас (1960–1985) – професором Київського педагогічного інституту. Основні наукові дослідження – з проблем сучасної української літературної мови, історії української мови, історії українського мовознавства, культури усної і писемної мови, соціолінгвістики, порівняльної граматики слов’янських мов. Автор монографій “Мова української преси (до середини дев’яностих років ХІХ ст.)” (1963), “Мова української періодичної преси (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)” (1970), “Українська граMATика” (1986, рос. мовою; у співавторстві), “Східнослов’янські мови” (1987, рос. мовою; у співавторстві), “Нарис історії українського радянського мовознавства (1918–1941)” (1991) та ін. Співавтор і відповідальний редактор праць “Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика” (1969), “Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія” (1973). Працював над створенням “Історії української мови. Фонетики” (1979, у співавторстві з В. Русанівським, В. Складенком), що стала однією з найкращих спроб вивчення історії звукового складу української мови. Ця праця разом з іншими трьома книгами серії (“Морфологія”, 1978; “Лексика і фразеологія” та “Синтаксис”, обидві – 1983) відзначена премією ім. І. Франка НАН України. Брав участь у написанні підручників і посібників для університетів і педагогічних інститутів “Історична граMATика

української мови” (1957), “Курс сучасної української літературної мови” (4-е вид., 1972), “Порівняльна граматики української і російської мови” (1978), “Історична граматики української мови” (1980).

(А. Грищенко, “Українська мова” (2000), с. 170–171)

3

Закон УРСР “Про мови в Українській РСР”. Прийнятий Верховною Радою УРСР 28.X.1989 р. Потреба в державному статусі української мови в республіці була викликана складною мовною ситуацією, передусім звуженням сфери її функціонування у 30–80-і рр. Питання про державний статус української мови було порушено діячами культури, зокрема письменниками на зборах, пленумах і з’їзді СПУ. На установчих зборах Товариства української мови ім. Т. Шевченка 9–10.II.1989 р. (з жовтня 1991 р. – Всеукраїнське товариство “Просвіта” імені Тараса Шевченка) схвалено проект Закону, що його згодом доопрацювала робоча група Верховної Ради УРСР. Проект документа було опубліковано 5.IX.1989 р. для всенародного обговорення.

Закон про мови містить 6 розділів (40 статей). У ньому зазначається, що закон регулює суспільні відносини у сфері всебічного розвитку і вживання української та інших мов, якими користується населення країни, в державному, економічному, політичному і господарчому житті, охорону конституційних прав громадян у цій сфері, виховання шанобливого ставлення до національної гідності людини, її культури і мови. Українська мова проголошується державною мовою в Україні, їй забезпечується всебічний розвиток і функціонування у всіх сферах суспільного життя; створюються також необхідні умови для розвитку і використання мов інших національностей. Визначаються обов’язки службових осіб щодо володіння державною мовою, правові основи охорони фондів і пам’яток мови, захисту мов і контролю за виконанням закону. В усіх сферах суспільного життя українська мова наділяється правом функціонування і використання як державна. Визнається вільний вибір мови навчання дітей як невід’ємне право громадян. Російська мова чи мова іншої етнічної меншини, що проживає компактно, наділяється правом паралельного вживання і функціонування поряд з українською мовою. Те саме стосується назв установ, топонімів та картографічних видань – вони подаються українською мовою, але паралельно можуть подаватися мовою і національної меншини, яка компактно живе в тій чи тій місцевості. Україна на основі угод з іншими державами сприяє національно-культурному розвитку українців, що живуть за межами етнічної

батьківщини. Разом із Законом прийнято постанову Верховної Ради «Про порядок введення в дію Закону Української РСР “Про мови в Українській РСР”», де вказано термін реалізації тих чи тих статей. Закон введено у дію з 1.І.1990 р., однак 12 його статей, які стосуються, передусім, регіональних особливостей, передбачено запровадити протягом 3–5 років, а 6 – упродовж 5–10 років (до 2000). Основні положення Закону знайшли відображення в ст. 10 Конституції України. Після закінчення терміну реалізації Закону можна констатувати певне розширення поля суспільного функціонування української мови як державної, зокрема у сферах дошкільного виховання, шкільної освіти, діловодства, державних органів і громадських організацій тощо. В 1-й пол. 90-х рр. Кабінет Міністрів України кількаразово утворював комісії для здійснення нової редакції Закону.

(З. Франко, “Українська мова” (2004), с. 191)

Заставка – графічна прикраса рукописних і друкованих книг, розміщена на початку книги, перед розділами, відділами, окремими статтями. В Україні закладка, разом з ініціалом і кінцівкою, улюблений декоративний елемент мистецтва книги XI–XVIII ст. Закладка XI–XIII ст. (“Остромирове Євангеліє”, “Ізборник Святослава”, “Христинопільський апостол”, “Бучацьке чи Городинське Євангеліє”) виконані плетінковим або геометризаним рослинним, під візантійським впливом, орнаментом. В XIV–XV ст. панує т. зв. нововізантійська і балканська плетінка, рівночасно помітний вплив західноєвропейського ренесансу з багатою рослинною орнаментикою й фігурними рисунками (“Пересопницьке Євангеліє”). З XVI ст. в декоруванні рукописів широко використані елементи народного мистецтва. Панівним мотивом закладок друкованих книг XVI–XVIII ст. є багатий фантастичний рослинний орнамент, що в другій половині XVII ст., під впливом італійського і німецького відродження, уступає місце сюжетним композиціям. В західноукраїнських друкарських осередках улюбленими були закладки, запозичені з львівського “Апостола”, тоді як київські і чернігівські друкарні наслідували закладки із стрятинських видань. Закладки з орнаментикою стрятинського типу прикрашають книги до кінця XVII ст.

(С. Янів, “Енциклопедія українознавства” (II, 1993), с. 758–759)

Західноруська писемна мова – застаріла назва староукраїнської і старобілоруської писемно-літературних мов, що вживалася в історіографії і філології ХІХ ст. Загальнонародна українська мова в той час мала назву малоросійської (термін “українська мова”, особливо з 2-ї пол. ХІХ ст., офіційно не вживався). Що ж до історії східнослов’янської писемності, то вона зводилася до єдиної російської літературної мови. Оскільки українські землі називалися Південно-Західною Руссю, а білоруські – Західною Руссю, відповідно існували назви південноруська мова (“южнорусский язык”), яка, проте, стосувалася як літературної мови Київської Русі, так і староукраїнської та старобілоруської літературних мов (хоч більше – староукраїнської), і західноруська мова (“западнорусский язык”; стосувалася все ж переважно старобілоруської мови). Обидві вони мали майже той самий обсяг семантики. Структурні особливості їх на початковому етапі розвитку були в основному спільними. Тому замість термінів західноруська і південноруська писемні мови в літературі вживався і досі вживається термін українсько-білоруська літературна мова ХІV–ХVІ ст. Вона представлена у білоруських пам’ятках, а також у київсько-волинських документах. Грамоти, написані в Галичині, Польщі й Молдові, як і українсько-білоруські, зберегли успадковану від давньокиївського періоду термінологію на означення станових відносин, видів податків і судочинства (князь, боярин, староста, намісник, тивун, серебщизна, видавчина, куна, пересуд та ін.). Проте з поширенням шляхетного привілею на всю литовську, жмудську і руську шляхту (1457 р.) в українсько-білоруській писемно-літературній мові з’являються такі запозичені з польської мови слова на означення станових відносин, як *шляхтич*, *рицер*, *земляни* та ін. Київсько-волинські і білоруські ділові документи мають специфічні фонетичні і граматичні риси, що відрізняють їх від галицьких, а також від написаних у Польщі й Молдові. Л. Булаховський відзначав, що в мові українсько-білоруських грамот засвідчується поплутання *h* з *e* і чітке розрізнення *ы* та *і*, закінчення *-оє*, *-єє* в род. в. одн. іменників ж. р., тоді як у галицьких і молдовських замість *h* інколи виступає *і*, літери *ы* та *і* можуть взаємно замінити одна одну, а у відповідних формах іменників виступають закінчення *-oh*, *-eh* та ін. Розквіт ділової українсько-білоруської мови відбувається в ХV–ХVІ ст. у Великому князівстві Литовському, де ця мова (звалася тут просто руською) була урядовою. Поступово збагачуючись народними словами й формами, розширюючи функціональні межі свого вживання, західноруська

писемно-літературна мова стала першим етапом у розвитку староукраїнської і старобілоруської літературних мов.

(В. Русанівський, “Українська мова” (2000), с. 182)

Західноукраїнська мовно-літературна практика – варіант української літературної мови із специфічними ознаками, зумовленими історичними, політичними, соціальними та мовними (діалектними) чинниками, який функціонував на західноукраїнських землях упродовж ХІХ – 1-ї пол. ХХ ст.

Понад п'ять століть західноукраїнські землі перебували в складі інших держав, не мали територіальної та етнічної єдності. Ця обставина, а також суто географічні умови – значний масив гірського рельєфу, що утруднював спілкування між селами, містами і містечками, сприяли збереженню у мові населення деяких архаїчних рис, успадкованих з давньоруської мови, та виробленню нових діалектних рис, відмінних від тих, що формувалися у Східній Україні. Постає в підневільне становище, українська мова в різних частинах Західної України зазнавала впливу структурно віддалених мов держав-завойовників – польської, німецької, угорської, румунської. Внаслідок цього окремі лексичні, морфологічні, синтаксичні елементи згаданих мов протягом тривалого часу адаптувалися до системи української мови і стали органічною складовою частиною південно-західного наріччя, певною мірою вплинувши на специфіку його лексичного складу.

Демократизація української літературної мови у Західній Україні, започаткована М. Шашкевичем, І. Вагілевичем, Я. Головацьким в альманасі “Русалка Дністровая”, відкрила шлях до широкого використання різних елементів південно-західного наріччя. Однак потреби української літературної мови, яка, хоч і обмежено, почала функціонувати у пресі, шкільній і університетській освіті, діловодстві Західної України, зокрема Галичини (внаслідок революції 1848 р. уряд Австро-Угорщини змушений був зробити деякі поступки корінному населенню щодо його національного відродження), не могли задовольнятися лише народною мовою. Важливим джерелом західноукраїнської мовно-літературної практики залишилися також старокнижна українська та старослов'янська мови. Цілком природним процесом було творення нових слів, переважно абстрактної лексики, розширення значень існуючих слів, калькування, особливо термінів, з різних мов, а то й прями запозичення, насамперед з польської та німецької, російської та інших слов'янських мов. Вплив польської та

німецької мов позначився і на ідіоматиці, синтаксисі української літературної мови, що функціонувала на західноукраїнських територіях. Найвиразніше специфіка західноукраїнської мовно-літературної практики виявлялась у лексиці.

Значними були відмінності у фонетичному, морфологічному оформленні (пор. *кульоари, експльоатація, бюрокрація, девіза, контроля, екстаза, етикета*), почасти в семантиці запозичених слів. Звичайними були випадки калькування слів, словосполучень, синтаксичних конструкцій з польської, німецької, церковнослов'янської, російської мов типу *представляти, представлене, предложене; думаю вже посідати, дав му зрозуміти, спосібність рушати наперед* тощо. У будові речення запозичення виявилось, напр., у вживанні означення після означуваного слова: “Питомці тої семінарії від р. 1794 кілька разів давали в мурах семінарських вистави театральні, розуміється, польські” (І. Франко). Різниця від східноукраїнської мовної практики і правописна система, застосовувана в Західній Україні. Процес вироблення літературної мови в Західній Україні, особливо її наукового, публіцистичного стилів, завдяки пресі, а пізніше – виданням Наукового товариства ім. Шевченка відбувався швидкими темпами. Її престижу великою мірою сприяла діяльність І. Франка, О. Маковея, Леся Мартовича, В. Стефаніка, М. Черемшини, О. Кобилянської, Б. Лепкого, М. Яцківа та ін. Східноукраїнські письменники, позбавлені можливості друкуватися у Російській імперії, публікували свої твори в західноукраїнських виданнях. Передплачуючи ці видання, східноукраїнська інтелігенція засвоїла цілий ряд західноукраїнських лексем, що особливо наочно виявилось, коли в Східній Україні після російської революції 1905 р. було дозволено видавати газети і журнали українською мовою. Переведення у цей час деяких львівських видань до Києва (напр., “Літературно-наукового вістника”) дало змогу ширшому загалу українського населення ознайомитися із західноукраїнською мовно-літературною практикою. У 1891 р. з критикою мови віршів галицьких поетів виступив Б. Грінченко, чим започаткував дискусію про шляхи творення єдиної літературної мови, про місце в ній локальних елементів, зокрема галицьких запозичених та новоутворених слів. Піклуючись про чистоту української літературної мови, тип якої виробився у творах І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, він вважав небажаним для неї введення місцевих, запозичених та створених на галицькому ґрунті нових слів. Побоювався Б. Грінченко, очевидно, і

можливої переорієнтації української літературної мови на південно-західну діалектну базу. Те, що основою єдиної української літературної мови має бути мова центральноукраїнських регіонів, визнавалося й багатьма представниками західноукраїнської інтелігенції, причому не лише теоретично, а й на практиці (досить згадати хоча б про те, як працювали І. Франко, О. Кобилянська та інші над мовою своїх творів). Найчіткіше ця позиція була сформульована І. Франком у статті “Говоримо на вовка – скажімо і за вовка”. Письменник наголосив на потребі вивчати місцеві говірки на всій території України, підкреслив їх роль як невичерпного джерела літературної мови, розкрив історичні причини мовних відмінностей на західноукраїнських територіях і закликав використати їх “на пожиток цілості”. Обговорення питань поширення галицьких елементів в українській літературній мові тривало також у 1907–1909, 1912–1913 рр. У цей час виступив, зокрема, І. Нечуй-Левицький з аналізом мови і правопису преси та наукових видань, наводячи списки слів і виразів, які, на його думку, були галичанізмами.

Дискусія, безперечно, мала позитивний вплив на розв’язання окремих питань розвитку української літературної мови, сприяла об’єктивному процесові взаємодії південно-східного наріччя як основи нової української літературної мови і південно-західного, що власне і відбивало факт творення єдиної літературної мови. Не втративши своєї основи, виробленої письменниками Східної України і визнаної взірцевою діячами української мови і культури на всіх українських територіях, українська літературна мова помітно збагатилася внаслідок взаємодії із західноукраїнською мовно-літературною практикою: її словниковий склад поповнився рядом слів абстрактного характеру (*вибух, рознач, прагнути, досконалість, здолати*), термінами з різних галузей науки, суспільного життя (*многочлен, відхилення, провідник, недоторканність особи, ухвала, продукти, звіт*), словами на позначення різних реалій (*тека* та ін.).

(О. Муромцева, “Українська мова” (2000), с. 182–183)

Збірник “Успенський” (кін. XII – поч. XIII ст.). Житійні читання на травень, червень і жовтень, а також частково на квітень і Слова (здебільшого Іоанна Златоустого) на страсну і пасхальну неділі. Тут є, зокрема, оригінальні твори давньоруської літератури – Сказання про Бориса і Гліба та Житіє Феодосія Печерського. Рукопис було виявлено В. М. Ундольським у 1842 р. у збірці Успенського собору в Москві. 1895 р. його передано Московській Синодальній

бібліотеці. З 1923 р. зберігається в Державному історичному музеї. Відсутність приписок позбавляє можливості скласти уявлення про його попередню історію. М. В. Щепкіна на підставі зіставлення різних історичних даних висловила думку, що замовником і власником Успенського збірника могла бути Марія-Ясиня Шварковна, моравська княжна, вихованка володимиро-волинського князя Святополка Мстиславича, згодом дружина великого князя Всеволода III Юрійовича. Виготовлення рукопису могло бути почате у Києві, а завершене у Чернігові 1174 або 1175 років під час перебування там Марії Шварковни, яка наказала вписати в нього житія Мефодія – моравського єпископа і трьох мучеників Віта, Модеста і Крискентія. Після смерті Марії Шварковни (1206 р.) книга могла потрапити з її старшим сином Костянтином до Ростова, а звідти – в Москву після спустошливого нашествия татар на місто у 1382 р. **Мовні особливості.** Південнорусизми: написання іменників чоловічого роду в давальному відмінку через **-ови**, **-єви**: *адови* (арк. 36 зв.), *анг(е)лови* (арк. 138), *глібови* (арк. 53), *огневи* (арк. 251), *змієви* (арк. 218). У Сказанні про Бориса і Гліба виявлено на **-ови** 13 форм. Дієслівна флексія **-мо** вжита в першій особі множини теперішнього часу: *вїровахомо* (арк. 79); **и** на місці **ѣ**: *видиль* (арк. 171); слова: *манастыревъ* (арк. 32), *пригърца* (арк. 29); ставиться зам. **-ть**, **-ти**, **-сы**, **-си**, **-су**, **-въ** (напр. *въгодникъ*); *собѣ* та ін.

(Я. Запаско, “Українська рукописна книга”, с. 206–208)

Зизаній (Зизаній-Густановський) **Лаврентій Іванович** (справжнє прізвище – Кукіль, у перекладі грецькою мовою – Зизаній; 60-і рр. XVI ст., с. Тустань, тепер Галицького р-ну Івано-Франківської обл. або с. Потелич, тепер Жовківського р-ну Львівської обл. – після лютого 1634 р., м. Корець, тепер Рівненської обл.) – український мовознавець, письменник, перекладач, педагог і церковний діяч. Можливо, навчався в єзуїтській колегії м. Ярослава (тепер Жешувського воєв., Польща) або Острозькій школі на Волині. Викладав церковнослов'янську й грецьку мови до 1592 р. – у Львівській, 1592–1596 рр. – Берестейській (Брестській), 1596–1597 рр. – Віленській братських школах. 1597–1600 рр. був домашнім учителем у родині князя Богдана Соломирецького в його маєтку біля Мінська, 1600–1602 рр. – князя О. Острозького (м. Ярослав). Протягом 1612–1618 рр. – священник у м. Корці. В 20-х рр. XVII ст. на запрошення архімандрита Києво-Печерської лаври Єлисея Плетенецького приїхав до Києва, брав участь у редагуванні лаврських

видань, перекладав з грецької мови на церковнослов'янську, займався проповідницькою діяльністю. Уклав староукраїнською мовою “Катехизис” (вид. 1627). З 1628 р. жив у Корці. Найголовніші праці: буквар “Наука ку читаню и розумѣню писма словенскаго...” (1596), “Лексис, Сирѣчь реченїа, Вькратьцѣ събран(ъ)ны и из слове(н)скаго языка на просты(ѣ) рускі(ѣ) ді#ле(к)ть истол(ъ)кованы”, “Граммати́ка словенска” (обидві надруковані 1596 р. у Вільні). “Лексис...” Зизанія – перший український друкований словник для шкільного навчання. Його реєстр організований за диференційним принципом (тобто подаються тільки ті церковнослов'янські слова, що відмінні від українських формою чи значенням), налічує 1061 вокабулу. Л. Зизаній перший в історії українського й східнослов'янського мовознавства розробив та застосував більшість основних лексикографічних методів упорядкування словника. Його “Лексис...” був зразком і основою “Лексикона” Памва Беринди, російських азбуковників. “Граммати́ка словенска” Лаврентія Зизанія – перший систематичний підручник церковнослов'янської мови, призначений для шкіл. Тут визначено чотири частини граматики: орфографію, просодію, етимологію, синтаксис, виділено вісім частин мови: различіє (артикль), ім'я, містоім'я, глагол, причастіє, предлог, нарічіє, союз. Л. Зизаній увів орудний відмінок у слов'янську граматику. В імені виділив десять відмін (8 іменникових і одна прикметникова, одна спільна для обох частин мови). Дав “канони орфографії” церковнослов'янської мови східнослов'янсько-української редакції. Як перша спроба опрацювання фонетичної й морфологічної систем церковнослов'янської мови, виявлення її специфічних особливостей, “Граммати́ка словенска” Зизанія була значним кроком у слов'янській філології, Л. Зизаній удосконалив і збагатив слов'янську лінгвістичну термінологію.

(В. Німчук, “Українська мова” (2000), с. 188)

Златоструй і уривок Торжественика (XII ст.). Збірка літературно-повчальних слів Іоанна Златоустого: “Како Адам создан бысть и како душу взя...”, “О вѣрѣ и тщеславии”, “Слово, " аким подобает быти епископом...”, “Слово о имущем, како любо... подати неимущему...” та ін. У Торжественику вміщено Сказання про Бориса і Гліба та ін. Перша згадка про рукопис відноситься до 40-х років XIX ст. Попередня історія рукопису не відома. **Мовні особливості.** Південнорусизми: тверді **с**, **з** і **р** – *вьсоу* (арк. 20 зв.), *отьсоудоу* (арк. 9), *кн#зоу*, *рызи* (арк. 167), *къ ширьни*, *оузьроу* (арк. 24), *олтарь*

(арк. 28), *гороуця* (арк. 5), *бороуть* (арк. 35 зв.); ж зам. жд – *надежю* (арк. 8 зв.), *надежсю* (арк. 9 зв.), *жажсоу* (арк. 19), *вожа* (арк. 11 зв.); повноголосся – *въ черевѣ* (арк. 195), *по середѣ* (там же), *полоноу* (арк. 69); *собѣ*, *тобѣ* (багато разів).

(Я. Запаско, “Українська рукописна книга”, с. 185–186)

Ізборник – церковнослов’янське **съборникъ**, пізніше **сборникъ** або **соборникъ**, 1) богослужбові книги з календарними датами про богослужби протягом року, іноді з текстами богослужб, 2) твори, складені з текстів різного походження: перекладні, напр., Ізборник т. зв. Святослава 1073 р., також деякі збірки проповідей (“Златоструй” і ін.); інші збірки постали в Україні: ймовірно, Ізборник 1076 р. та збірки проповідей (“Ізмарагд” і ін.); деякі збірки лише доповнено українським матеріалом (Торжественник, проповіді на свята, доповнено проповідями Кирила Туровського). У XVI–XVIII ст. постають численні приватні збірки різноманітних текстів, зокрема віршованих і новелістичних.

(“Енциклопедія українознавства” (III, 1994), с. 857)

Ізборник (1076 р.). Статті релігійно-моралістичного характеру, багато з них – твори оригінальної літератури. З приписки в рукописі видно, що він у XIV ст. належав якомусь Семену, що тримав його у себе. Наприкінці XVIII ст. Ізборник 1076 р. був власністю князя Щербатова, відомого російського державного діяча, історика і публіциста. У 1791 р. після смерті М. М. Щербатова кодекс було придбано разом з його великою бібліотекою (25000 книг) Катериною II і поміщено в Ермітаж. У 1852 р. у складі Ермітажної збірки Ізборник надійшов у державну Публічну бібліотеку. У 1959 та 1963–1969 рр. рукопис було ґрунтовно реставровано в Лабораторії консервації і реставрації документів у Санкт-Петербурзі. Нечіткі, затерті місця в Ізборнику були прочитані шляхом застосування фотоаналізу. 1965 р. здійснено видання рукопису. **Мовні особливості**. Південнорусизми: давальний відмінок іменників однини з суфіксом **-ови, -єви – конєви** (арк. 2), **моужєви** (арк. 159 зв.), **олтарєви** (арк. 188 зв.); ствердіння **р – мор@** (арк. 265), **сътвор@** (арк. 192, 243); ненаголошене **е** часто передається через **и – властилинъ** (арк. 130), **въздыхаимъ** (арк. 262), **вопиимъ** (арк. 262); **послушаимъ** (арк. 3), **покаимъс#** (арк. 202); змішування **въ** з **оу – оуселитьс#** (арк. 168), **оуселихъ** (арк. 81), **въгодити** (арк. 74), заміна **и** на **н** – **въсхотн** (арк. 158); повноголосся – **боротис#** (арк. 107), **вєреда** (арк. 63); заміна **~** на **о** – **одинъ** (арк. 168), **одного** (арк. 240);

зникнення д в слові – *семи* (арк. 261); слова – *лоуче* (арк. 165 зв., 168 зв., 173, 179), *николи* (арк. 37 зв.), *обо~* (арк. 93), *зазира~мъ* (арк. 63 зв., 73), *казати* (арк. 5), *глумис#* (арк. 73 зв.), *заблоудивъ* (арк. 48), *вельми* (арк. 28), *не сварис#* (арк. 161), *пытаи* (арк. 15), *свита* (арк. 272), *ласкавъ* (арк. 25), *клопотъ* (арк. 265), *годѣ* (арк. 64), *зимномуу* (арк. 39 зв.), *от горы до долу* (арк. 269 зв.).

(Я. Запаско, “Українська рукописна книга”, с. 139–142)

Ізборник Святослава (1073 р.). Збірник енциклопедичного характеру: поруч з богословсько-догматичними статтями церковних письменників Василя Великого, Григорія Богослова, Кирилла Александрійського, Григорія Ніського, Іустина Філософа, Анастасія Синаїта, Августина та ін., у ньому є список книжок “истинных и ложных” (тобто канонічних і апокрифічних), уривок з “поученія” Іоанна Златоустого “О злых женах”, стаття Єпіфанія Кіпрського про чудодійну силу коштовного каміння, довідки календарного та історичного характеру, стаття Георгія Хіровоска “О образѣхъ” – з питань стилістики – про тропи і фігури та ін. У другій половині XIV ст. Ізборник 1073 р. знаходився в межах Суздальсько-Нижегородської єпархії, куди його, можливо, привіз із Києва єпископ Дионісій. У 1403 р. рукопис уже знаходився в Москві, бо того року з нього в Андронниковому монастирі виготовлено новий пергаментний список. На початку XVIII ст. Ізборник 1073 р. був відомий виговським старообрядцям. Першовідкривачами цієї видатної пам’ятки були К.Ф. Калайдович і П.М. Строев, які виявили її у 1817 р. у складі книгозбірні Воскресенського Ново-Єрусалимського монастиря (тепер м. Істра) і зразу ж почалося вивчення рукопису. У 1834 р. за пропозицією президента Академії художеств А.Н. Оленіна Ізборник 1073 р. був переданий на зберігання в Синодальну бібліотеку, а 1920 р. разом із збіркою цієї бібліотеки ввійшов до складу книг відділу рукописів і стародруків Державного історичного музею (Москва). 1880 р. Товариство любителів давньої писемності видало Ізборник 1073 р. літографським способом у кількості 360 примірників. 1983 р. після капітальної реставрації здійснено факсимільне видання кодексу з науковим апаратом. **Мовні особливості.** Рукопис рясніє численними південнорусизмами: змішування *ѣ* з *и* – *ниции* (арк. 5), *въ вѣри* (арк. 17 зв.), *нима* (арк. 142), *прѣведоуть* (арк. 159 зв.); *и* з *ы* – *неправди* (арк. 104 зв.), *риба* (арк. 251); заміна *е* на *о* після шиплячих і перед твердими складами – *чоловѣка* (арк. 179 зв.); дієслівна флексія *-мо* вжита в

першій особі множини теперішнього часу – *избавл#~мо* (арк. 121 зв.), *нь >мо* (арк. 121 зв.), *одържимо* (арк. 17); пропуск г, яке в південній Русі вимовлялось як фрикативний звук – *мночьстьныхъ* замість *многочьстьныхъ* (арк. 264), *разнѣвавъс#* (арк. 145 зв.), *тѣда* (арк. 240); давальний відмінок однини іменників із суфіксом **-ови, -еви**: *Петрови* (арк. 239 зв.), *Моусеови* (арк. 64), *господєви* (арк. 29 зв.), *израилєви* (арк. 51 зв.); часто **-овє, -євє**: *бѣсовє* (арк. 33), *вождєвє* (арк. 44 зв.), *врачевє* (арк. 121 зв.), *домовє* (арк. 79 зв.), *садовє* (арк. 224) та ін.; ствердіння **р**: *фалтира* (арк. 253 зв.), *твор@* (арк. 158), *ц(а)ру* (арк. 143); чергування дієслівних основ на **-овати** і **-ывати** при перевазі на **-овати**: *исповѣдовати* (арк. 5 зв.), *распытовати* (арк. 6), *искуповати* (арк. 83 зв.); слова: *напослѣдъкъ* (арк. 74 зв.), *подоба* (арк. 49 зв.), *прикладъ* (арк. 237 зв.), *принада* (арк. 16), *готовизна* (арк. 74), *тобѣ, собѣ* (багато разів).

(Я. Запаско, “Українська рукописна книга”, с. 131–139)

Ікавізм – розвиток звука **і** на місці давнього ***ě (h)** та етимологічних ***o, *e**. Останні внаслідок занепаду у наступному складі редукованих **ь** та **ѣ** подовжилися і через стадію дифтонгізації (***o > ō > uō, uī, ūī, ūē ... > i; *e > ē > iē > i**) чи звуження цих голосних у монофтонги і делябіалізацію (***o, *e > ō, e > u, ū > i**) у всіх південно-східних та багатьох південно-західних говорах змінилися в **і**: ***stolъ > stōl > ... > stīl; *selъ > cēl > ... > cīl**. Позиційний перехід **[o], [e]** в **і** зумовив чергування фонем: **[o] – [i], [e] – [i]**, розширення сполучуваності голосних і приголосних, зокрема палаталізованих приголосних фонем з голосною **і**. Секундарний **і** у новозакритих складах відповідно до давніх ***o, *e** так само, як **[i] < ě (h)**, становить норму сучасної української літературної мови. Ікавізм – одна з характерних ознак фонологічної системи української мови, якою вона виразно виділяється серед інших слов'янських мов і одночасно пов'язується із спорідненими явищами в полабській (мертва мова), серболужицькій, сербській, хорватській, польській та чеській мовах (розходження у якості голосного **є** вторинним). Ікавізм як мовне явище реалізується у мовленнєвому процесі як ікання.

(Г. Воронич, “Українська мова” (2000), с. 199)

Ільїнський Григорій Андрійович (11(23)ІІІ.1876, Петербург – 14.ХІІ.1937) – російський і український філолог-славіст, історик, археолог, етнограф, педагог, доктор філології з 1911 р., чл.-кор.

Російської АН (пізніше АН СРСР) з 1921 р., чл.-кор. Болгарської АН з 1929 р. та Польської АН з 1930 р. Закінчив 1898 р. Петербурзький університет. У 1901–1903 рр. перебував у науковому закордонному відрядженні (Німеччина, Чехія, Австрія, Сербія, Болгарія). З 1904 р. – приват-доцент Петербурзького університету, в 1907–1909 рр. – приват-доцент кафедри славістики Харківського університету, в 1909–1915 рр. – професор Ніжинського історико-філологічного інституту, одночасно читав лекції на Вищих жіночих курсах у Києві; протягом 1916–1920 рр. – професор Юр'євського (тепер Тартуський) університету, з 1920 р. – Саратовського університету та ін. З 1927 р. – професор кафедри славістики Першого Московського університету, з яким пов'язаний останній період його життя.

У дослідницькій спадщині Г. Ільїнського чільне місце займають питання української мови, в т. ч. у працях загальнослов'янської проблематики (“Праслов'янська граматика”, 1916, російською мовою; бл. 200 етимологічних розвідок з різних слов'янських мов, численні статті та рецензії на праці славістів-мовознавців, етнографів та ін.). Основна праця – “Праслов'янська граматика” містить багато фактичного матеріалу про фонетичну систему та граматичну структуру спільнослов'янської мови. Ряд статей Г. Ільїнський присвятив явищам української морфології та словотворення: “До історії малоруського імперативу” (1925), «Як виникли форми називного відмінка однини середнього роду типу “зілля”», “Замітка про український прислівник *гала*” (обидві – 1931), “Українське *-ач* в давальному відмінку” (1933, рос. мовою). Порушені в згаданих працях питання розглядаються із застосуванням порівняльно-історичного методу. В розвідці “До питання про асиміляцію голосних в українській мові” (1926) учений аналізує комплекс фонетичних, морфологічних та лексичних явищ у зв'язку з поясненням голосного **а** у словах української мови типу **багатий**.

Г. Ільїнський відомий як етимолог. Автор серії статей “Слов'янські етимології” (про окремі слова і вислови). Укладав етимологічний словник слов'янських мов (зберігся рукопис). Серед численних досліджень етимології слов'янських слів є і присвячені українським лексемам: “Українське **химорода-чари**” (1914), “Українські етимології” (1933). Етимологію українських топонімів Г. Ільїнський розглядає у статтях «Українське *стогнати* “*стонать*”» (1915, містить етимологію р. Стугна), “Річка Іква: Етимологічний нарис” (1926) та ін. Свою думку про походження української мови, її діалектну основу, навколо чого точилася дискусія між

О. Соболевським і А. Кримським та їхніми прихильниками, Г. Ільїнський висловив у рецензіях: «П'ятидесятиліття “Думок про історію російської мови” (Нарис праць за 50 років і нові матеріали П. В. Владимірова)» (1899, рос. мовою), “А. Кримський. Українська грамати́ка для учнів вищих класів гімназій і семінарій Подніпров'я” (1908, рос. мовою; опублікована 1909 р.), “Олексій Іванович Соболевський як українознавець” (1931). Підтримуючи думку, що в основі української мови лежить розмовна мова Центральної України, передусім Київщини і Полтавщини, Г. Ільїнський вважав, що для протиставлення галицько-волинських давньоруських говірок і київської говірки XI ст. немає підстав: і ті, й інші належать до однієї праруської мови. Незаконно репресований 1934 р., розстріляний 1937 р. Реабілітований посмертно.

(Є. Широко́рад, “Українська мова” (2000), с. 199–200)

Імперфект – у давніх слов'янських мовах часова форма, яка означає тривалу дію, що виявила себе до моменту мовлення (мін. час) і в момент мовлення вже не актуальну. Утворювався за допомогою суфікса **-ѣах-** (якщо в корені був голосний **е/о**) та **-аах-/јаах-** – від решти дієслівних основ:

Форми імперфекта:

Числа	Особи	Быти	Писати	Вести
Однина	1	б" хь	писахь	вед" хь
	2	б" ше	писаше	вед" ше
	3	б" ше(-ть)	писаше(-ть)	вед" ше(-ть)
Множина	1	б" хомь	писахомь	вед" хомь
	2	б" сте	писасте	вед" сте
	3	б" ху(-ть)	писаху(-ть)	вед" ху(-ть)
Двоїна	1	б" ховѣ	писаховѣ	вед" ховѣ
	2	б" ста	писаста	вед" ста
	3	б" ста	писаста	вед" ста

У давньоукраїнській мові суфікси **-ѣах-** та **-аах-**, що продовжували існувати під впливом церковнослов'янської традиції, зазнали стягування відповідно в **-#х-** та **-ах-**: *нес#хь*, *нес#ше*, *нес#хомь*, *нес#шете* і т.д.; *жьдахь*, *жьдаше*, *жьдахомь*, *жьдашете* і т.д. До традиційних закінчень могла ще додаватися флексія **-ть**: *нес#ше – нес#шеть*, *нес#ху – нес#хуть*. Широко представлені форми імперфекта на **-ть** у “Слові о полку Ігоревім”: *помняшеть*,

растяшеть, кикахуть, грияхуть та ін. У мові староукраїнських грамот XIV–XV ст. форми імперфекта уже не засвідчуються. Вживаючись в українській літературній мові XVI–XVIII ст., вони відбивали вплив церковнослов'янської мови.

(В. Русанівський, “Українська мова” (2000), с. 202)

Ініціал – буквиця, початкова велика декоративна буква частин, розділів і відступів у рукописних і друківаних текстах. В Україні ініціал, разом із заставкою і кінцівкою, прикрашував твори XI–XVIII ст. Ініціал – виконуваний переважно червоною фарбою або чорною тушшю і червоною фарбою. Найдавніші ініціали під візантійським впливом мають плетінчасті або рослинні мотиви. З XIV ст. з'являється т. зв. тератологічний стиль із тваринними і рослинними фантастичними мотивами, з людськими постатями, краєвидами, подіями. У XV–XVI ст. помітний вплив західноєвропейського ренесансу. У XVI–XVIII ст. ініціали часто побудовані з народних мотивів. Окрему групу становлять ініціали, побудовані на зразок давніх архітектурних фрагментів (одвірків, дверей, стовпців і т.п.), до яких долучається рослинний орнамент. Вплив ренесансу найпомітніший в ініціалах стародруків.

(“Енциклопедія українознавства” (III, 1994), с. 868)

Інфінітив (лат. *infinitivus* – неозначений), неозначена форма дієслова – дієслівне утворення, що називає дію або процесуальний стан (бігти, писати, мовчати) без вказівки на спосіб, особу, число і рід. Для інфінітива характерні лише загальнодієслівні граматичні категорії виду (доконаний і недоконаний) та перехідності / неперехідності: *читати – прочитати, розбивати – розбити, лежати – лягати*. Інфінітив, який утворився, очевидно, ще до періоду балтослов'янської мовної єдності, є скам'янілою формою давального відмінка віддієслівних іменників з основами на **i** (**ti** > **ти**). У давньоукраїнській мові він закінчувався на **-ти** (< псл. ***-ti**) або на **-чи** (< псл. ***-gti**, ***-kti**): *держати, губити, испити, минути; печи, беречи*. Як засвідчують пам'ятки, в інфінітива з основою на голосний зрідка вживається і скорочений варіант суфікса **-ти** – **-ть**: *напълнить, почьрпать, въкусить* та ін. У давньоукраїнській мові також переважає суфікс **-ти** (**-ті**, **-ты**): *платити, керувати, красти, мґрковати, вказати, оборотыты*; він відбиває тодішню живу вимову і давню правописну традицію. У позиції після голосного спорадично і незалежно від стилю мовлення засвідчується варіант **-ть** (*давать*,

меть, добувають), а в поодиноких випадках – фонетичний варіант **-ть** (**-т**) (*торговать, прилучитс#*), який можна кваліфікувати в одних випадках як відбиття відповідного діалектного явища, а в інших – як супін. Уживання інфінітивних варіантів на **-ть**, **-ть**, **-т** у давньоукраїнських пам'ятках не було локалізованим, і територія їх поширення не збігається з сучасним діалектним ареалом цих варіантів (інфінітиви на **-ть** нині переважають лише в середньо- та східнополіських говорах північного наріччя української мови).

З формуванням нової української літературної мови на народній основі (з кінця XVIII ст.) досить виразно виявилася тенденція паралельного вживання інфінітива на **-ти** і **-ть**, яка спостерігається і в мові українських письменників XIX – початку XX ст. У творах І. Котляревського, П. Гулака-Артемівського, Т. Шевченка, Л. Глібова, Панаса Мирного та ін. повні та скорочені інфінітивні форми відбивають їх паралелізм у говорах південно-східного наріччя української мови. Проте скорочені форми можуть мати й певне стилістичне навантаження. Очевидно, саме через це вони трапляються в мові письменників, рідним говіркам яких вони не властиві (І. Франко, Леся Українка та ін.). У письменників Східної України вживання інфінітива на **-ти** і **-ть** часто залежало від авторських уподобань: за спостереженнями дослідників, І. Котляревський, Л. Боровиковський, Г. Квітка-Основ'яненко, не уникаючи форм на **-ть**, віддавали перевагу формам на **-ти**, а Є. Гребінка і П. Гулак-Артемівський частіше вживали закінчення **-ть**. У сучасній українській літературній мові сфера паралельного вживання обох інфінітивних суфіксів значно звузилася.

Інфінітиви на **-чи** в дієсловах з основою на задньоязикові приголосні **г**, **к** (*беречи, печи < берег-ли, пек-ли*) властиві деяким південно-західним говорам і невластиві сучасній літературній мові, трапляються і в давньоукраїнських пам'ятках: *наст҃чи, помочи, речи, прис#чи* та ін.

Специфічно українськими слід вважати інфінітивні утворення від окремих дієслів (*їсти, пити, спати, купати, гуляти* та ін.) із суфіксами пестливості **-тки**, **-точки**, **-тоньки**, **-туні**, **-тусі**, **-тунечки**, **-тусечки** (*їстки, їсточки, їстоньки, спатусі, спатуні, спатусечки, спатунечки, робитоньки, сістоньки* та ін.), а також близькі до них за функцією віддієслівні деминутиви з суфіксом **-ці**, що виступає безпосередньо після кореня (*купці*), та **-упці**, який додається до частини інфінітивного суфікса **-т-** (*спатунці*).

(Г. Півторак, “Українська мова” (2000), с. 211–212)

Ірмологіон, нотований “Григоровича” (XII–XIII ст.). Книга церковного співу, збірка “ірмосів”. Ділиться за гласами на 8 частин, кожен глас складається з дев’яти пісень. Цей рукопис не має початку, відсутній ряд гласів і в його подальшій частині. Книга привезена В. І. Григоровичем із Хіландарського монастиря у 1851 р. **Мовні особливості.** Південнорусизми: *ћ* зам. *е* – *въскрьсћни*” (арк. 3 зв.), *спасћни*~ (арк. 8 зв., 48 зв. та ін.), *благословлћни*~, *покровитћль* (арк. 31 зв.), *зижитћль* (арк. 37), *мучитћль* (арк. 89, 91), *весћли*~ (арк. 3), *матћрь* (арк. 29 зв., 53 зв. та ін.), *пламћнь* (арк. 26, 49, 87 зв.); зам. *ы* – *и* – *лики* (арк. 3), *паки* (арк. 8), *вћки* (арк. 8 зв.), *отроки* (арк. 9 зв.), *аки* (арк. 9 зв.).

(*Я. Запаско, “Українська рукописна книга”, с. 217–218*)

Історичний словник – словник, у якому подається з поясненням та документацією лексика давніх писемних пам’яток. В українському мовознавстві першою спробою створення історичного словника був короткий словник, укладений Є. Тимченком на базі 34 джерел і 60-тисячної картотеки ще на поч. ХХ ст. У 1919 р. створена Комісія для складання історичного словника української мови (при УАН) на чолі з Є. Тимченком, яка повинна була скласти реєстр словника на підставі всього мовного матеріалу пам’яток української мови від найдавніших часів до ХІХ ст. Поставлене завдання виявилось надто широким, тому комісія ухвалила видати дібраний матеріал у 4–5 томах. У 1930 р. і 1932 р. у Києві – Харкові вийшли друком 2 зошити 1-го тому “Історичного словника українського язика” (увійшло понад 10000 слів від “А” до “жяловати”). Словник побудовано на багатому матеріалі, в ньому використано близько 400 пам’яток. Однак добір їх здійснено не критично: мало використано рукописних джерел, а також пам’яток ХІV–ХV ст., поза увагою залишилося чимало цінних джерел, розмежування українських і білоруських пам’яток проведено за територіальним, а не за мовним принципом. У 1977–1978 рр. вийшов друком “Словник староукраїнської мови ХІV–ХV ст.” (т. 1–2) за ред. Л. Гумецької. Словник створено на базі 939 пам’яток виключно ділового стилю. Він побудований за принципом тезауруса. У ньому представлена вся апелятивна та ономастична лексика. Застосовано ряд нововведень: у заголовне слово винесені всі фонетичні і графічні варіанти; запроваджена цифрова статистика при кожному реєстровому слові, його значеннях, відтінках, фонетичних і дублетних граматичних формах; послідовно враховані мовні факти з різних територій поширення української мови, поданий повний

перелік усіх граматичних форм та ін. З 1975 р. група мовознавців Інституту суспільних наук АН УРСР (від 1993 р. – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) у Львові готує “Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.”, уже видано 14 випусків.

(Д. Гринчишин, “Українська мова” (2000), с. 214–215)

Історичні чергування, морфологічні чергування, традиційні чергування – звукові чергування, зумовлені історичними причинами, відсутніми в сучасній мові. Є наслідком фонетичних змін, що відбувалися у давніші часи. Найраніші історичні чергування голосних виникли ще в дослов'янський період як відображення кількісних і якісних особливостей індоєвропейських та праслов'янських монофтонгів і дифтонгів: а) **е – о** (наголошене **е** в праслов'янських дієсловах на означення одноразової нетривалої дії – ненаголошене **о** в дієсловах із значенням тривалої, повторюваної дії; *везти* – *возити*, *нести* – *носити*; б) **о – а**, що є наслідком колишнього чергування коротких голосних з довгими (**ǫ – ǭ, ǣ – ǣ̄**); після злиття у праслов'янській мові коротких **ǫ, ǣ** виник голосний **о**, а після злиття довгих **ǭ, ǣ̄** – голосний **а**: *котити* – *катати*, *стояти* – *стати*, *ломити* – *ламати*; в) **е – і**, що відбиває колишнє чергування **ě – ē**; у праслов'янській мові **ě** перейшло в **е**, **ē** – в **h** (давньоукраїнське *плету* – *заплhтати*) > українське **і**: *летити* – *літати*, *мести* – *замітати*; г) **і – а**, де **і** походить від **h < ē** (давньоукраїнське *лhзти* – *лазити*, українське *лізти* – *лазити*, *сідати* – *садити*); г) **і – и** (з **h < ē – ī**): *вінок* – *вити*, *сідати* – *сидити*; д) **а – у** з кол. **ę (#) – ǫ (@)** (праслов'янське *tręsti* – *trǫsiti*) > давньоукраїнське *tr#сти* – *tr@сити* > українське *трясти* – *трусити*; українське *в'язати* – *вузол*, *тягати* – *тугий*); е) **е – о – и – ѿ** (*беру* – *збори* – *збирати* – *брати*, *стелити* – *столи* – *застилати* – *слати*); **у – и – о – ѿ** (*дух* – *дихати* – *дохлий* – *тхнути*) та ін. Чергування голосних кореня слова в різних граматичних формах позначаються терміном “аблаут” (нім. Ablaut – чергування голосних). Такі морфонологічні зміни в корені розрізняють граматичні форми, отже, виконують роль внутрішньої флексії. Внаслідок історичних процесів у фонетичній системі давньоукраїнських та староукраїнських діалектів виникли активні ще й нині чергування голосних, що відбуваються при слово- та формотворенні: а) **о, е** у відкритих складах – **і** в закритому складі, що виникло після занепаду зредукованих **ъ, ь** (*стола* – *стіл*, *коня* – *кінь*, *росла* – *ріс*, *печі* – *піч*, *семи* – *сім*); б) **о, е – ѿ** (нуль звука), що також є наслідком занепаду

зредукованих (*садок – садка, день – дня*); в) **е – о** після шиплячих та **ї** перед твердими приголосними (*жени́ти – жонатий, черни́ця – чорний, вечера – звечора, шести – шостий*); г) **о, е – и** після **р, л, у** колишніх сполуках (**trьt, tьt, trьt, tьt** (давньоукр. *кровь – крѣвавыи* > укр. *кров – кривавий, брова – чорнобривці, дрож – дрижати, глотка – глитати, бренькіт – бриніти*). Історичні чергування приголосних, зумовлені історичними змінами в системі консонантизму, відбуваються при словозміні та словотворенні й виявляються у заміні однієї фонемі іншою у межах однієї морфеми. Найдавнішим чергуванням приголосних, властивим усім слов'янським мовам, була зміна ще в праслов'янській мові задньоязикових **г, к, х** на м'які шиплячі **ж', ч', ш'** (перша перехідна палаталізація задньоязикових): *дорогий – дорожити, могли – можу, вік – вічний, плакати – плачу, дух – душити*. У праслов'янській період відбулася також зміна **г, к, х – з', ц', с'** перед закінченням **і** з колишнього **h** (друга перехідна палаталізація задньоязикових приголосних): *книга – книзі, свічка – свічки, муха – мусі*. Закономірними для української мови стали чергування передньоязикових зубних з шиплячими: **д – (д)ж, т – ч, з – ж, с – ш**, а також **к – ч, х – ш, г – ж, ст – шч (щ)** в основах дієслів: *радити – раджу, летіти – лечу, возити – ножу, косити – кошу, плакати – плачу, рухати – рушу, могли – можу, пустити – пущу*; губні приголосні в такій же позиції зумовили сполуку з епентетичним **л** або з **ї**: **б – бл, п – пл, в – вл, м – мл, ф – фл**: *робити – роблю, ліпити – ліплю, ловити – ловлю, відломити – відломлю, графити – графлю*; **б – бї, п – пї, в – вї, м – мї, ф – фї, р – рї**: *бити – б'ю, пити – п'ю, вити – в'ю, любов – любов'ю, імені – ім'я, верф – верф'ю, матір – матір'ю*; чергування **т – с, д – с** на місці **dt, tt** унаслідок дисиміляції перед наступним інфінітивним суфіксом **-ti** (псл. **vedti* > *вести*, **metti* > *мести*): *плету – плести, мету – мести, бреду – брести, веду – вести*. У сучасній українській літературній мові історичні чергування можуть належати до живих продуктивних елементів морфології, якщо вони – необхідний елемент словотворення і формотворення. Тоді вони закономірно охоплюють новоутворені слова і форми (*графити – графлю, бомбити – бомблю*), а в інших випадках виступають у старих утвореннях як пережиткові морфологічні чергування, не обов'язкові для творення форм. Вони можуть мати характер колишніх чергувань, що замінилися на прості співвідношення різник звуків у різних морфологічних елементах.

(Г. Півторак, “Українська мова” (2000), с. 215–216)

Історія української літературної мови – 1) частина історії української національної мови і культури, що засвідчує появу та поширення літературних писемних пам'яток, створених за відповідними мовностильовими нормами; історія писемних і усних стилів української літературної мови; процес становлення і функціонування літературних норм; 2) навчальна дисципліна. Історія української літературної мови пов'язана з суспільними, економічними, культурними умовами життя українського народу, станом освіти, науки, книгодрукування, розвитком мистецтв, відбиває офіційний статус літературної мови в державі – її поліфункціональність чи обмежені культурно-національні функції.

Історія української літературної мови вкладається у різні схеми залежно від того, як висвітлюється історія України, української культури. У ній враховується визначальна для літературно-писемних стилів характеристика: співвідношення усної і писемної форм літературної мови. норми національної мови, близькі до літературних, формуються у мові фольклору, відбиваючи його наддіалектний характер. Ще до того, як з'явилися писемні пам'ятки староукраїнською (давньоукраїнською) мовою, усна народнопоетична творчість шліфувала, унормовувала мову, сприяла витворенню традиційних формул, що увійшли згодом у літературну мову княжої доби. Деякі дослідники висловлюють гіпотезу, що до прийняття християнства і запровадження церковної болгарської (церковнослов'янської, староболгарської, старослов'янської) мови в Київській державі існували пам'ятки, писані руським письмом. Це була мова, якою князі уклали договори з іншими державами, писали інші ділові документи, грамоти. З прийняттям християнства і поширенням конфесійної літератури функцію літературної мови в Україні виконувала старослов'янська мова (слов'янська, словенська). Нею переписувалися релігійні тексти і створювалася література високого стилю. Поряд із старослов'янською літературною мовою існувала староукраїнська літературна мова. Використання її у літературі, що створювалася на територіях, де звучали народні говори, не могло не відбитися на її характері, так само як і на характері старослов'янських текстів, що зазнавали відповідного редагування. Тому в пам'ятках київського, ширше – південноруського походження дослідники фіксують типові риси української мови. До них, зокрема, належать фонетичні і морфологічні явища типу нерозрізнюваних звуків **ы** та **и**, **һ** та **і**, а також складів **ра – ря, ру – рю**; появи після твердих шиплячих **о** замість **е** (*чоловһка, жона*);

чергування приголосних у давальному і місцевому відмінках подібно до сучасних (*на дорозі, дівці, в кожусі*); функціонування кличного відмінка (*Игорю, Всеволоде*) тощо. Ці та інші подібні ознаки засвідчені в пам'ятках – Ізборниках Святослава 1073 р. та 1076 р., “Руській Правді”, Лаврентіївському та Іпатіївському літописах, Остромировому Євангелії (1056–1057 рр.), житіях Феодосія Печерського, Бориса та Гліба, Галицькому Євангелії (1144 р.), “Слові о полку Ігоревім”, “Слові о законі і благодаті” Іларіона.

Серед типової української лексики дослідники називають уживані в староукраїнських літописах слова: *рольа* (рілля), *в҃хъть*, *л҃тшиий*, *(о)болон(е)*, *пуца*, *стр҃ха*, *диво*, *р҃нь*, *груднь*, *ирий*, *багно*, *гай*, *тр҃ска*, *гребля* та ін. Елементи місцевої мови використовуються у культовій, житійній, ораторно-повчальній літературі, що звичайно створювалася старослов'янською мовою. З останньої українська мова у старі часи запозичила стилістично марковані слова типу *благодать*, *блаженства*, *пресвятий*, *любомудріє*, *любодіяння*, *град*, *страх* і т.п. Як стилістичні явища ці старослов'янізми використовувалися в українській літературній мові і в наступні століття. За часів Київської Русі у зв'язку з князівською розмежованістю писемні пам'ятки відбивають територіальні діалектні риси. Останні (галицькі, волинські, турово-пінські, володимиро-суздальські, новгородсько-псковсько-фінівські) увиразнюються особливо в XIV – середині XV ст.

Після монголо-татарської навали західні і більша частина південно-західних земель Давньої Русі підпали під панування Литви та Польщі. У Великому князівстві Литовському як літературна використовувалася мова “руська”, що в основі своїй була староукраїнською літературною мовою княжої доби, але з виразним впливом живих народнорозмовних елементів, білоруських – у Західній Русі, українських – у Південній Русі. Руська мова була визнана у Литві і в Молдавському князівстві офіційною, про що свідчать грамоти XIV–XV ст., Литовський статут, у якому записано: “А писар земьски маєт поруску литерами и словы рускими вси листы, выписы и поэвы писати, а не иншим языком и словы”. Характерні ознаки цієї наддіалектної мови: фонетичний перехід *г, к, х, у з, ц, с*, сполучення *ры, лы*, почасти твердість *р*. Вона вироблялася як нормативна мова, якою користувалися в канцеляріях Києва та Волині, північно-східне Поділля, Галичини, Молдови. Староукраїнська мова ділових документів XIV–XV ст. відбиває такі поняття народнорозмовної практики, як *вага*, *важити*, *бачити*, *борзость* (швидкість), *братаник* (син брата), *буковина*, *вжиток*, *вольность*,

глинар (той, хто обмазує глиною хату), *допомагати*, *дякувати*, *зброя*, *нащадок* і т. п.

У XVI–XVII ст. церковно-релігійні твори писалися книжною мовою, яку називали словенською, слов'яноруською, а пізніше слов'яноукраїнською. Але й на культових пам'ятках позначався вплив живої народної мови; вони перекладаються або “простою”, або книжною українською мовою (Учительні Євангелія, Пересопницьке Євангеліє). У перекладах Євангелій замінюються незрозумілі старослов'янізми, вживаються звичні для народнорозмовної мови синтаксичні конструкції, фразеологізми, тобто слов'яноруська мова демократизується. Особливо відчутний цей процес у полемічній літературі – жанрі, що розвинувся як відповідь на політику насильницької полонізації та окатоличення українців (“Перестороги” Іова Борецького, “Палінодії” Захарії Копистенського, творів Івана Вишенського). Іван Вишенський відстоює переваги слов'яноруської мови порівняно з латинською як зряддям католицизму. Залежно від жанру літературного твору Іван Вишенський користувався також “простою мовою” з великою кількістю народнорозмовних слів.

Жива розмовна мова українського народу знаходила відображення у фольклорних записах, в інтермедіях до драм Якуба Гаватовича. У діловій мові XVII ст. засвідчується заміна латинізмів, полонізмів народнорозмовними формами. Слов'яноруський тип мови переважає у літописах [Густинський літопис (1670 р.)], історико-оповідній, ораторській прозі. Представниками останньої були Лазар Баранович, Іоанікій Галятовський, Антоній Радивиловський. Релігійно-панегіричні вірші, шкільні драми створювалися високим стилем книжної української мови, тобто слов'яноукраїнською мовою. Той факт, що в XVI–XVII ст. жанрові різновиди літератури послуговувалися різними мовами, спричинився до затримання старослов'янської мови в конфесійному стилі. Біблію не було перекладено народнорозмовною мовою; її мова, відмінна від живої народної, сприймалася як самостійний високий стиль літературної мови. На цей час припадає розвиток науки про мову – створення “Граматики словенської” та словника “Лексис, сир҃чь реченія...” Лаврентія Зизанія (1596 р.), граматики Мелетія Смотрицького (1619 р.), “Лексікона славеноросского” Памва Беринди (1627 р.).

У 2-й пол. XVII – на поч. XVIII ст. триває жанрова диференціація української писемності (ділова мова – акти міських урядів, універсали гетьманських, полкових, сотенних канцелярій; мова шкільних драм, ліричних пісень, бурлескних віршів, віршованої сатири тощо).

З'являється історична проза, козацькі літописи, а в 2-й пол. XVIII ст. – різножанрова творчість І. Некрашевича, Г. Сковороди. В усіх стилях і жанрах функціонували обидва типи староукраїнської літературної мови – слов'яноруська (слов'яноукраїнська) і “проста мова”. Навіть твори одного жанру писалися або “простою мовою” (літопис Самовидця), або слов'яноукраїнською (літопис Г. Граб'янки). “Проста мова”, зауважує П. Житецький, була наслідком “взаємодії між мовою книжною – слов'яноруською і народною”. “Проста мова” різних жанрів і в різних авторів неоднаково засвідчувала вплив живої народної мови. У XVIII ст. суспільні, релігійні, культурні умови в Лівобережній Україні спричинилися до того, що обидва різновиди староукраїнської літературної мови занепадають. Мовні реформи російського царя Петра I були спрямовані на те, щоб у друкованих в Україні релігійних текстах не було ніяких відмінностей порівняно з московською практикою. Від середини XVIII ст. у Центральній і Лівобережній Україні мовою ділового спілкування стає російська. Староукраїнська книжна мова використовується часом як високий стиль у літературі, проте її витісняє у художній творчості народна мова (твори, написані в народнопісенному стилі).

1798 р. виходить друком “Енеїда” І. Котляревського, від якої починає історію нова українська літературна мова. Два джерела народної мови – розмовно-побутове і фольклорно-пісенне – розбудовуються у творчості наступників І. Котляревського – П. Гулака-Артемівського, Є. Гребінки, Г. Квітки-Основ'яненка, поетів-романтиків, які своєю практикою збирання українського фольклору, теоретичними настановами вводити рідну мову в культурний обіг сприяли виробленню норм нової української літературної мови.

На 20–40-і рр. XIX ст. припадають спроби граматичного лексикографічного вивчення української мови, зокрема граматики О. Павловського (1818 р.), словник П. Білецького-Носенка (1840 р.), поява в Західній Україні альманаху “Русалка Дністровая” (1837 р.) сприяли кодифікації норм української літературної мови. Тоді ж з'явилися граматики української мови в Галичині та Закарпатті (автори – І. Могильницький, І. Левицький, І. Вагилевич, Й. Лозинський, Я. Головацький, М. Лучкай), друкуються також публіцистичні твори українською мовою. Нова українська літературна мова утвердилася щодо нормування і повноти своїх стилістично-естетичних можливостей у мовній творчості Т. Шевченка.

2-а пол. XIX – поч. XX ст. характеризуються розвитком різножанрового художнього стилю і, меншою мірою, публіцистичного стилю, наукового стилю. Виробляється культура сценічної мови в українському театрі. В умовах Російської та Австро-Угорської імперій стилі української літературної мови функціонували непропорційно, неприродно. Російський царат видавав укази про заборону української мови: Валувський циркуляр 1863 р., Емський акт 1876 р., розпорядження 1881 р., 1892 р. та наступних років. У південно-західній Україні в кінці XIX ст. формувалася науковий стиль, вироблялася наукова термінологія. Через роз'єднаність земель, заборону ввозити до південно-західної України книжки українською мовою не було умов для витворення спільних загальнолітературних норм, що об'єднували б мовно-літературну практику українців, які жили в різних державах. Моменти послаблення царської цензури викликали активізацію мовно-літературного життя у Східній Україні. Після російської революції 1905 р. на нетривалий час розширилося функціонування україномовної преси. Багатотемність української художньої і публіцистичної літератури, діяльність письменників у галузі художнього перекладу сприяли розширенню словника української мови, появі нових жанрів, розвитку мовностилістичної системи. У цей час відбувається активний процес нормалізації, кодифікації норм української літературної мови. З'являються словники Є. Желєхівського та С. Недільського, Б. Грінченка, граматики А. Кримського, В. Сімовича. Точиться полеміка навколо українського правопису й алфавіту.

За відсутності національної школи, в умовах царської політики “обрусіння” важким був шлях вироблення спільного для усіх українців правопису, шлях унормування літературної мови. Гостро стояло питання про шляхи розвитку української літературної мови у Східній Україні (І. Нечуй-Левицький, П. Куліш, М. Драгоманов), а також у Західній, де точилася боротьба між “народовцями” та “москвофілами” щодо тенденцій розвитку літературної мови. “Азбучну війну” висміяв І. Франко, який продовжував ідеї альманах “Русалка Дністровая”, обстоював думку про єдину українську літературну мову, що має розвиватися на східноукраїнській основі, природно вбираючи особливості південно-західного наріччя. Мовна практика в Східній і Західній Україні відбивала різні літературно-писемні традиції; східний і західний з характерними регіоналізмами варіанти літературної мови спиралися на різні діалектні основи. Історія української літературної мови безпосередньо пов'язана з

історією українського правопису, в якому залежно від тенденцій переважали фонетичний або історико-етимологічний принципи, а також з розвитком граматичної та лексикографічної думки в Україні, тобто з виданням граматики і різного типу словників, що кодифікують загальнолітературні норми.

У ХХ ст. українська літературна мова, як і українська культура загалом, переживала окремі періоди національного відродження. З березня 1917 р., в часи УНР, коли збільшується число видань українською мовою, урізноманітнюється їхня тематика, публікуються книжки для просвіти народу, створюється ВУАН, активно започатковується наукове вивчення української мови і вироблення наукових засад творення національної термінології. Проголошене гасло соборності України сприяє й активізації процесів інтеграції української культури, зокрема варіантів української літературної мови. Відомий “Стилістичний словник” І. Огієнка (1924 р.) орієнтував мовців на загальнолітературні норми, сформовані на середньонаддніпрянських говорах української мови. Водночас праці І. Огієнка, О. Синявського засвідчують вплив на загальнолітературні норми української мови галичанізмів. У наукові видання, словники вводяться розмовні форми, в термінотворенні зростає вага етнографічно-романтичного напрямку. У зв'язку з розширенням функцій літературної мови актуальною стає проблема кодифікації літературної норми, що супроводжується пуристськими тенденціями в галузі культури мови. Усі ці процеси 20-х рр. були ознакою відродження української державності й пов'язаною з ним національно-мовною політикою, що впливала на функціонування літературної мови в освіті, культурі, війську, релігії, загалом у державі.

Історія української літературної мови у ХХ ст. відбиває суперечність між потенційними можливостями структури української мови і використанням цієї мови в різних ситуаціях буття української нації. Відсутність національної держави позначилася на не повнокровному житті офіційно-ділового, наукового стилів сучасної літературної мови, призвела до порушення рівноваги між усною і писемною мовою, до зниження культури української сценічної мови. Маючи світового рівня перекладацьку школу, розвинені традиції перекладознавства в Україні, українська літературна мова практично не має великих перекладних словників з англійської, німецької, французької та інших мов.

У 20-х та 50–60-х рр. з'явилася низка термінологічних російсько-українських словників. Проблеми термінології та усталення

державних мовних стандартів у різних галузях науки і виробництва набули особливої актуальності у зв'язку з державним статусом української мови в Україні у 90-х рр. Це зумовлює пошуки нових підходів до наукового, науково-навчального стилів.

2-а пол. XX ст. в історії української літературної мови позначена новими тенденціями у використанні варіантних норм. За умови єдиної середньої освіти та ролі мовного виховання через функціонування засобів масової інформації, навіть урахуваючи вторинну роль останніх щодо офіційної російської мови, формувалися й усталювалися спільні загальнолітературні норми, зокрема орфоепічні, вироблялися зразки сучасної української літературної мова. Українською літературною мовою створено естетично досконалі художні та публіцистичні тексти. Кінець 80-х – 90-і рр. XX ст. позначені процесами демократизації української літературної мови, зростанням числа варіантів (лексичних, граматичних, орфоепічних та ін.), джерелами яких виступають українська мовно-літературна практика 20-х рр. XX ст., мовна практика західноукраїнської діаспори, сучасний розмовний стиль. В українській літературній мові виникає проблема правописної варіантності, спричиненої публікаціями авторів із західної діаспори, які послуговуються відмінними від т. зв. материкового правописами.

Актуальними щодо літературних норм є різновиди усної форми літературної мови, і саме в останні десятиліття вона набуває в історії української літературної мови особливого значення, засвідчуючи повноту функціонування мови і вироблення життєздатних варіантів.

Історії української літературної мови присвятили дослідження П. Житецький, І. Франко, А. Кримський, М. Сумцов, Г. Левченко, М. Сулима, П. Плющ, І. Білодід, Ю. Шевельов, П. Тимошенко, А. Москаленко, М. Жовтобрюх, З. Франко, В. Русанівський, В. Німчук, В. Передрієнко та ін.

Як навчальна дисципліна історія української літературної мови сформувалася в 40–50-х рр. XX ст. Коло проблем, що становлять предмет її вивчення, охоплює періодизацію історії української літературної мови, визначення загальних тенденцій розвитку літературної мови, відображених у граматиках, словниках, а також у текстах, що репрезентують різні стилі; визначення ролі стилів індивідуальних у загальному процесі стильової диференціації літературної мови, нормалізацію і кодифікацію літературних норм. Різні періоди в історії української літературної мови і відповідні літературно-писемні пам'ятки вимагають особливих методів аналізу,

різного наукового інструментарію в описі досліджуваного історичного процесу. Порівняльно-історичний метод переважає при аналізі мовних пам'яток XI–XVII ст. Лінгвостилістичні методи застосовуються при вивченні сучасної літературної мови. Наукова база історії української літературної мови потребує значної кількості словників як загальномовних, так і мови письменників. Історія української літературної мови як соціолінгвістична дисципліна ґрунтується на фактах соціології, історії, зокрема історії національної культури.

(С. Єрмоленко, “Українська мова” (2000), с. 216–219)

Історія української мови. Починається від праслов'янської мовної єдності (до VI ст. н. е.). Прабатьківщину слов'ян досі з цілковитою точністю не визначено, але археологічні та лінгвістичні дані свідчать про те, що вона, вірогідно, займала простори Східної Європи від Вісли і Одера до Дніпра. Вже в доісторичний період слов'яни ділилися на венедів (зх. слов'яни), антів (сх. слов'яни) і склавенів (пд. слов'яни). У формуванні східнослов'янських племен брали участь анти і склавени. Нащадками антів є руси, або русичі – наддніпрянське слов'ян, плем'я, яке зіграло велику роль в об'єднанні інших східнослов'янських племен в одну державу – Русь. Ці східнослов'янські племена – поляни, древляни, дуліби, волиняни (бужани), угличі (уличі), тиверці, білі хорвати, сіверяни, дреговичі, кривичі, словени, в'ятичі, радимичі – мали спільну в своїй основі мову, яка, однак, розпадалася на племінні діалекти. Сукупність цих говірок утворювала східнослов'янський мовний масив, або давньоруську мову. Зважаючи на постійні контакти між східнослов'янськими племенами, можна припускати можливість змішування їхніх говірок. Проте були, принаймні, три фонетичні риси, які чітко відділяли північносхіднослов'янські племена від південносхіднослов'янських: наявність [g] на півночі, якому на півдні відповідає звук [h], протиставлення палаталізованих приголосних перед [e] на півночі непалаталізованим на півдні й акання у ненаголошеній позиції на півночі. Достовірно можна твердити, що південносхіднослов'янські племена – поляни, деревляни, сіверяни, угличі, тиверці, волиняни – не знали [g], у них було відсутнє акання і, ймовірно, палаталізація приголосних перед [e]. Що ж до північносхіднослов'янських племен, то, мабуть, деяким з них були властиві всі три фонетичні риси, а деяким тільки окремі.

Південносхіднослов'янські племена у VIII – IX ст. об'єдналися у першу східнослов'янську державу – Київську Русь, яка 988 р. прийняла християнство. Разом з новою релігією на Русь прийшло письмо. Руські племена знали його й раніше, але книжковий потік усе ж невіддільний від християнізації. Писемні пам'ятки XI–XII ст. засвідчують у мові південносхіднослов'янських племен такі риси: чергування [у] з [в], [е] з [о] після шиплячих та [j], вживання [і] замість [н], фрикативного [г], середнього [и]; іменникове закінчення **-ови/-єви** у дав. в. одн. ч. р., клич, в., закінчення **-н** у род. в. одн. іменників з основами на **-"** (*землн* > *землі*), флексія **-мо** в 1 ос. мн. різних часових форм, вірогідно також припускати поширення **-н-** у формах нак. сп. під впливом аналогії, а також утворення форми імперфекта на **-ть**. Ці мовні особливості характерні для Ізборників Святослава 1073 р. і 1076 р., "Руської Правди" Ярослава, житій Феодосія Печерського та Бориса і Гліба, Галицького Євангелія 1144 р. та ін.

Нові протоукраїнські мовні особливості з'являються після занепаду глухих голосних **ъ** та **ь**, тобто з кін. XII – XIII ст. Відбувається перехід етимологічних [о] та [е] в новозакритих складах у звуки ін. якості, найімовірніше в дифтонги, а згодом у монофтонги [у] та [і], ствердіння приголосних перед [и], рефлексія **trьt, tьt** як **-ры-, -лы-**, перехід [л] у [в] в кінці слова та складу, зберігається дзвінка вимова приголосних у кінці слова і складу, розвиваються придихові звуки на початку слова перед голосними. Ці явища відображаються у текстах у вигляді типових описок. Так, уже в Добриловому євангелії 1164 р. трапляється написання *камѣнь, ремѣнь, сѣдмь, шѣсть, пѣць, по чужѣмь* і под., тобто на місці етимологічного **е** виступає **н** – літера, якою на той час позначався або дифтонг [ie], або монофтонг [i]. Це т. зв. новий ять, засвідчений уперше О. Соболевським. Подовження приголосного перед **"** < **ье, ие** (*осуження*) трапляється у пам'ятках XIII–XIV ст. Перехід [л] у [в] у кінці складу, на думку О. Шахматова, відбувся не раніше XV ст., бо тільки від цього часу українські і білоруські грамоти фіксують написання типу *Витовд* замість *Витолд* і под. Всі ці нові риси, що нагромаджувались у південно-західній частині східнослов'янського мовного масиву, дедалі більше відрізняли її від північно-східної і, меншою мірою, від західної частини. Державні кордони, що виникли в XIII ст. внаслідок нападу на Русь монголо-татарської орди, сприяли тому, що кожна з трьох діалектних груп стала розвиватися за своїми власними законами. Процес диференціації східнослов'янської мовної

єдності, що починається у домонгольський період, завершується у післямонгольський.

Незважаючи на належність південнослов'янської території до різних держав (Литви, Польщі, Молдови та Угорщини) між її складовими в XIV–XV ст. і пізніше існували тісні торговельно-економічні зв'язки. У цей час формувалася єдиний для цих земель внутрішній ринок, зростали торги і ярмарки. Усе це сприяло усвідомленню носіями південнослов'янських говірок належності до єдиного народу з єдиною, хоч дещо відмінною в різних регіонах, мовою. Головним осередком консолідації була Середня Наддніпрянина, насамперед Київщина, Переяславщина і Чернігово-Сіверщина, які зберігали відносну незалежність у межах Великого князівства Литовського. Звідси новотвори, що виникали в центральних українських говірках, проникали й на інші українські землі. В утворенні передумов для формування українського народу значну роль відіграло Галицько-Волинське князівство, яке в 1-й пол. XIII ст. мало певний вплив на всю Наддніпрянину й, зокрема, на Київ. Культурно-політичне життя на західноукраїнських землях помітно впливало на мову давньоукраїнських грамот – функціональне ядро староукраїнської літературної мови.

Пам'ятки української мови XVI–XVII ст. засвідчують продовження процесів в українському вокалізмі й консонантизмі, пов'язаних із втратою [ъ], [ь]. Так, поряд із закономірним випадінням голосних [о] та [е] (з колишніх ъ та ь) у слабкій позиції (*сон – сну, пісок – піску, овес – вівса*) помічається їх збереження в окремих словах за аналогією до наз. в.: *мох – моху – мохом, лоб – лоба – лобом, рот – рота – ротом, лев – лева – левом*. Регулярним явищем в українській мові стає поява нових [о] та [е] перед сонорними [л], [р], [м], [н]: *вогонь, свекор, вихор, вузол, земель, пісень* і под. Староукраїнські пам'ятки послідовно фіксують появу перед сонорним приставного [і]: *ильвов҃ски* (львівський), *илвов* (Львів), *илжа, иръжав#ет* і под. Приставне [і] розвивається і в прийменнику *сь* та відповідному йому префіксі *сь-* (*ис своєю, исъ своимъ, испросимъ*), а також в *зь* та *зь-* (*из своихъ, изхот҃ль, изъпочити, изробити, извикли*), хоч тут, мабуть, фонетичний розвиток був підтриманий наявністю у східнослов'янських мовах самостійного прийменника (а відповідно й префікса) *изъ, изъ-*. Це, в свою чергу, спричинило злиття в українській мові синтаксичних функцій колишніх давньоукраїнських займенників *сь* та *изъ*.

У сполуках трьох і більше приголосних, які виникли внаслідок редукцій **ъ, ь**, відбувалося спрощення: *позьдно* > *позно*, *мѣстѣ* > *мѣстце* > *мѣсце*, *стѣлати* > *стлати* > *слати*, *мѣгла* > *мгла* > *мла* (імла). У пам'ятках української мови це явище простежується в XIV ст.: *исного, кажному, власный, серце, мѣській* та ін. Приблизно в цей же час відбувається і втрата приголосного [л] у формах мин. ч. дієслів після попередніх приголосних: *понєсь, умерь, прирекь* та ін. Особливістю українського консонантизму згаданого часу був перехід глухих приголосних у дзвінкі перед наступними дзвінками. Найчастіше він спостерігався у прийменниках і префіксах: *оть* > *од*, *сь* > *з*, а інколи й на межі кореня та суфікса: *просьба* > *прозба*. Діяла й протилежна тенденція (у південно-східних говорах) – уподібнення дзвінкого приголосного наступному глухому: *сѣтки* (зам. *сѣдки*), *прутко* (зам. *прудко*), *небощикь* (зам. *небожчик*) і под. Проте це явище залишилося локальним.

Починаючи з XV ст., регулярно засвідчується асиміляція пом'якшеним приголосним наступним [j]: *сь рол#ми, уживан#, панованя* і под. У результаті цього відбулося подовження приголосних: *Запорожжя, стверження, дання, Полїся*. У говорах південно-західного наріччя цей процес зупинився на зникненні [j] з одночасною палаталізацією попереднього приголосного: *знанє, житє, зілє*. Звук [л] у двох позиціях змінювався на [ў]: після колишніх **ъ, ь** перед наступним приголосним і після голосних у формах мин. ч.: *выдовбувати, шовк, мовчати, повно; покрывь, розваливьс#*. В українській мові, на відміну від російської та білоруської, відсутнє явище акання (крім північнополіських говірок, сусідніх з білоруськими), тобто переходу [о] в [а] та [ъ] у ненаголошеній позиції, хоч ще давньоруські пам'ятки фіксують випадки уподібнення попереднього голосного [о] до наступного [а]: *манастырь, багатьство*. А починаючи з XV ст. в українських писемних джерелах дедалі частіше з'являється написання: *багатий, гаразд, гарячий, калач, хазяин*. У позиції після [j] колишнє [е] перейшло в українській мові в [а]. Найдавніші випадки цієї фонетичної зміни засвідчуються пам'ятками вже в XIII ст. Вона послідовно відбулася в іменах – у початковій позиції, напр. *Ярмоль, Ярофей, Ярема, Явтух, Явдоким, Явдоха* і под., а також у флексії: *життя, знання*.

Таким же давнім фактом є втрата початкового голосного перед приголосним у загальних і власних назвах: *имати* > *мати*, *исполнити* > *сполнити*, *играти* > *грати*, *Иерусалимь* > *Єрусалим*,

Иларионъ > Ларион > Ларивон, Исидоръ > Сидор > Сидір і т. д. Характерною ознакою української мови є наявність протетичних приголосних. Написання слів з протетичним [в] перед [у], іноді перед етимологічним [о] трапляються уже в XIII ст.: *ворьли, вовца, волтарь, вотчичь, вувчар*. Перед початковим [а], рідше [о], розвинувся протетичний [г]: *гарба, гармата, гаспид, Ганна, горіх*. У діалектах замість [г] можливе [в]: *вострий, воріх* і навпаки, замість [в] – [г]: *гулиця, гулик*. Колишні м'які шиплячі приголосні в українській мові стають твердими, що видно з пам'яток від XIV ст.: *чый, жыто, чыним, нашыми, давышы, стоячы*. Відтоді ж у текстах з'являється буквосполучка **кг**, яка вживається у запозичених словах (*кгды, кгдыж, Кгедиминъ*), позначаючи нову приголосну фонему [г]. Ще раніше, десь у X ст., у фонематичну систему східнослов'янських мов проникає приголосний [ф], який тривалий час вживався тільки в небагатьох запозичених словах.

Морфологічна структура української мови свідчить також про закріплення у ній таких, наявних ще в давньоруський період, форм, як клич. в., чергування [г], [к], [х] із [з], [ц], [с] у дав.-місц. відмінках іменників I відміни та ін. До найхарактерніших морфологічних явищ, відображених у пам'ятках починаючи з XVI ст., належать дієслівні форми на **-но**, **-то** і парадигматично зв'язані дієслівні морфеми із значенням майб. ч.: **-му**, **-меш**, **-ме**, **-мемо**, **-мете**, **-муть**. Інші морфологічні інновації пов'язані з редуцією окремих категорій, з перерозподілом слів між різними типами відмінювання, паралельних форм унаслідок діяння аналогії, заміною одних морфем на інші відповідно до загальних фонетичних змін та ін. Уже в XIII ст. пам'ятки української мови засвідчують утрату в іменниках форм двоїни і заміну їх на форми множини. Проте залишки двоїни в діалектах спорадично зберігаються досі (*дві відрі, дві руці*). Ряд іменників ж. р. мав закінчення **-и** (фонет. **-і**: *милостыни, пани, кн#гыни*), яке згодом замінилося на **-я** (*кн#гин#, господин#* і под.). Відбувається об'єднання спільною граматичною формою іменників колишніх **и**-основ та **а**-основ (*букы, църкы, моркы* – *буква, церква, морква*). Іменники з давніми **о**-основами об'єднуються з **и**-основами (*домъ, медь, чинъ, станъ* – і *рабъ, конь* та ін.). Унаслідок цього в род. в. одн. усталюється вживання закінчень **-а** та **-у**, які можуть взаємозамінюватися: *става – ставу, листа – листу, звичая – звичаю, з дома – около дому* і т. ін. У дав. в. мн. іменників тривалий час зберігається давнє закінчення **-ом** (*городомъ, тывуномъ, вѣкомъ, послухомъ*), хоч уже з XIII ст. його витісняє флексія **-ам** (*городамъ,*

закопамъ, мѣщанамъ, унукам, мельникам). В ор. в. мн. традиційні флексії **-и, -ы** з **о-основ**) і **-ми** (з **і-основ**) конкурують з флексією **-ами а-основ**: *с бояры, с ужитки, с приходы, с луги, с теляти*; з *млынми, съ обывателми*; з *лугами, законами, ослами* та ін. В ор. в. одн. іменників ж. р. на приголосний з XVII ст. подовжується кінцевий приголосний основи перед закінченням **-у(-ю)**: *зь челяддю, над Хотѣнню, за Сѣччу* і под. З іменників с. р. з колишніми основами на **-ѣт-** та **-мѣ-** XIV–XVI ст. формується сучасна IV відміна. У XIV–XV ст. в українській мові активно функціонували давні короткі форми прикметників, успадковані від давньоруських часів (*воленъ, готовъ, непорушенъ, маль* та ін.). Проте переважали повні форми, які спершу виступали у нестягненій формі, а з XVI ст. – у стягненій: *сторожа острогова, козацька шабля, гусяча вика, велики очи, мѣднѣ кварты*.

Пам'ятки староукраїнської мови відбивають досить строкату картину розвитку числівникових слів, яка в основі своїй була східнослов'янською, але в західних землях відчувався вплив сусідніх західнослов'янських мов. Поряд з **один** уживається **єден** (під впливом польської мови), поряд з **двадцѣт** – **двадесѣт**, поряд з **осмнадцать** – **осмогоннадцать** і под. Остаточно числівникова система усталилася як єдина в новій українській літературній мові, хоч у деяких сучасних українських діалектах і досі побутують давні форми.

У літературній мові широко вживалися активні дієприкметники. Такі сучасні розмовні форми, як *умирущий, невсипущий, пекущий* і под., потрапили в усну мову з писемних джерел. Пасивні дієприкметники були широко представлені і в усній, і в писемній мові. Як і прикметники, вони спершу вживалися у повній і короткій формах, але згодом коротка вийшла з ужитку. Українські дієслова успадкували від спільнослов'янської мови форми доконаного і недоконаного виду. Перші утворювалися від форм недоконаного переважно префіксальним способом, а форми недоконаного від форм доконаного – суфіксальним: *чинити – учинити, псовати – зопсовати; показати – показувати*. У межах категорії виду формуються характерні для української мови роди дії. Більшість із них закріпилася і збереглася у сучасній українській мові (*познімати, попочитати*), деякі ж занепали (ітеративний недоконаний: *даровувати, ношувати, чинувати*). З колишніх східнослов'янських часових форм українське дієслово зберегло чотири: *теперішній час, минулий час, давноминулий час* і *майбутній час*. Часові парадигми у XIV–XV ст., поряд з одноною і множиною, зберігали ще й форми двоїни. З чотирьох

колишніх форм мин. ч. – *імперфекта, аориста, перфекта і плюсквамперфекта* – українська мова успадкувала дві останні. Імперфект пам'ятки української мови майже не фіксують. Що ж до аориста, то він був досить поширений у документах, які мали виразний вплив церковнослов'янської мови. Тому форми типу *дадох, заплахах, размыслих, възъиши* і под., що часто засвідчені в грамотах українською мовою з території Молдови, – факт не живої мови, а літературної, що зазнавала церковнослов'янського впливу. Форми аориста ще вживалися і в староукраїнській літературній мові XVI–XVIII ст. Колишній перфект у цей час стає єдиною формою мин. ч., а плюсквамперфект – давноминулого часу. Роль показника особи в обох часових формах спершу відігравали особово-часові форми допоміжного дієслова **бути** (*ходиль єсмь, ходиль єси, ходиль єсть...; ходиль былъ єсмь, ходиль былъ єси, ходиль былъ єсть...*), згодом – особові афікси, що розвинулися на основі допоміжного дієслова (*ходилем, ходилесь, ходил...; ходилем был, ходилесь был, ходил был* і т. д.). Такі форми збереглися і в деяких сучасних західноукраїнських говірках. У більшості українських говорів роль показника особи у формах мин. й давномин. ч. перебирає на себе особовий займенник (*я ходив, ти ходив, він ходив...; я ходив був, ти ходив був, він ходив був* і т. д.). Поряд із двома традиційними формами майб. аналіт. ч. (*буду читати, будеш читати... і буду читал, будеш читал...*) розвивається нова, синтетична (*иму читати > му читати > читатиму*). Вона фіксується у староукраїнській літературній мові від поч. XVI ст. (*спиратиметьс#, діспутоватимет, не спатимет, умѣтнимуть*). З того ж часу панівною аналітичною формою нак. сп. в українській мові стає поєднання форм теп. і майб. простого часу з часткою **нехай**: *нехай вержет, нехай перебувает* і под. Розширюються успадковані від давньоукраїнської мови синтаксичні функції прийменників. До давніх значень конструкції **до** + род. в. додалося ще й значення, що виражалося конструкцією **къ** + дав. в. Конструкція **за** + знах. в. набула значення терміну, після якого щось відбуватиметься: “...а мы слюбуемъ ... ему заплатити ... ѿ(т) сего велика дни **за два роки**”. Прийменник **за** у сполученні з іменником у знах. в. зберігає в українській мові поширене в давньоруських діалектах значення визнання когось кимось: “... нас маєте **за взор**”. Цей же прийменник у сполученні з ім. в ор. в. набуває значення “відповідно до”, “згідно з”: “**За** тым листом метрополитанским, а наиборзей **за волею** Бозскою, мешкалем в Берестю в покою час немалый”. У пам'ятках XVII–XVIII ст. широко вживаються речення з незалежним інфінітивом,

змістом яких є заперечення можливості здійснення дії у зв'язку з відсутністю її суб'єкта або об'єкта: “То нікому было бы и хліба робит; И до того пришло, же нічимъ было, когда помер Григорій Машковецъ, за похорон заплатити”. Традиційно використовуються давні засоби граматичного оформлення сурядності й підрядності. Проте з'являються і нові способи вираження цих синтаксичних зв'язків. Так, відношення розділовості передає сполучник **або**, означальні підрядні речення поєднуються з головними за допомогою сполучників **який (яка, яке, які)**; підрядні мети, поряд з традиційними сполучниками **аби, жеби (жеб)**, починають використовувати сполучник **щоби (щоб)**; у підрядних реченнях часу використовуються сполучники **скоро (як скоро), тільки, лише (лиш), ледве**; в умовних підряд. реченнях закріплюється сполучник **коли**, в допустових – **хоч** і т. ін.

Основу словникового складу української мови становить південносхіднослов'янська лексична спадщина. В пізніх пам'ятках і в сучасних діалектах досі вживаються такі давні слова, як: *борзость* (швидкість), *братаничъ* (син брата), *буковина*, *вага* (прилад для зважування), *важити*, *валило* (млин-сукновальня), *вбачити*, *зважити* (на що), *великостъ*, *веснина* (збіжжя, посіяне весною), *вжити* (спожити що-небудь), *вжитокъ*, *виновати* (звинувачувати), *втискъ* (утиск), *выгонъ*, *вызнавати* (офіційно повідомляти, заявляти) і багато ін. Через західнослов'янські літературні джерела в українську мову – літературну й розмовну – проникало чимало латинізмів, германізмів і західнослов'янізмів, як напр.: *броваръ*, *будованє*, *вароватися*, *власност*, *войт*, *габати*, *гетманъ*, *голдovati*, *грунтъ*, *єднати*, *зрада*, *квитанция*, *келіхъ*, *коштъ*, *мастеръ*, *канцлеръ* та ін. Внаслідок посилення словотворчих тенденцій у мові українська лексика поповнюється новими словами, переважно службовими, а також прислівниками, як напр.: *задля*, *зарады*, *б҃҃ля*, *поблизу*, *зам҃сто*, *всередин҃*, *впрост*, *подъ часъ* і под. У XVI–XVII ст. українська мова активно виробляє лексичні засоби для вираження нових понять у галузі суспільних відносин, права, мистецтва, засобів виробництва і под. У писемних пам'ятках цього часу представлені такі нові слова, як: *козацтво*, *поспольство*, *старшина*, *стан*, *обозний*, *гетьманство*, *пов҃т*, *игуменство*, *громада*, *рыцарство*, *опекунъ*, *гармата*, *гаковница*, *мушкетъ*, *сурма*, *штурм*. Виникнення на поч. XIX ст. нової української літературної мови переважно на народній основі сприяє відборові виражальних засобів на всіх рівнях мовної структури. Мова українських письменників відбиває деякі живі

процеси в усному мовленні, напр. розширення вживання фонем **ф** у зв'язку із збільшенням у мові кількості запозичених слів з нею, поступову заміну суфікса дієслівних основ **-ова-** у більшості позицій його фонетичним варіантом **-ува-**, стягнених прикметників над нестягненими, занепад у більшості говорів морфемного вираження особових значень у формах мин. ч. дієслів. Літературна мова відбиває постійні процеси словотворення, зокрема прислівників (*звідкіля, звідсіля, відки, відти, відси, доки, доти, поки, навіщо, напрямки, навпрямки, навтіки, навприсідки* та ін.). Відбувається активний обмін лексикою різних діалектних масивів, чому сприяє видання словників української мови. У 2-й пол. XIX ст. помітне вже протистояння літературної мови й народних говорів, що є характерним для кожної розвиненої національної мови.

(В. Русанівський, "Українська мова" (2000), с. 219–222)

“Історія української мови” – фундаментальне дослідження з історії української мови у 4 томах, здійснене науковцями Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України з участю інших мовознавців України. Видрукувана у 1978–1983 рр. (премія ім. І. Франка, 1985). Вперше в україністиці систематизовано і узагальнено теоретичні проблеми історії української мови, по-новому осмислено основні напрями становлення та історичного розвитку української фонетики, лексики, фразеології і граматики. У томі “Фонетика” розглядається багато складних і часом дискусійних проблем з історії звукової системи української та інших слов'янських мов, узагальнено здобутки історичної україністики, славістики та індоєвропеїстики з цих питань. Так, “Лексика і фразеологія” містить матеріали а проблем історичного розвитку лексики і фразеології української мови від її праслов'янської та давньоруської основи і до наших днів. У томах “Морфологія” та “Синтаксис” на багатому фактичному матеріалі описується розвиток граматичної структури української мови.

(Ю. Прадід, "Українська мова" (2000), с. 222–223)

К

Карпаторуська мова – варіант російської літературної мови, штучно поширюваний з кінця ХІХ ст. на Закарпатті, а пізніше і в Західній Галичині місцевими “москвофілами” та російськими білоемігрантами. Термін “карпаторуський” сягає початку ХІХ ст., утворено його від словосполучення “Карпатська Русь”, яким деякі тодішні науковці позначали територію Українських Карпат (північні і південні схили). Варіанти карпаторуської мови представлені у творах місцевих “будителів” (І. Сильвай, Е. Фенцик та ін.), що прагнули писати російською мовою, але не володіли нею як слід. Карпаторуську мову намагалися “теоретично” обґрунтувати І. Гуснай, Д. Вергун, Н. Зоркий, А. Лукович, К. Стрипський; в її основу вони клали лексику “Русско-мадьярского словаря” О. Митрака (1881 р.), “Граматику русского языка” Є. Сабова (1924 р.), старий російський етимологічний правопис і місцеву народну вимову.

Головним поширювачем карпаторуської мови (за підтримки чехословацьких властей) було “Общество им. А.В. Духновича” в Ужгороді (1931–1944 рр.). Однак народовецьке вчительство і товариство “Просвіта” засуджували це язичіє. Після 2-ї світової війни цю псевдоросійську мову продовжують культивувати в Канаді та в деяких інших країнах окремі емігранти із Закарпаття та галицької Лемківщини.

(П. Чучка, “Українська мова” (2000), с. 228)

Карпенко Юрій Олександрович (29.IX.1929, м. Малин, тепер Житомирської області – 10.XII.2009, Одеса) – український мовознавець, доктор філологічних наук з 1967 р., професор з 1968 р. Закінчив 1953 р. Львівський університет. З 1956 р. викладач, з 1958 р. завідувач кафедри української мови Чернівецького університету, з 1965 р. декан філологічного факультету цього ж навчального закладу. З 1968 р. – в Одеському університеті: завідувач кафедри загального та слов’янського мовознавства, російської мови (з 1978 р.), української мови (з 1991 р.), професор кафедри української мови (з 2001 р.). Досліджує проблеми ономастики, українського, слов’янського і загального мовознавства. Докладно вивчив топонімію Буковини та Одещини, розробив концепції топонімічної системи, взаємовідношення власних і загальних назв, принципів ономастичної

етимології, функціонування власних назв у художньому тексті. Праці: “Топонімія Буковини” (1973), “Назви зоряного неба” (1981, 1985), “Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови” (1996) та ін. Очолював укладання і є співавтором 7 топонімічних словників (“Топонімія південно-східної Одещини”, 1975; “Гідронімія Нижнього Подністров’я”, 1981, та ін.). Співавтор та відповідальний редактор діалектного словника російських говірок Одещини (т. 1–2, 2000–2001). Автор підручника “Вступ до мовознавства” (1983, 1991, 2006). Постійно в полі зору Ю.О. Карпенка проблеми слов’янського етно- та глотогенезу, становлення фонологічної системи української мови, періодизації історії української мови (“Слов’янська єдність та їх розпад: спроба реконструкції”, “Українська гіпотеза”, “Українські звуки і та и: дві фонем чи одна?”, всі – 1995; “Фонологічна історія українського вокалізму (на загальнослов’янському тлі)”, 1998 та ін.).

(В. Горпинич, “Українська мова” (2004), с. 246; В. Денисюк)

Керницький Іван Михайлович (30.IX.1909, с. Гаї, тепер Пустомитівського р-ну Львівської обл. – 9.IV.1979, Львів; похований у с. Гаї) – український мовознавець, доктор філологічних наук з 1969 р. Закінчив 1937 р. Львівський університет. У 1938–1946 рр. викладав українську мову в школах Львова. З 1946 р. до кінця життя працював (від 1951 р. – старший науковий співробітник) у відділі мовознавства Інституту суспільних наук АН УРСР (Львів). Праці: “Наголос у сучасній українській літературній мові” (1954, у співавторстві), “Іван Франко як мовознавець” (1956), “Із спостережень над формами давньоминулого часу в староруських і староукраїнських пам’ятках” (1959), “Морфологічні особливості мови “Війтівських книг” XVI–XVII ст. с. Одрехови, колишнього Сяноцького повіту на Лемківщині” (1962), “Система словозміни в українській мові на матеріалі пам’яток XVI ст.” (1967) та ін. Співавтор і член редколегії “Польсько-українського словника” (т. 1–2, 1958–1960), співавтор і один з редакторів “Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.” (т. 1–2, 1977–1978), співавтор “Короткого тлумачного словника української мови” (1978, 1988). Один з авторів підручника для 2 класу початкової школи “Język polski” (“Польська мова”), який перевидавався 14 разів у 1951–1969 рр.; співупорядник книги “Акти села Одрехови. Прикарпаття. Пам’ятки української ділової писемності XVI–XVII ст.” (1970).

(Я. Закревська, “Українська мова” (2000), с. 231)

Києво-Могилянська академія – перший вищий навчальний заклад і визначний культурно-освітній центр в Україні в XVII–XVIII ст. її роль в історії української мови величезна. Мовознавчі студії Києво-Могилянської академії (1632–1819 рр.) були спрямовані на піднесення престижу церковнослов'янської (слов'янської, слов'яноруської, славенської) і української (за тодішньою термінологією – “руської”, “малоруської”, “козацької” та ін.) мов, а також на багатомовність, що полягала у викладанні навчальних курсів різними мовами, у вивченні кількох мов. Викладання в академії здійснювалося латинською, грецькою, польською, церковнослов'янською, тогочасною українською (книжною) літературними мовами. В різних формах вивчалися латинська, грецька, церковнослов'янська, польська, українська літературні мови, староеврейська, пізніше – німецька, французька; з початку XVIII ст. вивчається російська мова. Багато уваги приділялося вивченню риторики, піітики (поетики), діалектики (вміння вести диспути, полеміку) і взагалі різних стилів ораторського мистецтва. Українська літературна мова того часу широко використовувалася в академії як мова проповіді, навчання, спілкування, як мова наукових, полемічно-публіцистичних трактатів, мова художніх творів, зокрема поетичних і драматичних, створюваних викладачами і студентами, а також як матеріал різних філологічних курсів. Цією мовою друкувалося багато видань церковно-навчального характеру, а також художньої і наукової, зокрема історичної літератури. Незважаючи на те, що в академії навчалася значна кількість студентів – представників різних народів, серед професорів і слухачів переважали українці. Вони вносили в академію стихію живої мови українського народу, його усно-розмовне і пісенне мистецтво. Компоненти живої української народнорозмовної мови тісно перепліталися з книжною мовною традицією, створюючи нову якість літературної мови, хоч цей процес своєї вирішальної стадії розвитку досягає у кінці XVIII – на початку XIX ст. Значну роль в онародненні української літературної мови, наближенні її до розуміння народу відіграла діяльність викладачів і вихованців академії Петра Могили, Сильвестра Косова, Єпіфанія Славинецького, Лазаря Барановича, Йоаникія Галятовського, Інокентія Гізеля, Феофана Прокоповича, Георгія Кониського, Антонія Радивиловського, Григорія Сковороди та ін.

(О. Білодід, “Українська мова” (2000), с. 233)

Київський літопис – одна з найдавніших пам’яток історії та літератури Київської Русі, складова частина Іпатіївського списку. Є продовженням “Повісті временних літ” і попередником Галицько-Волинського літопису, охоплює події 1118–1200 рр. Дослідники вважають, що текст, який дійшов до нас, упорядкував близько 1200 р. ігумен Видубицького монастиря у Києві Мойсей на основі літописних зведень, складених при княжих дворах у різних землях Русі, з певними скороченнями і доповненнями. Наявність різних авторів, неоднаковий рівень їх освіти і таланту відбилися на підході до викладу подій, стилі, оцінках фактів. Київський літопис складається з порічних записів, у які вплетені літописні оповідання, військ, повісті про князів Ігоря Ольговича, Ігоря Святославича та ін. Розповідається також про Новгород, Волзьку Болгарію, Німеччину, Чехію, Польщу, Угорщину. Та головна тема Київського літопису – Київ і Київська земля, боротьба за стольний град між Мономаховичами й Ольговичами, заклики до єднання у боротьбі проти іноземних завойовників. До Київського літопису включено окремі літературні твори – повість про вбивство Андрія Боголюбського 1174 р., повість про похід Ігоря Святославича на половців 1185 р. та ін. Київський літопис – твір майже суто світський, церковним питанням приділено дуже мало уваги. Мова його наближена до тогочасної живої народної з деякими церковнослов’янськими елементами, з використанням діалогів, прислів’їв, висловів історичних осіб. Найширше представлена загальноживана і військова лексика. Привертають увагу описи окремих подій і характеристики осіб, подані надзвичайно мальовничо. Стиль викладу діловий, урочистий. Переклад сучасною українською мовою здійснив Л. Махновець.

(Д. Гринчишин, “Українська мова” (2000), с. 233)

Кирилиця – одна з найдавніших систем слов’янського письма (азбук), як і глаголиця. Названа на честь творця слов’янської писемності просвітителя Кирила (світське ім’я – Костянтин). Більшість сучасних фахівців вважає, що Кирило близько 863 р. скомпонував глаголицю, яку в давнину іменували куриловицею (кириловицею). Проте, оскільки глаголицю було забуто, старовинну назву перенесено на іншу слов’янську графіку. Кирилиця ґрунтується на грецькому алфавіті унциального (уставного) типу. Автор кирилиці невідомий. Є кілька гіпотез про її творця: сам Кирило, Мефодій, пресвітер Костянтин, болгарський цар Симеон тощо. Найімовірніше, що кирилицю склав у кінці IX – на початку X ст. учень Кирила

Климент Охридський, який 893 р. став архієпископом і розгорнув освітню діяльність у Південно-Західній Македонії.

У давню кирилицю ввійшли 24 літери грецького алфавіту (**а, в, г, д, є, з, н, і, к, л, м, н, о, п, р, с, т, ф, х, ѿ, ѡ, ѣ, ѥ, ѧ**) та 12 спеціальних знаків на позначення характерних звуків слов'янської фонетичної системи, а саме: **б, ж, с** (первісно вимовлялась як дз), **ч, ҃, ш, ѣ, ы, ѡ, ѧ, #** (юс малий, носовий **е**), **@** (юс великий, носовий **о**), а також лігатура **щ** для передачі сполуки приголосних **ш і т** (точний склад первісної кирилиці не з'ясований). Букву **ш** запозичено з глаголиці.

Літери **ж, ч, ҃, б, ѣ, ѡ**, безсумівно, є видозміненими глаголичними знаками (щоправда, дехто виводить з різновиду грецької уставної **β**). Імовірно, що з глаголичними накресленнями пов'язані знаки **ѣ, #, @**. За глаголичним знаком оформлено букву **ы** – поєднання **ѣ** та **і**, лігатуру **щ**. Допускається виникнення знака **с** із грецької дигамми. Для передачі йотації використано **і** – **~, ", ю** тощо. Можливо, впливом глаголичної букви на позначення йотованого **у** пояснюється те, що в кирилиці він позначається поєднанням **і** та **о**, а не поєднанням **оу**, яким передавався голосний **у**. Кожна буква кирилиці мала свою назву – в переважній більшості словоформи: **азъ** “я”, **боуки** “буква” або “бук”, **вѣдѣ** “знаю” (пізніше – **вѣди** “відай”, “знай”), **добро**, **~сть**, **живѣте** – “живіте”, **@сь** “вус” тощо. Вони сприяли швидшому засвоєнню грамоти. Кириличні букви мали й числове значення, співвідносно із значенням тотожних знаків грецької абетки: **а** – 1, **в** – 2, **г** – 3, **д** – 4, **є** – 5 і т. д. Виняток становили специфічні кириличні літери **҃** (90) і **ч** (900).

Найдавнішою з нині відомих датованою кириличною пам'яткою є напис 931 р. у скельному монастирі біля с. Крепча в Болгарії. Найдавніші пергаменні кириличні рукописи – Савина книга (Савине Євангеліє) кінця X або початку XI ст., Супрасльський збірник XI ст. (обидва збереглися і відкриті на територіях, що входили до складу Київської Русі) та Енинський апостол XI ст., знайдений у Болгарії. Найдавнішою точно датованою кириличною книгою є давньоруське Остромирове Євангеліє 1056–1057 рр. Кирилиця протягом X–XII ст. вживалася рівнобіжно з глаголицею, яку поступово витісняла. Певною перевагою кирилиці перед глаголицею було відносно простіше накреслення букв. Існує думка, що кирилиця прийшла до Київської Русі з Болгарії разом із старослов'янськими богослужбовими книгами після офіційного прийняття християнства 988 р. Однак кириличний напис, що зберігся на корчазі з могили поблизу с. Гньоздова на Смоленщині (Росія), датують 1-ю пол. або

3-ю чвертю X ст. Впевненіше датуються золоті та срібні монети Великого київського князя Володимира з кириличними текстами, карбовані, очевидно, з кінці X ст. Протягом історії кирилиці мінявся тип письма. Першим з'явився устав. З XIV ст. поширився півустав. Поява півуставу була зумовлена прискоренням процесу писання, оскільки потреба в книгах та інших текстах збільшувалася. Зростання попиту на писемну продукцію, особливо в ділових паперах, вимагало пришвидшення темпу писання, що призвело до виникнення в кінці XIV ст. скоропису. Із скоропису розвинувся курсив – сучасне ручне письмо з пов'язаними буквами. В XIV ст. з'явилася і орнаментальна в'язь у заголовках. Півуставне письмо лягло в основу кириличних друкар. шрифтів. У Росії 1708 р. був створений близький до нинішнього гражданський шрифт, яким мали писатися і друкуватися світські тексти. Накреслення букв стало спрощеним і наближеним до стилю латинського шрифту. Елементи такого шрифту в східнослов'янських друках з'явилися раніше (в Україні 1591 р. у “Граматиці доброглаголивого еллино-словенського язика”). Кирилицею в давнину користувалися усі православні слов'яни, а також румуни й молдовани. З уведенням додаткових букв і діакритичних знаків до літер кирилиці на позначення специфічних звуків на слов'яно-кириличній графічній основі ґрунтуються і нинішні системи письма українців, білорусів, росіян, болгар, македонців, сербів, югославських русинів, а також (через російський) алфавіти багатьох народів колишнього СРСР і монгольська абетка. Румуни в XIX ст., а в 1932–1939 рр. та з 1989 р. і молдовани перейшли на латиницю. Спроби (в т. ч. силоміць) запровадити замість кирилиці латиницю на західноукраїнських землях (у Галичині в XIX ст., в Закарпатті – на поч. XX ст.) були відкинуті.

(В. Німчук, “Українська мова” (2000), с. 233–235)

Кирило і Мефодій – слов'янські просвітителі, творці слов'янської азбуки, проповідники християнства, перші перекладачі богослужбових книг на слов'янську мову, брати. Молодший з братів Кирило (до прийняття чернецтва у 869 р. – Костянтин; 827 р., Солунь, тепер м. Салоніки, Греція – 14.II.869 р., Рим) і старший Мефодій (815 р., Солунь – 6.IV.885 р., м. Велеград, не збереглося, тепер це територія Чехії) походили з родини воєначальника. Кирило і Мефодій добре знали південномакедонський діалект солунських слов'ян, грецьку, латинську, арабську та єврейську мови. Кирило дістав освіту в Магнаврській школі при дворі візантійського імператора

Михайла III в Константинополі. Працював патріаршим бібліотекарем, викладав філософію в Магнаврській школі (мав прозвання Філософ). Брав участь у богословських диспутах з іконоборцями (40-і рр.), мусульманами (50-і рр.), побував з дипломатичною і проповідницькою місією в Сирії, разом з Мефодієм здійснив подорож до Хозарського каганату як місіонер і дипломат. Мефодій спочатку служив військовим, пізніше був правителем однієї із слов'яноболгарських областей Візантії (835–845 рр.), потім ігуменом монастиря Поліхрон у Малій Азії. У 863 р. Михайло III і константинопольський патріарх Фотій на прохання моравського князя Ростислава послали Кирила і Мефодія у Моравію для ведення церковної служби слов'янською мовою, що мала бути протиставлена латинській мові німецьких місіонерів. За свідченням джерел, Кирило перед відбуттям до Моравії розробив слов'янську азбуку і з допомогою Мефодія переклав з грецької мови на слов'янську (південномакедонський солунський діалект) книги: Євангеліє, Апостол, Літургія, Служебник, фрагменти Псалтиря і Требника. Оригінали творів Кирила і Мефодія не збереглися. Творами Кирила учені вважають “Азбучну молитву”, “Пролог до Євангелія” та ін. Мефодія називають автором гімну на честь Дмитра Солунського.

Діяльність Кирила і Мефодія викликала невдоволення німецького католицького духовництва. Брати були звинувачені в ересі. У 866 р. Кирило і Мефодій рушили до Риму й одержали в папи Адріана II дозвіл на поширення слов'янських книг і богослужіння. У Римі Кирило захворів і помер. Мефодій у сані архієпископа Моравії і Паннонії 870 р. приїхав до Паннонії. Німецьке духовництво переслідувало його: два з половиною роки він провів у в'язниці. У 882–884 рр. жив у Візантії; у середині 884 р. переїхав до Моравії і разом з учнями переклав на старослов'янську мову частину біблійних книг. Після смерті Мефодія учні Кирила і Мефодія були вигнані з Моравії і продовжували проповідницьку та просвітницьку діяльність у південнослов'янських країнах, передусім у Болгарії, звідки слов'янська грамота прийшла до Київської Русі. Болгарська церква встановила день пам'яті Кирила і Мефодія, який згодом став святом національним освіти й культури. В Болгарії запроваджено орден “Кирило і Мефодій” і Міжнародну премію ім. братів Кирила і Мефодія – за визначні праці зі староболгаристики і славістики.

(В. Глущенко, “Українська мова” (2000), с. 235)

Ковалів Пантелеймон Кіндратович (9(21).VIII.1898, с. Браїлів, тепер смт Жмеринського р-ну Вінницької обл. – 15.XI.1973, Нью-Йорк) – український мовознавець у США, доктор філософії з 1949 р., дійсний член НТШ у США з 1949 р. Закінчив 1922 р. філологічний факультет Київського ІНО. В 1927–1930 рр. працював у Семінарі вищого типу професорів Є. Тимченка та М. Грунського при цьому інституті. До 1941 р. викладав у Київському університеті та Київському педагогічному інституті (курси сучасних української та російської мов, історії цих мов, порівняльного мовознавства). 1944 р. виїхав до Німеччини, жив у Мюнхені, з 1949 р. – у США. У 1946–1951 рр. був доцентом Богословської академії УАПЦ. Голова комісії мови Філологічної секції цієї установи з 1953 р., голова Української секції Американської асоціації викладачів слов'янських і східноєвропейських мов з 1949 р., член Американської асоціації сучасних мов з 1956 р., “Товариства плекання рідної мови” з 1964 р.

Досліджував історію, фонетику та граматику української мови (монографії “Історія форм української мови”, 1931; “Нариси з історії української мови”, 1941 – обидві разом з М. Грунським, “Історія української мови”, 1949; “Основи формування української мови”, 1959), історію давньої літературної мови (монографії “Молитовник-служебник, пам'ятка XIV ст.”, 1960; “Лексичний фонд літературної мови київського періоду”, т. 1–2, 1962–1964), словотвір (розвідка “Певні характеристики словоскладу в українській мові”, 1969). Автор праць із зіставного слов'янського мовознавства (“Українська мова та її становище серед інших слов'янських мов”, 1954; “Слов'янські фонемі, походження і історичний розвиток”, 1965; “Проблема слов'янського консонантизму”, 1971), дослідження “Здобутки з українського мовознавства на еміграції” (1969), численних статей з культури української мови, українського наголосу, правопису, проблем співвідношення понять “літературна мова” і “національна мова”, взаємодії літературної мови і діалектів. Писав підручники української мови.

(Р. Зорівчак, “Українська мова” (2000), с. 240)

Комаров Михайло Федорович (псевд. і крипт. – М. Уманець, М. Комар, М. Неїжмак, М. К., М. У., Мих. та ін.; 11(23).I.1844, с. Дмитрівка, тепер Петропавлівського р-ну Дніпропетровської обл. – 6(19).VIII.1913, Одеса) – український лексикограф, бібліограф, фольклорист, перекладач. Закінчив 1867 р. юридичний факультет Харківського університету. Протягом 1868–1886 рр. працював у

судових установах Воронежської губернії, Києва, Умані. З 1887 р. і до кінця життя – нотаріус в Одесі. Основна праця – “Словарь російсько-український” (1893–1898, у співавторстві). В українському реєстрі словника порівняно широко представлена синоніміка, куди включено й певну кількість застарілих слів та діалектизмів. Певна частина українських слів проілюстрована реченнями, взятими здебільшого з етнографічних матеріалів. Уклав “Нову збірку народних малоруських приказок, прислів’їв, помовок, загадок, замовлянь і шептань” (1890). Автор багатьох бібліографічних праць, оглядів українського друку.

(Й. Дзензелівський, “Українська мова” (2000), с. 242)

Комісія для складання історичного словника української мови при УАН. Утворена 1918 р. Голова – професор Є. Тимченко. Комісія склала картотеку обсягом понад 300000 одиниць з 400 джерел, розпочала випуск “Історичного словника українського язика” (видала у Києві – Харкові 1–2 зошити 1-го тому, літери А–Г, 1930; Г–Ж, 1932). У 1930 р. Комісія припинила своє існування, частково влившись в Інститут мовознавства ВУАН.

(Б. Ажнюк, “Українська мова” (2000), с. 243)

Комісія для складання словника української живої мови при УАН. Утворена 1918 р. у складі історико-філологічного відділу УАН. Голова – А. Кримський, керівничий – В. Ганцов, згодом М. Калинович. Комісії було передано бібліотеку Б. і М. Грінченків. У 1924 р. вона почала видавати “Російсько-український словник” (у 4 т.) за ред. А. Кримського та С. Єфремова і за участю В. Ганцова, Г. Голоскевича, М. Грінченко, А. Ніковського (вийшли т. 1–3, літери А–П). У 1930 р. Комісія припинила своє існування, частково влившись в Інститут мовознавства ВУАН.

(Б. Ажнюк, “Українська мова” (2000), с. 243)

Консонантизм – система приголосних фонем у мові або діалекті на певному етапі їхнього розвитку. В сучасній українській літературній мові систему консонантизму утворюють 32 приголосні фонemi: тверді й напівпом’якшені в позиції перед наступним голосним переднього ряду [і] (губні [б], [в], [м], [п], [ф], задньоязикові [к], [х], фарингальний [г] та проривний [г], шиплячі [ж], [ш], [дж], [ч], парні за твердістю – м’якістю фонemi [д] – [д’], [т] – [т’], [з] – [з’], [с] – [с’], [ц] – [ц’], [л] – [л’], [н] – [н’], [р] – [р’], [ж] – [дж] – [дж’], [ч] – [ч’], [ш] – [ш’]; завжди палатальна

приголосна фонема [j]. В українській мові приголосні звуки розрізняються за місцем і способом їх творення та за участю при цьому голосу й шуму.

Система консонантизму української мови є результатом тривалого історичного розвитку, в ході якого збільшувався склад приголосних фонем і посилювалася їхня розрізнявальна (фонологічна) функція. У давньоруській мові раннього періоду було 27 приголосних фонем і фонема [ф] у запозичених словах, яка не входила до давньоруської фонологічної системи: завжди тверді [б], [п], [в] (білабіальний), [м], [д], [т], [г], [ґ], [к], [х]; завжди м'які [ж'], [ч'], [ш'], [щ'], [ш'ч'], [ж'д'ж'], [ј]; парні за твердістю – м'якістю [з] – [з'], [с] – [с'], [р] – [р'], [л] – [л'], [н] – [н']. Тверді приголосні, крім задньоязикових [г], [к], [х] і гортанного [ґ], виступали перед усіма голосними, дістаючи позиційне пом'якшення перед голосними переднього ряду [і], [ѣ], [ь], [е], [ä]; м'які приголосні виступали також перед усіма голосними, за винятком [ы], [о], [ъ] задньоязикові [г], [к], [х] і гортанний [ґ] сполучалися лише з наступними голосними непереднього ряду [ы], [у], [ь], [о], [а]. Парні тверді й м'які приголосні протиставлялися перед усіма голосними, крім [ы], [о], [ъ], і не мали позицій нейтралізації (нерозрізнення) твердості – м'якості. Парними за дзвінкістю – глухістю були [б] – [п], [д] – [т], [з] – [с], [з'] – [с'], [г] – [к], [ґ] – [х], [ж'] – [ш'], [ж'д'ж'] – [ш'ч'], які протиставлялися перед усіма голосними і також не мали позицій нейтралізації дзвінкості – глухості. Всі давньоруські приголосні були самостійними фонемами. Проте в окремих давньоруських діалектах досить рано стали виникати й свої місцеві особливості. Зокрема, в поліських говорах, очевидно, ще з VIII–IX ст. виявилася тенденція до ствердіння [р']; диспалаталізований [р] фіксується найранішими пам'ятками давньоруської мови: **кесара, боура, матерь, цару, вһры** і т. п. Дуже рано (вірогідно, в X – 1-й пол. XI ст.), принаймні в деяких поліських говорах, стала переважати тенденція до усунення палатальності шиплячих [(д)ж'], [ч'], [ш'] як функціонально нерелевантної (відсутність паралельних твердих шиплячих) і через те нестійкої фонетичної риси, а також свистячого [ш']. У зв'язку із занепадом на середину XI ст. у південних давньоруських говорах редукованих [ь], [ь] приголосні виявилися незалежними від наступного голосного і могли сполучатися із сусідніми приголосними, що створило сприятливі умови для позиційної видозміни існуючих і утворення нових фонем. При збігові глухих і дзвінких шумних фонем відбувалися процеси асиміляції приголосних:

регресивна асиміляція (зміна глухого приголосного на дзвінкий у позиції перед дзвінким приголосним і – рідше – дзвінкого на глухий у позиції перед глухим приголосним), зафіксована давньоруськими пам'ятками XII–XIII ст. (**здоровє, збирають, з горчицами** і т. п.), прогресивна асиміляція – у прикметниковому суфіксі **-ьск-**. Після занепаду редукованого [ь] пом'якшені приголосні в ранньоукраїнських говорах перед цим суфіксом не втратили палаталізованої вимови (за винятком губних, що диспалаталізувалися), яка поширилася й на приголосний [с] у суфіксі **-ский**, а також на похідні від нього суфікси **-зкий** та **-цкий** (**волинський > волин'ський > волин'с'кий**). У ході занепаду редукованих [ъ], [ь] і пізніше у південноруських говорах, можливо, в кін. XI – на поч. XII ст. виявилася тенденція до депалаталізації м'яких і напівпом'якшених губних (спочатку в середині і в кінці слова перед слабким [ь]: **равьны, темьны > равны, темны**), а потім – і в інших позиціях, ставши спільносхіднослов'янським явищем. У ранньоукраїнських говорах протягом XIII ст. і пізніше відбулася депалаталізація губних також у позиції перед [’а] > [є] (давні **в#нути, м#со, п#ть** > укр. **в’янути, м’ясо, п’ять**). У нових сполуках палаталізованих передньоязикових приголосних [д’], [ж’], [з’], [л’], [н’], [с’], [т’], [ц’], [ч’], [ш’] з наступним [j], коли між ними занепавав короткий голосний на зіткненні основи або кореня із закінченням, в ранньоукраїнських (як пізніше і в білоруських) говорах орієнтовно в XII ст. відбулася асиміляція [j] з попереднім приголосним, який за рахунок цього ставав подовженим: **суд’іја > суд’ја > суд:’а; жит’іје > жит’је > жит:’а**. У кінці слова дзвінкі приголосні не оглушувалися, що є також нормою сучасної української літературної мови.

Унаслідок занепаду і вокалізації редукованих [ъ], [ь] у давніх сполуках **-ѣ, -ь** між приголосними та в граматичному суфіксі **-ль** колишніх дієприкметників мин. ч. (згодом – дієслова мин. ч. ч. р.) протягом XI–XII ст. відбувся перехід л у нескладовий звук [ў]: **вълна, вълкъ, пълныи, тълстыи, мълчати; даль, зналь, сказаль > укр. вовна, вовк, повний, товстий, мовчати; дав, знав, сказав**. Властивий давнім українським діалектам білабіальний [W] перед [ъ], [ь] у слабкій позиції після їх занепаду опинився у нових умовах – перед приголосним (на початку або в середині слова після голосного) та в абсолютному кінці слова і перетворився, вірогідно, протягом XII ст. на нескладовий голосний [ў]: **правьда > правда > праўда, домовъ > домов > домоў**. Крім фонетичних процесів, пов’язаних із занепадом редукованих, у ранньоукраїнських говорах XI–XII ст.

відбулося пом'якшення і наступне ствердіння деяких приголосних: як свідчать писемні пам'ятки, принаймні з середини XI ст. у ранньоукраїнських говорах унаслідок появи тенденції до пом'якшення задньоязикових давньоруський діалектний процес злиття [ы], [і] > [и], який уже давно відбувався в інших позиціях, охопив і сполуки **гы, кы, хы**. Написання **ги, ки, хи** відображене в пам'ятках, починаючи з XII ст. (**погибнеть, великий, расхитьть**). Після злиття голосних [ы], [і] > [и] й депалаталізації приголосних перед [и] за аналогією протягом XI–XII ст. відбулося також ствердіння приголосних перед [е], яке почалося з напівпом'якшених губних і передньоязикових, потім поширилося на середньоязикові палатальні [л], [н], [р] і, нарешті, на [ш'], [ж'], [ч'], [з'].

Консонантизм сучасних українських діалектів відзначається значною розмаїтістю, кількість та позиційні варіанти приголосних у них далеко не завжди збігаються з літературною мовою.

(Г. Півторак, "Українська мова" (2004), с. 268–269)

Конфесійний стиль – стильовий різновид української мови, який обслуговує релігійні потреби суспільства. Це стиль перекладної культової (Біблія, житія, апокрифи тощо) й оригінальної (проповіді, послання, тлумачення Святого Письма, молитви, складені священнослужителями української церкви) літератури.

Від початку введення християнства на Русі (988) і до XV ст. єдиною, панівною конфесійною мовою у східних слов'ян була церковнослов'янська. Українські переклади канонічних текстів збереглися лише від XV ст. У середині XVI ст. українською мовою вже було перекладено Новий Завіт (Пересопницьке Євангеліє, 1556–1561) та його списки, Євангеліє Негалевського (1581), Крехівський Апостол (60-і рр. XVI ст.) та ін.; друкуються проповіді, ораторські й теологічні твори, духовна поезія, релігійні пісні. Отже, у XVI–XVII ст. у староукраїнській мові склався і функціонував такий її різновид, як конфесійний стиль. Перший повний переклад Нового Завіту новоукраїнською мовою здійснив П. Морачевський (1862). Потім з'явилися переклади Біблії П. Куліша, І. Нечуя-Левицького, І. Пулюя, І. Огієнка, І. Хоменка (кін. XIX – поч. XX ст.).

Найвиразніше характеризує конфесійні тексти їхній лексичний склад. Серед лексико-семантичних груп типовими є слова для найменування Бога та явищ потойбічного світу (*Небесний Отець, Божий Син, Святий Дух, Спаситель, Царство Боже, рай, вічне життя, небеса, сатана, демони*), стосунків людини і Бога (*вірувати,*

молитись, заповіді, воскресіння, покаяння, викуплення, праведні, грішні, благодать) та ін. Для синтаксису конфесійного стилю характерний інверсійний порядок слів, який підкреслює урочисту піднесеність мови. Поширені повтори слів, словосполучень і речень, з допомогою яких наголошується та чи інша думка. Мова культових творів, що апелює до душевних переживань людини, дуже образна, в ній багато епітетів, порівнянь, метафор, алегорій, символів, слів та виразів з переносним значенням.

(Л. Шевченко, “Українська мова” (2000), с. 252–253)

Корецький-Сатановський (Теодорович) Арсеній (кін. XVI або поч. XVII ст., містечко Сатанів, тепер смт Городоцького р-ну Хмельницької обл. – після 1653) – український лексикограф, педагог, перекладач. Можливо, навчався у Львівській або Київській братській школах. Чернець. Викладав у Київському колегіумі церковнослов'янську або латинську мову. В Москві, куди приїхав 1649 р. для виправлення церковних книг разом з Єпіфанієм Славинецьким, завершив укладання “Лексикона словено-латинського” (1650), мабуть, розпочате в Києві. Перекладав із латинської мови. Влітку 1653 р. А. Корецького-Сатановського заслано до Сійського монастиря (на Архангельщині). Дальша його доля невідома. “Лексикон словено-латинський” – церковнослов'янсько-латинський словник, посібник для навчання й перекладів. А. Корецький-Сатановський склав реєстр словника і зробив переклад, а Єпіфаній Славинецький брав участь у доповненні й редагуванні перекладної частини. Праця залишилася в рукопису. У словнику близько 7500 тис. статей. Церковнослов'янський реєстр його базується на матеріалі словника Памва Беринди. Частину генетично загальнослов'янських вокабул взято з польсько-латинського словника Г. Кнапського (Краків, 1621). До реєстру введено також українські слова з живого мовлення (напр., **голота, штаны**). Праця – цінне джерело для вивчення історії української мови. Вона відіграла помітну роль в історії вітчизняної і зарубіжної лексикографії.

(В. Німчук, “Українська мова” (2000), с. 254)

Котляревський Іван Петрович (29.VIII(9.IX).1769, Полтава – 29.X(10.XI).1838, там же) – український письменник, театральний і громадський діяч, зачинатель нової української літератури і літературної мови. Навчався 1780–1789 рр. в духовній семінарії (Полтава). В 1789–1793 рр. – чиновник Новоросійської канцелярії

(Полтава). В 1793–1796 рр. – домашній учитель у поміщицьких маєтках Золотоніського повіту, 1796–1808 рр. перебував на військовій службі, учасник російсько-турецької війни 1806–1812 рр. Вийшовши в чині капітана у відставку, працював 1810 р. куратором Будинку виховання дітей бідних дворян у Полтаві. Під час Вітчизняної війни 1812 р. сформував 5-й козачий полк. Один з організаторів Полтавського професійного театру, 1818–1821 рр. – його художній керівник. У цей час І. Котляревський познайомився з М. Щепкіним, разом з М. Рєпніним та іншими сприяв викупу актора з кріпацтва. Того ж року його обрано членом Харківського товариства прихильників вишуканої словесності, 1821 р. – почесним членом петербурзького Вільного товариства любителів російської словесності. В 1819–1830 рр. І. Котляревський – скарбник і книгохранитель Полтавського відділення Російського біблійного товариства (1823–1838 рр. працював над перекладом російською мовою уривків з 30-томної праці Дюкена “Євангельські роздуми, розподілені на всі дні року...”); 1827–1835 рр. – попечитель полтавських богоугодних закладів.

Творчість І. Котляревського має основоположне значення в історії становлення нової української літературної мови. В умовах занепаду всіх різновидів староукраїнської писемної мови його поема “Енеїда” (1798), п’єси “Наталка Полтавка” (1818, пост. 1819, опубл. 1838) і “Москаль-чарівник” (1818, пост. 1819, опубл. 1841), написані на основі живого усного мовлення народу, започаткували новий етап формування літературної мови. В “Енеїді” зафіксовано близько 7000 слів. Найширше представлена етнографічно-побутова лексика: назви одягу, їжі, житла, хатнього інтер’єру, сільськогосподарських знарядь, народних ігор, назви спорідненості і свояцтва тощо. Характерною для мови поеми є багата синоніміка, пор., напр., синонімічний ряд дієслів із значенням “іти – ходити”: *волочитися, почухратити, попхатися, слонятися, причвалити, побрести, лізти, уплітати, прискочити, влізнути, шлятися, швендювати, мандрувати, приплентатися, чкурнути, покотити, пертися, скитатися, сунутися, пороснути, копирснути* та ін. Широко представлена народна фразеологія, пор. фразеологічний ряд із семантикою “зробити кому-небудь зле”: *зварити каші, наварити киселя, злити кулю, дати швабу, дати перегону, дати хльору, видавити олію, залити за шкуру сала, вкрутити хвоста, посадити на лід, учинити ярміз, наброїти біди*. Текст насичений приказками і прислів’ями: *Біда не по дерев’ях ходить, і хто ж її не скуштував? Біда біду, говорять, родить. Біда*

для нас – судьби устав! Еней в біді, як птичка в клітці; Заплутався, мов рибка в сітці; Терявся в думках молодець. Мова поеми повністю орієнтована на усне мовлення з такими характерними його рисами, як фамільярність і експресивність. Народнорозмовна стихія визначає не тільки лексичні і фразеологічні засоби, а й словотвірні (*Енеєчко, Анхизенко, Агамемноненко, Лавися* та ін.) та синтаксичні (*Енея не любила – страх; Забув і в Рим щоб мандровать; Гребнули раз, два, три, чотири. Як на! – у берега човни; Юнона з Турном як шугала, Еней про тебе ні гу-гу*). В “Енеїді” зафіксовані й різні групи запозиченої лексики, зокрема військової: *муштра, муштрувати, баталія, армія, ранжир, бомба, артикул, депо, лагер, пікет, мундир, флот, провіантмейстер, крігсцальмейстер, волонтир* та ін.; побутової: *капот, портшез, ридван, презент*. Діалектною основою мови “Енеїди” послужили середньонаддніпрянські говори української мови. Більшість фонетичних, морфологічних і синтаксичних рис мови І. Котляревського закріпились як нормативні в новій українській літературній мові. Поза нормою лишилися окремі фонетичні варіанти, напр., форми, в яких відсутнє чергування **о** з **і** в закритому складі: **радо**сть**, бо**ль**, по**ход**** та ін.; переважає форма прийменника **од** (поряд з **від**); спостерігається непослідовність у відтворенні звукосполучення **ри** у відкритому складі з попереднім приголосним: **здо**г**ну**в**ся і здри**г**ну**в**ся, пере**х**ри**ст**и**в**ся** поряд з **хре**щ**ени**й****; закінчення **-е** в наз. в. мн. в іменниках ч. р. II відміни з суф. **-ин**, випадним у формах множини: **люде, миряне, дворяне, міщане**; відмінкові форми особ. займенника 3-ї ос. без епентетичного **н** у прийменникових конструкціях: *Бісом на його дививсь, Просить собі у їх пораду* та ін.; дієслівні форми з суф. **-ова**: **бенкетовать, замудровав, жартовати**; паралельне вживання повних і скорочених дієслівних форм 3-ї ос. одн. теп. або майб. ч. дієслів I дієвідміни з основою на **-а(-я)**: **співає і співа, думає і дума** тощо. Високий рівень варіативності в мові І. Котляревського є закономірним для початкового етапу формування літературної мови. Народнорозмовне побутове мовлення Полтавщини відображено і в мові більшості персонажів драматичних творів І. Котляревського. У мовних партіях Возного (“Наталка Полтавка”) і писаря Фінтика (“Москаль-чарівник”) використовується прийом пародіювання російського ділового мовлення, а також сентиментального стилю російської літератури (в партії Возного).

(Л. Масенко, “Українська мова” (2000), с. 256–257)

Крехівський апостол – визначна рукописна пам’ятка української мови 2-ї половини XVI ст. (після 1563 р.). Знайдений у Крехівському монастирі на Львівщині, зберігається у ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України. Пам’ятку виявив і подав про неї відомості Й. Боцян 1925 р., докладно описав І. Огієнко. Крехівський апостол – анонімний творчий переклад (зі значними скороченнями або доповненнями тексту оригіналу) апостольських діянь та послань з Радзивіллівської Біблії 1563 р. Джерелами при перекладі були також польський Новий Завіт 1556 р. М. Шарфенбергера, церковнослов’янські та грецькі тексти, Апостол Франциска Скорини 1525 р. Переклад здійснений на Волині або Поліссі високоосвіченою людиною, яка знала українську, польську, церковнослов’янську, грецьку, можливо, й італійську мови. Книга має 663 пронумеровані олівцем сторінки без титульної, писана півуставом, прикрашена кіновар’ю. На кожному парному аркуші – водяний знак з вепром. На полях багато глос. Мова пам’ятки – тогочасна жива народна українська з рисами північного і частково південно-західного наріч: тверде **р** (*бура, порадокъ, вечерати*), **є** на місці ненаголошеного **я** (*хвалечи, тисеча*), **у** на місці етимологічного **о** (*оттуль*), **є** на місці **и** (*сед҃ли*), наявність **ги, ки, хи** (*гинемъ, короткими, хитры*) та ін. Є елементи церковнослов’янської, польської, грецької та ін. мов (*животъ, кганокъ, в моцы, псалмовъ, евнухъ* та ін.).

(Д. Гринчишин, “Українська мова” (2004), с. 281)

Кримський Агатангел Юхимович (псевд. і крипт. – А. Хванько, Хванько Кримський, Ївхимець, Панько Рогач, Мирза-Джафар, А. Е. К., А. К., А. Кр. та ін.; 3(15).І.1871, м. Володимир-Волинський, тепер Волинської обл. – 25.І.1942, м. Кустанай, Росія) – український сходознавець, мовознавець, славіст, літературознавець, фольклорист, етнограф, педагог, історик, письменник, перекладач, академік УАН з 1918 р. Закінчив 1889 р. Колегію Павла Ґалаґана в Києві, 1892 р. – Лазаревський інститут східних мов (Москва), 1896 р. – Московський університет. У 1896–1898 рр. перебував (наукове відрядження) у Лівані та Сирії, вивчав мови, літератури та історію країн Близького Сходу. З 1898 р. – приват-доцент, з 1900 р. – професор Лазаревського інституту східних мов, водночас працював у Московському університеті. 1900–1918 рр. – секретар Східного відділу Московського археологічного товариства. 1918 р. переїхав до Києва, де взяв діяльну участь в організації УАН (1918). До 1928 р. – її неодмінний секретар, керував історико-філологічним відділом,

протягом 1921–1929 рр. – директор Інституту української наукової мови (з 1930 р. – Інститут мовознавства). Очолював Комісію словника живої української мови, Комісію історії української мови, Діалектологічну комісію, Орфографічну комісію та ін. Від 1918 р. (з перервами) був професором, завідувачем кафедри україністики Київського університету. Незаконно репресований 20.VII.1941, помер в ув'язненні. Реабілітований 1960 р.

А. Кримський – відомий поліглот (вільно володів майже 60 мовами), автор близько 1000 наукових праць. Зробив істотний внесок у вітчизняне сходознавство. Найважливіші дослідження з української мови – “Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася” (1922), “Хрестоматія з пам’ятників письменської староукраїнщини XI–XVIII вв.” (1922) та ін. Уряді праць А. Кримський заперечує шовіністичну, псевдонаукову “Погодіна-Соболевського теорію” про походження українського народу та його мови (“Філологія і погодінська гіпотеза...”, 1904, рос. мовою; “Деякі непевні критерії для діалектологічної класифікації староруських рукописів”, 1906; “Давньокиївський говір”, 1906, рос. мовою, та ін.). Чимало А. Кримський зробив і в дослідженні сучасних українських говорів (“Програма для збирання особливостей малоруських говорів”, 1910, рос. мовою, у співавторстві з К. Михальчуком, та ін.). Переважно на підставі морфологічних критеріїв українські говори А. Кримський поділяв на два наріччя – західноукраїнське та східноукраїнське. Приділяв увагу проблемам розвитку і нормалізації української літературної мови: “Наша язикова скрута та спосіб зарадити лихові” (1891), “Про нашу літературну мову” (1891), “Про научність фонетичної правописи” (1897), “Нарис історії українського правопису до 1927 р.” (1929) та ін.; відредагував перший декретований український правопис “Головніші правила українського правопису” (1919), “Найголовніші правила українського правопису” (1921). А. Кримський – автор “Української граматики для учнів вищих класів гімназій і семінарій Придніпров’я” (т. 1–2, 1907–1908; рос. мовою). Вважав, що українська літературна мова повинна розвиватися на основі народної мови. Багато зробив у вивченні українського фольклору, старої та нової української літератури. Дослідження А. Кримського з етнографії, фольклору опубліковані у книзі “Розвідки, статті та замітки. I–XXVII” (1928).

Здійснив велику роботу як науковий редактор численних видань (“Російсько-український словник”, т. 1–3, 1924–1933; “Український діалектологічний збірник”, кн. 1–2, 1928–1929; “Записки Історико-

філологічного відділу ВУАН”, кн. 2–5, 1923–1924; кн. 7–10, 1926–1927; кн. 12–17, 1926–1928; кн. 19, 1928; кн. 21–23, 1929; кн. 25, 1929), багатьох збірників з орієнталістики. А. Кримському належать праці з семітології, історії ісламу, історії та літератури арабів, персів і турків, багато посібників з арабської мови та статей із сходознавства.

(Й. Дзензелівський, “Українська мова” (2000), с. 260–261)

Кудрицький Євген Михайлович (19.II(3.III).1894, м. Коростишів, тепер Житомирської обл. – 15.I.1976, Житомир) – український мовознавець. Закінчив 1917 р. Київський університет. З 1930 р. викладав у педагогічних інститутах Запоріжжя, Полтави, Житомира. Публікації: “Про деякі структурні особливості і закономірності розвитку української літературної мови у другій половині XVIII ст.” (1960), “Латинська мова у поетичній спадщині Г.С. Сковороди” (1965), “Іван Ужєвич – український граматист XVII ст. і його праця” (1970). Перекладав з латинської мови, підготував до видання “Граматику словенскую” І. Ужєвича (1970).

(З. Франко, “Українська мова” (2000), с. 262)

Куліш Пантелеймон Олександрович (псевд. – Петро Забоцень, Панько Казюка, Павло Ратай, Хуторянин та ін.; крипт. – К., М., Н. М., Н. Н., П. А. К., П. К. тощо; 26.VII (7.VIII) 1819, містечко Вороніж Чернігівської губ., тепер смт Шосткинського р-ну Сумської обл. – 2(14).II.1897, х. Мотронівка, тепер у складі Борзнянського р-ну Чернігівської обл.) – український письменник, публіцист, критик, етнограф, фольклорист, історик, перекладач, видавець і громадський діяч. Навчався 1839–1840 рр. у Київському університеті. Вчителював у Луцьку, Києві, Рівному, Петербурзі. За участь у Кирило-Мефодіївському братстві засланий до Тули (1847–1850); після заслання був на чиновничій службі в Петербурзі (1850–1863), Варшаві (1864–1867). Протягом 1868–1871 рр. жив в Італії та Австрії, у 1871–1876 рр. – знову на чиновничій службі в Петербурзі; 1881–1882 рр. жив у Львові, з 1882 р. – на х. Мотронівка. П. Куліш вважав, що українська літературна мова повинна увібрати в себе й елементи старої мови, наполягав на думці, що навчання у школах має бути рідною мовою (“Граматка”, 1857). У 1856–1857 рр. видав двотомник “Записки о Южной Руси”, де запровадив новий фонетичний правопис (кулішівку), який набув значного поширення, а на західноукраїнських землях трансформований у желехівку. Цим правописом друкувалися українські матеріали в журналі “Основа” (1861–1862), одним із

засновників, редакторів і видавців якого був П. Куліш. З 80-х рр. він намагався видозмінити свій правопис у бік більшої фонетизації (*оця* – *отця*, *беж жалю* – *без жалю* тощо), але практика цього не прийняла.

(Й. Дзензелівський, “Українська мова” (2000), с. 262–263)

Кулішівка – український фонетичний правопис, застосований П. Кулішем у “Записках о Южной Руси” (т. 1, 1856 р.) та в “Грамматці” (1857 р.), а потім використаний у журналі “Основа”, який видавали 1861–1862 рр. у Петербурзі В. Білозерський, М. Костомаров і П. Куліш. Згідно з цим правописом, послідовно вживалася літера **і** на означення звука **і** з давнього **h** (*літо*, *сіно*, *осінь*), на місці давніх **о**, **е** у новозакритих складах (*стіль*, *жінка*, *пічъ*) і на місці йотованого **і** (*Вкраїна*, *моіх*, *тихоі*). Усувалася з абетки літера **ы**, а замість неї і на позначення звука **и** писалася літера **и** (*синь*, *лисиця*), у ролі апострофа в середині та в кінці слів після приголосних виступала **ъ** (*пьять*, *розвъязав*, *вітеръ*, *сміхъ*). Звук **е** послідовно передавався літерою **е** (*друже*, *сестра*). Літера **є** вживалася лише після м’яких приголосних в іменниках с. р. (*весілле*, *третє*, *щастє*), а після голосних – літера **е** без відзначення на письмі йотації звука **е** (*гуляе*, *думаешъ*), хоч літера **є** в попередніх правописах уже була; відновлено літеру **ё** для сполучень **йо**, **ьо** (*ёму*, *слёзою*, *тёхнув*, *народнёго*), які відомі в давнішій орфографічній практиці. У правописі приголосних П. Куліш намагався послідовно запровадити фонетичний принцип, наслідуючи в цьому частково О. Павловського, П. Гулака-Артемівського та ін. Вибуховий **г** передавався латинською літерою **g** (*дзига*, *гуля*), дієслівне сполучення **-ться** – через **-тьця** і **-тця** (*вертаютьця*, *всміхнетця*), а **-шся** – через **-шця** і **-сся** (*одібъешся*, *вітаєсся*). Паралельно вживалися префікси **рос-** і **роз-** (*роскажуть*, *розчервонітися*). Кулішівка вживалася до заборони українського друку Емським актом 1876 р., і в дещо зміненому вигляді (грінчевичівка) – після зняття цієї заборони 1905–1914 рр., зокрема в “Словарі української мови” за ред. Б. Грінченка.

(Г. Півторак, “Українська мова” (2000), с. 263)

Л

Лавровський Петро Олексійович (13(25).ІІІ.1827, с. Видропужськ, тепер Спіровського р-ну Тверської обл., Росія – 28.ІІ(12.ІІІ).1886, Петербург) – російський та український славіст, лексикограф, педагог, освітній діяч, доктор слов'яно-руської філології, професор, чл.-кор. Петербурзької АН з 1856 р., академік Югослов'янської академії наук і мистецтв. Закінчив 1851 р. Головний педагогічний інститут у Петербурзі. З 1851 р. працював у Харківському університеті (з 1855 р. – професор), у 1869–1872 рр. – ректор Варшавського університету, з 1875 р. – попечитель Оренбурзького, а в 1880–1885 рр. – Одеського навчального округів. Автор статей: “Огляд визначних особливостей наріччя малоруського порівняно з великоруським та іншими слов'янськими наріччями” (1859), “Південноруський елемент в Австрії” (1861), “Про деякі фонетичні й граматичні особливості південноруської (малоруської) мови, не схожі з великоруською” (1863). В них П. Лавровський висловлював думку про українську (“малоруську”, “південноруську”) мову як самостійну серед інших слов'янських. Розглядав властивості української мови “з боку вживання звуків, словотворення, форм етимологічних і синтаксису”. Визначаючи місце української мови серед інших слов'янських, П. Лавровський перший звернув увагу на своєрідність українського словотвору. Наукову вартість мають його спостереження над українськими дифтонгами: він перший пояснив їхнє виникнення у зв'язку з наголосом, кількісною характеристикою і типом складів. Однак у визначенні місця української мови серед інших слов'янських (“перехідна” від великоросійської, північної, до південнослов'янських, зокрема сербської) П. Лавровський помилявся. Ряд праць присвятив проблемі походження української мови: “Про мову північних руських літописів” (1852), “Відповіді на листи п. Максимовича до п. Погодіна про наріччя малоруське”, “Лист до п. Погодіна: Щодо питання про південно-руську мову”, “Щодо питання про південноруську мову: лист до редактора” (всі – 1861). Стверджуючи, що українська мова сформувалася не раніше XIII–XIV ст., що до того в “руських” літописах постійно спостерігаються відмінні риси загальноруської мови, які не становлять очевидних ознак як сучасної української (“малорусизмів”), так і сучасної російської мови (“великорусизмів”), П. Лавровський то приєднувався

до теорії “родовідного дерева” І. Срезневського, то приймає гіпотезу М. Погодіна.

(Є. Широкоград, “Українська мова” (2000), с. 267)

Левицький Йосиф (1801, с. Баранчичі, тепер Баранчівці Самбірського р-ну Львівської обл. – 24.V.1860, с. Нагуєвичі, тепер Івана Франка Дрогобицького р-ну Львівської обл.) – український мовознавець, теолог, поет, фольклорист і культурний діяч. Закінчив філософські і теологічні студії у Відні, був викладачем богослов’я у м. Перемишлі, а потім священником у селах Шклі, Трушеві, Нагуєвичих. Писав язичієм. Автор першої друкованої граматики української мови в Галичині “Грамматика руської або малоруської мови в Галичині” (1834, німецькою мовою), а також букваря та перекладу граматики німецької мови для українських шкіл. Уклав “Приручний словар словенопольський” (1830), опублікував кілька статей з питань української літературної мови. У статті “Відповідь на погляд про запровадження польської азбуки в руську писемність” (1834, польською мовою) першим виступив проти пропозиції Й. Лозинського латинізувати український алфавіт.

(М. Худаш, “Українська мова” (2000), с. 271)

Левченко Григорій Андріанович [17(30).XI.1901, с. Новоселиця, тепер Попільнянського р-ну Житомирської обл. – 19.II.1944, м. Київ] – український мовознавець. Закінчив 1926 р. Київський ІНО. З 1934 р. викладав українську мову та загальне мовознавство в Херсонському ІНО, потім у Харківському та Київському університетах. Брав участь у підготовці “Українського правопису” (1933). Праці з історії української літературної мови: “Місце Шевченка в історії української літературної мови” (1939), “Нариси з історії української літературної мови першої половини ХІХ століття” (опубліковано 1946 р.).

(З. Франко, “Українська мова” (2000), с. 271)

“Лексикографічний бюлетень” – видання Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР (1951–1963) та Інституту української мови НАН України (з 2004 р.). Протягом 1951–1963 рр. вийшло 9 випусків “Лексикографічного бюлетеня”, у яких висвітлювалися питання побудови різного типу словників, методи їх укладання, уміщувалися рецензії на лексикографічні праці, зауваження та побажання громадськості щодо виданих словників.

Публікувалися також статті з проблем лексикології та історичної лексикографії. З 2004 р. зусиллями колективу Інституту української мови НАН України відновлено випуск “Лексикографічного бюлетеня”, де частими є статті з історичної лексикології.

(А. Бурячок, “Українська мова” (2004), с. 296; В. Денисюк)

Лексикографія, словникарство – розділ мовознавства, пов’язаний зі створенням словників та опрацюванням їх теоретичних засад. Відповідно до цього виділяють практичну і теоретичну лексикографію. Тісно пов’язана з лексикологією. Лексикографія виникла з практичних потреб пояснення незрозумілих слів, яке початкове здійснювалося у вигляді глос, тобто тлумачення написів на полях і в тексті рукопис, книг.

(О. Тараненко, “Українська мова” (2000), с. 274)

Староукраїнська лексикографія. До часів Київської Русі належать невеликі рукописні словники: “О именьхъ и глѣмыхъ жидовьскымъ ” зыкъмъ”, “Рѣчь жидовьскаго ” зыка, преложена на роускоюю” та ін., у яких тлумачаться переважно біблійні особові імена й топоніми, окремі старослов’янські слова: “Тълкъ о неразоумны(х) словесе(х) псалтырныхъ” та ін., розкривається символічний або алегоричний зміст деяких слів у Псалтирі: “Тълкованіє неудоь познава~момъ въ писаныхъ рѣчемъ”, де перекладено малозрозумілі старослов’янські лексеми. На Русі перекладали також греко-візантійські тлумачення власних назв. Активно розвивається в Україні глосграфія впродовж XIV–XVII ст. Перший церковнослов’янсько-український словник невідомого автора “Лексисъ съ толкованіємъ словенскихъ словъ просто” (не раніше 50-х рр. XVI ст., залишився в рукописі) складено із загальних церковнослов’янських слів, небагатьох антропонімів і топонімів, налічує 896 вокабул (при 127 словах немає перекладів). У словнику зібрано глоси з різних джерел, використано й попередні лексикографічні праці. Вокабули розміщено за алфавітом (проте внутрішнє абеткування не витримано), імена введено у формі наз. в. одн., дієслова – в 1-й ос. одн. теп. ч. Багато слів подано не у вихідних формах. Матеріали “Лексиса...” згодом використали Лаврентій Зизаній та Памво Беринда.

Етапним в історії української лексикографії став перший друкований словник – “Лексисъ сирѣчь реченія въкратцѣ собран(ъ)ны и из слове(н)ского языка на просты(й) рускій діялектъ

истол(ъ)кованы” Лаврентія Зизанія (Вільно, 1596). У пам’ятці – 1061 словникова стаття. В реєстрі – церковнослов’янські слова, перекладені староукраїнською літературною мовою, тому ця праця – перша спроба нормалізації лексичного складу двох мов. У “Лексисі...” уперше використано екземпліфікацію (приклади в тексті), застосовано паспортизацію, з якої видно, що реєстрові слова взято з церковнослов’янських книг Біблії і творів православ’янської патристики. Вокабули розміщено за абеткою, яка нерідко порушується у зв’язку з прагненням автора розробляти порядок зі словом його деривати. Технічний засіб розмежування реєстру й перекладу – кома – дуже невиразний, бо часто застосовується й між словами в перекладній частині. Багатозначні вокабули й лексеми з відтінками в значенні Лаврентій Зизаній передає кількома еквівалентами, часом виділяючи значення й відтінки за допомогою індикаторів “и тыж”, “албо”, “или”, “и” та ін. Іноді дається поглиблене пояснення розкриттям етимології реєстрового слова, зіставленням слов’янських лексем із грецькими та латинськими. У цьому словнику вперше слова проакцентовано. Неоціненне значення в історії української лексикографії мав “Лексиконъ славенорѡсскій и именъ тлъкованіе” Памва Беринди, що вийшов у друкарні Києво-Печерської лаври 1627 р. (2-е вид. – 1653 р., у Кутейнській друкарні під Оршею в Білорусі). Тематично книга розділена на дві частини: 1. “Лексиконъ” – диференційний церковнослов’янсько-український словник; 2. “...Имена свойственная” – зібрання тлумачень власних назв (імен, топонімів) та перекладів апелятивів неслов’янського походження. У словнику майже 7000 статей, у т. ч. близько 1400 онімів. Памво Беринда найповніше в староукраїнській лексикографії здійснив екземпліфікацію і точну паспортизацію вокабул. Реєстрове слово подається у звичайній для того часу формі (імена – в наз. в. одн., дієслова – в 1-й ос. одн. теп. ч.). Перекладна частина праці Памва Беринди – одне з найбагатших зібрань української лексики кін. XVI – поч. XVII ст. Переклади зроблено загальнонародними чи літературними відповідниками. Ряд статей у “Лексиконі” мають характер енциклопедичних. Автор нерідко пояснює слова, особливо іншомовні, розкриваючи їхню етимологію. Зібрання етимології біблійних онімів у “Лексиконі...” – одне з найбільших у європейській лінгвістиці XVII ст. Уперше в українській лексикографії Памво Беринда вказує на метафоричне й образне вживання слова за допомогою позначок “переноснѣ”, “инорѣчнѣ”, “метафор.” тощо. По суті першим у східнослов’янській лексикографії автор вводить

граматичні ремарки й відсилання (ремарка – “зри”, “зр.”). Застосовуючи орфографічні норми Мелетія Смотрицького, він сприяв правописній стабілізації староукраїнської літературної мови. “Лексиконь...” Памва Беринди – найвище досягнення української лексикографії старої доби. Значним явищем в українській лексикографії була анонімна рукописна праця серед. XVII ст. “Синоніма славеноросская” – перший український словник активного типу (тобто з українським реєстром), українсько-церковнослов’янський лексикон, укладений на Наддніпрянщині. Це зворотна переробка “Лексикона...” Памва Беринди, головним чином першої його частини. На основі кількох статей книги автор укладав одну статтю чи навпаки – на основі однієї статті “Лексикона...” – кілька нових. У “Синонімі...” бл. 30 вокабул не перекладено, отже, праця не завершена. У реєстрі пам’ятки бл. 5000 вокабул, розміщених за абеткою у прийнятих в староукраїнській лексикографії вихідних формах. Вокабули не відокремлені від перекладу розділовими знаками, ремарок немає (крім відсилання “зри”). Наступний етап у розвитку староукраїнської лексикографії тісно пов’язаний із творчістю Єпіфанія Славинецького, який у кін. 30-х – на поч. 40-х рр. XVII ст. під час роботи в Київському колегіумі уклав “Лексиконь латинській”. Це латинсько-церковнослов’янський (східнослов’янської редакції української підредакції) словник. Його реєстр базується на праці італійського лексикографа епохи Відродження А. Калепіно. Звідси взято й граматичні та ін. ремарки. “Лексиконь латинській” – найбільша лексикографічна праця, створена в Україні за минулі століття: налічує 27000 статей. Обравши для перекладу церковнослов’янську мову свого часу – цю міжслов’янську писемну мову, автор наочно довів, що її можливості не менші, ніж можливості латинської мови. У тих випадках, коли вокабули не мали еквівалентів у звичайній (конфесійній) церковнослов’янській мові, Єпіфаній Славинецький наводив відповідники з рідної української, створював нові слова за українськими й церковнослов’янськими зразками, кальки, залучав запозичення, тлумачив такі лексеми. Перекладну частину дуже збагатили українські лексичні еквіваленти й тлумачення, вміщені іноді поряд із церковнослов’янськими. Велика кількість реєстрових слів, особливо з побуту, сфери матеріальної культури, медицини, ботаніки, зоології, географії тощо, перекладена тільки українськими еквівалентами. Хоч “Лексиконь латинській” залишився в рукописних списках (найдавніший датовано 1642 р.), він став базою для створення нових вітчизняних і зарубіжних словників.

У кін. 40-х рр. XVII ст. Єпіфаній Славинецький разом із Арсенієм Корецьким-Сатановським у Києві уклали “Лексиконъ словено-латинській” (первісний список датується 1650 р.) – церковнослов’янсько-латинський словник (бл. 7500 статей). Основне джерело вокабул “Лексикона словено-латинского” – “Лексиконъ...” Памва Беринди. Автори використали також польсько-латинсько-грецький словник польського філолога Г. Кнапського. У реєстрі “Лексикона...” Єпіфанія Славинецького та Арсенія Корецького-Сатановського засвідчується чимало української лексики. Це – одне з найбільших зібрань церковнослов’янської лексики XVII ст. У Москві Єпіфаній Славинецький уклав свою третю лексикографічну працю – “Книга лексиконъ греко-славено-латинській” (дата створення невід.; в рукопису). До староукраїнського періоду примикає творчість лексикографа поч. XVIII ст. І. Максимовича, який уклав великий латинсько-церковнослов’янський (української редакції) словник “*Dictionarium latino-slavonum*” (1724 р., залишився в рукопису).

(В. Німчук, “Українська мова” (2000), с. 274–275)

Українська лексикографія кінця XVIII ст. – 1917 р. З появою нової української літератури та літературної мови на народній основі починається новий період в українській лексикографії, її основою в XIX ст. стала українська жива розмовна та літературна мова. Збільшується кількість видаваних словників. До “Енеїди” І. Котляревського 1798 р. Й. Каменецький додав укладене ним “Собраніє Малороссійскихъ словъ, содержащихся въ Энеидѣ, и сверхъ того еще весьма многихъ иныхъ, издревле вошедшихъ въ Малороссійское нарѣчіе съ другихъ языковъ, или и коренныхъ Россійскихъ, но не употребительныхъ”, що мало 972 слова. Тут подано чимало й таких специфічно українських слів, яких немає в “Енеїді”. Напр., тільки серед 77 слів на літеру “Б” їх 23: Байбакъ “сурокъ”, Баглаи “л҃нь”, Байбаракъ “крытый тулупъ”, Барканъ “заборъ”, Биндюга “ропуски” тощо. Тому можна гадати, що укладач мав дещо ширшу мету, ніж допомогти читачам “Енеїди” зрозуміти мову твору. У 3-му вид. “Енеїди” 1809 р. І. Котляревський до цього словника додав ще 153 слова і змінив його назву на «Словарь Малороссійскихъ слов, содержащихся в “Энеиде...”».

Практика диференційних словничків-додатків до українських видань у 1-й пол. XIX ст. набуває значного поширення. Виходять: “Словарь малороссійскаго языка” (218 слів) при “Опыте собранія старинныхъ малороссійскихъ п҃сней” М. Цертелева (1819), “Словарь”

(понад 500 слів) при зб. “Малоросійськія пѣсни” М. Максимовича (1827, у вступній частині до “Словаря” автор висловлює думку про потребу підготовки докладного українського словника), “Объяснительный словарь” (бл. 450 слів) при 1-му вид. “Наталки Полтавки” І. Котляревського в “Украинском сборнике” (1838), “Объясненіе непонятныхъ для Великороссіянъ Южнорусскихъ словъ и выраженій” (260 слів) при вид. “Думки и пѣсни та шче дешчо” А. Могили (Амвросія Метлинського, 1839), “Словник малозрозумілих слів руських”, доданий П. Жеготою до 2-го тому його зб. “Пісні руського народу в Галичині” (1840) тощо. Такі словнички під назвою “Объясненіе неудобопонятныхъ южнорусскихъ словъ” прикладалися до кожного номера журналу “Основа” (1861–1862). У ряді видань пояснення специфічно української лексики подавалося у виносках, як у збірниках “Українські народні пѣсни” М. Максимовича (1834, 156 слів), “Малоросійськіе и червонорусскіе думы и пѣсни” П. Лукашевича (1836) та ін. Диференційні словнички-додатки відігравали допоміжну роль. Розвиток української літератури і культури вимагав створення докладного загального українського словника. Тому й на Наддніпрянщині, і на Наддністрянщині з поч. ХІХ ст. значно активізується лексикографічна робота: укладанням перекладних – переважно українсько-російських, українсько-польських, німецько-українських словників займаються не тільки філологи, а й письменники, історики, вчителі, громадські діячі. Першими з’являються (проте ще не окремими виданнями) “Краткій малоросійській словарь” О. Павловського як окрема глава 2-ї частини його “Грамматики...” (1818) та “Собраніе словъ малоросійскаго нарѣчія” І. Войцеховича в “Трудах Общества любителей российской словесности при Московском университетѣ” (1823). У Петербурзі над новим словником української мови працює О. Павловський. І. Вагилевич на початку 30-х рр. за зразком відомого сербсько-німецько-латинського словника В. Караджича опрацьовує великий українсько-польсько-німецько-латинський, а після того ще й українсько-німецько-латинський словники. Водночас на Прилуччині працює над українсько-російським словником П. Білецький-Носенко, а в Курську, потім Полтаві над аналогічним словником – Л. Боровиковський (1806–1889). Й. Скоморовський (1815 – після 1891) на Тернопільщині укладав 5-томний українсько-польський словник, а К. Скоморовський (1820–1866) – німецько-український словник. Т. Витвицький з Городенщини у 1849 р. підготував до друку польсько-церковнослов’янсько-український словник (бл. 20000

словникових статей). Над великим українським словником трудився вчитель І. Лаврівський (1778–1843), а над німецько-українським словником – Ю. Лаврівський (1821–73) і т. ін. Проте весь цей доробок з різних причин лишився в рукописах. Досі з нього опубліковано лише “Словарь малороссійскаго нарѣчія” О. Павловського (1826; А – Бякоть) та “Словник української мови” П. Білецького-Носенка (1966), “Словарь украинского наречия” Ф. Шимановича (1995), “Словник польсько-церковно-слов’янсько-український Теодора Витвицького з половини ХІХ сторіччя” (1997).

З 2-ї пол. ХІХ ст. з’являються загальнономвні українські словники середнього обсягу. Першим з них був “Словарь малорусскаго нарѣчія” О. Афанасьєва-Чужбинського (1855; частина на літери А – З, бл. 6000 слів), далі “Словарь малороссійскихъ ідіомовъ” М. Закревського (1861, 11127 слів). “Опытъ южнорусскаго словаря” К. Шейковського передбачався як кількатомна праця, проте вийшло лише три випуски: т. 1, в. 1 (А – Бьяк), 1861, та т. 5, в. 1–2 (Т – Ф), 1883–86. У словнику трапляються невдалі пояснення реєстрових слів, часто вони надто розтягнені, має місце надмірний етнографізм. Для сприяння культурного розвитку в Галичині О. Партицький у 1867 р. видав двотомний “Німецько-русский словарь”, у якому бл. 30000 німецьких слів пояснено одним чи кількома українськими відповідниками, серед яких значна кількість західноукраїнських діалектизмів, слів з язичія, кальок з німецької мови самого укладача, особливо у галузі наукової термінології. У передмові до т. 1 подано короткий характеристику найважливіших фонетичних та морфологічних рис української мови.

У 1873 р. вийшла “Словниця української (або югово-руської) мови” Ф. Піскунова, у реєстрі якої бл. 8000 слів, серед них чимало штучних та вигаданих типу *дадій* “датель”, *дадійка* “дательница”. Реєстр 2-го вид. цього словника під назвою “Сповнюсь живої народної, письменної і актової мови руськихъ югівщанъ Російської і Австрійско-Венгерської цесарії” (1882) розширено до 15000 слів переважно за рахунок “актової мови”, взятих із словника М. Закревського. Першим російсько-українським словником був “Опытъ русско-украинскаго словаря” М. Левченка (1874, 7600 слів). Він зіграв важливу роль у культурному житті українського народу. Л. Чопей у Будапешті опублікував “Русько-мадярский словарь” (1883), реєстр якого становив бл. 20000 слів, значна частина яких – діалектизми переважно центральних районів Закарпаття. Цей словник був першим джерелом інформації про закарпатоукраїнські говори.

Цінним надбанням української лексикографії і взагалі української культури став “Малоруско-німецький словар” Є. Желехівського і С. Недільського (т. 1–2, 1885–1886). У ньому широко представлена як зафіксована в художній літературі, так і діалектна лексика (понад 64000 слів). Українські слова передаються пристосованим до західноукраїнських умов правописом П. Куліша – желехівкою, що в Галичині й на Буковині набула майже загального поширення і проіснувала аж до початку 20-х рр. Словник Є. Желехівського і С. Недільського не втратив свого наукового значення досі; у 1982 р. в Мюнхені О. Горбач перевидав його в трьох частинах.

Важливою подією був вихід у Львові “Словаря російсько-українського” М. Уманця (Комарова) та А. Спілки (колективний псевдонім одеських співпрацівників М. Уманця; т. 1–4, 1893–1898), який під назвою “Словарь російсько-галицький, составлен А. Гуртом” (1896–1898) було перевидано фототипічним способом у Берліні (1925). У словнику бл. 37000 російських слів, що пояснювалися одним чи кількома відповідниками, у т. ч. діалектизмами; значна кількість українських слів ілюструється цитатами з художньої літератури та етнографічних джерел. Словник був у широкому вжитку тривалий час. Одночасно з цим словником з’явився й “Русско-малоросійській словар” Є. Тимченка (т. 1–2, 1897–1899; бл. 40000 слів). В українській частині, надрукованій російською абеткою, значну кількість становили архаїзми, вузьколокальні діалектизми та полонізми. У 1909 р. вийшов “Українсько-російський словник” В. Дубровського (перевид. 1914 р. та 1917 р.). Для задоволення потреб дедалі зростаючої еміграції в Канаді та США М. Ясенівський видає у Вінніпезі “Кишеньковий англійсько-український і українсько-англійський словарець” (1914), а Є. Козловський “Кишеньковий словар англійської і української мови” (там же, 1917). Велику цінність становить підготовлений і виданий Б. Грінченком “Словарь української мови” (т. 1–4, 1907–1909), що на тлі всіх словників, які вийшли до нього, відзначається широтою використаних джерел, докладністю лексикографічного опрацювання реєстрових слів. З 2-ї пол. ХІХ ст. в Україні, крім загальномовних словників, з’являються інші лексикографічні праці. На західноукраїнських землях за дорученням австро-угорського уряду видано “Die juridisch-politische Terminologie für die slawischen Sprachen Oesterreichs” (“Правничополітична термінологія для слов’янських мов Австрії”, 1851; 17000 німецьких термінів з українськими відповідниками (укладачі – Я. Головацький,

Г. Шашкевич і Ю. Вислоцький). 1893 р. К. Левицький видає “Німецько-український словар висловів правничих і адміністраційних”. Розгортається збір та систематизація природничої народної номенклатури, виходять друком “Початок до уложеня термінології ботанічної руської” І. Гавришкевича (1852), “Початки до уложеня номенклятури и термінології природописної, народної” І. Верхратського (в. 1, 1864; в. 2–3, 1869; в. 4–5, 1872; в. 6, 1879, та ін.). На Наддніпрянщині, де в цей час діяла заборона українського друкованого слова, вийшов “Опыт словаря народных названий растений” О. Роговича (1874). Значне пожвавлення термінологічної роботи пов’язується з діяльністю НТШ, яке видало “Материял термінольоґічний” (1898), “Матеріали до фізичної термінології”, “Матеріали до математичної термінології” (1902), “Начерк термінології хемічної” В. Левицького (1903), “Виразня мінеральогічна” І. Верхратського (1909), “Словар технічних виразів” Я. Невестюка (1911), “Начерк географічної термінольоґії” (1908) та “Причинки до географічної термінольоґії” (1913) С. Рудницького тощо. В. Василенко 1902 р. публікує “Опыт толкового словаря технической терминологии по Полтавской губернии”, а В. Кульженко 1911 р. – “Пасічницький словничок”. Першими українськими словниками іншомовних слів були “Словарик пояснення чужих та не дуже зрозумілих слів” В. Доманицького (1906), “Словар чужих слів” З. Кузелі і М. Чайковського (1910, 2-е вид. – 1918). Побачили світ словники запозичень з окремих мов: “Слова, вошедшие в малорусский язык из немецкого” П. Єфименка (1859), “Словар українських виразів, перенятих з мов тюркських” О. Макарушки (1895), “Еврейско-немецкие слова в русских наречиях” Л. Вінера (1895).

Українські словники класичних мов у цей період виходили тільки в Галичині, де не лише в початкових, а й у середніх школах викладання здійснювалося рідною мовою. Це, напр., “Словар до Гомерової Одиссеї і Іліяди” І. Огоновського (1900) та словники Ю. Кобилянського: “Руськолатинський словарець для руських гімназій” та “Словарець до Гая Юлія Цезаря війни з Галійцями” (обидва – 1907), “Латинсько-український словар для середніх шкіл” (1912), що в першій редакції був укладений як латинсько-німецько-український словник.

Серед лексикографічних праць ХІХ ст. певне місце займають словники церковнослов’янської мови: “Приручний словарь славенопольський ілі собраніє реченій славенских в книгах церковних, на язык

польській толкованих”, що видано під криптонімом ...іj (Й. Левицький, 1830; укладений на основі “Лексикона...” Памва Беринди), “Церковний словарець до пояснення часто употребляемых слів в священних книгах церковних” В. Чернецького (1889), “Старославянській-оугорській-руській-німецькій словарь кь священному писанію” О. Кубека (1906). А. Петрушевич укладав великий етимологічний словник усіх слов’янських мов у порівнянні з іншими індоєвропейськими мовами, який залишився в картотеці і зберігається в Бібліотеці РАН в Санкт-Петербурзі.

Арготичну лексику подають праці “Невли” В. Іванова (1883), “Дндовска (жебрацка) мова” Костя Вікторина (К. Студинського, 1886), “Лірники” В. Боржковського (1889), “Лірники” В. Гнатюка (1896), “Отголосок лирницкого языка” Ф. Николайчик (1896), “Черниговские старцы (псалми и криптоглосон)” П. Тиханова (1900), “Kumac po lembersku. Przyczynek do slownika lwowskiej gwary zlodziejskiej” Й. Яворського (1901), “Кобзари и лирники” О. Малинки (1903). У 2-й пол. ХІХ ст. з’являються словники до окремих писемних пам’яток: “Обьяснение невразумительных слов, встречающихся в летописи Самовидца и в приложениях к ней” О. Левицького (1876). Задовго до нього, у 1808 р., В. Ломиковський уклав “Словарь малороссійской старины” (надр. 1894).

“Дитяча мова” представлена в словничках “О детском языке” Л. Ященка (“Основа”, 1861, кн. 8; 45 слів), “Еще о детских словах” І. Новицького (“Основа”, 1862, кн. 9; 37 слів), “Дітські слова в українській мові” І. Франка (“Світ”, 1881, № 7; 61 слово).

Першими українськими діалектними словниками були збірки слів гуцульських та бойківських говірок, які І. Вагилевич помістив у своїх етнографічних нарисах “Huculowe. Obywatele Wychodniho pohori Karpatskeho” (1838–1839), “Wojkowe. Lid ruskoslovensky w Halicich” (1841). Така збірка лемківських слів подана в праці “Лемки – мешканці Західного Прикарпаття” (1842, опубл. 1965). У 50–60-х рр. ХІХ ст. українські діалектні словники, словнички та збірки слів широко з’являються як на Наддністрянщині, так і на Наддніпрянщині. Це – “Слова и выражения Остерского уезда” з Чернігівщини (1851, 1853, 1854), “Местечко Олешовка Козелецкого уезда Черниговской губернии” О. Шишацького-Ілліча (1854), “Украинские слова, записанные в Бирючском уезде Воронежской губернии” І. Свяченка (1862), “Матеріали до словаря” (з Жовківщини) І. Магури (1862), “Чабанский словарь” Я. Кухаренка (1862), “Матеріали до словаря, зобрани въ Космачѣ окр. Коломийского” П. Кобринського (1863),

“Малый словаречь бойковско-русских словъ, уживаных въ щоденной бесѣдѣ” І. Пасічинського (1872), “Нѣкоторые слова, уживаны в щоденной лемковской бесѣдѣ” Русина-Лемка (1872), “Бойковській словаречь” Й. Гоцького (1895–1903) тощо. Першим українським діалектним словником, що з’явився уже як окреме видання, були “Знадоби до словаря южнорусского” І. Верхратського (1877), де поряд з поясненням семантики подавалися докладна локалізація зафіксованих діалектизмів, їх зіставлення з німецькими, польськими, угорськими, румунськими відповідниками. У 50-х рр. ХІХ ст. над великим діалектним словником “Матеріялы для словаря Малорусскаго нарѣчя, собранныя въ Галиціи и въ Сѣверовосточной Венгріи..” працював Я. Головацький. Він уклав тільки частину на літери А – З (понад 10000 слів), яка вийшла друком лише 1982 р. Словник виконано на рівні тогочасної європейської лексикографії. Тут широко подано відомості про народну духовну і матеріальну культуру південно-західних районів України, його можна було б кваліфікувати як діалектно-етнографічний словник. Багато діалектних словників уміщено як додатки до діалектологічних та етнографічних праць І. Верхратського, О. Ветухова, В. Гнатюка, І. Манжури, І. Свенціцького, А. Семеновича, В. Шухевича та ін. Значна кількість українських діалектних словників та збірок слів ХІХ ст. залишилася в рукописах і зберігається в архівах Санкт-Петербурга, Києва, Львова тощо. З’являються перші спроби укладання словників мови письменника: “Словничок Шевченкової мови” (1916) та «Українсько-російський словничок до “Кобзаря” Т.Г. Шевченка» Н. Малечі (1917, під псевд. Літописець Нестор).

(Й. Дзендзелівський, “Українська мова” (2000), с. 275–278)

Українська лексикографія 1917 – кінця ХХ ст. Розвиток лексикографії у тій частині України, що входила до складу СРСР, можна поділити на кілька етапів. Перший етап 1917 – поч. 30-х рр. характеризується, по-перше, активним розвитком лексикографії за кількістю та різноманітністю словників (за П. Горецьким, їх видано 131; особливо багато – 1918 р. та в часи українізації), зумовленим становленням української державності і, відповідно, виходом української мови на державний рівень. Проте словники, що з’являються в цей час, неоднакові за науковим рівнем. Більшість їх, як і раніше, – перекладні російсько-українські і рідше українсько-російські, здебільшого спрямовані на задоволення практичних потреб соціального і виробничого життя (у сферах діловодства, права,

виробництва і науки тощо). Особливо багато з'явилося термінологічних словників. По-друге, прагненням відшукати і максимально повно подати народну, питомо українську лексику (звідси, зокрема, насичення української частини статті в перекладних словниках не тільки синонімічними, а й численними видовими найменуваннями) або, в разі потреби, створювати слова з морфем української мови, а не запозичати з інших мов. Напр., до слів російського реєстру **паз** і **шпунт** пропонувалося **гара**, до **контакт** – **дотик**, до **рефлектор** – **відбивач**, до **фільтр** – **цідило**, до **форсунка** – **прискавка**, до **шланг** – **кишка**, до **холостой** (ход та ін.) – **яловий** тощо. Такі українські відповідники здебільшого не закріпилися у вжитку. Проте низка слів – **вимикач**, **двигун**, **літак**, **косинець**, **родовище**, **струм** та ін. – увійшла до нормативної термінології. У цьому пуризмі укладачі орієнтувалися і на практику деяких інших європейських мов, передусім німецької та чеської, в яких переведення іншомовних слів на рідномовний ґрунт становило одну з головних засад формування національної літературної мов. Основну лексикографічну роботу проводили такі організації та установи: Комісія для складання словника української живої мови при УАН (у складі А. Кримського, В. Ганцова, Г. Голоскевича, М. Грінченка, А. Ніковського та ін.); термінологічними словниками займалося Товариство шкільної освіти в Києві (1917), з 1918–1919 – Термінологічна комісія Українського наукового товариства в Києві та УАН, на базі яких 1921 р. утворено Інститут української наукової мови ВУАН (з 1930 р. – Інститут мовознавства). Найважливіші словники цього часу: а) перекладні загальнономвні українсько-російські: “Словник української мови” Д. Яворницького (т. 1, 1920, А – К, бл. 8200 слів), який був задуманий як доповнення до “Словаря...” за ред. Б. Грінченка і містив тільки ті слова, яких у ньому не було або вони мали інші значення; “Словарь української мови” за ред. Б. Грінченка: 1924 р. його перевидано фотоспособом у Берліні в двох томах та 1925 р. – в одному томі малого формату, у 1927–1928 рр. здійснювалося його перевидання під назвою “Словник української мови” за ред. і з доповненнями С. Єфремова та А. Ніковського (вийшли т. 1–3 по літеру Н, потім видання було припинено), вийшли також словники В. Дубровського, Л. Савченка, О. Ізюмова та ін.; б) перекладні загальнономвні російсько-українські: “Російсько-український словник” С. Іваницького і Ф. Шумлянського (т. 1–2, 1918, бл. 35000 слів), який кілька разів перевидавався; “Практичний російсько-український словник” М. Йогансена, М. Наконечного,

К. Німчинова і Б. Ткаченка (1926); “Російсько-український словник” ВУАН (відомий також під назвою “Академічний словник”) за ред. А. Кримського та С. Єфремова і за участю В. Ганцова, Г. Голоскевича, М. Грінченко, А. Ніковського, що створювався членами Комісії для складання словника живої української мови і лишився незавершеним у зв’язку з політичними подіями: протягом 1924–1933 рр. вийшло окремими випусками три томи (по літеру П) із запланованих чотирьох. Незважаючи на певну недоопрацьованість української частини словника щодо адекватності перекладу та нормативності вживання (без належних семантичних і стилістичних коментувань), він лишається багатим зібранням української лексики, а за обсягом української синоніміки значною мірою компенсував відсутність синонімічного словника. Вийшли також словники В. Дубровського, Л. Савченка, О. Ізюмова, Г. Сабалдира та ін., 1925 р. перевидано словник М. Уманця і А. Спілки; в) термінологічні і галузеві словники, переважно російсько-українські (за П. Горецьким, лише термінологічних словників вийшло 83) – медичної термінології (укладачі О. Курило, М. Галин, О. Корчак-Чепурківський, В. Кисельов та ін.), природничі (Х. Полонський та ін.), ботанічні (О. Яната і Н. Осадца, В. Вовчанецький і Я. Лепченко та ін.), зоологічні (М. Шарлемань та ін.), хімічні (О. Курило, С. Зенкевич та ін.), фізичні (О. Курило, В. Фаворський, Г. Холодний та ін.), геологічні (П.А. Тутковський, П. Василенко та ін.), технічні, механічні, будівельні (В. Дубровський, Т. Секунда, М. і Л. Дармороси, К. Туркало, І. Шелудько, Т. Садовський, С. Будда та ін.), математичні (Ф. Калинович та ін.), юридичні (О. Курило, В. Леонтович і О. Єфимов та ін.), ділової мови (Є. Лінкевич та ін., за ред. М. Гладкого і К. Туркала; В. Підмогильний і Є. Плужник; М. Дорошенко, М. Станиславський, В. Страшкевич – укладачі найповнішого і найдокладнішого словника), військової справи (В. Євтимович, С. і О. Якубські), шкільництва (П. Горецький та ін.) та ін. Серед цих словників слід згадати, зокрема, “Словник ботанічної номенклатури (проект)” (1928, латинсько-український з українським покажчиком, понад 25000 українських назв), багатий на синоніміку; г) з-поміж інших типів словників виділяються “Історичний словник українського язика” за ред. Є. Тимченка (1930, 1932; вийшли випуски на літери А – Ж); “Німецько-український словник” І. Шаровольського (1927, бл. 20000 слів), правописні словники (Г. Голоскевич, Г. Сабалдир, О. Ізюмов), кілька словників іншомовних слів (З. Пиптенко, Г. Бойків, О. Ізюмов та ін.).

Другий етап охоплює період з 1933 до серед. 50-х рр. і характеризується: по-перше, помітним звуженням словникарської роботи (зокрема, у зв'язку зі згортанням українізації, репресіями проти українських мовознавців); по-друге, значним уніфікуванням української лексики в словниках (з обмеженням синоніміки з народної мови, “саморобних” відповідників з українськими коренями замість іншомовних слів тощо). Це діялося насамперед унаслідок розгорнутої кампанії боротьби з “українським буржуазним націоналізмом” та “шкідництвом на мовному фронті” і відповідних офіційних настанов “не вносити штучної відмежованості української мови від російської”. Словники української мови стали вже розумітися як лексикони не національної мови в цілому, а вужче – тільки нормалізованої літературної мови. Особливо помітні відмінності від попередніх років сталися в термінології. У 1934–1935 рр. для “виправлення” справи випущено термінологічні бюлетені (мед., матем., бот., фіз., виробничий), а для школи – кілька невеликих російсько-українських галузевих словників. Основні загальномовні словники цього періоду: “Російсько-український словник” (1937, бл. 45000 слів; укладачі С. Василевський, Є. Рудницький та ін.), орієнтований на “найуживанішу, найпотрібнішу” лексику обох мов. Такої ж назви словник 1948 р. за ред. М. Калиновича та участю Л. Булаховського і М. Рильського, значно повніший за обсягом (бл. 80000). У цих словниках закладено основи лексичної норми тодішньої і пізнішої української літературної мови, які здебільшого чинні й донині, за винятком низки явних русизмів (особливо в словнику 1948 р.: безчасся, головокружіння, деревесина, новомісяччя, портянка, різвий, добро пожалувати! та ін.) і деяких інших категорій слів та окремих слів, які викликають дискусії ще й тепер.

Третій етап розвитку лексикографії (кін. 50-х – кін. 80-х рр.) характеризується: по-перше, значним розширенням словникарської роботи і появою ряду як традиційних для української лексикографії, так і нових типів словників; по-друге, певним послабленням ідеологічного тиску на неї (щоправда, зі значними коливаннями в різні роки). Найважливіші словники цього часу: а) перекладні загальномовні: “Українсько-російський словник” за ред. І. Кириченка (т. 1–6, 1953–1963) – найповніший до 70-х рр. словник української мови (бл. 122000 слів), з великим ілюстративним матеріалом (проте наявність у ньому явних русизмів, таких, як забой, кумушка, нашенський, ненастя, получати, розлюбезний, трепло та ін., свідчить, що його укладачі ще не повністю позбулися практики попередніх

років); “Українсько-російський словник” (1-е вид. 1964, за ред. В. Ільїна, бл. 65000 слів); “Українсько-англійський словник” М. Подвезька (1957, бл. 60000 слів) і “Польсько-український словник” за ред. Л. Гумецької (т. 1–2, кн. 1–3, 1958–1960, бл. 100000 слів); “Німецько-український словник” В. Лещинської та ін. (1959, бл. 50000 слів); “Французько-український словник” (1955) і “Українсько-французький словник” (1963) О. Андрієвської і Л. Яворської (кожен бл. 50000 слів), “Російсько-український словник” (т. 1–3, 1-е вид. 1968, редактори томів С. Головащук, Л. Коробчинська, М. Пилинський) – один з найповніших і найдокладніших російсько-іншомовних словників (бл. 120000 слів); “Англо-український словник” М. Подвезька і М. Балли (1974, бл. 65000 слів); “Болгарсько-український словник” І. Стоянова і О. Чмир (1983, 43000 слів); “Чесько-український словник” (т. 1–2, 1988–1989, бл. 80000 слів) та ін.; б) тлумачний “Словник української мови” в 11 томах (1970–1980) – найповніший і найдокладніший на сьогодні словник української мови (понад 134000 слів); в) термінологічні словники – переважно російсько-українські, організацію створення яких покладено 1957 р. на Словникову комісію при АН УРСР під кер. Й. Штокала, а з 1969 р. – на Комітет наукової термінології АН УРСР. З 1959 по 70-і рр. видано бл. 30 галузевих російсько-українських словників, серед яких виділяються “Російсько-український технічний словник” (1961, 80000 слів-термінів) і “Російсько-український сільськогосподарський словник” (1963, понад 32000 слів). З одномовних термінологічних словників та енциклопедій передусім слід назвати “Енциклопедію кібернетики” в 2 томах (бл. 1800 термінів), видану Головною редакцією УРЕ 1973; г) фразеологічні, пареміографічні і под. словники: у 1960–80-х рр. вийшло кілька словників – як одномовних (Н. Батюк, Г. Удовиченка та ін., найповніший з них “Фразеологічний словник української мови”, т. 1–2, 1993, бл. 10000 одиниць), так і перекладних (російсько-українського І. Виргана і М. Пилинської, українсько-російського і російсько-українського І. Олійника і М. Сидоренка, англо-українського К. Баранцева, німецько-українського В. Гаврися і О. Пророченко), словники крилатих слів А. Коваль і В. Коптілова, збірки народних загадок, порівнянь, скоромовок І. Гурина, а також кілька великих збірок українських прислів’їв та приказок; г) діалектні словники, укладання яких активізувалося з 50-х рр.: вийшли словник полтавських говірок В. Ващенко, поліських – П. Лисенка, бойківських – М. Онишкевича; виходять матеріали до словника буковинських

говірок та ін.; на часі створення загального (зведеного) словника українських говорів; д) історичні та етимологічні словники: “Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.” (1977–1978, за ред. Л. Гумецької). В Інституті мовознавства НАН України триває робота над “Етимологічним словником української мови” в 7 томах (опубл. т. 1–5 по літеру Т, за ред. О. Мельничука та В. Скляренка, 1982–2006); е) власних назв словники – українсько-російський і російсько-український “Словник власних імен людей” (кілька видань за ред. С. Левченка, потім Л. Скрипник); словник-довідник “Власні імена людей” Л. Скрипник і Н. Дзятківської (1986); “Довідник українських прізвищ” Ю. Редька (1969); “Словник українських псевдонімів і криптонімів” О. Дея (1969); “Словник гідронімів України” (1979); “Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі” (1985) та ін.; є) орфографічні, орфоепічні і под. словники: орфографічні словники І. Кириченка, М. Стефанцева, С. Головащука, А. Бурячка; “Орфографічний словник української мови” С. Головащука, Т. Зайцевої, І. Назарової, М. Пещак, В. Русанівського (1975, 1976; бл. 114000 слів), створений на основі 2-го вид. “Українського правопису”; “Словник наголосів” (1959, 1964) та “Орфоепічний словник” М. Погрібного (1984); “Українська літературна вимова і наголос” (відп. ред. М. Жовтобрюх, 1973), словники-довідники з культури мови; ж) словники, що відображають системні відношення в лексиці: словники синонімів А. Багмета, П. Деркача, фразеологічних синонімів – М. Коломійця і Є. Регушевського, найповніший з них – “Словник синонімів української мови” у 2 томах, підготовлений Інститутом української мови НАН України (бл. 9200 синонімічних рядів); “Словник антонімів” Л. Полюги (1979); “Словник паронімів української мови” Д. Гринчишина і О. Сербенської (1986); з) словники мови письменника: “Словник мови Шевченка” (т. 1–2, 1964) і “Словарь языка русских произведений Шевченко” (т. 1–2, 1985–1986), “Словник мови творів Г. Квітки-Основ’яненка” (т. 1–3, 1978–1979) та ін.

Четвертий етап (від поч. 90-х рр.) характеризується: по-перше, активізацією словникової роботи у зв’язку зі становленням України як самостійної держави; по-друге, помітною відсутністю єдиних методологічних засад і навіть орфографічних принципів (можна провести певні аналогії між цим етапом і 1917–1933). З одного боку, безпосередньо продовжується лексикографічна практика попередніх років, у руслі якої перевидано кілька термінологічних словників кін.

50-х – поч. 60-х рр. і видано кілька нових без належної ревізії лексичних норм української мови минулих років. З другого боку, наявна тенденція до повернення традицій українського словникарства кін. XIX – 1-ї третини XX ст. (з униканням іншомовних слів, посиленою увагою до народної лексики, “куванням” слів) та правопису 1928 р. Найбільшого суспільного резонансу в цьому плані набув “Російсько-український медичний словник” О. Мусія, С. Нечаєва, О. Соколюка, С. Гаврилюка (1991, з кількома перевиданнями), де з кількох пропонуванних українських відповідників на останньому місці подається той, що вважався досі найприйнятнішим або й єдиним (рос. акушер – укр. пологознавець, бабич, акушер; рос. амбулаторний – укр. рухомий, приходячий, легкий, амбуляторний, амбулаторний). Між цими крайніми позиціями існують різноманітні проміжні, що об’єднуються, проте, прагненням (у кожному окремому випадку по-своєму реалізовуваним) до очищення української мови від невластивих їй елементів і відновлення її питомих рис. Лексико-нормативні і правописні розходження посилюються також у зв’язку з перевиданням словників 1920-х рр. (“Практичний російсько-українських словник” О. Ізюмова, два перевидання словника “Фразеологія ділової мови” В. Підмогильного і Є. Плужника, “Правописний словник” Г. Голоскевича) та виданням словників авторів з української діаспори (“Практичний словник синонімів української мови” та “Російсько-український словник складної лексики” С. Караванського, США). У кількісному плані переважають перекладні загальномовні та термінологічні словники. Це, зокрема: академічний “Російсько-український словник наукової термінології” в 3 томах (“Суспільні науки”, 1994; “Біологія, хімія, медицина”, 1996; “Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та Космос”, 1998) та термінологічні і галузеві словники окремих авторів; “Англо-український словник” М. Балли (т. 1–2, 1996, бл. 120000 слів). За ними – орфографічні словники: “Орфографічний словник української мови” С. Головашука, М. Пещак, В. Русанівського, О. Тараненка (1994, бл. 120000 слів; створені на основі 4-го вид. “Українського правопису”) та ін.; словники народної мови: “Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини” В. Чабаненка (т. 1–4, 1992); “Словник стійких народних порівнянь” О. Юрченка і А. Івченка. 1993 р. вийшов “Фразеологічний словник української мови” в 2 томах (2-е вид. – 1999). У 1996–1997 рр. з’явилися три різні перевидання “Словаря української мови” за ред. Б. Грінченка. Розпочалося видання

“Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.” [опубліковано в. 1–12 по літеру З, 1994–2005], що укладається в Інституті українознавства НАН України у Львові. Вийшов “Словник синонімів української мови” (т. 1–2, 1999–2000).

Лексикографічна робота проводилася з 20-х рр. також за межами УРСР та України в цілому. Це переважно: а) перекладні загальнономовні словники: “Мадярсько-руський словарь” (Ужгород, 1928), “Українсько-польський і польсько-український словник” Є. Грицака і К. Кисілевського (Львів, 1931), “Українсько-німецький словник” З. Кузелі і Я. Рудницького (Лейпциг, 1943), “Українсько-англійський словник” К. Андрусина і Я. Кретта (Саскатун, Канада, 1955, останнє вид. 1990, бл. 95000 слів); “Українсько-польський словник” за ред. С. Грабця і П. Зволінського (Варшава, 1957, 30000 слів), “Словацько-український словник” П. Бунганича (Братислава, 1985), “Українсько-чеський словник” А. Куримського, Р. Шишкової, Н. Савицького у 2 томах (Прага, т. 1, 1994, т. 2, 1996, бл. 75000 слів) та ін.; б) термінологічні словники: “Медичний латинсько-український словник” М. Галина (Прага, 1926); “Ботанічний латинсько-український словник” Ст. Маковецького (Краків, 1936); “Німецько-український технічний словник” І. Жуковського, З. Кузелі (1943); “Вибірковий англійсько-український словник з природознавства, техніки і сучасного побуту” А. Вовка (Нью-Йорк, ч. 1–2, 1982) та ін.; в) нормативні словники: правописні словники К. Кисілевського (1934), О. Панейка (1941) та ін.; “Правописний словник” Г. Голоскевича (перевидання, Нью-Йорк, 1952, 1962); “Український стилістичний словник” І. Огієнка (Львів, 1924; це рекомендації щодо літературного слововживання з орієнтацією на мову “Великої” України); “Словник місцевих слів, у літературній мові не вживаних” І. Огієнка (1934); г) історичні та етимологічні словники: “Етимологічний словник української мови” Я. Рудницького (Вінніпег, т. 1–2, 1962–1982); “Етимологічно-семантичний словник української мови” І. Огієнка (Вінніпег, т. 1–4, 1979–1995); г) інші типи словників: В. Ніньовський. “Український зворотний словник” (Едмонтон – Мюнхен, 1969); А. Орел. “Словник чужомовних слів” (т. 1–3, Нью-Йорк, 1963–1966).

Історію та питання теорії української лексикографії досліджували Б. Грінченко, П. Горецький, І. Кириченко, А. Москаленко, В. Ільїн, В. Ващенко, С. Левченко, Т. Зайцева, Л. Паламарчук, В. Німчук, С. Головащук, М. Пилинський, Б. Галас, О. Горбач, Я. Рудницький та ін. Вагомий внесок у створення словників української мови зробили

І. Франко, Б. Грінченко, А. Кримський, М. Рильський. Основна лексикографічна робота в Україні була зосереджена з 20-х рр. в Інституті української наукової мови, потім в Інституті мовознавства, а з 1991 р. – в Інституті української мови. У 1951–1963 рр. в Інституті мовознавства виходило спеціальне лексикографічне видання – “Лексикографічний бюлетень”.

(*О. Тараненко, “Українська мова” (2000), с. 278–281*)

Лесів Михайло (3.V.1928, с. Стара Гута, тепер Монастириського р-ну Тернопільської обл.) – польський мовознавець, україніст і славіст, історик культури і церкви, доктор філологічних наук з 1973 р. Закінчив 1955 р. Люблінський католицький університет, у 1960 р. стажувався у Київському університеті (з історії української мови). З 1983 р. – професор Університету ім. М. Кюрі-Склодовської та Католицького університету в Любліні. В 1973–1974 рр. читав курси лекцій з українського мовознавства в Гарвардському університеті (Кембридж, США). Праці: з української діалектології – статті “Діалектні фонетичні елементи в галицьких віршованих драмах XVII–XVIII ст.” (1961), монографія “Українські говірки у Польщі” (1997); з ономастики – монографія “Місцеві назви Люблінщини” (1972), “Репрезентативна та комунікативна вагомість власних назв” (1976), “Антропоніми в українському фольклорі” (1978), “Власні імена людей в українських загадках” (1979–1980), “Антропонімія в українських повістях М. Гоголя” (1984) та ін.; культури української мови та стилістики – “Мовні поради” (цикл статей у газеті “Наше слово”, 1965–1979); історії українських та українсько-польських мовних взаємин – “Роль церковнослов’янських і полонізмів в українській писемній мові XVII ст.” (1963), “Польсько-українські взаємовпливи в світлі мовних фактів у середньовіччі” (1989). Автор “Шкільної граматики української мови” для шкіл Польщі (1995), ряду праць з фольклору українсько-польського прикордоння тощо.

(*А. Бурячок, П. Гриценко, “Українська мова” (2004), с. 311*)

Ліствиця Іоанна Ліствичника (перша пол. XII ст.). Спочатку вміщено “житіє” самого автора твору Іоанна Ліствичника (Сінайського, жив у VII ст.), складене Іоанном Раїфським і послання Іоанна Ліствичника Раїфському, потім – текст Ліствиці (морально-аскетичні настанови ченцям що до самовдосконалення). Рукопис придбано К.Ф. Калайдовичем 1824 р. у старообрядця для М.П. Румянцева. В складі збірки Румянцевської публічної бібліотеки

рукопис перейшов у ДБЛ. **Мовні особливості.** Південнорусизми: перехід **е** в **о** після шиплячих, здебільшого в морфологічних категоріях, зокрема у відмінкових формах активних дієприкметників *не рассуждающомь, носящому*. Слова: *врачевь* (арк. 81 зв., 185 зв.), *повішаний, скінчаний* (арк. 114 зв., 145 зв.).

(Я. Запаско, “Українська рукописна книга”, с. 182–183)

Літописи – історико-літературні твори в Київській Русі, пізніше в Україні, Росії та Білорусі, в яких оповідь велася за роками. Назва походить від слів “въ лѣто”, якими починався опис подій певного року. Літописи – визначне явище духовного, суспільно-політичного і літературного життя народу. У них розповідається про походження східних слов’ян, зародження у них державної влади, про політичні, економічні та культурні взаємини їх між собою та з іншими народами тощо. Зародженню літописної творчості сприяв ряд чинників: діяльність могутньої Київської держави, відносно високий рівень матеріальної і духовної культури в давньокиївський період, заснування Київської митрополії, спорудження Софійського собору та ін. Літописання почалося у Києві. Вважають, що давніше зведення літописних матеріалів різного характеру і походження (короткі порічні записи, княжі літописи, нар. перекази) належить до кінця X ст. Його склала, мабуть, група світських і духовних осіб з оточення Великого князя Володимира Святославича. В XI ст. були складені Літописне зведення 1037 р., Києво-Печерське літописне зведення 1072–1073 рр. (автор книжник Никон), Новгородське зведення 1079 р., Початкове зведення 1093–1095 рр., складене ігуменом Печерського монастиря Іоанном. Останнє стало основою для складання першої редакції “Повісті временних літ”. Безпосереднім продовженням її в Іпатському списку був Київський літопис, складений у Видубицькому монастирі на підставі літописних зведень, які до нас не дійшли. Є відомості про чернігівський, переяславський, галицький літописи XII ст., однак вони не збереглися, уривки з них ввійшли до інших літописних зведень. З 2-ї пол. XIII ст. у зв’язку із занепадом Києва та перенесенням державного центру до Галицько-Волинського князівства тут зосереджується і літописання. Видатною літературною та історичною пам’яткою XIII ст., головним джерелом для вивчення історії України цієї доби є Галицько-Волинський літопис, що охоплює події на Галицьких і Волинських землях 1201–1292 рр. Від XIV ст. літописання увійшло в нову добу – складання загальноруських зведень і списків. Так виникли Лаврентіївський

літопис (1377 р.), Іпатський (Іпатіївський) літопис (поч. XV ст.), Радзивілівський список (кін. XV ст.), Хлебниківський список (XVI ст.), Погодінський список (кін. XVI ст.) та ряд інших, що переважно були опубліковані в “Полном собрании русских летописей” (т. 1–38. – СПб. – М. – Ленинград, 1841–1989). Давньокиївська літописна традиція у XIV–XVI ст. продовжувалася у Московській Русі та Литовсько-Руській державі. Цінністю фактичного матеріалу відзначаються Новгородські та Владимиро-Суздальський літописи, які містять загальноруський історичний матеріал, зокрема про боротьбу Русі з німецькими, шведськими та монголо-татарськими завойовниками. До часу перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського належить виникнення (XV–XVI ст.) литовських (їх ще називають західноруськими або білорусько-литовськими) літописи, що дійшли до нас у багатьох зведеннях і списках. Це літописи Биховця, Авраамки, Красинського, Рачинського, Румянцевський, Короткий Київський (Супрасльський) та ін. Західноруські літописи висвітлюють головним чином події суспільно-політичного і соціально-економічного життя Литви й Білорусі, історію міст Великого князівства Литовського, але містять також відомості про соціально-політичні й економічні відносини в Україні, боротьбу українського народу проти литовських і польських загарбників. Давньокиївські літописні традиції в Україні були продовжені наприкінці XVI ст., що зумовлювалося загальними обставинами економічного, політичного і культурного розвитку українських земель. Звернення до героїчного минулого українського народу, до зображення його боротьби з ворогами служило політичній меті піднесення могутнього соціального і національно-визвольного руху проти панування шляхетської Польщі (особливо після Люблінської та Брестської уній), ратної звитяги українського козацтва супроти загарбницьких зазіхань Туреччини, Кримського ханства та інших агресивних сусідів. Літописи склалися багатьма людьми – освіченими духовними і цивілізованими особами, переважно вихованцями Острозької школи, Київської та Львівської колегій, у монастирях, а також представниками освіченого міщанства і козацтва. Серед українських літописів XVI – поч. XVII ст. особливу наукову цінність становлять Густинський літопис, частково “Літописці Волині і України”. Густинський літопис, складений, на думку дослідників, у Густинському монастирі біля Прилук на Чернігівщині, ймовірно, Захарією Копистенським між 1623 р. і 1627 р. на основі багатьох

давніх літописів та польських джерел. Однак він є твором з власним тлумаченням фактів, з оригінальними поглядами на історію. Відомий у кількох копіях, основні з яких переписав 1670 р. ієромонах Густинського монастиря Михаїл Лосицький. Літопис містить цілісний виклад історії України від часів Київської Русі до Брестської унії включно. Невеликий збірник літописних оповідань і заміток “Літописці Волині і України” був складений одним або кількома невідомими авторами у Києві у 1-й пол. XVII ст. В його основу покладено літописний звід 1620 р. уставника Успенської церкви на Подолі Кирила Івановича, а також використані матеріали давньокиївських літописів і частково польських хронік М. Стрийковського і М. та Й. Бельських, свідчення очевидців, власні спогади авторів, що виступають тут палкими патріотами батьківщини. Пам’ятка складається з 12 окремих збірок, з них найважливішою за змістом є Київська збірка, якій видавці дали назву “Київський літопис”. Виклад історії України починається 1240 р. і хронологічно доводиться до 1621 р. Протягом XVII ст. складено ряд інших літописів: Львівський літопис (названий так за місцем, де його знайшли), що описує події 1498–1649 рр. (докладніше – після 1630 р.) переважно на Київщині, Поділлі, в Галичині; Острозький літописець з описом подій 1500–1636 рр.; Межигірський літопис (знайдений у Межигірському монастирі на Київщині), в якому розповідається про події 1393–1620 рр. на Київщині, Волині, Полтавщині, а також з історії козацтва; Хмельницький літопис, який описує події з історії України 1636–1650 рр., пов’язані переважно з містом Хмельником (звідки й назва літопису). У 1672–1673 рр. на основі “літописцов стародавних” Феодосій Софонович уклав “Кройнику”, в якій розповідається про події в Україні до 1289 р., історію Литви до 1529 р. і Польщі до 1693 р. На XVII ст. припадає складення значної кількості коротких монастирських літописів, які описують переважно внутрішні й господарські справи монастирів, подають важливі матеріали для місцевої історії. Це Густинський монастирський літопис (1600–1640 рр.), Межигірський монастирський літопис (1608–1700 рр.), Добромільський літопис (1648–1700 рр.), Підгорецький літопис (1583–1715 рр.), Мгарський літопис (1682–1775 рр.) та ін.

Особливе значення серед літописів 2-ї пол. XVII – поч. XVIII ст. мають історичні твори, присвячені козацьким війнам. Звідси їх умовна назва – “козацькі”, “козацько-старшинські” літописи, хоч від літописів у традиційному розумінні вони значно відрізняються. До нас дійшли три найвидатніші козацькі літописи – Самовидця (про

події 1648–1702 рр., вірогідний автор – Роман Ракушка-Романовський), Григорія Граб'янки (1710 р., про події від виникнення козацтва до 1709 р.) та Самійла Величка (1720 р., про події в Україні 1648–1700 рр.). В усіх цих літописах не лише докладно розповідається про Визвольну війну українського народу 1648–1654 рр., його боротьбу проти польсько-шляхетських і турецько-татарських загарбників, а й подається економічна, політична і культурна характеристика країни, змальовується міжнародне становище у Європі та Азії у зв'язку з подіями 1648–1654 рр., подаються факти з історії Росії, Польщі, Угорщини, Швеції, Молдови, Туреччини та ін. Літописи створені високоосвіченими людьми, переважно військовими канцеляристами, які добре знали рідну та іноземну мови, мали літературний хист. Джерелами козацьких літописів були давні українські літописи, власні спостереження, спогади сучасників, документальні матеріали (урядові офіційні і приватні листи, акти, грамоти, універсали), твори чужоземних істориків, народні легенди, перекази і т. ін.

У 30-х рр. XVIII ст. невідомий автор склав “Короткий опис Малоросії” (рос. мовою) про події від Київської Русі до скасування гетьманства в 1734 р. Основним джерелом для твору був літопис Граб'янки. У 1765 р. Петро Симоновський скомпонував “Краткое описание о козацком народѣ” з описом подій від найдавніших часів до 1751 р. Автором “Летописца или описания краткого знатнѣйших дѣйств и случаев” про події в Україні з 1506 р. по 1737 р. був, імовірно, Яків Лизогуб. 1770 р. у Прилуках полковий обозний Степан Лукомський склав “Зібрання історичне” з описом подій в Україні у XIV–XVI ст. Літописно-історичні праці про Україну писали також зарубіжні автори – Г. Боплан, К. Гаммердерфер, Й. Енгель, С. Зарульський, О. Рігельман та ін. За характером до літописів належать пам'ятки мемуарної літератури – щоденники-діаріуші А. Филиповича, М. Ханенка, Я. Марковича та ін. Анонімна “История русов”, написана у кін. XVIII або на поч. XIX ст. (опублікована 1846 р. О. Бодянським) з викладом подій від найдавніших часів до 1769 р., завершує давню літописно-повістеву традицію і є містком до нової української історичної науки, розпочатої “Історією Малої Росії” Д. Бантиша-Каменського (т. 1–4).

Літописи – цінне джерело для дослідження вітчизняної історії з давніх часів до XVIII ст. включно. Вони є важливими пам'ятками літератури. Велике значення літописів для вивчення історії української літературної мови, формування і становлення літописного

жанру. Мова більшості літописів книжна, близька до народнорозмовної. У них широко використана загальноживана і військова лексика, простонародні вислови, легенди, народні перекази, порівняння, прислів'я. Наявна у літописах і значна кількість церковнослов'янзмів, полонізмів, латинізмів та ін. У більшості літописів як XI–XIII, так і XVI–XVIII ст. стиль викладу лаконічний, дохідливий. Для мови характерне вживання простих речень, еліптичних конструкцій, повторень сталої формули “того ж року”. Лише у деяких літописах, зокрема Самійла Величка, Г. Граб'янки, виклад урочистий, канцелярський, звідси і складна будова фрази, широке залучення церковнослов'янзмів.

Літописи, зокрема козацькі, всебічно досліджені в науковій літературі XIX–XX ст. Вони стали джерелом художньо-словесної творчості. Сюжети, теми, образи, фразеологія літописів використовувалися в давній (Феофан Прокопович), а особливо в новій українській літературі (І. Котляревський, Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш, І. Нечуй-Левицький, М. Старицький, Б. Грінченко, Б. Лепкий, А. Чайковський, З. Тулуб, Ю. Опільський, І. Кочерга, П. Панч, С. Скляренко, П. Загребельний, Р. Федорів, Р. Іваничук, Т. Микитин, О. Коломієць, Вал. Шевчук та ін.), а також у російській і білоруській літературах. Про літописи існує велика наукова література (праці В. Татищева, М. Карамзіна, М. Костомарова, М. Максимовича, О. Шахматова, М. Грушевського, І. Крип'якевича, Д. Лихачова, М. Тихомирова, Т. Сушицького та ін.).

(Д. Гринчишин, “Українська мова” (2000), с. 294–296)

Лозинський Йосип Іванович (псевд. і крипт. – І. Л.; Л.; Л. из-над Скла; Л-скій; Л. из Перемышльського; Самоук Гриць; Ruthene та ін.; 20.XII.1807, с. Вірко, тепер Ничко Жешувського воєводства, Польща – 30.VII.1889, м. Яворів, тепер Львівської обл.) – український мовознавець, етнограф, публіцист, теолог, громадський діяч. Закінчив 1831 р. Львівську духовну семінарію. Був священником. Відстоював принцип розвитку української літературної мови на народнорозмовній основі з фонетичним правописом. Автор однієї з перших граматик української мови “Грамматика руської мови” (1846, польс. мовою). 1834 р. виступив з пропозицією латинізації українського алфавіту в спеціальній статті “Про запровадження польської абетки в руську писемність”, започаткувавши цим “азбучну війну” в Галичині. Після 1848 р. від цієї ідеї відійшов і став її противником. Згодом прилучився до “москвофілів”.

(М. Худаш, “Українська мова” (2000), с. 296)

Лучкай (справжнє – **Поп**) **Михайло Михайлович** (19.XI.1789, с. Великі Лучки, тепер Мукачівського р-ну Закарпатської обл. – 3.XII.1843, Ужгород) – український мовознавець та історик. Навчався 1805–1812 рр. в гімназіях Ужгорода і Великого Варадина (нині м. Орадя, Румунія), 1812–1816 рр. – у Віденській духовній семінарії. Працював єпархіальним архіваріусом, бібліотекарем та на інших посадах в Ужгороді (1818–1827), цензором у Будині (тепер частина Будапешта; 1828–1829). Був священиком у Великих Лучках (1816–1817), Ужгороді (1827 і після 1830), придворним капеланом у м. Лукка (Італія, прибіл. 1829–1830). З 1834 р. – інспектор шкіл. Написав латинською мовою 5-томну “Історію карпатських русинів” (у наш час перекладено й опубліковано сучасною українською літературною мовою). В рукописі залишилися проспект українсько(русько)-латинсько-угорсько-німецького словника й початок самого словника в межах літер А та частково Б, а також розвідка про мови Ефіопії. Найвідоміший твір ученого – “Грамматика слов’яно-українська” (“Grammatica Slavo-Ruthenaa”, Будин, 1830; видана 1989 р. в українському перекладі П. Лизанця та Ю. Сака). Це зіставно-порівняльний опис фонетичної (орфографічної) та морфологічної і частково синтаксичної систем церковнослов’янської мови української редакції з народною українською в її закарпатських говірках (записи зразків її додано до праці).

(В. Німчук, “Українська мова” (2000), с. 297)

М

Макаронічна мова – механічна суміш слів чи висловів з різних мов або переінакшення їх на іноземний лад. В Україні в середині XVII ст. нею були написані деякі актові книги; макаронічним було язичіє галицьких “москвофілів” у XIX ст. Макаронічна мова в художніх творах імітує мову чужинців, пародіює тих, хто захоплюється запозиченням. Як мовний засіб гумору й сатири вжита у творах І. Котляревського, Г. Квітки-Основ’яненка, М. Старицького, Остапа Вишні, С. Олійника, О. Черногуза та ін.

(К. Ленець, “Українська мова” (2000), с. 299)

Максимович Іван (? , м. Ніжин – 1732, Москва) – український лексикограф, перекладач. Родич гетьманів І. Самойловича та І. Мазепи. Вихованець Києво-Могилянської академії. До 1709 р. працював у канцелярії І. Мазепи, а після полтавської трагедії 1709 р. разом з ним емігрував до м. Бендер (Молдова). В еміграції – генеральний писар уряду гетьмана П. Орлика (1710–1774). 1715 р. вдалося повернутися в Україну, звідки був депортований до Москви. На підставі тримовного словника польського вченого Г. Кнапського “Thesaurus Polono-Latino-Graeco” (1621), а також відомого латинського словника 1502 р. італійського вченого А. Калепіно, користуючись рукописним словником Єпіфанія Славинецького та Арсенія Корецького-Сатановського “Лекіконъ латински(й) з Калепина преложен(н)ы(й), на славенски(й)”, у 1718–1724 рр. уклав великий (1406 сторінок) латинсько-слов’янський словник “Dictionarium latino-slavonum” (факсимільне видання О. Горбача, 1991), в якому значною мірою відображено лексику північно-східних українських говорів. Рукопис зберігається у Петербурзькій публічній бібліотеці.

(Й. Дзендзелівський, “Українська мова” (2000), с. 300)

Максимович Михайло Олександрович (3(15).IX.1804, х. Тимківщина, тепер с. Богуславець Золотоніського р-ну Черкаської обл. – 10(22).XI.1873, х. Михайлова Гора, тепер у складі с. Прохорівки Канівського р-ну Черкаської обл.) – український учений-енциклопедист, письменник, журналіст, перекладач, педагог, чл.-кор. Петербурзької АН з 1871 р., почесний член Московського,

Петербурзького, Київського і Новоросійського (Одеса) університетів. Закінчив 1819 р. Новгород-Сіверську гімназію, 1823 р. – Московський університет. З 1826 р. – завідувач ботанічного саду, з 1833 р. – ординарний професор і завідувач кафедри ботаніки цього ж університету. Від липня 1834 р. працював у Київському університеті: завідувач кафедри російської словесності, а з вересня того ж року по грудень 1835 р. – ректор, з 1836 р. – декан філософського факультету. 1845 р. за станом здоров'я вийшов у відставку, жив у своєму маєтку на х. Михайлова Гора поблизу с. Прохорівки Канівського повіту, займався науковою роботою. У галузі слов'янознавства М. Максимович обґрунтував тричленну класифікацію слов'янських мов та створив наукову концепцію розвитку і взаємовідносин східнослов'янських мов порівняно з іншими слов'янськими та європейськими (“Звідки походить руськая земля”, 1837; “Критико-історичне дослідження про російську мову”, 1838; “Історія давньоруської словесності”, кн. 1, 1839; “Начатки руської філології”, 1845). Обґрунтував самотність та самостійність української мови, давність (з X ст.) її походження (“Філологічні листи до М.П. Погодіна”, 1856; “Листи-відповіді до М.П. Погодіна”, 1857; “Нові листи до М.П. Погодіна. Про вікодавність малоросійського наріччя”, 1863); подав характеристику специфічних рис української фонетики, граматики, лексики; розпочав вивчення української етимології, ономастики; запропонував український правопис на історико-етимологічних засадах – максимовичівку (“Думка про малоросійську мову і правопис її”, 1830; “Про правопис малоросійської мови. Лист до Г.Ф. Основ'яненка”, 1841). Заклав основи української діалектології, розробив власну двочленну класифікацію українських говорів. Підтримував думку, що основою української літературної мови є київсько-полтавський діалект. Представник порівняльно-історичного методу в мовознавстві.

(В. Плачинда, “Українська мова” (2000), с. 300)

Максимовичівка – історико-етимологічний правопис, опрацьований і теоретично обґрунтований М. Максимовичем у передмові до зб. “Малоросійські пісні” (1827 р., розділ “Зауваження до правопису й вимови слів”) та в листі до Г. Квітки-Основ'яненка “Про правопис малоросійської мови” (1841 р.). В основі максимовичівки – історико-етимологічна орфографія І. Котляревського з істотними додатками, спрямованими на те, щоб при збереженні існуючої форми слова створити певну можливість

передавати на письмі діалектні особливості української мови. Крім етимологічних написань з використанням традиційних літер російського алфавіту **ы, и, ѣ, ъ** (*милий, сынъ, лѣто*), запроваджувалися позначення голосного **і** етимологічними літерами **ѣ, ѣ, ѣ, ѣ** з діакритичним знаком (*вѣнь, мѣдь, добрѣ, синѣ*); літера **ѣ** для нескладового голосного, середнього між **в** і **у** (*уже ѣ нас на Украинѣ научились*), **ѣ** для сполучень **йо, ѣо** (*ѣго, сѣго*), **ѣ** для літер **е, ѣ** та **ѣ** на місці апострофа (*вѣзжае, кровью*). В Наддніпрянській Україні максимовичівка не прижилася: її використав тільки П. Лукашевич у зб. “Малоросійські й червоноруські народні думи й пісні” (СПб., 1836) та деякий час нею користувався П. Куліш. Зате максимовичівка здобула багато прихильників у Галичині, на Буковині й Закарпатті. Максимовичівку підтримав Львівський з’їзд учених 1848 р. та окремі шкільні граматики (“Грамматика руского языка” М. Осадци, 1862 р.; “Методична грамматика языка малоруского” П. Дячана, 1865 р.; “Грамматика руского языка для школь середнихъ” О. Огоновського, 1889 р., тощо). Проте в широкій (особливо шкільній) практиці вона вживалася з численними порушеннями й модифікаціями (сплутування літер **і, и, о, е** для позначення голосного **і**, змішування літер **и, ы**, вживання нових надлітерних знаків тощо), що гальмувало розвиток освіти, літератури й культури. 1893 р. С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер надрукували “Руску граматику для середніх шкіл”, написану желяхівкою, яку з цього часу австрійський уряд затвердив як офіційний правопис у шкільному навчанні. З 1895 р. всі офіційні видання українською мовою перейшли на фонетичний правопис, і максимовичівка вживалася лише в пресі й виданнях “москвофільського” напряму до 1930 р. На Закарпатті максимовичівка справила певний вплив на шкільні підручники Л. Чопея (80-і рр. ХІХ ст.), стала основою панькевичівки, проіснувавши (через архаїчну фонетику закарпатських говірок та відірваність краю від основної частини українських земель) до 1945 р., коли було запроваджено загальноукраїнський правопис.

(Г. Півторак, “Українська мова” (2000), с. 300–301)

Масенко Лариса Терентіївна (14.ХІ.1942, с. Безіменне Саратовської обл., Росія) – український мовознавець, кандидат філологічних наук з 1972 р. Закінчила 1964 р. Київський університет. З 1964 р. працює в Інституті мовознавства, з 1991 р. – в Інституті української мови НАН України, з 1996 р. – доцент Київського національного університету. Займається проблемами ономастики,

історії української літературної мови, соціолінгвістики. Автор праць “Гідронімія Східного Поділля” (1979), “Українські імена і прізвища” (1990), співавтор монографій “Складні питання сучасного українського правопису” (1980), “Гідронімія України у її міжмовних і міждіалектних зв’язках” (1981), “Історія української мови. Лексика і фразеологія” (1983), “Жанри і стилі в історії української літературної мови” (1989), а також “Словника гідронімів України” (1979), “Етимологічного словника літописних географічних назв Південної Русі” (1985). Упорядкувала “Вибрані праці” П. Житецького.

(І. Вихованець, “Українська мова” (2000), с. 302)

Матвіяс Іван Григорович (1.V.1925, с. Карів Сокальського р-ну Львівської обл.) – філолог, науковець. Закінчив Львівський університет ім. І. Франка в 1950 р. Навчався в аспірантурі Інституту мовознавства АН у 1951–1954 рр.; у 1954–1955 роках працював викладачем кафедри української мови в Дрогобицькому педагогічному інституті. З 1955 р. працює в Інституті мовознавства АН на посадах молодшого, згодом старшого, з 1976 р. провідного наукового співробітника. У 1976–1987 рр. завідувач сектора діалектології та ономастики. У 1956 р. захистив кандидатську, а в 1969 р. докторську дисертацію. Професор (з 1993 р.). Досліджує проблеми граматики української літературної мови, діалектології, культури мови. Є співавтором і членом редколегії тритомного “Атласу української мови”. З 1991 р. в Інституті української мови НАН України. Праці: “Синтаксис займенників в українській мові” (1962); “Курс сучасної української літературної мови. Морфологія” (1962); “Іменник в українській мові” (1974); “Українська мова і її говори” (1990); “Варіанти української літературної мови” (1998).

(П. Селігей, “Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України – 75, 1930–2005”, с. 486)

Медведєв Федір Пилипович (15(28).V.1912, слобода Семенівка, тепер село Калачіївського р-ну Воронежської обл., Росія – 28.VIII.1977, Харків) – український мовознавець, доктор педагогічних наук з 1964 р., професор з 1964 р. Закінчив 1936 р. Харківський університет. Працював у вузах Харкова – Всеукраїнському інституті комуністичної освіти (1933–1935), педагогічному інституті (1935–1941), педагогічному інституті іноземних мов (1946–1947), університеті (в 1947–1975 рр. – завідувач кафедри української мови). Викладав 1957–1959 рр. у Варшавському університеті. Праці з

граматики, історичної грамматики, історії української літературної мови, української фразеології: “Історія української мови” (1950), “Грамматика сучасної української мови” (1951), “Історична грамматика української мови” (1955), “Лексика “Енеїди” І.П. Котляревського” (1955, у співавторстві), “Українські грамоти XIV–XVI ст.” (1962), “Система сполучників в українській мові” (1962), “Нариси з української історичної грамматики” (1964), “Вступ до історії української мови” (1967), “Українська фразеологія. Чому ми так говоримо” (1977, 1978, 1982).

(*О. Юрченко, “Українська мова” (2000), с. 304–305*)

Мельничук Олександр Савич (12.VII.1921, с. Писарівка, тепер Кодимського р-ну Одеської обл. – 19.III.1997, Київ) – український мовознавець, доктор філологічних наук з 1965 р., професор з 1966 р., чл.-кор. АН СРСР з 1981 р., академік НАН України з 1985 р. Закінчив 1947 р. Київський університет. З 1950 р. працював в Інституті мовознавства НАН України (з 1961 р. – завідувач відділу загального і слов’янського мовознавства). Академік-секретар Відділення літератури, мови і мистецтвознавства НАН України (1971–1978), голова Комітету наукової термінології при Президії НАН України (1987–1992), відповідальний редактор журналу “Мовознавство” (1987–1993). Автор праць із загального та індоєвропейського мовознавства, славістики, української, російської та ін. слов’янських мов: “Розвиток структури слов’янського речення” (1966), “Про роль мислення у формуванні структури мови” (1967), “Поняття системи і структури мови в світлі діалектичного матеріалізму” (1970), “Про генезу індоєвропейського вокалізму” (1979), “Про мову Київського літопису XII століття” (1983), “Методологічні проблеми аналізу співвідношень ідеального і матеріального в галузі мови” (1988, п’ять останніх – рос. мовою) та ін. Відповідальний редактор і співавтор праць “Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов’янських мов” (1966), “Сучасна українська літературна мова. Синтаксис” (1972), “Сучасне зарубіжне мовознавство” (1983), “Історична типологія слов’янських мов” (1986), “Методологічні проблеми мовознавства” (1988; три останні – рос. мовою) та ін. За редакцією О. Мельничука вийшли т. 1–3 (1982, 1985, 1989) семитомного “Етимологічного словника української мови”. Член редколегії і один з авторів енциклопедії “Українська мова” (2000). Створив школу українських етимологів.

(*В. Русанівський, “Українська мова” (2000), с. 306*)

Михальчук Костянтин Петрович (21.XII.1840 (2.I.1841), с. Зозулинці, тепер Козятинського р-ну Вінницької обл. – 7(20).IV.1914, Київ) – український мовознавець, етнограф, громадський діяч, чл.-кор. Петербурзької АН, дійсний член НТШ у Львові з 1893 р, член Українського наукового товариства у Києві з 1907 р., член Історичного товариства Нестора-літописця. Навчався 1859–1863 рр. у Київському університеті. Перед польським повстанням 1863 р. змушений був залишити навчання в університеті; від 1867 р. до кінця життя працював бухгалтером Київського пивоварного заводу. Співпрацював з Південно-Західним відділом Російського географічного товариства (1873–1876), Петербурзькою АН. Основоположник української діалектології. В описових працях методологічно був одним з попередників структуралізму. Досліджував проблеми української діалектології, історії української мови, українського правопису, методології лінгвістики. Вперше здійснив систематичний опис українських діалектів на основі порівняльних матеріалів, одержаних після обстеження українських говірок за єдиною програмою, визначив діалектне членування української мови, окреслив межі поширення трьох наріч – північного, південно-західного і південно-східного – і менших одиниць діалектного поділу. Підготував першу карту українських говорів; обґрунтував поділ діалектів на давні й новожитні, запропонував пояснення генези багатьох явищ сучасних діалектів (“Наріччя, піднаріччя і говори південної Росії у зв’язку з наріччями Галичини”, 1872, 1877, рос. мовою). В етногенетичних дослідженнях обстоював автохтонність південнодавньоруського населення Київщини, запропонував критерії розмежування структурно і генетично близьких мов, наріч («Відкритий лист до О.М. Пипіна з приводу його статей у “Вістнике Европы”...», 1909). Обґрунтував наддіалектний характер літературної мови; утверджував право української мови і культури на безперешкодний розвиток [“Що таке малоруська (південноруська) мова?”, 1899; “До питання про малоруську літературну мову”, 1898, опубл. 1929; обидві – російською мовою]. Сформулював наукові принципи обстеження українських діалектів, що заклали підвалини їх типологічного вивчення (“Програма до збирання діалектних одмін української мови”, 1909, у співавторстві з Є. Тимченком; “Програма для збирання особливостей малоруських говорів”, 1910, рос. мовою, у співавторстві з А. Кримським). У публіцистичних статтях виступав на захист української мови і культури. Як редактор і порадник вклав багато праці у видання

“Української граматики” та “Російсько-українського словаря” Є. Тимченка, “Українського словаря” за ред. Б. Грінченка.

(П. Гриценко, “Українська мова” (2000), с. 316)

Міжмовні контакти української мови. Полягають як у впливі української мови на інші, так і у впливах інших мов на українську. Сягають ще праслов'янської доби. До цього періоду належать запозичення із грецької переважно за посередництвом готської або інших германських мов (дошка, піп, церква), частину з яких грецька сама запозичила з мов давньої Азії та Африки, зокрема давньоєгипетської (верблюд). Праслов'янської доби сягають і безпосередні або опосередковані запозичення з латинської мови (колядка, осел, котел, купувати), а також з германських (здебільшого з готської) мов (князь, король, меч), монгольської (корогва). Є певні припущення щодо запозичень з мов іранських (топір), семітських (лев), китайської (або аккадської) через тюркські або кавказькі (книга). Серед пізніших українських запозичень – ті, що були прийняті (до XIII ст.) протоукраїнськими діалектами, які зберігали зв'язки з іншими східнослов'янськими (через що маємо їхні відповідники в білоруській і російській мовах). До них належать запозичення насамперед з таких мов, як старослов'янська (область), грецька (огірок, ікона, Федір), латинська (вівтар, Роман), гебрайська через грецьку (субота, Іван), скандинавська (давньошведська – якір, Ольга), тюркські (каган, ковпак). У старо- (XIV–XVIII ст.) й новоукраїнській (XIX–XX ст.) періоди історії української мови продовжувалися запозичення з грецької і латинської мов, частина з яких, репрезентована також в інших мовах Європи, стала основою термінології інтернаціонального походження. Сюди належить багато слів, запозичених конкретно з латинської або грецької мов (латинізми – директор, цирк, юстиція; грецизми – граMATика, театр, хор), так і створених штучно з латинських і грецьких коренів носіями сучасних європейських мов (грецизми – телеграма, фотографія; латинізми – пестицид, соціолінгвістика). Із слов'янських мов у ці періоди найпомітнішими були впливи з боку мов польської і російської. Остання (з кін. XVII – XVIII і особливо в XIX–XX ст.) є джерелом як безпосередньо запозичень із неї, у т. ч. запозичених нею церковнослов'янців (самовар, доблесть), так і посередником частини запозичень із західноєвропейських мов (ескіз – з французької), а також з мов народів колишнього СРСР (з грузинської – сакля, тюркських – арик, комі – пельмені, саамської – тюлень).

Менш помітно в запозиченнях із слов'янських позначився вплив чеської (злочин), частково через польську (брама), і білоруської (бадьорий) мов, що припадає здебільшого на XIV–XV ст.

Порівняно незначним, переважно на діалектному рівні, був вплив литовської мови (клуня, скирта), хоч Україна близько двох століть (з 1363 р. до 1569 р.) перебувала у складі Литовської держави. Здебільшого вплив на українську мову здійснювався, особливо до кінця XVIII ст., з боку тюркських мов, кримськотатарської і турецької (чурек, ясир, діал. гич “зовсім”), а також, як правило, за їхнім посередництвом, з перської (базар, баштан) і арабської (майдан). Частина запозичень з арабської в українську мову потрапила через європейські мови (алгебра, zenit, алгоритм). Крім того, інтенсивним був і лишається вплив з боку мов Західної Європи, насамперед німецької (дах, ярмарок, ганок), початок якого сягає ще давньокиївської доби, і дещо пізніше (з XVI–XVII ст.) італійської (арія, автострада, сопрано), французької (пейзаж, аванс, авангард), англійської (бокс, спорт, дизайн). Англійський вплив відчутно посилюється останнім часом.

Менш помітним на українську мову був вплив з боку суміжних румунської (бринза, царина, кошара) та угорської (довбиш, гайдук, легінь) мов, що простежується з раннього Середньовіччя (IX–X ст.) і більш помітно відзначився в сусідніх українських говірках Буковини і Закарпаття. Переважно через впливовіші західноєвропейські і російську мови (здебільшого з XVIII–XIX ст.) проникали в українську значно менше, ніж з попередніх, запозичення з інших мов Європи – фінської (тундра), естонської (кільки), латиської (айзсарги), скандинавських (риксдаг – із шведської, сага – з ісландської), нідерландської (кок, камбуз), з кельтських (кромлехи – з бретонської, фенії – з ірландської), іспанської (сигара, серенада), португальської (аутодафе, баядерка). Втім, останні дві мови передали в українську та інші мови Європи цілу низку слів з індіанських мов Латинської Америки (какао, шоколад – з мови науатль, акажу “чорне дерево” – з мови гуарані). Через посередництво російської і західноєвропейських мов у той самий період до української проникла ціла низка слів на позначення місцевих реалій з мов Індії (йога, раджа, рупія – з санскриту), китайської (чай, женьшень), тибетської (лама), монгольської (богдыхан), малайської (амок), мов Африки (банани, баобаб, горила, тамтам), Австралії (кенгуру, бумеранг).

Зростання з середини XX ст. економічної й політичної ваги країн Азії та Африки сприяє, природно, піднесенню впливовості їхньої

культури і поширених там мов. Так, разом із посиленням ролі Японії у світовому товаристві зростає престижність і впливовість японської мови, звідки в українську вже проникло чимало слів (дзюдо, карате, ікебана, хоку). Поштовх поширенню нових слів з івриту (новогебрайської мови) дало відродження Держави Ізраїль (кібуц, кнесет). Запозичення насамперед зводяться до лексичних, причому значна їхня частина залишається екзотизмами на позначення реалій з життя відповідного народу. Уже менша кількість слів (саме тих, що позначають реалію, яка набула загальносвітового поширення) є інтернаціоналізмами, щоправда й з них не всі проникають в інші мови як прямі запозичення. Частина з них калькується. Ще менша кількість інших мовних елементів – звуків, морфем, зворотів (переважно калькованих) дістала поширення в інших мовах, у т. ч. українській. Як правило, це елементи, запозичені здебільшого із близьких, суміжних або сучасних європейських і класичних мов. Контакти української мови з суміжними і віддаленішими мовами світу були і є обопільними, давши цим останнім не один українізм.

(О. Ткаченко, “Українська мова” (2000), с. 316–317)

Мовна політика – сукупність ідеологічних постулатів і практичних дій, спрямованих на регулювання мовних відносин у країні або на розвиток мовної системи у певному напрямі. У багатонаціональних державах мовна політика є складником національної політики, вона віддзеркалює її принципи, відповідає панівній ідеології. Спрямування і форми впровадження мовної політики детерміновані існуючим суспільно-політичним ладом, режимом правління, міжетнічними відносинами в економіці, культурі, релігії тощо. Мовна політика здатна або закріплювати привілеї панівної мови, або ж сприяти зняттю національних конфліктів шляхом підтримки мов національних меншин.

Мовна політика щодо української мови різнилася історично й географічно. В ній від початку формування літературної мови виділяється кілька періодів. Для доби литовсько-польського панування характерним було протиборство тенденцій розвитку й одночасно занепаду української (“руської”) мови. Найсприятливіші умови для її становлення спостерігалися на землях, що, починаючи з XIV ст., перебували під владою Великого князівства Литовського. Мовна політика Литви мала переважно характер звичаєвого права і визначалася принципом “Ми старини не рушаємо, а новини не уводимо”. Литовські князі приймали православ’я, місцеву культуру,

мову і ставали фактично українськими та білоруськими князями литовської династії. Західноруська писемна мова стає мовою великокняжої канцелярії, урядових актів, князівського листування, перекладів. Зокрема, на цей час припадає переклад Віслицького статуту 1357 р. Від Кревської унії 1385 р. про об'єднання Литви (з належними до неї українськими і білоруськими землями) і Польщі починається процес повільного звуження адміністративно-державних функцій української літературної мови, хоча навіть до XVII ст. її престиж у Литві був досить високий. Нові політичні реалії сприяли регіональному обмеженню застосування українсько-білоруської мови, активізації її українського і білоруського варіантів як засобів офіційно-ділового спілкування відповідно на українських і білоруських землях. За традицією або певними угодами, українська (“руська”) мова вживалася й у королів, документах, що стосувалися українських територій. Але загальнодержавною мовою стає латинська, а пізніше польська.

Політика Польщі, пов'язана з наданням урядових посад переважно католикам, була засобом не тільки територіального, а й функціональне обмеження української мови. Особливо значне воно було на землях, захоплених Польщею раніше (Галичина, Холмщина): тут українська мова через цілеспрямовану зміну урядовців уже в XV ст. була витіснена із суду й діловодства. Політиці обмеження її функцій протистояв ряд обставин: відсутність міцної централізованої влади в Польщі, постійні суперечки за українські землі між Литвою, Польщею і Росією (це спонукало кожную сторону загравати з українською шляхтою, а в кінці XVI ст. і з козаччиною), народні повстання, нарешті, діяльність церкви і братств. Вимоги спілкуватися на українських землях і з українськими землями українською мовою є традиційними в XVI ст. для багатьох звертань українських воєводств до короля і сейму.

Люблінська унія (1569), що фактично ліквідувала Литву як окрему державу і закріпила перехід майже всіх українських земель до Польщі, ознаменувала новий етап політики щодо української мови. Незважаючи на визнання її регіонального офіційно-ділового статусу, що підтверджувалося і пізнішими урядовими актами (1590, 1681), українська освіта, школа, книгодрукування втрачали будь-яку державну підтримку. Центрами розвитку української культури в цей час стали братські школи, створювані українською православною церквою і міщанами, друкарні (Хоткевича, князів Острозьких, Федорова). Незгоди між братствами й владиками православної

церкви, розкол православної церкви, пов'язаний з прийняттям унії, посилення у місцевій владі католицьких і пропольських настроїв поступово послаблювали національну боротьбу, роль української мови в економічному і духовному розвитку народу. Особливо негативне значення мав поділ 1667 р. українських земель між Польщею і Росією, який відбувся на порушення Переяславської угоди 1654 р. У 1696 р. ухвалою сейму у Варшаві українська мова виводиться з адміністративного вжитку на українських землях і залишається тільки мовою церкви.

Поступове обмеження функцій української мови відбувалося і в Східній Україні, яка опинилася у складі Росії. Тут на початковому етапі приєднання і за часів Гетьманщини українська мова була поширеною не тільки у внутрішньому, а й у зовнішньому офіційному спілкуванні з московською владою (листи Б. Хмельницького). У мовній політиці цього часу превалюють звичасві стереотипи. З посиленням централізації влади в Росії за часів Петра I, і відповідно обмеженням української автономії, мовна політика поступово змінюється у напрямі насильного звуження функцій української мови: вже в кінці XVIII ст. вона була витіснена з судів і державних установ. На відміну від українських земель під Польщею, офіційні заборони в першу чергу зачепили мову української церкви, владу над якою 1684 р. перейняв московський патріарх. Це зумовило переведення видавничої та освітньої справи під московську цензуру, яка прагнула того, щоб “никакой розни й особого нарѣчя не было”. 1720 р. видається указ про заборону видання Києво-Печерською і Чернігівською друкарнями нецерковних книг, а також про наступний випуск книг лише російським варіантом церковнослов'янської мови. Витіснення українського варіанта церковнослов'янської мови з церковного вжитку спричинило зміну мовної орієнтації шкіл, а також Київської академії, що, в свою чергу, полегшило царській владі зросійщення суспільного життя в Україні.

Лінія на витіснення української мови знайшла офіційне закріплення у таємному Валуєвському циркулярі 1863 р., що відмінив видання української церковної і науково-освітньої літератури. В Емському акті 1876 р. заборонялося видавати українською мовою будь-які тексти (крім оригінальних художніх творів та історичних документів), ставити театральні вистави, викладати українською мовою у школах та зберігати в шкільних бібліотеках українську літературу тощо. В указі 1881 р. Олександра III зроблено деякі незначні послаблення: дано дозвіл друкувати українські словники

російськими літерами, ставити на сцені також драматичні твори українською мовою (за умови губернаторського дозволу і коли репертуар трупи не був виключно український). Внаслідок дії указів українська мова не вживалася у періодиці, науці, в навчальних закладах, усному офіційному спілкуванні, обмежуючися родинним вжитком, переважно сільського населення. Основним джерелом її розвитку ставала художня література, фольклор. Приватне вживання української мови звичайно розцінювалось як ознака нижчої культури або свідомо опозиція російській мові. Революція 1905 р. хоч і не спричинилася до скасування протиукраїнських циркулярів російського царату, проте спонукала владу піти на певні поступки в національно-мовній сфері. З'являється українська преса, збільшується кількість літературно-художніх альманахів, легалізується україномовна наука (переважно гуманітарного профілю). В Україні поширилися організації "Просвіти", що, крім іншого, стали осередками розвитку суспільних функцій української мови; з'являється український переклад Євангелія (1906–1911). Українське питання привертає дедалі більшу увагу. У 1907–1909, 1912–1913 рр. в Україні відбуваються жваві дискусії про напрями розвитку української мови, з'являються тенденції до її урбанізації. Це підривало культивоване великодержавними, шовіністськими колами ставлення до неї як до наріччя російської мови. Проте піднесення української мови після 1905 р. було наслідком не кардинальної зміни національно-мовної політики офіційного Петербурга, а її нетривкої лібералізації, про що свідчить з'ява нових заборон і переслідувань національного руху в Україні, особливо під час 1-ї світової війни. У цілому ж царська політика мала незмінний характер: в Україні не було українських шкіл, українська мова не допускалася до офіційно-ділових сфер, масово насаджувалася думка про її нібито нерозвиненість, чим обґрунтовувалося відсторонення її від офіційної, наукової і освітньої, економічної, військової, релігійної сфер життя. Україномовна інтелігенція становила лише вузький прошарок суспільства, великі міста й промислові центри дедалі більше ставали російськомовними, наука, освіта, церква використовували виключно російську мову.

Інакше складалася політика щодо української мови у кін. ХІХ – на поч. ХХ ст. на західноукраїнських землях. Австрійська конституція формально відкривала широкі можливості використання та розвитку української мови в Галичині й на Буковині: вона визнавала і гарантувала рівноправність усіх мов народів держави в царині освіти,

державному та громадському життю. Як наслідок на півавстрійських землях великого поширення набули українські школи, а також преса, в т. ч. дитяча, у церковному житті використовується церковнослов'янська мова української редакції. Щоправда, на перешкоді здійснення зазначених конституційних положень стояло пропольське місцеве законодавство. У Галичині українська мова визнавалася як друга крайова мова, яка могла використовуватися у діловодстві та суді, у виступах українських послів у сеймі. Фактично ж ці права не реалізовувалися уже на рівні повітів. У нижчих ланках самоврядування відповідно до прав громад визначати мову офіційного спілкування та школи переважало використання української мови. 97% українських дітей у Галичині відвідувало українські початкові школи. Мову вищої та середньої освіти визначав сейм, який надавав перевагу польській мові, внаслідок чого на 16 українських середніх навчальних закладів (з них 10 були приватними) припадало 50 державних польських. У Львівському університеті навчання здійснювалося, за винятком кількох кафедр, польською мовою.

Гіршою була ситуація на Буковині, де насаджувалися німецька, а згодом румунська мови, менше діяло українських шкіл та виходило української періодики.

На Закарпатті, яке теж входило до складу Австро-Угорської імперії, українська мова не мала конституційного захисту перед тиском державної угорської мови. Розвиток рідної мови відбувався на рівні діалектів. На поч. ХХ ст. тут посилювався москвофільський рух. Цей стан, незважаючи на помітну національну просвітно-культурницьку діяльність і політичну та економічну боротьбу, зберігся у Західній Україні і в період між двома світовими війнами, коли її землі були поділені між Польщею, Чехо-Словаччиною та Румунією. Версальський (1919) і Ризький (1921) договори, конституції Польщі 1921 р. та 1935 р. передбачали демократичні засади розв'язання мовних питань. Польща гарантувала мовний розвиток національних меншин, право використання рідної мови у торгівлі, суді, релігійних справах, пресі, у шкільній справі, роботі громадських організацій тощо. За спеціальними законами, прийнятими 1924 р., польська мова проголошувалася єдиною державною мовою. У 5 воєводствах (Львівському, Станіславському, Тернопільському, Волинському та Поліському) українській мові законодавчо надавалися певні права: можливість її вживання населенням у звертанні до воєводств і повітових органів та судів при

складанні нотаріальних заяв, зобов'язань, заповненні поштових пересилань, що не виходили за межі зазначених воєводств. Місцевим органам врядування дозволялося самим визначати режим паралельного використання поряд з польською українською мови в діловому спілкуванні; державні ж організації, підзвітні центральним органам, у т. ч. суд, мали вживати лише польську мову. Відкриття українських шкіл було можливе за наявності 20% (а з 1932 р. – 25%) українського населення у місцевості і відповідно до оформлених заяв визначеної кількості батьків. Численні перепони у розвитку освіти українською мовою, відсутність, крім Львівської греко-католицької богословської академії, українських вищих навчальних закладів, зумовили падіння престижу української мови, зменшення чисельності українських шкіл: тільки за 1922–1926 рр. у Галичині їх залишилося 1339 (із 2450), на Волині, Поліссі й Холмщині з 442 шкіл було закрито 440. Поступове загострення національного питання, періоди репресій щодо українців і українських організацій (особливо 1919, 1930 і 1938), а також активізація діяльності Української військової організації (засн. 1920), а згодом (з 1929) Організації українських націоналістів (ОУН) зумовили згортання польською владою національно-культурних програм, фактичну відмову від конституційних гарантій щодо розвитку української мови. З обмеженням ці гарантії дотримувалися в Галичині і на частині Волині. З метою придушення національно-визвольної боротьби на Поліссі, Холмщині, Підляшші в 30-і рр. було заборонено всі українські видання, товариства, вживання української мови у прилюдних виступах, ввезення української преси з інших воєводств.

На Буковині та в українській Бессарабії, що були загарбані Румунією, за Сен-Жерменським договором (1919), а також румунськими конституціями 1923 р. та 1938 р., визнавалася рівність громадян незалежно від їхньої мови. Але, на відміну від польського законодавства, румунське не передбачало на українських землях будь-якого офіційного використання української мови. Зате всіляко поширювався антинауковий офіційний погляд на буковинців, напр., як на “українізованих румунів”, він був покладений навіть в основу закону від 24 липня 1924 р. про обов'язковість для румунів, “що втратили рідну мову”, відвідувати лише школи з румунською мовою навчання. Усе це призвело фактично до занепаду українських шкіл. Українська мова залишалася у вжитку переважно в селах, у побутовому спілкуванні частини міського населення, в національних товариствах, в одному театрі і православній церкві.

Ухвала Закарпатських всенародних зборів у травні 1919 р. про приєднання до Чехо-Словаччини значною мірою зумовила проукраїнську спрямованість чесько-словацького законодавства. За Сен-Жерменським договором, а також конституцією 1920 р., Закарпаттю (Прикарпатській Русі) гарантувалися автономія, виключне право парламенту Прикарпатської Русі “полагоджувати питання мови”. Хоча автономію було надано фактично тільки 1937 р. і за конституцією державною мовою Чехо-Словаччини визначено чеську, політика щодо української мови була лояльною. Це сприяло істотній зміні її статусу на Закарпатті порівняно з попереднім австро-угорським періодом. Боротьба між українською і москвофільською суспільно-політичними течіями негативно позначилася на нормалізації мови, зумовила тенденцію до чехізації Закарпаття, поступовий відхід празької адміністрації у мовному законодавстві від проукраїнської політики. Це відбилося і в зменшенні питомої ваги “русинських” шкіл: у 1920 р. на 321 “русинську” початкову школу припадало 22 чеські, у 1931 р. це співвідношення становило відповідно 425 та 158.

Зміни в Росії, починаючи з Лютневої революції 1917 р., помітно позначилися на політиці щодо української мови. Українська Центральна Рада, що виникла у березні 1917 р., потім (з квітня 1918 р.) Гетьманат і, нарешті (з грудня 1918 р.), Директорія докорінно змінили статус української мови: вона стала офіційною у сфері законодавства, судочинства, військової справи тощо. Мовна політика цього часу не мала законодавчого закріплення і базувалася переважно на розпорядженнях центральної адміністрації. З квітня 1917 р. Тимчасовий уряд Росії дозволив початкові школи з українською мовою навчання; пізніше було прийнято закон про створення державних українських гімназій. Восени 1917 р. з 800 гімназій 80 було з українською мовою навчання; створюються україномовні вищі навчальні заклади, організовано Педагогічну академію, Академію мистецтв, Національний театр, Академію наук, Національну бібліотеку. Швидко збільшувалася кількість україномовних періодичних видань, у 1918 р. їх налічувалося 212. Широкого розмаху набуло видання українських книг, шкільних підручників.

Після зруйнування більшовиками УНР і встановлення радянської влади в Україні в мовній політиці спостерігається протиборство двох тенденцій – проукраїнської і проросійської, що значною мірою зумовлювалося відсутністю будь-якого мовного законодавства в СРСР, домінуючою роллю комуністичних ідеологічних постулатів та

рішень керівних органів. Мовна політика базувалася на конституційних положеннях, що формально проголошували рівноправність і вільний розвиток усіх умов, пізніше великої ваги набуло положення про виняткове значення російської мови як мови міжнародного спілкування народів СРСР. На перших етапах радянського періоду спостерігалось продовження попередньої виразної тенденції до перетворення української мови на основний засіб комунікації у республіці. Ця лінія почала реалізовуватися 1925–1932 рр., коли вийшла серія декретів та постанов про українізацію. Документи, об'єднані 1926 р. у вигляді зб. “Українізація радянських установ”, передбачали і досить докладно регламентували перехід на українську мову всіх державних установ і відповідно – обов'язковість знання української мови службовцями, що підтверджував спеціальний іспит з української мови і культури; українська мова складалася при вступі до вищих навчальних закладів. За роки українізації докорінно змінилися пропорції навчальних закладів з українською мовою навчання, української преси і книги. Частка україномовних наукових видань становила 50%, підручників – 79,4%. Швидкими темпами відбувалася українізація у сферах культури: театрі, кінематографі, 1924 р. почало звучати українське радіо. Політика українізації була суперечливою: вона передбачала примусовий підхід до службовців і диференційний – до робітників українських і неукраїнських національностей, а тому нерідко викликала психологічну протидію. У ній виявлялися ознаки формалізму, парадності, що обмежувало участь широких кіл інтелігенції у запровадженні української мови і не спонукало вести цю роботу з належною глибиною. Протидія політиці українізації з боку антиукраїнськи налаштованих офіційних кіл, окремих груп населення поступово набувала ідеологічного обґрунтування – як боротьба з буржуазним націоналізмом. Розгорталося інспіроване Москвою переслідування найпомітніших провідників українізації, застережливе ставлення до повсюдного використання української мови. З 1933 р. почався період неоголошеної боротьби з політикою українізації під гаслом боротьби з “місцевим націоналізмом”. Українізація з живої справи стає ідеологічним гаслом, що прикривало політику перетворення України на російську провінцію. Голодомор 1933 р., масові репресії серед української інтелігенції стали своєрідним рубежем у зміні мовної політики у бік т. зв. деукраїнізації, тотального зросійщення, зокрема в освітній сфері. Викладання російської мови у національних школах, наприклад, було

запроваджено вже з 2 класу як обов'язковий предмет. Дальше звуження сфер застосування української мови відбувалося у роки 2-ї світової війни і повоєнний час. Порівняно з довоєнним періодом в Україні незмірно зросла кількість російських шкіл, продовжувалася тенденція до зменшення української періодики, книговидавання. “Теоретичне” обґрунтування т. зв. злиття націй, а також виняткової ролі російської мови стало підґрунтям витіснення української мови навіть як предмета навчання з галузі освіти, звуження (незважаючи на розбудований термінологічний апарат) її функцій у науці, виробництві, суспільно-політичній сфері. Як наслідок – серед частини українців з'явилася тенденція вважати російську мову за рідну. Для тих же, що вважали рідною українську мову, ставала характерною тенденція втрати навичок її використання у виробничій і суспільно-політичній діяльності, у сфері споживання, культури та обслуговування. Під тиском цих штучно породжених обставин українська мова дедалі менше використовувалася навіть на побутовому рівні, зокрема у спілкуванні між членами родини, в колі друзів тощо.

28 жовтня 1989 р. було прийнято перший в історії України Закон УРСР “Про мови в Українській РСР”, яким українській мові надано статус державної. Основні напрями мовної політики незалежної України відображені також в її новій Конституції, прийнятій 1996 р. (зокрема в ст. 10, де утверджено статус української мови як державної мови України й гарантується вільний розвиток мов національних меншин), у “Декларації прав національностей України” від 1.XI.1991, в Законах України “Про національні меншини в Україні” (1992), “Про освіту” (1991, в ред. від 23.III.1996) та ін. 1997 р. створено Раду з мовної політики при Президентові України, а в складі Державного комітету України у справах національностей та міграцій – департамент зі здійснення мовної політики. Усе це дало позитивний поштовх для ліквідації тенденцій звуження функцій української мови і формування умов для її розвитку як основного засобу комунікації у країні.

(В. Брицин, “Українська мова” (2000), с. 328–332)

“Мовознавство” – неперіодичне видання Інституту мовознавства ВУАН/АН УРСР. Виходило у Києві в 1934–1963 рр. під назвами “Мовознавство” (№ 1–13–14, 1934–1938), “Мовознавство. Наукові записки” (№ 15–16, 1940), “Наукові записки” (т. 1–2, 3, 1941–1946), “Мовознавство. Наукові записки” (т. 4, 5–18, 1947–1963). 3

мовознавчими статтями вситупали О. Синявський, М. Калинович, І. Кириченко, Л. Булаховський, О. Ізюмов, М. Жовтобрюх, М. Грунський, Ф. Жилко та ін. У журналі друкувалися статті з питань фонетики, граматики, лексики (зокрема термінології) і стилістики української і деяких іноземних мов, проблем загального мовознавства, перекладознавства, рецензії і мовознавча хроніка.

(Б. Ажнюк, "Українська мова" (2004), с. 365)

"Мовознавство" – науково-теоретичний журнал Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України. Видається з 1967 р. у Києві 6 разів на рік. Його попередником було видання "Мовознавство", започатковане 1934 р. У журналі розглядаються зміст і основні напрями сучасного мовознавства, конкретні питання розвитку граматики і мовної стилістики, історії мови, теорії і методології, проблеми структури і функціонування української та інших слов'янських мов у суспільстві, мовної культури та виховання. "Мовознавство" публікує пам'ятки, праці мовознавців, імена яких були незаслужено забуті або вилучені з наукового життя у часи тоталітаризму. Після надання українській мові статусу державної журнал регулярно здійснює всебічний аналіз мовної ситуації у різних регіонах України. Рецензуються або анотуються найістотніші з наукового погляду нові вітчизняні та зарубіжні лінгвістичні видання.

(В. Чумак, "Українська мова" (2004), с. 365)

Могила Петро Симеонович (21(30).XII.1574, Молдова, за іншими відомостями – 31.XII.1596 (10.I.1597) – 31.XII.1646 (10.I.1647), Київ) – український церковний і освітній діяч. Син господаря (правителя) Валахії, згодом Молдови. Закінчив Львівську братську школу, навчався в європейських університетах, з 1628 р. – архімандрит Києво-Печерської лаври, з 1633 р. – митрополит Київський, Галицький і всієї України. У своїй просвітницькій роботі П. Могила обстоював т. зв. латинський напрямок, що виростав з традицій Ренесансу й гуманізму. Виступав за переорієнтацію освіти з візантійсько-грецької словесності на латинь як мову загальноєвропейської культури. За настановами П. Могили старозавітні теми й тексти викладалися церковнослов'янською мовою; проповіді, повчання, вірші й панегірики – українською; наукові праці – слов'янськими (церковнослов'янською, українською, польською).

Ці принципи мовної політики П. Могила реалізував як у видавничій діяльності (під його керівництвом у Києво-Печерській друкарні вперше здійснено ряд латиномовних і слов'яномовних видань), так і в організації слов'яно-греко-латинських шкіл, Київської колегії (1632; її паралельно називали ще Києво-Могилянською). Книги П. Могили – “Євангеліє Учительное” (1616), “Анфологіон” (1636), “Євфологіон” (1646) та ін. – використовувалися як підручники в духовних школах до поч. ХІХ ст. Автор численних полемічних творів і проповідей. 1996 р. П. Могила причислений до лику святих православної церкви.

(О. Білодід, “Українська мова” (2000), с. 336)

Могильницький Іван (1777 – 24.VI.1831, м. Перемишль, тепер Польща) – український культурно-освітній і церковний діяч. Закінчив теологічний факультет Віденського університету. Був священиком у с. Дроздовичі (тепер Старосамбірського р-ну Львівської обл.), деканом у Нижанковичах (тепер смт того самого р-ну). З 1816 р. – ректор дяко-вчительського інституту в Перемишлі, заснованого за його ініціативою; з 1817 р. – каноник і (одночасно) інспектор шкіл Перемиської єпархії. Виступав за повернення української мови в народні школи та проти духовних утисків українського народу. Заснував 1815 р. у Перемишлі першу в Галичині просвітню організацію – “Товариство галицьких священиків греко-католицького обряду” для видання українських загальноосвітніх і релігійних книжок (проіснувало до середини 1817 р.). В трактаті “Відомість о руском языці” стверджував самостійність української мови, яка своїм віком, рівнем розвитку та історичним значенням не поступається жодній із слов'янських мов і вже тому не може розглядатися як якась мішанина, що виникла з польської, великоруської та інших слов'янських мов, як це зумисне робили деякі польські та російські вчені. Написав першу в Галичині граматику української мови – “Граматику языка славено-русского” (приблизно 1823), яка разом з повним текстом “Відомості о руском языці” вперше була опублікована лише 1910 р. В 1815–1827 рр. І. Могильницький підготував і видав низку підручників для українських народних шкіл, зокрема “Букварь славено-русского языка”.

(М. Демський, “Українська мова” (2000), с. 336–337)

Мойсієнко Віктор Михайлович (03.IV.1966, с. Мелені Коростенського р-ну Житомирської обл.) – український мовознавець,

доктор філологічних наук з 2006 р., професор кафедри української мови Житомирського державного університету імені Івана Франка. Із 2007 р. – директор Інституту філології та журналістики цього ж університету. У 1990 р. закінчив філологічний факультет (спеціальність “українська мова і література”) Житомирського державного педагогічного інституту імені Івана Франка. Працював на посадах асистента (1990–1993), ст. викладача (1996–1997), заступника декана філологічного факультету (1995–1997), доцента (1997–2003) кафедри української мови. Кандидатську дисертацію “Номінація в поліській народній медицині та лікувальній магії” під керівництвом проф. М. Никончука захистив у січні 1995 р. Докторську дисертацію “Північне наріччя української мови у XVI–XVII ст. Фонетика” захистив у 2006 р. (науковий консультант – проф. В. Німчук). Головний редактор фахового наукового збірника “Волинь – Житомирщина” (опубліковано 22 числа). Автор численних праць з історії української мови та діалектології: “Поліські замовляння” (1995), “Українська діалектологія. Практичний курс” (1996, у співавторстві), “До семантичного навантаження утворень від кореня *mrk-” (1996), “Мелені. Історико-лінгвістичний нарис” (1998, у співавторстві), “Поліська лексика народної медицини та лікувальної магії” (2001, у співавторстві), “Рефлекси давнього ятя в актових книгах Житомирського гродського уряду кінця XVI – початку XVII століть” (2001), “До проблеми виділення “західноруського наріччя” або якою мовою писали на теренах українсько-білоруського пограниччя у XVI – XVII ст.?” (2002), «Про статус “руської мови” в часи ВКЛ та РП» (2005), “Фонетична система українських поліських говорів у XVI – XVII ст.” (2006), “Про південноукраїнський ікавізм та поліські дифтонги” (2007), “Мелені і Меленівці” (2007, у співавторстві) та ін. Підготував до видання такі пам’ятки української мови: “**Гисторія Г. Грав’янки. Лһтописъ краткій**” (2001), “Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року” (2002; у співавторстві), “Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р.” (2004), “Герасим Смотрицький. Ключ царства небесного” (2005; у співавторстві); “Луцька замкова книга (1560–1561)” (2013; у співавторстві).

(В. Денисюк)

Молдован Олександр Михайлович (1.IV.1951, Чернівці) – російський мовознавець, доктор філологічних наук з 1994 р., чл.-кор. РАН з 2003 р. Закінчив 1973 р. Чернівецький університет. З 1976 р. –

в Інституті російської мови РАН (Москва); з 1997 р. – директор і водночас завідувач відділу лінгвістичного джерелознавства та історії російської літературної мови. Досліджує історію східнослов'янських мов, історичну лексикологію і лексикографію, палеографію і текстологію східнослов'янських писемних пам'яток. Автор праць «“Слово о законе и благодати” Илариона» (1984), «“Житие Андрея Юродивого” в славянской письменности» (2000). Брав участь в укладанні “Словаря русского языка XI–XVII вв.”. Видав низку галицьких грамот XIV–XV ст. (в книзі “Лінгвістичне джерелознавство й історія російської мови”, 2000). Головний редактор журналу “Русский язык в научном освещении” (з 2001).

(В. Франчук, “Українська мова” (2004), с. 370)

Моли́товник “Піву́став Ужгоро́дський” (друга пол. XIV ст.). Підручна книга для монастирських щоденних і святкових богослужінь. Містить також низку духовних настанов та приписів, які стосуються монастирського порядку і чернечого життя. В синаксарі подано слов'янські народні назви місяців: *рюинь* (вересень), *листопад* (жовтень), *груден* (листопад), *студен* (грудень), *просінець* (січень), *с҃ченьи* (лютий), *сух* (березень), *бєрезол* (квітень), *травен* (травень), *зол* (червень), *чєрвен* (липень), *сапень* (серпень). На думку О. Колесси, рукопис переписаний на Закарпатті з київського або близького до Києва оригіналу і був прийнятий до вжитку, ймовірно, у Грушівському монастирі. Після ліквідації монастиря (друга пол. XVII ст.) перебував у кількох церквах на кордоні з румунським населенням, про що свідчать румунські записи слов'янськими літерами, зроблені у XVII–XVIII ст. Згадане у приписці до рукопису село Горничеш, можливо, сучасне Горінчове Хустського р-ну, знаходиться у південній частині Закарпаття поблизу кордону з Румунією. В кінці XIX – на початку XX ст. рукопис зберігався в бібліотеці Ужгородського товариства “Просвіта” (подарований Георгієм Шубою). До ЗКМ надійшов 1945 р. У 1971 р. рукопис з музею викрадено. **Мовні особливості:** *ћ* зам. *е* – *юдћи* (арк. 28), *фарисћи* (арк. 173), *елћом* (арк. 70 зв.), *елћ”* (арк. 200); *о* зам. *е* після шиплячих – *оутвєрдившомоу* (арк. 93), *оубившомоу* (арк. 93 зв.), *давшомоу* (там же); *ж* зам. *жд* – *надежю* (арк. 19), *наслажение* (арк. 9), *нарoжєньи*. Слова: *тобћ* (арк. 2, 3 зв.), *к тобћ* (арк. 50), *по тобћ* (арк. 26), *к собћ* (арк. 7 зв.), *поглоумлю с#* (арк. 3). Повноголосся, характерне для Закарпаття – *молони”*; давальний

відмінок іменників однини чоловічого роду з суфіксом **-ови** (*мирови, грґхови*); сполучники **ги, ки, хи** замість **гы, кы, хы**.

(*Я. Запаско, “Українська рукописна книга”, с. 264–265*)

Москаленко Артем Амвросійович (2.XI.1901, с. Григорівка, тепер Запорізького р-ну Запорізької обл. – 23.X.1980, Одеса) – український мовознавець, кандидат філологічних наук з 1940 р. Закінчив 1926 р. Дніпропетровський ІНО. Працював у Дніпропетровську, Полтаві. З 1939 р. – в Одесі: доцент університету та педагогічного інституту, з 1969 р. – в. о. професора університету. Досліджував питання історії української мови, діалектології, історії мовознавства, сучасної української літературної мови, лексикології тощо: “Нарис історії української лексикографії” (1961), “Нарис історії української діалектології” (ч. 1–2, 1961–1962), “Основні етапи розвитку української мови” (1964), “Історія українського правопису (радянський період)” (1968), “Українська лексика першої половини XIX ст.” (1969), “Лексика української літературної мови другої половини XIX – початку XX ст.” (1970), “Українська історична лексикологія” (1972), “Лексика. Лексикологія. Лексикографія: Бібліографічний покажчик” (1973, у співавторстві), “Нормалізація української літературної мови” (1974) та ін.

(*С. Бевзенко, “Українська мова” (2000), с. 352*)

Н

Назалізація – поява носового тембру в деяких звуках. Досягається внаслідок опускання м'якого піднебіння й одночасного виходу голосу через рот і ніс.

(Г. Воронич, “Українська мова” (2000), с. 359)

“Народна етимологія” – назва, яка вживається (на протипагу науковій етимології) щодо фактів хибного розуміння походження або значення мовної одиниці, коли їй на основі випадкової формальної подібності або тотожності з іншою одиницею, знайомішою мовцеві, помилково приписуються і значення чи мотивація, аналогічні цій останній. Ґрунтується на основі дії аналогії. “Народна етимологія” характерна для сприймання незрозумілих слів (іншомовних, застарілих та ін.) і найчастіше трапляється в мові дітей, малоосвічених людей. Виникає між паронімами (паронімічна атракція), омонімами, рідше при полісемії.

“Народна етимологія” виявляється або просто як хибне осмислення слова за зразком іншого (з можливим становленням нового, переносного значення): **чайка** ‘човен у запорожців’ (з тур., але може осмислюватися від **чайка** ‘птах’), **клинок** ‘лезо шаблі, кинджала’ (з голл., але часто розуміється як пов’язане з **клинок** – зменш. від **клин**), або, разом з тим, як його структурне переоформлення: просторічні форми **мазелін** (зам. **вазелін** під впливом **мазати**), **простирядно** (зам. **простирадло**), застар. **винополька** ‘монополька, шинок’, ‘**страшний** (зам. **страсний**) тиждень’, **некрут** (зам. **рекрут**). Ряд подібних слів і значень уже не сприймаються як ненормативні: **високосний рік** (з грец., асоційоване з **високий**), **крилас** (зам. **клірос** під впливом **крило**, оскільки це підвищення по обидва боки перед вівтарем), **звіробій** (зам. **діробій**: на листках цієї рослини є невеликі плями, що здаються дірочками), **кашлюк** ‘коклюш’ (пор. **кашель**), **рукомесло** ‘ремесло’ (пор. **рука**); **талан** ‘успіх, щастя, доля’ (з тюрк., розвинуло значення ‘обдарованість, хист’ під впливом **талант**).

На основі “народної етимології” нерідко ґрунтуються різноманітні звичаї, прикмети, забобони. Так, на **Маковія** (у день св. мучеників Маккавеїв) заведено їсти коржі з **маком**; навесні, коли прилітають з вирію журавлі, не слід казати про них **журавлі**, а тільки

веселики, бо інакше будеш **журитися** весь рік; для того, щоб дітей потім **любили**, кохали, їх змалку купають у воді з **любистком**; “Хто в **маї** вінчається, буде вік **маяться**” (прислів’я). Міркування про походження тих чи інших топонімів можуть породжувати цілі легенди. Так, назва с. **Сорочинці** виводиться в одному переказі від того, що його заснували **сорок ченців**; назва вершини Донецького кряжа **Савур(Саур)-Могили** (з тюрк.) – від імені козака **Сави**; назва м. **Чита** – від того, що українські переселенці, шукаючи виділену їм землю, питали “**Чи та ж це земля, чи не та?**”, а урядовець, який не розумів української мови, нібито відповідав їм: “**Чи та, чи та!**”.

Явище, що повністю відповідає “народній етимології” у лексико-фразеологічному складі, існує також на рівні морфем і взагалі частин слова та граматичних категорій. Напр., **сел-ищ-е** в сучасному значенні (**селище міського типу** і под., тобто велике село) розвинулося від **сел-ищ-е** ‘поселення; село’ (безвідносно до розміру) на основі того, що суфікс зі значенням місця в цьому слові був асоційований з тотожним за формою суфіксом із збільшувальним значенням; **бузувір** (з тюрк.) відоме і в формі **безувір** (той, хто без віри); іменник **оковита** (від лат. aqua vitae ‘вода життя’) часто сприймається на основі формальних ознак як прикметник ж. р. “Народна етимологія” може використовуватися як стилістичний засіб, переважно як деталь мовного портрета малоосвічених людей (напр., ототожнення слів **крез** і **кремезний** в устах героя комедії І. Карпенка-Карого), зокрема як **малапропізм** (від імені героїні комедії Р.-Б. Шерідана місіс Малапроп) – перекручене вживання одиниць літературно-книжної мови з претензією на культурність, інтелігентність. Якщо в мові персонажа це “народна етимологія”, то сам автор використовує такий прийом як гру слів. Явище “народної етимології” в українській мові досліджували К. Ганкевич, Р. Смаль-Стоцький, А. Критенко, Й. Дзендзелівський, В. Сабадош та ін.

(О. Тараненко, “Українська мова” (2000), с. 371)

Недільський Софрон (10.I.1857, м. н. невід. – 8.VIII.1917, м. Коломия, тепер Івано-Франківської обл.) – український лексикограф і педагог, член НТШ. Був викладачем українських гімназій міст Золочева, Станіслава (тепер Івано-Франківськ) та Коломиї і першим директором Коломийської української гімназії впродовж 1894–1917 рр. Співорганізатор культурно-освітнього товариства “Руська бесіда” в Коломиї. Після смерті Є. Желехівського С. Недільський завершив за його матеріалами (з деякими

доповненнями) 2-й том “Малоруско-німецького словаря”, повністю впорядкував обидва томи та видав 1886 р. у Львові. Історичне значення цього словника, крім впровадження нової української літературної мови в Галичині та витіснення з ужитку язичія, полягає у застосуванні нової української правописної системи (т. зв. желяхівки) з фонетичним принципом, який став визначальним для наступної української писемної традиції.

(О. Демська-Кульчицька, “Українська мова” (2004), с. 405)

Неповноголосся – наявність в українській та інших східнослов'янських мовах сполучень **-ра-, -ла-, -ре-, -ле-** на місці праслов'янських дифтонгічних сполучень **or, ol, er, el** між приголосними (на місці **tort, tolt, tert, telt**). Слова з не повноголоссям увійшли в східнослов'янські мови, як правило, зі старослов'янської мови (старослов'янські *благо, врагъ, глава, злато, прах*), зрідка – з чеської (напр., *влада, владар, власний* – чес. *vlada, vladař, vlastni*). У староукраїнській літературній мові слів з неповноголоссям було набагато більше, причому те саме слово часто вживалося в обох варіантах (з повноголоссям і з неповноголоссям). З часом переміг один з варіантів (переважно з повноголоссям). Іноді зберігалися обидва варіанти, розмежувавшись за лексичним значенням (напр., *голова* і *глава*) або маючи різне стилістичне навантаження (напр., *ворожий* і *вразий*).

(В. Скляренко, “Українська мова” (2000), с. 378)

Непокупний Анатолій Павлович (18.ІІІ.1932, м. Полтава – 25.Х.2006, м. Київ) – український мовознавець, поет, перекладач; доктор філологічних наук з 1976 р., чл.-кор. НАН України з 1988 р., професор з 1991 р. Закінчив 1955 р. Київський університет. З 1961 р. працював в Інституті мовознавства НАН України (з 1982 р. – зав. відділу романських, германських та балтійських мов). Автор монографій “Ареальні аспекти балто-слов'янських мовних відносин” (1964), “Балто-північнослов'янські мовні зв'язки” (1976, обидві рос. мовою), “Балтійські родичі слов'ян” (1979, лит. переклад “*Baltai slavų giminačiai*”, 1983), монографічного есе “Балтійські зорі Тараса. Литва в житті і творчості Т. Г. Шевченка” (1989), розділів у монографіях “Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв'язках” (1981), “Спільна лексика германських і балто-слов'янських мов” (1989, рос. мовою), “Міжетнічні зв'язки в українській антропонімії XVII ст. (“Реєстри всього Війська Запорозького 1649 р. і мовно-територіальні

контакти”” (1989), розвідок про мову Г. Сковороди, І. Котляревського і Т. Шевченка. Співавтор “Словника гідронімів України” (1979), теоретичних коментарів у виданні пам’ятки “Реєстр Війська Запорозького 1649 року” (1995). Автор збірки поезій “Золото вікон” (1989), перекладав з литовської і латиської літератур, один з перекладачів “Антології литовської поезії” (1985).

(Л. Масенко, “Українська мова” (2000), с. 378–379)

Нечуй-Левицький Іван Семенович (13(25).XI.1838 р., м. Стеблів, тепер смт Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл. – 2.IV.1918 р., Київ) – український письменник. Досліджував мовознавчі проблеми. У статтях “Сьогоднішня правописна мова на Україні” (1907) і “Криве дзеркало української мови” (1912) обстоював народну основу української літературної мови (без іншомовних слів тощо), вироблення загальної для неї і усталених лексичних, граматичних та орфографічних норм, орієнтував її розвиток на східноукраїнську мовну практику, хоч і не всі конкретні пропозиції І. Нечуя-Левицького у них обґрунтовані. Автор “Граматики української мови” (ч. 1–2, 1914), призначеної передусім для самоосвіти; в додатках до ч. 2 вміщено окремі матеріали з історії українського народу та його культури.

(М. Жовтобрюх, “Українська мова” (2000), с. 379)

Низький стиль – один із трьох традиційних стилів (“слогів”), що теоретично розроблялися і практично функціонували в Україні в XVII–XVIII ст. Феофан Прокопович визначає його термінами “низький стиль” і “простий стиль”, що на той час вживалися як нейтральні. Певного пейоративного (зниженого) значення вони набули лише в останній чверті XVIII ст. За трьох стилів теорією, низький стиль передбачав емоційно нейтральний, простий виклад, присвячений буденним предметам і темам (сільській праці, повсякденним побутовим, сімейним стосункам, діловим зв’язкам), з використанням звичайних неприкрашувальних слів і мовних засобів. Метафори або зовсім не вживалися, або були нескладними. Цей стиль ґрунтувався переважно на живій народній мові – не тільки на її лексиці та фразеології, а й на особливостях фонетичної і граматичної будови. Книжно-традиційні засоби, як і в новій українській літературній мові, були стилістично маркованими і призначалися для урочисто-піднесеного або зниженого сатирично-гумористичного зображення. Низький стиль писалися численні сатирично-

гумористичні вірші, вірші-травестії, вірші-орації, віршові оповідання, інтермедії, діалоги. Більшість їх безіменна, відомі лише окремі автори (Якуб Гаватович, Петро Попович-Гученський, Іван Некрашевич). Низькими щодо стилю вважалися також численні приватні листи. У творах названих жанрів загалом наявна тенденція до унормування мови, хоча й можливі певні елементи мов. натуралізму. В кінці XVIII ст. низький стиль перейшов у бурлескно-травестійну манеру викладу в українській літературній мові, що формувалася на народній основі.

(В. Передрієнко, “Українська мова” (2000), с. 379–380)

Німчинов Кость (Костянтин) Тихонович (10(22).XII.1898, с. Андріївка, тепер смт Балаклійського р-ну Харківської обл. – після 1937) – український мовознавець, професор. Працював у Харківському університеті. Праці з історії української мови: огляд “Український язик у минулому й тепер. Підручна книга до усвідомлення фактів українського язика” (1925, 1926), де українська мова виводиться безпосередньо з праслов’янської (V–VI ст.); статті “До проблеми про диспалаталізацію приголосних перед е в українській мові” (1926), “До етимології та правопису українського прислівника **ледви/ї**” (1927); підручник з сучасної української мови “Грамматика української мови, ч. 2. Синтаксис” (1934). Співавтор “Практичного російсько-українського словника” (1926), “Загального курсу української мови” (1929) та “Підвищеного курсу української мови” (1929, 1931). Опублікував брошуру “Проти націоналістичного шкідництва в синтаксисі української літературної мови” (1934). Незаконно репресований 1937 р., дальша доля невідома.

(О. Тараненко, “Українська мова” (2000), с. 380)

Німчук Василь Васильович (6.VII.1933, с. Довге, тепер Іршавського р-ну Закарпатської обл.) – український мовознавець, доктор філологічних наук з 1981 р., професор з 1991 р., чл.-кор. НАН України з 1990 р. Закінчив 1955 р. Ужгородський університет. З 1958 р. – в Інституті мовознавства, з 1991 р. – в Інституті української мови НАН України (з травня 1998 р. – директор). Досліджує давньоруську та старослов’янську мови, історію, діалекти та ономастику української мови, історію української літературної мови, історію української лінгвістики, українського глотогенезу, проблеми української мови як конфесійної, українсько-південнослов’янські паралелі тощо. Автор монографій “Староукраїнська лексикографія в її

зв'язках з російською та білоруською” (1980), “Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст.” (1985), “Давньоруська спадщина в лексиці української мови” (1992). Один з авторів праць: “Словник гідронімів України” (1979), “Історія української мови. Морфологія” (1978), “Історія української мови. Синтаксис” (1983), “Історія української мови. Лексика і фразеологія” (1983), “Жанри і стилі в історії української мови” (1989) та ін. Відповідальний редактор “Історії української мови. Морфології” (1978), “Історії української мови. Фонетики” (1979). Підготував до видання і дослідив низку пам'яток української мови, зокрема “Лексис...” (1964) і “Граматику словенську” (1980) Лаврентія Зизанія, “Лексикон словенороський” Памва Беринди (1961), “Синоніму славенороскую” (1964), “Лексикон латинський” Єпіфанія Славинецького та “Лексикон словено-латинський” Єпіфанія Славинецького й Арсенія Корецького-Сатановського (обидві – 1973), “Граматику...” Мелетія Смотрицького (1979) та ін. Дослідив і опублікував “Київські глаголичні листки” (1983). Підготував до видання давньоруський текст “Слова о плъку Игоревѣ, Игоря сина Святъслав# внука Ольгова” і примітки до нього (1977), факсимільне видання “Київських глаголичних листків”. В. Німчукові належать дослідження мови творів В. Довговича, О. Духновича, мовознавчої спадщини О. Павловського, А Кримського, П. Білецького-Носенка (опублікував 1966 р. його рукописний “Словник української мови”). Член редколегії і один з авторів енциклопедії “Українська мова” (2000, 2004). Премія АН УРСР ім. І.Я. Франка (1985), медаль П.Й. Шафарика (1995).

(І. Ченіга, “Українська мова” (2000), с. 380–381)

Нова українська літературна мова – сучасна українська літературна мова, що почала формуватись у кін. XVIII – 1-й пол. XIX ст., коли літературна писемна практика звернулася до живого народнорозмовного джерела. Процес формування української літературної мови на народній основі започатковано творчістю І. Котляревського – його бурлескно-травестійною поемою “Енеїда” (1799), п'єсами “Наталка Полтавка” (1818, пост. 1819) та “Москаль-чарівник” (1818, пост. 1819, опубл. 1841), продовжено групою поетів-романтиків (Л. Боровиковський, А. Метлинський, О. Афанасьєв-Чужбинський, В. Забіла, М. Петренко та ін.), П. Гулаком-Артемовським, Є. Гребінкою, Г. Квіткою-Основ'яненком. І. Котляревський та його наступники орієнтувалися на середньонаддніпрянські говори і близькі до них слобожанські говірки

як основу української літературної мови. На перші десятиліття XIX ст. припадають і перші спроби граматичного і лексикографічного опрацювання української мови. В 1818 р. видано “Граматику малоросійського нарѣчя” О.П. Павловського – перший короткий опис фонетичних і морфологічних особливостей української мови у порівнянні з російською. До граматики було додано невеликий словник української мови. Характер мовної бази й особливості стильового розвитку нової української літературної мови нової доби визначили складні умови, в яких відбувалося формування й утвердження української національної літератури на території підросійської України в кін. XVIII – 1-й пол. XIX ст. Внаслідок здійснюваної царським урядом мовно-культурної асимілятивної політики староукраїнська писемна мова протягом XVIII ст. була витіснена російською з усіх сфер суспільного життя. Запровадження російськомовної освіти спричинило денационалізацію освічених верств українського суспільства. В цих умовах повноцінними формами реалізації української мови лишилися тільки усні форми її побутування – живе мовлення народу й усна народна творчість, які й стали базовими для формування нової української літературної мови. Це викликало певну стильову обмеженість української літературної мови 1-ї пол. XIX ст., переважну орієнтацію її на просторіччя, на стилістично знижені мовні шари, що набуло в літературній діяльності епігонів І. Котляревського ознак вульгаризації мови.

В 1-й пол. XIX ст. нова українська літературна мова функціонувала в умовах українсько-російського білінгвізму. Українські письменники тих часів писали твори і українською, і російською мовою. В літературній діяльності декого з них, зокрема у П. Гулака-Артемівського, спостерігається функціональний розподіл у художньому використанні двох мов – українська мова вживається у текстах з виразною настановою на стилістичну зниженість, “простонародність” вислову, російська мова – у творах високих поетичних жанрів.

Стильову обмеженість нової української літературної мови початкового періоду намагалися подолати українські поети-романтики, вводячи в поетичні твори засоби образності й символіку національного фольклору, а часом некритично переносючи в свою мовотворчість ряд мовностильових засобів і поетичних штамів тогочасної російської поезії.

Особливу роль у становленні нової української літературної мови відіграла творчість Т. Шевченка, який розширив її стильові межі,

органічно поєднавши елементи народнорозмовної мови з мовностильовими засобами українського фольклору й книжноцерковнослов'янськими лексичними елементами урочистого високого стилю, пов'язаними з біблійною тематикою. У поетичній творчості Т. Шевченка були вироблені й закріплені загальнолітературні норми національної мови.

Дальший розвиток нової української літературної мови відбувався у 2-й пол. XIX – на поч. XX ст. у творчості П. Куліша, Марка Вовчка, І. Нечуя-Левицького, С. Руданського, М. Старицького, Панаса Мирного, М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого, І. Франка, Лесі Українки, П. Грабовського, М. Коцюбинського, Б. Грінченка, В. Самійленка, В. Стефаніка, О. Кобилянської, Г. Хоткевича, С. Васильченка та ін. Розвиток української літературної мови в Західній Україні мав певні особливості, спричинені суспільно-політичними умовами розз'єднання українських земель. Орієнтація на мовну практику наддніпрянських письменників характеризувала діяльність “Руської трійці” – М. Шашкевича, Я. Головацького, І. Вагилевича, які 1837 р. надрукували в Будапешті альманах “Русалка Дністровая” – перший у Західній Україні збірник оригінальних і перекладних творів, укладений на основі живої народної мови. З активізацією громадсько-політичного життя у Галичині в середовищі інтелігенції з'являються різні погляди на шляхи розвитку української літературної мови. Багато шкоди природному процесові становлення літературної мови на західноукраїнських землях завдала діяльність “москвофілів”. Посилаючись на російську літературну мову, процеси формування якої у 1-й пол. XIX ст. були позначені сильним впливом церковнослов'янської книжної традиції, “москвофіли” виробили для літературного вжитку на базі книжної староукраїнської мови строкате штучне язичіє, протиставивши його українській літературній мові, сформованій на народній основі. Деякі культурно-просвітні кола обстоювали ідею створення окремого західноукраїнського варіанта літературної мови.

Оборонцем єдиної загальнонаціональної літературної мови виступив у Західній Україні І. Франко, який закликав галицьку інтелігенцію орієнтуватися на мовну практику Т. Шевченка, Лесі Українки, М. Коцюбинського. У творчості І. Франка, М. Драгоманова та інших діячів поряд з художнім стилем формувалися публіцистичний стиль і науковий стиль української мови. У виробленні наукового стилю значна роль належала Науковому

товариству ім. Шевченка, у виданнях якого усталювалася українська наукова термінологія з різних галузей знань.

Хоча нова українська літературна мова формувалася значною мірою на основі південно-східних говорів, що особливо помітно у творчості І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, І. Карпенка-Карого та ін., вона засвоїла чимало елементів північних і південно-західних говорів. Впливом південно-західних говорів позначена, зокрема, творчість І. Франка, В. Стефаника, Марка Черемшини, О. Кобилянської, М. Коцюбинського та ін., північного наріччя – Л. Глібова, Лесі Українки. Таким чином, у творчості українських письменників відбувалася інтеграція усіх українських діалектів і регіональних варіантів у єдину національну літературну мову.

Нова українська літературна мова розвивалася в умовах національного гноблення з боку Російської та Австро-Угорської імперій, постійних утисків і заборон українського друкованого слова. У зв'язку з цим розвиток української літературної мови протягом ХІХ ст. відбувався переважно в межах одного стилю – художнього. Формування наукового і публіцистичного стилів почалося лише в 2-й пол. ХІХ ст., проте на території Наддніпрянської України цей процес був припинений Емським актом 1876 р. З 1876 р. до 1906 р. стильова розбудова української мови здійснювалася тільки в західному регіоні. В інших регіонах України вона була відновлена у 1906–1914 рр. В цей час закладені основи публіцистичного, наукового, ділового стилів української мови, почалося творення спеціальної української термінології, розгорнулося лексикографічне опрацювання української мови, зокрема вийшов друком “Словарь української мови” за ред. Б. Грінченка (т. 1–4, 1907–1909). Інтенсивні процеси в розвитку української літературної мови відбувалися у 20-х рр. ХХ ст. Розширення сфери вживання української мови, переведення на українську мову законодавства, адміністративно-державного урядування, середньої і вищої освіти, преси, науки і культури зумовили швидкий розвиток і вдосконалення тих стилів української літературної мови, які не змогли сформуватися до 1917 р. У цей час у літературній мові завершилося становлення усіх функціональних стилів, властивих високорозвиненим літературним мовам, зокрема наукового, публіцистичного, офіційно-ділового тощо. Активно розвивалася лексикографія. Було укладено академічний “Російсько-український словник” за ред. А. Кримського і С. Єфремова, що відзначався багатством української лексики (в 1924–1928 рр. вийшло 3 томи – до літери “П” включно; після процесу над СВУ цю працю

заборонено). У 20-і рр. було укладено багато термінологічних словників з різних галузей знань, сформувалася наукова, технічна, суспільно-політична термінологія.

Після об'єднання Східної і Західної України в одній державі єдині норми української літературної мови поширилися на всій етнічній українській території. В наступні роки продовжувалася велика робота щодо фонетичної, орфографічної, орфоепічної, граматичної і лексичної нормалізації української літературної мови. Видано перекладні словники, зокрема “Українсько-російський словник” у 6 томах (К., 1953–1963) та “Російсько-український словник” у 3 томах (К., 1968). Лексика сучасної української літературної мови найповніше представлена в тлумачному “Словнику української мови” в 11 томах (К., 1970–1980).

Центром наукового дослідження української мови є Інститут української мови НАН України (до 1991 р. цим займався Інститут мовознавства імені О.О. Потебні АН УРСР). Питання української мови розробляють також на відповідних кафедрах університетів та педагогічних ВНЗ, в Інституті українознавства імені І. Крип'якевича НАН України (Львів).

У розвитку української мови в радянський період був ряд негативних факторів, що викликано змінами в національній політиці на поч. 30-х рр., коли утвердився репресивний тоталітарний режим і мовну політику українізації заступила політика русифікації. Починаючи з 30-х рр. запроваджується негласна мовна практика, позначена втручанням у внутрішні процеси розвитку української літературної мови, спрямована на максимальне наближення української мови до російської. Згідно з цією настановою було внесено значні зміни в український правопис, виданий 1946 р., беззастережно засуджено термінологічну діяльність учених 20-х рр., натомість уведено невиправдано широку практику калькування української термінології з російської. Мова преси та інших засобів масової інформації була ідеологізована й уніфікована, що призвело до її лексичного збіднення, масового поширення у публіцистичній мові ідеологічних штампів. Відбулося скорочення соціальної бази української мови. Кількісне зростання міського населення у центральних і східних областях України супроводжувалося поширенням російської мови як основного засобу спілкування у цих регіонах.

(Л. Масенко, “Українська мова” (2000), с. 381–383)

Новий Һ – у давньоукраїнській мові дифтонгічний подовжений звук [ě], що в XII ст. після занепаду [ь] розвинувся з етимологічного довгого [ē] в нових закритих складах (*шҺсть, пҺчь*). На письмі позначався літерою Һ. Оскільки його звучання було відмінним від звучання давнього Һ, то протягом XIII ст. не фіксується заміна нового Һ на и, тоді як у випадку з давнім Һ вона звичайна.

(В. Передрієнко, “Українська мова” (2000), с. 383)

Носові голосні – голосні звуки, утворювані проходженням повітря через носову порожнину. У східних слов'ян були властиві протоукраїнським і проторосійським говіркам дописемних східнослов'янських мов кінця IX – початку X ст. і можуть встановлювати на підставі запозичень із цих говірок у неслов'янські мови (угорську, румунську, ерзя-мордовську). Як свідчать такі запозичення, говірки-предки української і російської мов мали в цей два носові голосні – *ѣ (у носове з праслов'янського о носового) і *'а (а носове з пом'якшенням попереднього приголосного або після j – з праслов'янського ѣ носового); пор. угор. Munkács (< *Мукачево) “Мукачево”. Неносові голосні у, 'а(я), (j)а (пом'якшений приголосний) а (орф. я), що виникли з *ѣ, *'а пізніше у писемний період давньоруської мови і властиві сучасним українській та російській мовам, утворилися внаслідок утрати голосним *ѣ, *'а носової артикуляції. Очевидно, той самий процес відбувся і в білоруській мові, проте поки що не виявлено фактів, які б його відбивали. У давній кирилиці носові голосні позначалися відповідними літерами.

(О. Ткаченко, “Українська мова” (2000), с. 388–389)

Огієнко Іван Іванович (2(14).I.1882, м. Брусилів, тепер смт Коростишівського р-ну Житомирської обл. – 29.III.1972, м. Вінніпег, Канада) – український мовознавець, історик церкви, державний, церковний і культурно-освітній діяч. Закінчив 1909 р. історико-філологічний факультет Київського університету. З 1915 р. – приват-доцент цього університету, з 1917 р. – професор, з 1918 р. – екстраординарний професор. Протягом 1918–1920 рр. – ординарний професор і ректор Українського університету в Кам'янці-Подільському. Був міністром освіти (1918) та міністром віросповідань (1919–1921) в уряді УНР. Після падіння УНР жив у Польщі, протягом 1926–1932 рр. працював професором Варшавського університету; видавав журнали “Рідна мова” (1933–1939), “Наша культура” (1935–1937). 1940 р. рукоположений у сан архієпископа Холмського і Підляського УАПЦ під іменем Іларіон, з 1943 р. – найвищий ієрарх цієї церкви – митрополит (1963 р. отримав титул блаженнішого). З 1947 р. жив у Канаді, де продовжив церковну, а також наукову і видавничу діяльність як редактор і видавець журналів “Слово істини” (1947–1951), “Наша культура” (1951–1953), “Віра й культура” (1953–1967). У колі наукових інтересів Огієнка-мовознавця були проблеми кириличної палеографії, історії старослов'янської та української мов, культури української мови, проблеми українського правопису. Основні праці – “Крехівський Апостол” (1930), “Пам'ятки старослов'янської мови X–XI віків” (1929), “Історія українського друкарства” (1925, 1994), “Костянтин і Мефодій. Їх життя та діяльність” (1926), “Нариси з історії української мови. Система українського правопису” (1927), “Історія української літературної мови” (1950), “Граматичні основи української літературної мови” (1951), “Український літературний наголос” (1952), “Наша літературна мова. Як говорити й писати по-літературному” (1954).

(В. Задорожний, “Українська мова” (2000), с. 392)

Огоновський Омелян Михайлович (3.VIII.1833, с. Григорів, тепер Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл. – 28.X.1894, Львів) – український літературознавець, мовознавець, етнограф, педагог, громадський діяч, чл.-кор. Польської АН у Кракові з 1881 р., засновник і дійсний член НТШ у Львові з 1873 р. Закінчив 1857 р.

Львівську духовну семінарію. Паралельно слухав лекції на філософському факультеті Львівського університету. В 1858–1867 рр. працював учителем української і класичних мов у гімназіях Львова; з 1870 р. – професор Львівського університету. О. Огоновський – співзасновник товариства “Просвіта” у Львові, його голова (1877–1894). Очолював філологічну секцію НТШ з 1893 р. Автор праць з мовознавства: “Про прийменники в старослов’янській, руській і польській мовах” (1877), “Спостереження над мовою старопольської Біблії в Софії” (1879, польс. мовою), “Студії в галузі руської мови” (1880, нім. мовою), “Про найважливіші особливості руської мови” (1883, польс. мовою), “Грамматика руского языка для школь середныхъ” (1889). Написав ряд рецензій на мовознавчі праці Ф. Міклошича і П. Житецького. Уклав кілька шкільних підручників з латинської і староруської мов.

(М. Демський, “Українська мова” (2000), с. 393)

Односкладне речення – тип простого речення, структурно-предикативна основа якого ґрунтується на функціонуванні єдиного поширеного або не поширеного залежними компонентами (другорядними членами) головного члена, що виступає засобом вираження предикативності.

Односкладні речення успадковані праслов’янською мовою з індоєвропейської. Формування їх як окремого типу синтаксичних конструкцій відбувалося паралельно з двоскладними реченнями. Починаючи з найдавніших пам’яток, українська мова відображає загальну праслов’янську типологію односкладних речень та їхні конкретні різновиди. Пор. щодо цього, зокрема, синтаксичні структури, зафіксовані в Київському літописі, а саме: 1) **означено-особові речення** («Вячеславъ же нача брату молвити Гюргеви: “Брате, мирися. Хочеш ли не оуладивься поити прочь, то ты ся прочь, а Изяславъ мою волость пожъжетъ”» – 393); 2) **неозначено-особові речення** (“Охъ, брате, камо мя ведоуть?” – 351; “И тоу начаша Игоря оубивати, и оударisha Володимира, бьюче Игоря” – 352); 3) **безособові речення** [“Княже, не мочно ти поехати к нимъ” – 426; “А смерди скачю(че) чересь заборола къ Иванови, и перебѣже ихъ 300” – 497; “Княже, не ѣздъ, тобѣ лѣпо ѣздити въ вѣликѣ полку” – 556; «На оутрѣи же днь Изяславъ видивъ, оже Днѣпръ казится, и рече к моужемъ своимъ, к оугромъ: “Се съ симъ ны ся полко(м) нѣлзѣ бити сею рѣкою”» – 362]; 4) **інфінітивні речення** (“И тако оустрои Богъ мъглу, якоже не видѣти никамо же, толико до

конець копь" **видити**" – 435; "Что, княже, стоиши? Пойди из города: нам их **не перемочи**" – 544); 5) **номінативні речення** [«Борись же повѣда о(т)цю своему Изяслава и рече: "**Осе рать**"» – 416].

Категорію узагальнено-особових речень зараховують до сформованих на власне праслов'янському ґрунті. Маючи спільні з означено-особовими реченнями засоби вираження дієслівного головного члена, узагальнено-особові речення суттєво відрізняються від них. За умовами комунікативного функціонування вони орієнтовані не на конкретного співрозмовника (2-у особу), а на будь-яку особу взагалі. Цією специфічною ознакою узагальнено-особових речень зумовлюється реалізація їх як типової синтаксичної форми прислів'їв, приказок, сентенцій повчального характеру. Пор., зокрема, "Приповісті посполиті", записані Климентієм Зіновієвим (XVII–XVIII ст.): "Рано **сѣшь**, рано **пожнешь**" (265); "Якъ **постеле(ш)**, такъ и **спатиме(ш)**. Як **зароби(ш)**, так и **о(т)буватимешь**" (261); "Углы **обрубуй**, а хату **отоплюй**" (261). У формуванні структурних ознак односкладних речень в історії синтаксичної системи української мови важлива роль належить власне морфологічним чинникам, зокрема змінам у системі часових дієслівних форм, що використовуються як спеціалізовані засоби вираження головних членів у неозначено-особових та безособових реченнях.

З генетичного погляду на особливу увагу заслуговують безособові речення з головним членом, вираженим віддієприкметниковими предикативними формами на **-но**, **-то**, при яких виступає поширювач – іменниковий або займенниковий додаток у формі знах. в. Як літературно-нормативні безособові речення з формами на **-но**, **-то** (**-но**, **-то**) вживаються тільки в українській і польській мовах, з тією відмінністю, що часовий план українських атемпоральних конструкцій конкретизується допоміжним дієсловом (Школу **було збудовано**, **буде збудовано**), а польські конструкції мають тільки перфектне значення, тобто вказують на результат реалізованої дії (Herbatę **podano**).

Є два протилежні погляди на генезу безособових речень з предикативними формами на **-но**, **-то**. Вважається, що структурно-функціональні перетворення двоскладних речень зі згаданими присудками розпочалися на українському ґрунті з уживання при дієприкметникових формах інфінітивів, що могли осмислюватись як додатки ["**Велѣно** ми своимъ кн(я)земъ Ярославомъ пять д(ь)новъ стояти оу Вышегорода ити домови" – КЛ, 548–549]. Наступними етапами у функціональному перетворенні форм на **-но**, **-то** як

безособових могли бути: 1) набуття формами род. в. у заперечних реченнях синтаксичного значення звичайних прямих додатків; 2) переосмислення іменників с. р. (омонімія наз. – знах. в.) як додатків при формах на **-но**, **-то**; 3) переосмислення підметів – словосполучень з числівниками як додатків при відповідних формах [пор. у Галицько-Волинському літописі: “И **оубито быс(ть)** князии с(о)рокъ” – 799]. Перша фіксація безособових речень з формою на **-но**, яку можна вважати виявом відповідної конструкції в її “довершеному” вигляді, припадає на 1393 рік: “А той ярлыкъ **писано** у Ордѣ на оустыи Дону” (Южнорусские грамоты, собранные В. Розовым, т. 1. – К., 1917. – С. 49). Цілком протилежна інтерпретація аналізованого структурного різновиду конструкцій ґрунтується на гіпотезі, згідно з якою речення з віддієприкметниковими предикативними формами на **-но**, **-то**, поширюваними додатком у формі знах. в., були запозичені з польської мови не раніше XV–XVI ст. і до XVII ст. набули статусу безособових.

(А. Грищенко, “Українська мова” (2000), с. 395–397)

Октоїх “Віденський” (кін. XII – поч. XIII ст.). Октоїх повний, з восьми гласів. Книга церковного співу з молитвами, вибраними з Євангелія і Апостола. На арк. 154–186 – “Синаксар” – місяцеслов. На полях цієї частини книги подано слов’янські назви місяців: *рюень*, *лістопа(д)*, *груде(нь)*, *студений*, *просинець*, *с҃тче(нь)*, *сухий*, *березозоль*, *травень*, *изохъ*, *червень*, *зар~въ*. Книгу знайдено в Галичині. Була власністю Ганке Ганкенштейна. І. Срезневський висловив припущення, що рукопис міг бути серед згаданих у літописі книг волинського князя Володимира Васильковича (р. н. невід. – 1288). **Мовні особливості.** Південнорусизми: **ћ** зам. **е** – *помышл҃ни~* (арк. 52), *избавл҃ни~* (арк. 54 зв.), *съставл҃ни~* (арк. 56), *хрыщ҃ни~* (арк. 219 зв.), *вещ҃ли#* (арк. 229), *кам҃нь* (арк. 185 зв.); **и** зам. **ћ** – *св҃дит҃льствуєть* (арк. 217 зв.); після **к** зам. **ы** ставиться літера **и** – *книжники людския* (арк. 218), *похоти плотьски*, *мужьски* (арк. 227 зв.); зам. **к** бачимо **х** – *хрьсть* (арк. 54), *хрыщ҃нь~* (арк. 219 зв.); префікс **в** перед **у** – *на вулици*. У “Синаксарі” власні імена: *Семен* (арк. 154 зв.), *Ларіон* (арк. 159 зв.), *Мотруны* (арк. 161), *Івана* (арк. 161 зв.), *Олекы* (арк. 174), *Орины* (арк. 177), *Олены* (арк. 177 зв.), *Олександра* (арк. 178).

(Я. Запаско, “Українська рукописна книга”, с. 218–221)

II

Павловський Олексій Павлович (1773, с. Шугівка, тепер Соснівка Глухівського р-ну Сумської обл. – після 1826) – український мовознавець, письменник. Навчався (1779–1789) у Київській академії, закінчив 1793 р. Петербурзьку учительську семінарію. Викладав у Ніжинському ліцеї. Автор “Граматики малоросійскаго нарѣчя” (1818) – першої в українському мовознавстві друкованої граматики живої народної української мови (з доданим до неї українсько-російським словником). Написав також “Прибавленіє къ грамматикѣ малоросійскаго нарѣчя” (1822), що відіграло велику роль у розумінні деяких особливостей “Граматики...”. Погляди О. Павловського щодо суспільної ролі української мови суперечливі: вагаючись у самому визначенні її між “наріччям” і “мовою”, він схилився до думки, що це “наріччя, яке становить майже справжню мову”, вважав її приреченою на зникнення, але обстоював необхідність її вивчення. Своєю працею О. Павловський, однак, започаткував граматичні дослідження української народної мови, що сприяло усталенню фонетичних, граматичних і лексичних норм української літературної мови. Уклав українсько-російський “Словарь малоросійскаго нарѣчя” (1826, літери А–Б, 1130 слів; опубл. 1972). Писав оди, оповідання.

(В. Задорожний, “Українська мова” (2000), с. 416)

Палаталізація – пом’якшення приголосних у певних фонетичних позиціях унаслідок додаткового підняття середньої спинки язика до піднебіння. У сучасній українській мові палаталізовані приголосні успадковані від праслов’янського періоду, коли відбулася перебудова спільнослов’янського консонантизму.

Палатальна артикуляція приголосних з’явилася внаслідок хронологічно різних процесів взаємної асиміляції в групах з приголосного та [j]: [r], [l], [n] + [j] > r’j, l’j, n’j > r’, l’, n’: *morje, *polje, *konje > мор’е, пол’е, кон’; [g], [k], [x] + [j] > gj, kj, xj > [ж], [ч], [ш]: *drugj-, *nebogi-, *mokj-, *plakj-, *duxja, *tixja > дружу, небіж, мочу, плачу, дути, тиша; [z], [s] + [j] > zj, sj > [ж], [ш]: *mazj-, *nosi- > можу, ношу; [d], [t] + [j] > dj, tj > дж, ж, ч: *medj-, *svetj- > ме(д)жа, свіча та ін. Проте під палаталізацією приголосних

найчастіше розуміють пом'якшення задньоязикових **г, к, х** перед голосними переднього ряду.

Розрізняють три перехідні палаталізації приголосних, що відбулися ще в праслов'янський період і дали в різних слов'янських мовах спільні або різні наслідки. В ході першої палаталізації (відбувалася, на думку В. Богородицького, в VI–V ст. до н. е.) м'які задньоязикові [g'], [k'], [x'] перед **ī (ь), ĭ, ē (h), e** перетворилися на шиплячі [(d)ž'], [č'], [š']: ***drug-ina, *poruk-iti, *souh-iti** > **друж-ина, по-руч-ити, суш-ити**. Перша палаталізація дала однакові наслідки у всіх слов'янських мовах. У сучасній українській мові вони збереглися у вигляді чергувань **г – ж, к – ч, х – ш: мог-ти – мож-у, рук-и – руч-ний, тих-о – тиш-а**.

Друга палаталізація приголосних відбувалася після занепаду дифтонгів (найвірогідніше, на початку н. е.) і полягала в тому, що задньоязикові [g'], [k'], [x'] перед [ě], [i] (< **oi, ai**) перейшли в [(d)z'], [c'], [s']: ***drougoi** > ***droug'i** > **друз'и; *koina** > **k'ěna** > **c'ena; *mouchai** > ***mouch'ě** > **mus'e**. Результати другої палаталізації виявилися дещо різними у західних слов'ян, з одного боку, та східних і південних – з другого. В українській мові наслідки другої палаталізації відбиті в чергуваннях приголосних **г – з, к – ц, х – с: друг – друзі, ноги – на нозі, руки – у руці, квітка – цвіт, вухо – у вусі**.

Унаслідок третьої палаталізації, яку іноді розглядають як різновид другої палаталізації, задньоязикові [g'], [k'], [x'] змінювалися на [z'], [c'], [s'] в інших фонетичних умовах, зокрема після голосних переднього ряду [i], [ь], [e]: ***кънегъ** > **кънез'ь** > давньорус. **кн#зь**; ***ovika** > **ovь's'a** > давньорус. **овьца** > укр. **вівця**; ***vьxь** > **vьs'ь** > давньорус. **вьсь** > укр. **весь**. На відміну від першої і другої, третя палаталізація була наслідком не регресивної, а прогресивної асиміляції. Значні зміни в палаталізації приголосних відбувалися у давньоруський період, особливо у зв'язку із занепадом редукованого [ь]. Перед [ь] приголосні вимовлялися як напівпалатальні, а після його занепаду вони перед твердими приголосними повністю депалаталізувалися. В абсолютному кінці слова, перед губними, задньоязиковими і перед пом'якшеними передньоязиковими вони зазнали дальшого пом'якшення й перетворилися на палатальні приголосні: **[маз'ь]** > **[маз']**, **[т'ьма]** > **[т'ма]**, **[прос'ьба]** > **[прос'ба]** і т. п. Цей процес мав важливе фонологічне значення для формування кореляції приголосних за твердістю – м'якістю. Із занепадом [ь] пов'язана палаталізація

приголосних **с, з, ц** у суфіксах **-ський, -зький, -цький** і депалаталізація губних у позиції перед суфіксом **[-ьск-]** тощо. Про дальші етапи формування категорії твердість – м'якість і про тверді та м'які приголосні в сучасній українській мові.

(Г. Півторак, "Українська мова" (2000), с. 417)

Палеографія – історико-філологічна дисципліна, об'єктом дослідження якої є історія письма, його еволюція (переважно на основі давніх пам'яток) та характерні особливості (графічні форми знаків і літер, пропорції та конфігурації їхніх складових частин; місце і частота вживання окремих літер; видів скорочень; шрифтів та ін.) на певних етапах розвитку, вивчення систем тайнопису (криптографії), особливостей оздоблення рукописів і написів (зокрема, орнаментів, мініатюр). Звичайно палеографія вивчає системи літочислення, а також предмети, пов'язані з письмом (матеріали, на які нанесено текст, зокрема пергамен, тканини, берест, папір і філіграні на ньому; знаряддя писання; барвники, зокрема чорнила, за допомогою яких написано чи оздоблено текст; форми оправ книжок тощо). Як окрема дисципліна палеографія виникла в Європі у XVIII ст. Уперше термін увів у вжиток французький учений Б. Монфокон, який виділив її з дипломатики (історична дисципліна, що вивчає форми, автентичність, юридичну достовірність історичних документів і грамот). Палеографія допомагає правильному прочитанню текстів, встановленню часу, місця створення й авторства недатованих, нелокалізованих та анонімних пам'яток, виявленню підробок, підтвердженню автентичності текстів.

Спостереження над особливостями письма і практичного застосування їх у різних народів дуже давні. Так, в Україні викриття підробок грамот починається з XV ст.; у граматиці Лаврентія Зизанія 1596 р. міститься зауваження про особливості кириличної орфографії; в граматиці 1619 р. Мелетія Смотрицького – міркування про особливості давньої графіки й правопису.

Формування палеографії в Україні відбувалося з XIX ст. (праці І. Каманіна та ін.). Особливого розвитку вона набула в наш час, чому значною мірою сприяло видання пам'яток української мови, літератури, історії. Сучасна палеографія за системами письма і мовами, які ними користуються, поділяється на грецьку, латинську, арабську, індійську, кириличну (слов'янську), українську, російську, вірменську, грузинську і т. п. У слов'янській палеографії залежно від алфавітів, якими писано рукописи, виділяють глаголичну, кириличну

і латинську палеографію. Східнослов'янські рукописи написані, як правило, кирилицею. Кирилична палеографія поділяється, у свою чергу, на східнослов'янську і південнослов'янську.

Крім методів і прийомів дослідження власне палеографії (аналіз особливостей літер тощо), тут застосовуються методи й прийоми дослідження інших дисциплін і наук, передусім лінгвістики тексту (аналіз орфографії, мови), мистецтвознавства (вивчення орнаментів, мініатюр), фізики й хімії (датування органічних матеріалів для письма за допомогою радіоактивних ізотопів, аналіз складу чорнила й фарб, використання різного проміння для читання вицвілих текстів або їх частин).

(В. Німчук, “Українська мова” (2000), с. 417–418)

Пам'ятки української мови – писемні тексти, що використовуються для вивчення історії системи мови (у т. ч. її говорів) та дослідження історії української літературної мови. Серед джерел вивчення історії української мови (сучасні народні говори, вкраплення у текстах пам'яток генетично споріднених мов; слова, фрази, власні назви людей та географічних об'єктів в іншомовних пам'ятках) писемні пам'ятки мають першорядне значення, адже саме вони документально засвідчують систему мови певної доби, показують, у якому напрямку розвивалися та чи інша фонема, морфологічний елемент, синтаксична конструкція, як ішов розвиток функцій словотворчих засобів і службових слів, розкривають шляхи й причини відмирання, виникнення й розвитку нових елементів мовної структури, поповнення її словникового складу. Звичайно, тільки на основі пам'яток можна досліджувати історію становлення літературної мови, вдосконалення й урізноманітнення її функціональних стилів, вироблення загальних норм і правопису, її зв'язків з іншими мовами. На письмі фіксували свою мову ще давньослов'янські племена, про що писав Чорноризець Храбр у кін. IX – на поч. X ст. й, можливо, праслов'яни, але такі тексти не збереглися. Очевидно, старожитні східні слов'яни також користувалися якоюсь писемністю, про що свідчать іноземні (арабські) джерела, а також напис на корчазі із с. Гньоздова біля Смоленська, який читаємо “гороуна” (пор. укр. діал. “горунка” – різновид рослини гірчиці). З християнством на Русь прийшла старослов'янська писемність з Болгарського царства (сучасні Болгарія і Македонія) у формі, створеній Кирилом (глаголиця) та

видозмінений, наближений до грецької графіки учнями Кирила та Мефодія чи їх найближчими послідовниками (кирилиця).

Найдавнішими збереженими давньоруськими текстами, які з великою достовірністю датуються, є написи на монетах Великого князя Володимира Святославича, карбованих 988–1015 рр. У Київській Русі функціонували дві писемно-літературні мови – старослов'янська мова, яка під впливом живої мови кін. XI ст. набула низку давньоруських фонетичних, граматичних і лексичних прикмет, ознак її східнослов'янської редакції, та давньоруська мова, що базувалася на живій мові столяного Києва. Оригінальні давньоруські пам'ятки, крім загальносхіднослов'янських рис, відбивають із давніх-давен і деякі місцеві особливості. При дослідженні історії української мови використовуються переважно (але не тільки) тексти, написані або переписані на півдні Київської Русі.

До XI ст. належать тексти, що збереглися в оригіналах: післямова диякона Григорія 1057 р. до Остромирового Євангелія 1056–1057 рр., підпис 1063 р. дочки Ярослава Мудрого Анни – королеви Франції, т. зв. Тмутороканський напис (на мармуровій плиті) 1068 р., післямови дяка Івана до Ізборників Святослава 1073 р. та 1076 р., кілька графіті у Софійському соборі в Києві та ін. Серед старослов'янських текстів XI ст. давньоруської редакції виділяються: Остромирове Євангеліє 1056–1057 рр., переписаний у Києві Ізборник Святослава 1073 р. і скомпонований тут же Ізборник 1076 р., Архангельське Євангеліє 1092 р., Путятина Мінея, Синайський Патерик, Кондакар (збірник церковних піснеспівів) кін. XI – поч. XII ст., Пандекти Антіоха, Чудовський Псалтир, Слова (їх 13) Григорія Богослова. Створені в XI ст. “Слово о законѣ і благодати” київського митрополита Іларіона збереглося у списках починаючи від XV ст., “Съказание и страсть и похвала... Бориса и Глѣба”, “Житіє Феодосія Печерського” – у складі т. зв. Успенського збірника XII – поч. XIII ст., переклад XI ст. хроніки Георгія Амартола – в списку XIII–XIV ст.

Більше оригінальних пам'яток дійшло від XII ст., зокрема грамота Великого князя Мстислава Володимировича і його сина Всеволода новгородському Юрієвому монастиреві близько 1130 р., напис 1136 р. на чарі чернігівського князя Володимира Давидовича, “Руська Правда” – збірник норм давньоруського права, що склався в XI–XII ст. і дійшов у найдавнішому списку 1282 р., графіті Софійського собору в Києві, зокрема запис про Боянову землю та ін. Деякі оригінальні пам'ятки XII ст. збереглися у пізніх списках:

“Повість временних літ” та “Поученьє” Володимира Мономаха – у складі Лаврентіївського літопису 1377 р.; Київський літопис як частина Іпатського літопису близько 1425 р.; “Хоженьє” ігумена Данила (опис подорожі 1106–1107 рр. до Палестини), найдавніші списки якого належать до XV ст.; “Моленіє” Данила Заточника, найдавніші списки якого належать до XVI ст.; твори Кирила Туровського, списки деяких – від XIII ст.; “Слово о полку Ігоревім”, яке дійшло тільки в першодруку 1800 р., та ін.

XI–XII ст. датується чимало старослов’янських текстів давньоруської редакції: Мінеї служебні, “Поученія” Кирила Єрусалимського, “Тріодь цвітна”. До XII ст. належать канонічні та літургійні тексти давньоруської редакції старослов’янської мови: Мстиславове Євангеліє близько 1117 р., Юрійське Євангеліє 1119–1128 рр., Галицьке Євангеліє 1144 р., Добрилове Євангеліє 1164 р., Христинопільський, або Городиський, Апостол, Житіє Сави Освященного, “Ліствиця” Івана Ліствичника, Мінеї, Тріоді, Виголексинський збірник, Устав студійський церковний і монастирський та ін. Від XIII ст. дійшли такі оригінальні пам’ятки: берестяні грамоти із Звенигорода на Львівщині; Києво-Печерський патерик, що оформився як окремий твір у XIII ст. і найдавніший список котрого датують початком XV ст.; Галицько-Волинський літопис у складі Іпатського зведення близько 1425 р.; твори Серапіона, збережені у списках починаючи з XIV ст., та ін. До цього часу відносять дуже багато перекладних пам’яток, насамперед старослов’янських текстів східнослов’янської редакції: Галицьке 1266–1301 рр., Євсевієве 1283 р., Оршанське, Холмське, Лавришівське та чимало ін. Євангелій, Апокаліпсис з тлумаченнями Андрія Кесарійського, Кормча (Рязанська кормча) 1284 р., Служебник Варлаама Хутинського кін. XII – поч. XIII ст., “Ліствиця” Івана Ліствичника, Житіє Сави Освященного та ін.

Джерелами вивчення української мови XIV–XV ст. є насамперед пам’ятки ділового письменства – грамоти з різних територій, де жив український народ, документи, видані українцям великими князями литовськими і польськими королями, а також грамоти з терену Молдавської держави, в якій українська літературна мова була офіційною. До середини чи кінця XV ст. належать переклади земських статутів (законів) польських королів Казимира Великого та Владислава Ягеллона. XV століттям датують і пам’ятки інших жанрів, зокрема т. зв. Четья 1489 р. (український переклад церковнослов’янського тексту, здійснений у Києві), яка дійшла в

білоруському списку. До кін. XV – поч. XVI ст. належать переклади окремих частин Біблії – Пісні пісень із коментарем, пророцтв Даниїла, притч Соломонових, Плачу пророка Єремії, Книги Есфір, Псалтиря. Окремо стоїть редакція XV ст. Київського патерика. Серед церковнослов'янських текстів, де наявні риси української мови XV ст., – Лаврське Євангеліє середини – 2-ї пол. XV ст. та Київський Псалтир 1397 р., книги, що вийшли 1491 р. в Кракові з друкарні Фіоля Швайпольта. Збереглося досить багато пам'яток української мови XVI ст.: численні актові документи – грамоти, актові книга земських, замкових урядів, різних судових інстанцій. У цей же час розвивається ораторсько-проповідницька проза, представлена т. зв. Учительними Євангеліями (напр., Нягівські повчання XVI ст. із Закарпаття, що дійшли у списку XVIII ст.), з'являється полемічний стиль (твори Герасима Смотрицького, Івана Вишенського, Христофора Філалета, Стефана Зизанія), науковий стиль (лікарські посібники, зокрема т. зв. зільники, травники; граматики, насамперед анонімна “Грамматика доброглаголиваго еллино-словенскаго языка” 1591 р., “Грамматика словенска” Лаврентія Зизанія і його словник), розвивається віршування (Герасим Смотрицький, Дем'ян Наливайко та ін.). Видатними пам'ятками української мови є переклади Святого Письма – Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр., Літківське Євангеліє 2-ї пол. XVI ст., Євангеліє Валентина Негалевського 1581 р., Крехівський Апостол, Учительні Євангелія, зокрема Скотарське 1588 р.

У кінці XVI ст. з'являється друкована продукція українською мовою, напр.: “Казанье святого Кирила патріарьхи іерусалимьского о антихристѣ” Стефана Зизанія (Вільно, 1596 р.), “Книжиця” (Острог, 1598 р.) та ін. Серед церковнослов'янських текстів з елементами української мови виділяється Острозька Біблія 1581 р.

Дуже багато пам'яток української мови дійшло з XVII ст.: а) ділові та юридичні документи – грамоти, гетьманські універсали, діловодство земських, замкових (городських) урядів, міських ратуш, документи коша Запорізької Січі, судів, гетьманської, полкових і сотенних канцелярій, приватні листи тощо; б) літописи (з 1-ї пол. – Острозький, Львівський, Хмельницький; з 2-ї пол. – Густинський, Самовидця, “Кройника” 1672–1673 рр. Феодосія Софоновича, “Літописець” 1699 р. Леонтія Боболинського та ін.); в) твори полемічної, церковно-ораторської, повістєвої прози, теологічні трактати (Йов Борецький, Іпатій Потій, Мелетій Смотрицький, Захарія Копистенський, Петро Могила, Кирило Ставровецький-Транквіліон, Йоаникій Галятовський, Антоній Радивиловський,

Данило Туптало та ін.); г) вірші, драматичні декламації (Мелетій Смотрицький, Гавриїл Дорофієвич, Памво Беринда, Олександр Митура, Кирило Ставровецький-Транквіліон, Касіян Сакович, Тарасій Земка, Іван Величковський, Климентій Зіновійв та ін.), записи народних пісень; г) драматичні твори (інтермедії до драми Якуба Гаватовича “Трагедія, або Образ смерті пресвятого Іоанна Хрестителя...” тощо); д) наукові твори (“Грамматика” Мелетія Смотрицького, “Лексиконь...” Памва Беринди, словник Єпіфанія Славинецького й Арсенія Корецького-Сатановського та ін.; е) переклади українською мовою житійних і патристичних творів з церковнослов’янської, художніх творів західноєвропейської літератури. Допоміжними джерелами вивчення історії української мови є церковнослов’янські тексти XVII ст. української редакції (“Синопис”, надрукований 1674 р. в Києві – підручник вітчизняної історії; твори Лазаря Барановича та ін.). З XVIII ст. збереглися пам’ятки ділового стилю, зокрема документи гетьманської, полкових, сотенних канцелярій, міських ратуш, судів та ін., приватні листи, діаріуші (щоденники) окремих осіб, літописи (напр., Самійла Величка), художні твори, зокрема вірші (напр., Івана Некрашевича), в т. ч. бурлескні, поезія та проза Г. Сковороди, початкова частини поеми “Енеїда” І. Котляревського, світські пісні, драми, інтермедії (напр., Митрофана Довгалевського, Георгія Кониського), записи народних пісень, ораторсько-проповідницька проза (Варлаам Ясинський, Феофан Прокопович, Данило Туптало), наукові (“Грамматика музикальна” Миколи Дилецького 1723 р.), теологічні (“Богословія нравоучителная”, Почаїв, 1751 р. та ін. років; “Науки парохіальнія”, Почаїв, 1792 р., та ін.) твори, господарські і лікарські поради (“Книжиця для господарства”, Почаїв, 1788 р.), рукописний Латинсько-церковнослов’янський словник І. Максимовича (1718–1724 рр.), правила доброго тону, переклади західноєвропейських авторів та ін. З церковнослов’янських текстів, позначених величезним впливом живої мови, виділяються “Ифіка ієрополітика, или Філософія нравоучителная” (К., 1712; Л., 1760), “Богогласник” (Почаїв, 1790–1791).

Писемні пам’ятки – не лише основа дослідження історії мови, вони є важливими, а нерідко й єдиними джерелами вивчення історії, літератури, етнографії, науки та інших галузей духовної культури. Видання пам’яток роблять доступними для широкого кола дослідників тексти, що зберігаються у різних книгосховищах й архівах. Видання текстів доби Київської Русі розпочалося ще в кінці

XVIII ст. Публікація і перевидання текстів, писаних староукраїнською мовою XIV–XVIII ст. – від середини XIX ст. (багатотомні “Архив Юго-Западной России”, “Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России”). Здійснювали їх переважно історики й літературознавці, які часом нехтували важливими особливостями мови й орфографії. Проте видано, особливо в XX ст., й чимало пам’яток, де збережено всі найважливіші мовнопрописні риси оригіналів. Планомірно, систематичну публікацію текстів для лінгвістичних цілей організував у кінці 50-х рр. Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, а пізніше – й Інститут української мови НАН України в серії “Пам’ятки української мови”. Публікацію пам’яток здійснюють також Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України та Інститут історії України НАН України, Інститут археографії та джерелознавства НАН України, Археографічна комісія НАН України. За межами України низку пам’яток української мови опублікували О. Горбач і Г. Роте (Німеччина). Інститут українських студій Гарвардського університету (США) видає серію “Гарвардська бібліотека давнього українського письменства”.

(В. Німчук, “Українська мова” (2000), с. 418–420)

“Пам’ятки української мови” – серія публікацій староукраїнських текстів XIV–XIX ст., що її здійснював Інститут мовознавства імені О.О. Потебні НАН України, а тепер і Інститут української мови НАН України, з метою забезпечення джерел, бази для діяхронних досліджень. Виходять у Києві з 1961 р. Тексти видаються за спеціальними “Правилами видання пам’яток української мови” (К., 1961), складеними М. Пещак та В. Русанівським, “Правилами видання пам’яток, писаних українською мовою та церковнослов’янською української редакції” В. Німчука (К., 1995). Серед “Пам’яток української мови”: актові документи і грамоти, художня література, публіцистична та полемічна література, наукова література та ін. Кожне видання, як правило, супроводжується вступним археографічним і лінгвістичним дослідженнями. Подаються словнички давніх і малозрозумілих лексем, списки скорочень, література, покажчики власних і географічних назв, ілюстрації. Рукописні тексти публікуються у транслітерації, друковані – факсимільне. Вийшли томи: “Лексикон словенороський” Памва Беринди (1961), “Лексис” Лаврентія Зизанія, “Синоніма славеноросская” (1964; всі підготував В. Німчук), “Українські

грамоти XV ст.” (1965; підготував В. Русанівський), “Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст.” (1965; підготував М. Бойчук), “Словник української мови” П. Білецького-Носенка (1966; підготував В. Німчук), “Граматика слов’янська” Івана Ужевича (1970; підготували І. Білодід і Є. Кудрицький), “Вірші. Приповіді посполиті” Климентія Зіновієва (1971; підготували І. Чепіга й В. Колосова), “Лексикон латинський” Єпіфанія Славинецького та “Лексикон словено-латинський” Єпіфанія Славинецького і Арсенія Корецького-Сатановського (1973; підготував В. Німчук), “Грамоти XIV ст.” (1974; підготувала М. Пещак), “Ділова і народнорозмовна мова XVIII ст. Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України” (1976; підготував В. Передрієнко), “Граматика” Мелетія Смотрицького (1979; підготував В. Німчук), “Граматика словенська” Лаврентія Зизанія (1980; підготував В. Німчук), “Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.: Збірник актових документів” (1981; підготували В. Німчук, В. Русанівський, К. Симонова, В. Франчук, Т. Черторизька), “Лікарські та господарські порадики XVIII ст.” (1984; підготував В. Передрієнко), “Ключ розуміння” Йоаникія Галятовського (1985; підготувала І. Чепіга), “Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.: Збірник актових документів” (1986; підготували О. Маштабей, Б. Самійленко, Б. Шарпило), “Приватні листи XVIII ст.” (1987; підготував В. Передрієнко), “Книга Київського підкоморського суду (1584–1644)” (1991; підготувала Г. Боряк та ін. [відп. ред. В. Німчук]), “Волинські грамоти XVI ст.” (1995; підготували В. Задорожний та А. Матвієнко).

(В. Німчук, “Українська мова” (2000), с. 420)

Пандекти Антіоха Чорноризця (друга пол. XI ст.). Твір написано близько 620 р. монахом, який жив у Палестині. Список має численні пропуски. Містить основні повчальні настанови (про віру, покаяння, терпіння, послух, про подвиг та ін.). Пандекти Антіоха Чорноризця виявлені К.Ф. Калайдовичем у бібліотеці Воскресенського Ново-Іерусалимського монастиря у 1822 р. 12 червня 1907 р. рукопис перейшов у Синодальну бібліотеку, звідти у 1920 р. – в Державний історичний музей (Москва). **Мовні особливості.** Південнорусизми: зам. **ра** – **ро** – *роботы* (арк. 188), *розгнѣва\ть* (арк. 187); змішування **ы** з **и** – *граждани* (арк. 106), *бымь* (часто), *манастырѣ* (арк. 4); м’яке **ц** – *въдовицѣ* (арк. 17, 20); зміна початкового ~ на **о** в слові *оклисиастѣ* (арк. 79); повноголосся – *сѣребро* (арк. 24), *чѣрес* (арк. 21); закінчення на **-овѣ** – *бѣсовѣ*

(арк. 100), *оудове* (арк. 168), *волове* (арк. 271); займенник – *тобн* (арк. 11, 140).

(*Я. Запаско, “Українська рукописна книга”, с. 159–162*)

Панькевич Іван Артемович (крипт. – І. П., П., П. І.; 6.Х.1887, с. Цеперів, тепер Кам’янка, Бузького р-ну Львів. обл. – 25.ІІ.1958, Прага) – український мовознавець, літературознавець, фольклорист, етнограф, мистецтвознавець, історик, педагог, громадський діяч, доктор філологічних наук з 1938 р., професор з 1939 р., член НТШ у Львові з 1924 р. Навчався 1907–1909 рр. у Львівському університеті. Закінчив 1912 р. Віденський університет. Працював 1912–1919 рр. викладачем, доцентом Консулярної академії (Відень), 1920–1939 рр. – у наукових осередках, гімназіях Ужгорода, з 1939 р. – професор Братиславського і Карлового (Прага) університетів. Один із засновників товариства “Просвіта” і “Педагогічного товариства Підкарпатської Русі” в Ужгороді (1920), редактор “Наукового збірника товариства «Просвіта»” (1922–1928), журналу “Підкарпатська Русь” (1924–1936), ряду ін. видань. Досліджував сучасний стан українських говорів Закарпаття, передусім фонетику і морфологію (“Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей. Звучня і морфологія”, 1938; “Говір сіл Ріки Руської був. Марамороша в Румунії”, 1934), записував українські закарпатські говори на фонограф; вивчав історію лемківських і закарпатських говорів (“До питання генези українських лемківських говорів”, 1959). Зібрав багато писемних пам’яток Закарпаття і Східної Словаччини з XVI–XVIII ст., опублікував ряд пам’яток і дослідив їхню мову (“Тишівська Александрія із початку XVIII ст. Текст і мовна аналіза”, 1922; “Покрайні записи на підкарпатських церковних книгах”, ч. 1, 1929; “Покрайні записи на південнокарпатських церковних книгах”, ч. 2, 1937; “Фольварочна грамота Алексія Мироловича 1607 р. як пам’ятка українського лемківського говору на Спиші”, 1946–1948; “Дві лемківські грамоти з початку XVI ст.”, 1954); на підставі уперше опрацьованих закарпатських пам’яток різного часу написав синтетичну працю “Нарис історії закарпатських говорів, ч. 1. Фонетика” (1958). І. Панькевичу належать розвідки про церковнослов’янські пам’ятки української редакції, український вплив на їхню мову (“Пандекти Антіоха 1307 р.”, 1917; “Про відношення пам’ятників староукраїнської мови до полудневозлов’янських під лексикальним оглядом”, 1918; “Українсько-болгарські мовні зв’язки в Семигороді”, 1955). Учений

запропонував ряд етимологій етнонімів і топонімів, простежив формування і структурні особливості локального варіанта староукраїнської літературної мови (“Закарпатський діалектичний варіант української літературної мови XVII–XVIII ст.”, 1958). Популяризував праці багатьох філологів (Ф. Корша, А. Мейє, Й. Добровського, В. Сімовича та ін.). Створив ряд шкіл, підручників з української мови та уклав правила українського правопису, орієнтовані на регіональні мовні особливості Закарпаття і Пряшівщини (“Грамматика руского языка для младших клас шкіл середніх і горожанських”, 1922, 1927, 1936; “Грамматика руского языка”, 1941; “Етимологічний правопис на Підкарпатті”, 1937; “Короткі правила українського правопису для вжитку Пряшівщини”, 1952). Розробив теоретичні засади та питальник для збирання матеріалів до Словника закарпатських говорів [“Подкарпаторуський діалектологічний (областний) словар”, 1922; “Діалектичний підкарпаторуський словар”, 1933]; разом з В. Гнатюком укладав картотеку Словника закарпатських говірок (зберігається в Інституті чеської мови, Прага).

Літературознавчі дослідження І. Панькевича охоплюють теоретичні питання (“Літературний бідермайєр в галицько-українському письменстві”, 1941), міжслов’янські літературні зв’язки, творчість окремих письменників (І. Франка, О. Духновича, М. Шашкевича, І. Бережанина та ін.), літературознавців (М. Драгоманова, Ю. Яворського, Є. Сабова, Ф. Тішого, А. Гартла). Записував, публікував і вивчав фольклор Галичини та Закарпаття (календарну і сімейно-побутову поезію, історичні пісні, перекази, легенди, приповідки); уклав програму збирання вертепних лялькових ігр на Закарпатті (1929); надрукував описи ряду ремесел, традиційної матеріальної культури Закарпаття; займався питаннями краєзнавства, музеєзнавства, педагогіки, в т. ч. народної.

(П. Гриценко, “Українська мова” (2004), с. 456)

Панькевичівка – фонетико-етимологічний український правопис, складений 1922 р. І. Панькевичем для шкіл Закарпаття на основі максимовичівки. Засади панькевичівки були схвалені ще 1920 р. на з’їзді закарпатських учителів, а згодом викладені в “Граматиці руского языка” (Мукачів, 1922); вони враховували місцеві традиції, зокрема збережено *h*: *єh*, *тоh*, *синьo**h*; *th*, *добрh*; діалектні особливості фонетики (фонології) – **ы**: *ты*, *сынъ*, *мыло*, різні рефлекси [o] в новозакритому складі – **і**, **ј**, **ї**, що позначаються

буквою **ѣ**. Панькевичівка проіснувала до 1945 р. і була замінена загальноукраїнським правописом.

(Г. Півторак, “Українська мова” (2000), с. 421)

Партицький Омелян Осипович (1840, с. Тейсарів, тепер Жидачівського р-ну Львівської обл. – 20.I.1895, Львів) – український мовознавець, етнограф, історик, педагог. Закінчив 1864 р. Львівську духовну семінарію, одночасно слухав лекції на філософському факультеті Львівського університету. В 1864–1871 рр. – учитель української і класичних мов у гімназіях Чернівців, Тернополя, Львова; у 1871–1895 рр. викладав українську мову в учительській семінарії Львова. У 1875–1879 рр. був редактором “Газети шкільної”, у 1879–1885 рр. – журналу “Зоря”. Засновник і один з керівників львівської “Просвіти”. Автор першого німецько-українського словника (“Німецько-русский словарь”, ч. 1–2, 1866–1867), в якому подано близько 50000 українських слів. Цей словник, на противагу сумнозвісному язичію, сприяв закріпленню народної мови в ролі української літературної мови Галичини. О. Партицький написав ряд статей з проблем українського мовознавства, уклав кілька підручників української мови для школи, в т. ч. “Граматику руску для ужитку в школах людових” (1880).

(М. Демський, “Українська мова” (2000), с. 426)

Патерик Синайський (кін. XI ст.). Слов’янський переклад творів Іоанна Мосха (грецького письменника кінця VI – поч. VII ст.). Містить 336 глав (“слів”) церковно-релігійного змісту. За палеографічними і мовними ознаками рукопис було написано в Південній Русі, можливо, в Києві. У середині XV ст. він, напевно, знаходився в межах Тверського князівства (в записі на арк. 2 згадано тверського князя Бориса Олександровича (1442–1462)). У 1661 р. книга знаходилася в Ново-Єрусалимському монастирі поблизу Москви (вклад патріарха Никона), у 1675 і 1773 рр. – числилася в описах Синодальної бібліотеки. У 1920 р. у складі синодального зібрання була передана в Державний історичний музей (Москва). **Мовні особливості**. Південнорусизми: родовий відмінок множини – *врачевь* (арк. 166 зв.); місцевий відмінок однини – *на камені* (гл. 325), *на врьсѣ* (гл. 96); давальний відмінок іменників чоловічого роду однини – *м@жєви* (арк. 13 зв.), *бѣсови* (арк. 41), *г(осподє)ви* (арк. 14 зв., 152 зв.), *ч(о)л(ови)кови* (арк. 136 зв.); такі форми –

перегьноувъ (арк. 113 зв.), *се́мо* ~ зам. *се́дмо* ~ (арк. 8 зв.), *тобѣ*, *собѣ* (багато разів), *оже* (арк. 26), *манастырь* (арк. 6) та ін.

(Я. Запаско, “Українська рукописна книга”, с. 165–168)

Передрієнко Віталій Аркадійович (30.IX.1935, с. Рівне, тепер Новоукраїнського р-ну Кіровоградської обл.) – філолог, науковець, викладач. Закінчив у 1959 р. Київський державний (нині національний) університет ім. Т. Шевченка. У 1967–1970 рр. аспірант Інституту мовознавства АН, з 1970 р. після закінчення аспірантури – молодший, з 1985 р. – старший науковий співробітник відділу теорії української мови. Наукові зацікавлення – історична граматики, історія української літературної мови, проблеми дослідження та видання староукраїнської рукописної спадщини. У 1977 р. захистив кандидатську дисертацію, доцент (з 1999 р.). З 1995 р. на викладацькій роботі. Праці: “Формування української літературної мови XVIII ст. на народній основі” (1979); “Історія української мови. Лексика і фразеологія” (1983, співавтор); публікації пам’яток української мови “Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст.” (1976); “Лікарські і господарські порадики XVIII ст.” (1984); “Приватні листи XVIII ст.” (1987); “Мова староукраїнських епістолярних пам’яток XVIII ст.” (у кн.: Жанри і стилі в історії української літературної мови, 1989); “Погляди Івана Франка на історію староукраїнської літературної мови” (1990); “Іван Котляревський і староукраїнські мовні традиції” (1998); “Формування і розвиток української мови в контексті історії національної культури” (2000), “Теоретичні проблеми вивчення системи живої української мови другої половини XVII–XVIII ст.” (2001); “Староукраїнські тексти другої половини XVI–XVIII ст. як об’єкт лінгвістичного аналізу” (2004).

(П. Селігей, “Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України – 75, 1930–2005”, с. 501–502)

Пересопницьке євангеліє – визначна рукописна пам’ятка староукраїнської мови та мистецтва XVI ст. Один з перших українських перекладів канонічного тексту (четвероевангелія), здійснений 1556–1561 рр. Михайлом Василевичем із Сянока та архімандритом Пересопницького монастиря Григорієм у с. Двірці та м. Пересопниці на Волині (тепер село Рівненського р-ну Рівненської обл.). Написане на пергаменті пізнім уставом чорним чорнилом і циноброю (червоною фарбою). У рукописі є ще “дробне” письмо,

яким виписані всі приписки, післямови тощо. Пам'ятка містить унікальний матеріал для вивчення історії української мови на всіх її рівнях та взаємодії народнорозмовних і книжних елементів в українській літературно-писемній мові XVI ст. У ній чітко проступають риси живої народної мови. На фонетичному рівні це наявність народнорозмовної фонеми **и** переднього ряду високого підняття, українські рефлекс **h**, перехід **о, е в і** в новозакритому складі тощо. На морфологічному рівні засвідчено велику кількість варіантів за рахунок закінчень, властивих живомовній практиці. Синтаксична структура виразно українська. Народнорозмовну лексику введено до тексту переважно за допомогою глос. Вони, як правило, ставляться поряд із словами оригіналу, але обрамляються “прямокутниками”; виписані “дробним” письмом. Це, здебільшого, старослов'янські слова (напр., “чресла” – бедра, “бдѣти” – не спати), але є українські глоси до українських же слів. Вони свідчать про пошуки наддіалектного слова, вироблення загальноукраїнської лексичної норми (“стрѣху” – дах, “через збожя” – через пашню і т. п.). На графіці рукопису позначився другий південнослов'янський вплив. Рукопис багато орнаментований: різнокольорові з золотом високохудожні мініатюри, заставки, ініціали, кінцівки з українськими мотивами. До наукового обігу пам'ятку ввів О. Бодянский. Зберігається в Інституті рукопису НБУВ (Київ).

З утворенням незалежної Української держави стало традицією під час присяги Президента на вірність народові України поряд з Конституцією України та Актом проголошення незалежності України класти Пересопницьке євангеліє як найдорожчу духовну святиню.

(І. Ченіга, “Українська мова” (2000), с. 433–434)

Періодизація (в мові) – умовний поділ історичного розвитку мови на основні періоди, що, якісно відрізняючись, є органічним продовженням один одного, демонструючи спадкоємність розвитку всіх рівнів тієї чи тієї мови.

Періодизація історії української мови.

Періодизація історії української мови, подана А. Ю. Кримським (1922):

1. Праруська єдність до IX ст.
2. Південноруська мова XI(X) – XIV ст.

Періодизація історії української мови, подана Ф. П. Медведєвим (1955):

1. Древньоруська мова – приблизно з початку VII ст. до XIV ст.
2. Мова російської, української і білоруської народностей з XIV ст. до XVIII ст.
3. Російська, українська і білоруська національні мови з XVIII ст. до нашого часу.

Періодизація історії української мови, подана М. К. Бойчуком (1957):

- I. Для незадокументованого періоду:
 1. Спільнослов'янська мова (до VI ст. н. е.).
 2. Давня спільносхіднослов'янська (антська) мова (VI–VIII ст.).
 3. Давньоруська мова початкового періоду (IX – половина XI ст.).
- II. Для задокументованого періоду:
 1. Давньоруська мова пізнішого періоду (XI–XIII ст.).
 2. Українська мова (початок XIV – XX ст.).

Періодизація історії української мови, подана Ю. В. Шевельовим (1979):

- I. Протоукраїнський (Proto-Ukrainian, до середини IX ст.).
- II. Староукраїнський (Old Ukrainian, від середини XI ст. до XIV ст.).
- III. Середньоукраїнський:
 - а) ранній середньоукраїнський (Early Middle Ukrainian, від XV ст. до середини XVI ст.);
 - б) середньоукраїнський (Middle Ukrainian, від середини XVI ст. до раннього XVIII ст.);
 - в) пізній середньоукраїнський (Late Middle Ukrainian, від решти XVIII ст.).
- IV. Сучасний (Modern, від самого кінця XVIII ст.).

Періодизація історії української мови, подана О. Горбачем (1993) (зберігаємо ортографію оригіналу):

- α) Етапи виникання укр. мови серед інших слов'янських.
 1. Праіндоевропейська доба (2000 до Хр. ?).
 2. Балтослов'янська доба (1500 – 1300 до Хр. ?).
 3. Праслов'янська доба (1300 до Хр. – 500/800 по Хр. ?)
- а) старший період порівняно небагатьох змін (до 200/300 по Хр. ?)
- б) молодший період більших змін [паляталізації, вокалізму] (200/300 – 800 по Хр.).

4. Протосхіднослов'янська доба (500/800 – 900/1000 по Хр.) [деназалізація носових голосних **o, e**; повноголос].

β) Виникнення укр. мови в її 2-х діалектах: пд.-зх. і пн.-сх. (з дальшим різничуванням та новим пд.-сх. – у наслідок їх схрещування в ході міграційних рухів). Виникнення їх фонологічних систем (після знику “слабких” **ъ, ь**: дифтонгізація – на пн.-сх., звуження на пд.-зх. ***o, *e** в нових закритих складах; вплив наголосу на вимову голосних; зміни в системі приголосних (11/12 – 15 вв.). Пересуви в слівному наголосі. Зміни в системі відміни іменників, прикметників, займенників, дієслів (їх часів та аспектів). Зміни в синтаксі (зник двоїни, зник безприйменникових відмінків, усунування “подвійних відмінків” у реченні, розвиток системи гіпотактичних сполучників). Наплив етранжизмів у лексиці й їх стилістичний розподіл. Виниклі фонетично-граматичні, синтаксичні, лексичні й словотвірні особливості.

Періодизація історії української мови, подана Ю. О. Карпенком (1993):

1. Праслов'янська мова (кінець II тис. до н. е.) [закон наростаючої звучності, зокрема поява носових голосних, складотворних **p, l**; перехідні палаталізації задньоязикових].

2. Спільна мова східних і південних слов'ян (II ст. до н. е. – IV ст. н. е.) [перехід **kw, gw > cw, zw**; спрощення **tl, dl > l**; перехід **tj, dj > tš, dž**].

3. Спільносхіднослов'янська мова (IV–X ст.) – антська мова (IV–VII ст.), давньоруська (VIII–X ст.) [повноголосся, перехід початкового **je > o**, деназалізація носових голосних].

4. Давньоукраїнська мова (XI–XIV ст.) [занепад **ъ, ь** та його наслідки; **e > i** після шиплячих, злиття **и** та **ы**; **h > i**].

5. Староукраїнська мова (XV–XVIII ст.) [завершення в більшості говорів **o, e > i** в нових закритих складах, опозиції глухих – дзвінких, твердих – м'яких приголосних як головних прикмет фонологічної системи].

6. Нова українська мова (XIX–XX ст.) [зміни орфоепічного рівня, взаємодія орфоєпії та орфографії].

Періодизація історії української мови, подана В. В. Німчуком (1998):

I. Праслов'янська мова з протосхіднослов'янськими діалектами в її складі (до VI/VII ст.).

II. Прасхіднослов'янська мовна єдність із протоукраїнськими діалектами (VII/VIII–X ст.).

III. Давньоруськоукраїнська мова (XI–XIII ст.).

IV. Середньоукраїнська, або середньоукраїноруська мова (XIV/XV – кінець XVII ст.):

а) рання середньоукраїнська мова (XIV/XV – перша половина XVI ст.);

б) пізня середньоукраїнська мова (друга половина XVI – кінець XVII ст.).

V. Новоукраїнська мова (від кінця XVIII ст.).

Періодизація історії української літературної мови. Проблема періодизації історії української літературної мови гостро постала в середині XX ст., коли в українському мовознавстві накопичилося багато фундаментальних монографічних праць, у яких науковцями було проаналізовано як мовні особливості творів письменників XIX–XX ст., так і розвиток літературної мови певного періоду загалом (Г.А. Левченко, Л.А. Булаховський, П.П. Плющ, І.К. Білодід та ін.), та з'явилася потреба у створенні якісно нових посібників і підручників з історії української літературної мови як навчальної дисципліни у вищій школі. У перших повоєнних програмах цього курсу (автори Г.А. Левченко, П.П. Плющ) в історії української літературної мови виокремлено п'ять періодів: 1. Літературна мова Київської Русі і феодальних князівств XI–XIII ст.; 2. Стара книжна мова XIV – половини XVII ст.; 3. Стара книжна українська мова другої половини XVII – XVIII ст.; 4. Нова українська літературна мова XIX і початку XX ст.; 5. Українська літературна мова після Великої Жовтневої соціалістичної революції. Після лінгвістичної дискусії 1950 р. четвертий розділ було поділено на два: 1. Українська літературна мова на народній національній основі (кінець XVIII – перша половина XIX ст.); 2. Українська літературна мова в період розвитку революційно-демократичного руху і підготовки пролетарської революції (середина XIX – початок XX ст.). У 1957 р. вийшла спеціальна праця І.К. Білодіда й П.Й. Горецького “Курс історії української літературної мови. План курсу”, в якій автори обґрунтовували періодизацію, згодом подану в академічному виданні “Курс історії української літературної мови” (1958).

У 1958 р. з'явилися фундаментальні праці з історії української літературної мови – “Курс історії української літературної мови” (ч. I; авторський колектив Інституту мовознавства АН УРСР під

керівництвом І.К. Білодіда) та “Нариси з історії української літературної мови” (П.П. Плющ), з виходом яких на сторінках журналу “Українська мова” та інших видань розгорілася гостра дискусія навколо періодизації історії української літературної мови (1958–1959 рр.). В обговоренні взяли участь П.Д. Тимошенко (“Про періодизацію історії української літературної мови”, 1958), А.А. Москаленко (“До питання про періодизацію історії української літературної мови”, 1959), М.А. Жовтобрюх (“Зауваження до періодизації історії української літературної мови”, 1959), М.К. Бойчук (“До питання про періодизацію історії української літературної мови”, 1959; “Періодизація історії української літературної мови”, 1959, опубліковано в 1962), Ф.П. Медведєв, П.А. Моргун, М.Ф. Наконечний (“Про основні етапи історичного розвитку української літературної мови”, 1959, опубліковано в 1962), І.Є. Грицютенко (“Про періодизацію історії української літературної мови”, 1959), П.П. Плющ (“Про справжню, а не уявну періодизацію історії української літературної мови”, 1961) та ін. Підсумковим етапом дискусії стала міжвузівська наукова конференція “Питання історичного розвитку української мови” (Харків, грудень 1959 р.), присвячена V Міжнародному з’їздові славистів, де науковці намагалися визначити принципи укладання періодизації історії української літературної мови, наголошуючи, що періодизація не може базуватися на зміні суспільних формацій, а має враховувати насамперед якісні зміни самої української літературної мови протягом усього часу її функціонування на різних українських землях. Однак єдиної періодизації так і не було вироблено.

У наступні десятиліття увага до вивчення історії української літературної мови не послаблюється. У 1971 р. вийшов друком підручник “Історія української літературної мови”, в якому П.П. Плющ, урахувавши зауваження, коротко окреслив засади періодизації історії української літературної мови та подав її схему. Накопичення нових даних у цій галузі лінгвістичної науки спричинило до створення багатотомної академічної праці з історії української літературної мови, проспект якої і робочу схему періодизації було опубліковано в журналі “Мовознавство” (1985, № 6). Відтоді українське мовознавство збагатилося рядом одноосібних та колективних праць, серед яких “Жанри і стилі в історії української літературної мови” (В.В. Німчук, В.М. Русанівський, І.П. Чепіга та ін., 1989), “Варіанти української літературної мови”

(І.Г. Матвіяс, 1998), “Історія української літературної мови” (В.М. Русанівський, 2001) та ін.

І.Г. Матвіяс, розглядаючи варіантність української літературної мови на різних етапах її функціонування, виокремлені ним періоди називає так: “Літературна мова в Київській Русі (X–XIII ст.)”, “Староукраїнська літературна мова (XIV–XVIII ст.)”, “Літературна мова XIX і XX ст.”. У праці “Історія української літературної мови” (2001) В.М. Русанівського немає спеціально розробленої періодизації, а поділ книги на розділи засвідчує, що мовознавець виокремлював такі періоди, як “Давньокиївська літературна мова”, “Літературна мова післямонгольської доби (друга половина XIII – XVI ст.)”, “Розквіт староукраїнської літературної мови (XVII – перша чверть XVIII ст.)”.

Намагалися розв’язати цю проблему й українські мовознавці діаспори. Так, О. Горбач визначив основні засади періодизації та запропонував власну схему розвитку української літературної мови (1993), де докладно розписав кожен період. Проблема періодизації історії української літературної мови до цього часу залишається не розв’язаною.

Періодизація історії української літературної мови, подана П. П. Плющем (1958):

I. Літературна мова давньоруської народності – літературна мова на живій давньоруській мовній основі і книжна слов’яноруська мова, церковнослов’янська в своїй основі (Київська Русь і наступна епоха феодальної роздробленості, X – початок XIV ст.).

II. Стара українська літературна мова (“проста мова”, зближена з живою українською мовою, і слов’яноруська мова в українському її варіанті):

1. Літературна мова української народності (XIV – перша половина XVII ст.).

2. Літературна українська мова початку формування української буржуазної нації (друга половина XVII – XVIII ст.).

III. Нова українська літературна мова (на живій національній мовній основі):

1. Літературна українська мова епохи розвитку української буржуазної нації –

а) до зародження революційно-демократичного руху (перша половина XIX ст., до Шевченка),

б) в період розвитку революційно-демократичного руху і підготовки пролетарської революції (друга половина XIX – початок XX ст.).

2. Літературна мова української радянської, соціалістичної нації.

Періодизація історії української літературної мови, подана І. К. Білодідом (1958):

1. Літературна мова Київської Русі – вихідна основа утворення й розвитку літературних мов східних слов'ян (російської, української і білоруської).

2. Літературна мова української народності:

а) період XIV – першої половини XVII ст.;

б) возз'єднання України з Росією і його значення для подальшого розвитку української літературної мови (друга половина XVII – XVIII ст.).

3. Українська літературна мова на основі живої національної мови:

а) період від І.П. Котляревського до Т.Г. Шевченка. Т.Г. Шевченко – основоположник української літературної мови на широкій синтетичній основі живої національної мови (кінець XVIII – середина XIX ст.);

б) дальший розвиток традицій Т.Г. Шевченка – вдосконалення мови прози, поезії, драми. Характер розвитку публіцистичних і наукових стилів літературної мови. Боротьба письменників революційно-демократичного напрямку проти націоналістичної архаїзації, примітивізації і перекручень літературної мови (мовна практика і висловлювання П. Грабовського, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського та ін.). Творчий вплив російської літературної мови на розвиток і вдосконалення української літературної мови (друга половина XIX – початок XX ст.).

4. Українська літературна мова радянського періоду.

Періодизація історії української літературної мови, подана П. Д. Тимошенком (1958):

I. Давньоукраїнська літературна мова (літературна мова української народності) (XIV – кінець XVIII ст.).

1. Літературна мова часів розвитку феодально-кріпосницьких відносин і боротьби народних мас проти соціального і національного гніту (XIV – перша половина XVI ст.).

2. Літературна мова часів посилення кріпосництва і національного гніту та визвольної боротьби українського народу проти шляхетської Польщі (друга половина XVI – середина XVII ст.).

3. Літературна мова після возз'єднання України з Росією і в часи посилення кріпосницького гніту та зародження капіталізму (друга половина XVII – кінець XVIII ст.).

II. Українська літературна мова, створена на народній основі (літературна мова української нації – буржуазної і соціалістичної) (кінець XVIII ст. – до наших днів).

1. Літературна мова часів розкладу феодально-кріпосницьких і дальшого розвитку капіталістичних відносин (кінець XVIII ст. – до 1861 р.).

2. Українська літературна мова в часи розвитку революційно-демократичного руху і підготовки пролетарської революції (1861–1917 рр.).

3. Літературна мова радянської епохи (1917 р. – до наших днів).

Періодизація історії української літературної мови, подана А. А. Москаленком (1959):

I. Літературна мова давньоруської народності (X–XIII ст.).

1. Літературна мова давньоруської народності (X–XII ст.).

2. Літературна мова давньоруської народності часів феодальної роздробленості (XIII ст.).

II. Літературна мова української народності (XIV – перша половина XVII ст.).

1. Українська літературна мова початку формування української народності (XIV – середина XVI ст.).

2. Українська літературна мова дальшого розвитку української народності (друга половина XVI – перша половина XVII ст.).

III. Літературна мова української буржуазної нації (друга половина XVII – початок XX ст., до Великої Жовтневої соціалістичної революції).

1. Українська літературна мова початку формування української буржуазної нації (друга половина XVII – XVIII ст.).

2. Українська літературна мова періоду інтенсивного формування української буржуазної нації (кінець XVIII – перша половина XIX ст.).

3. Українська літературна мова в період завершення і дальшого розвитку української буржуазної нації (середина XIX – початок XX ст., до Жовтня).

IV. Літературна мова української соціалістичної нації (після Жовтня).

1. Українська літературна мова в період становлення української соціалістичної нації (1917–1937 рр.).

2. Українська літературна мова в період дальшого розвитку української соціалістичної нації (з 1937 р.).

Періодизація історії української літературної мови, подана М. К. Бойчуком (1959):

I. Стара українська літературна мова (XIV – кінець XVIII ст.):

1) онароднення і перша архаїзація успадкованої руської літературної мови (XIV – половина XVI ст.);

2) друга архаїзація і полонізація давньої української літературної мови (половина XVI – половина XVIII ст.);

3) занепад давньої української літературної мови (друга половина XVIII ст.).

II. Нова (сучасна) українська літературна мова (з кінця XVIII ст. до наших днів):

1) період становлення української літературної мови (І. Котляревський, Гр. Квітка-Основ'яненко, Т. Шевченко – кінець XVIII – половина XIX ст.);

2) період її однобічного розвитку (головним чином у галузі художньої літератури – половина XIX ст. – до Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917 р.);

3) період її всебічного розвитку (після 1917 р.).

Періодизація історії української літературної мови, подана І. Є. Грицютенком (1959) (тільки період нової української літературної мови):

1. Літературна мова кінця XVIII ст. – до появи мовного реалізму творчості Т. Шевченка, що став основою унормування української літературної мови.

2. Літературна мова від доби Т.Г. Шевченка і до Великої Жовтневої соціалістичної революції.

3. Українська літературна мова пожовтневого періоду.

Періодизація історії української літературної мови, подана Ф. П. Медведєвим, П. А. Моргуном, М. Ф. Наконечним (1962):

I. Мова давньоруського письменства у двох її типах, що взаємодіють між собою: книжно-слов'янському і народно-писемному

з окремими діалектними рисами – ознаками майбутніх східнослов'янських мов та їх наріч, – літературна мова давньоруської народності доби Київської ранньофеодальної держави, розвитку кріпосницьких відносин у ній і періоду феодальної роздробленості на Русі (X–XIII ст.).

1) Період складання й розвитку давньоруської писемно-літературної мови як спільної історичної основи трьох пізніш сформованих східнослов'янських літературних мов – російської, української і білоруської (X–XI ст.).

2) Літературна мова періоду Галицько-Волинської і Володимиро-Суздальської Русі, як продовження загальноруських традицій Києва, з зростаючими в ній місцевими елементами – ознаками мов братніх народностей, зокрема української, – мов, що поступінно складаються за тих часів у надрах східнослов'янської мовної єдності (XII–XIII ст.).

II. Літературна мова доби існування і розвитку української народності до початку формування національної мови – стара українська літературна мова в двох її взаємодіючих різновидах: слов'яноноруському (слов'янонорусько-українському) і народно-книжному (так звана проста мова) (XIV – середина XVII ст.).

1) Літературна мова початкового періоду існування і розвитку української народності (XIV – середина XVI ст.).

2) Літературна мова часів дальшого розвитку української мови (друга половина XVI – середина XVII ст.).

III. Літературна мова початкової доби формування української нації і національної мови – перехідного етапу від мови народності до мови національної (середина XVII – кінець XVIII ст.).

IV. Нова українська літературна мова – на живій народній, національній основі, як панівний і, власне, єдиний уже тип української писемної мови (кінець XVIII ст. і до наших днів).

1) Літературна мова на живій народній основі періоду інтенсивного формування української буржуазної нації й національної мови за часів розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи (кінець XVII – середина XIX ст.).

2) Період дальшого посиленого розвитку, доба дальшого значного розросту та стильового збагачення української літературної мови (середина XIX – початок XX ст.).

3) Українська літературна мова радянського періоду – доби широкого і всебічного розвитку української національної мови, доби формування й розвитку української соціалістичної нації (початок XX ст. і до наших днів).

Періодизація історії української літературної мови, подана П. П. Плющем (1971):

1. Літературно-писемна мова (книжно-слов'янський і народно-літературний її типи) давньоруської народності (Київська Русь і наступна епоха феодальної роздробленості, XI–XIV ст.).

2. Стара українська літературна мова

Розвиток літературної мови у Східній Україні (з елементами південно-західних, південно-східних і північних українських діалектів) Розвиток літературної мови у Західній Україні (з елементами південно-західних українських діалектів)

1. Церковнослов'янська мова (в її українському варіанті) (XIV – перша половина XVII ст.; друга половина XVII – XVIII ст.)

1. “Руська мова” (XIV – перша половина XVI ст.).

2. “Проста руська мова” (друга половина XVI – перша половина XVII ст.; друга половина XVII – XVIII ст.).

3. Діалектно-народна мова в інтермедіях, творчості мандрівних дяків, І. Некрашевича (друга половина XVII – XVIII ст.).

1. Церковнослов'янська мова (в її українському варіанті) (XIV – XVIII ст.)

1. “Руська мова” (XIV – перша половина XVI ст.).

2. “Проста руська мова” (друга половина XVI – XVIII ст.).

3. Діалектно-народна мова в інтермедіях Я. Гаватовича та ін. (початок XVII – XVIII ст.).

3. Нова українська літературна мова

На базі південно-східних українських діалектів

1. Кінець XVIII ст. – 1840 р. (до першого видання “Кобзаря” Шевченка).

2. 1840 р. – Велика Жовтнева соціалістична революція.

3. Велика Жовтнева соціалістична революція – 1939 р.

На базі південно-західних українських діалектів

1. 1837 р. (рік видання “Русалки Дністрової”) – 1939 р.; для Закарпаття 1837–1945 рр. (паралельно “язичіє” і препарована російська мова).

Спільний розвиток на базі південно-східних діалектів з 1939 р. (для Закарпаття – з 1945 р.) і до сьогоднішнього дня.

Періодизація історії української літературної мови, подана авторським колективом Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні (1985):

I. Українська літературна мова до національного періоду (XIV – початок XVIII ст.):

1. Функціонування української літературної мови в XIV – першій половині XVI ст.

2. Українська літературна мова з середини XVI до середини XVII ст.

3. Українська літературна мова другої половини XVII – початку XVIII ст.

II. Українська літературна мова середини й кінця XVIII ст.

III. Формування нової української літературної мови:

1. Початковий період її розвитку (кінець XVIII – 40-і роки XIX ст.).

2. Розвиток української літературної мови від 40-х років XIX до початку XX ст.

3. Розвиток української літературної мови в радянський час (20–80-і роки XX ст.).

Періодизація історії української літературної мови, подана О. Горбачем (1993) (зберігаємо орфографію оригіналу):

1. Старо-укр. доба: “київсько-чернігівська” й “галицько-волинська” (900/1000 – 1350 по Хр.):

а) 900/1000 – 1150: християнізація (988), запровадження змодифікованої сцсл. мови з функціями мови церк.-наук. і літ.-худож. жанрів; старо-укр. мова в правно-ділових, світсько-літер. жанрах: дружинний епос, частково літописання;

б) 1150 – 1240: дезінтеграційні процеси в спільній сцс. літ. мові; упадок Києва; латинська літературно-ділова мова на Закарпатті під Угорщиною (по кін. 18 ст.);

в) 1240 – 1350: гал.-волин. доба – лат.-угор. і польс. впливи (лексика); литов.-блр. впливи на пн. і пн.-сх.; продовження процесів поперед. періоду.

2. Середньо-укр. доба (1350/1400 – 1750/1800):

а) литовсько-польська доба (1350 – 1650):

1) литовська доба (1340/50 – 1569);

2) польська доба (від 1340 – в Галичині, від 1569 – 1650 на О-СУЗ, – без Підляшшя й Зах. Полісся, від 1600-х рр. і на Чернігівщині);

- 3) козацька доба (1648 – 1764/1775/1780).
3. Ново-укр. доба (1780/1800 – ХХ вік):
- а) просвіченецький період на Гетьманщині (1780 – 1805: заснування Харк. ун-ту);
 - б) романтизм (1805 – 70-ті рр.; етапи: 1830/1831, 1846 – 1848, 1863, 1875). Спинення розвитку літературної мови на О-СУЗемлях офіційними заборонами друку (після розгрому кирилометодіївців 1847 і заборони “Основи” 1861): 1863 й 1876;
 - в) просвічення й романтизм на ЗУЗ;
 - г) перенесення видавничої діяльності з Києва за кордон: до Женеви, Львова, Черновець (1876 – 1905); витворення тут газетно-публіцист. і наукових жанрів літ. мови (українознавчі катедри, НТШ й його публікації у Львові) й виділення різновиду мови поезії;
 - г) відновлення газетно-видавничої діяльності в Києві (1905 – 1914/1917); перенесення туди публіцист.-наук. жанрів літ. мови, вироблених у Львові – Чернівцях; “мовна дискусія”; пуристичне очищення термінології;
 - д) 1917 – 21: запровадження укр. мови в усі ділянки державно-публічного життя і в богослужбовий вжиток в УАПЦ;
 - е) 1921 – 32/34 в УРСР: українізаторський курс, поступове запровадження укр. мови в шкільництво й держ.-адмін. апарат; дальший розквіт україністики: граматичні й лексикограф. праці (Ін-т Укр. Наук. Мови, ВУАН); унормування правопису (1927/28); роля зах.-укр. інтелігенції в УРСР;
на ЗУЗемлях вплив нормативних праць І. Огієнка;
 - 1932/34 – 39 розгром україністики й русифікаторський курс у граматиці й лексикографії; розгром українізаційних намагань в СРСР – поза УРСР (Кубань, Вороніжчина, Азія);
 - 1939 – 41 послаблення русифікац. курсу у зв’язку з приєднанням Галичини-Волині та Буковини-Басарабії, де скрізь спершу українізовано держ.-публічне життя, згодом русифікуючи його окремі ділянки (крім війська, судочинство, транспорт тощо), уніфікуючи наук.-публіцист. ділянки, запроважуючи виключно київські літ. мовні й правописні норми;
 - 1919 – 39 в Галичині-Волині, 1918 – 40 в Буковині-Басарабії часткове чи повне витіснення укр. мови зі шкільного й держ.-адмін. вжитку; спроби створювання й запровадження в школи окремої “лемківської мови” (а польс. мови в навчання релігії для православних);

є) 1941 – 44 обмеження публіч.-держ. вжитку укр. мови під нім. та румун. окупацією на здобутих укр. теренах;

ж) 1919 – 38 на Закарпатті чеська мова замінила угорську в держ.-політ. житті, а на Пряшівщині (Сх. Словаччина) з часом уповні – словацька: в школах – місцеві варіанти літ. мови, серед яких (у культ.-літератур. і церков. вжитку – відповідно до політ. таборів) боротьба 3-х тенденцій: а) рос. літ. мови, б) місцевого варіанту літ. мови з церковно-слов. та окремо-діалектними впливами (“русинство” 1980-х рр., підтримуване “карпаторосами” з ЗСА), в) укр. літ. мови в її гал.-сх.укр. варіанті (що перемає в половині 1930-х рр.);

1939 – 44 окупація мадярами й витіснення чеськ. і укр. мов з церк. й політич.-публ. вжитку та заміною їх мадяр. мовою (в церк.-літ. вжитку підтримання владою тенденцій б/а); на Пряшівщині в школах лиш словацька мова;

1945: українізація Закарпат. області; на Пряшівщині: рос. або словацьк. мови, 1954 р.: українізація преси й шкільництва; 1968 р.: поновна словакізація частини шкіл і гр.-католик. Церкви – з частковим поворотом до місц. лемків. варіанту літ. мови;

з) 1944 – 53/56 в УРСР посилена русифікація й обмеження укр. мови в держ.-адмін. і шкіль. вжитку; 1956 – 68 деяка лібералізація мовно-політ. курсу; від 1968 р. поворот до русифікаторського курсу в шкільництві (теорії про зливання мов, про “другу рідну мову”, себто – рос.-ськ.; закон про обирання батьками “іншо-республіканської мови” для навчання своїх дітей; розгул суслівсько-брежнєвської реакції: теорія “єдиного советського народу”);

і) від 1986 р.: “горбачовська перебудова”, “гласність”; 1990 і 1991 проголошення Верх. Радою УРСР суверенности й незалежности, референдум: намагання мовно українізувати школу, ділянки держ. апарату, військ. частин; дискусії над правописом, лексикографією (термінологією); укр. мова в церк. вжитку православних деномінацій (в УКЦ – від початку 1960-х рр.); розбудження культ. життя в “діяспорі” поза кордонами України.

(В. Денисюк)

Перфект у спільнослов’янській і давньоруській мовах – видо-часова форма, що означала дію, яка почала виявлятися до моменту мовлення (мин. ч.), але результат якої наявний і в момент мовлення. Тому перфект можна визначити як минуло-теперішній час. Перфект мав аналітичну особово-часову парадигму, до складу якої входили дієприкметникові форми на **-ль** – носії лексичної семантики – та

особові форми теп. ч. від дієслова **бути**, що виражали граматичне значення:

Форми перфекта:

Числа	Особи	Дієприкметник на -лъ, -ла, -ло	Допоміжне дієслово
Однина	1	писа-лъ, -ла, -ло	~сѣмь
	2	писа-лъ, -ла, -ло	~си
	3	писа-лъ, -ла, -ло	~сть
Множина	1	писа-ли, -лы, -ла	~сѣмь
	2	писа-ли, -лы, -ла	~сте
	3	писа-ли, -лы, -ла	суть
Двоїна	1	писа-ла, -лѣ, -лѣ	~сѣлѣ
	2	писа-ла, -лѣ, -лѣ	~ста
	3	писа-ла, -лѣ, -лѣ	~ста

У давньоруській літературній мові ця парадигма збереглася, проте в 3-й ос. одн. і мн. форми перфекта могли вживатися і без допоміжного дієслова. Традицію вживання перфекта засвідчує і староукраїнська літературна мова XIV–XV ст. У XVI–XVIII ст. на основі допоміжних дієслів розвиваються особові афікси перфекта **-емь/-мь, -емь/-сь, -смы/-смо, -сте**, що виступають як після колишньої дієприкметникової форми, так і перед нею: **услышалемь, видѣлень, абымь освѣдчилъ, упалесь, вызналесь, почалысмы, гдесмы привѣтили** та ін. Очевидно, під впливом польської мови афікс 1-ї ос. мн. **-смы/ -смо** міг замінюватися афіксом **-хмы/-хмо**: **тамехмы нашли, быхмо ся не погодили**. З 2-ї пол. XVII ст. кількість особових форм мин. ч. в пам'ятках українській літературній мові зменшується, проте вони трапляються в усіх стилях, у джерелах різного територіального походження. Діалекти української мови цей афіксальний перфект втратили не повністю. У наддністрянських, надсянських та деяких інших західних говірках уживаються різні варіанти особових енклітик: **-јем, -єм, -ім, -вим, -вім, -м; -јесь, -јес, -јіс, -есь, -ес, -с** та ін. У більшості діалектів і літературній мові на основі перфекта розвинувся нинішній минулий час, який перебрав на себе функції усіх колишніх часових форм.

(В. Русанівський, "Українська мова" (2000), с. 437)

Першодруки, інкунабули – друковані видання, які побачили світ на зорі друкарства (серед. XV – поч. XVI ст.). За даними зарубіжних джерел, нині в Європі зафіксовано близько 40 тис. назв інкунабул. У

результаті численних природних і особливо суспільно-політичних потрясінь значна частина українських першодруків втрачена назавжди. Ряд архівних документів (зокрема, фонди Центрального державного історичного архіву у Львові), віднайдені останнім часом, вказує на наявність давніх українських друків, які побачили світ задовго до 1574 р. – офіційно визнаного радянською владою часу заснування українського друкарства. Так, в інвентарі книг Словітського (неподалік Львова) монастиря йдеться про такі першодруки: “Тестамент” (почаївське видання 1511 р.), “Тріодіон” (київське видання 1527 р.), “Анфологіон” (львівське видання 1542 р.).

Із збережених до наших днів українських першодруків, на яких зафіксовані дата і місце друку, найдавніші належать до 1491 р. Це – Осьмигласник (Октоїх) і Часослов. Пов’язані вони з іменем німецького друкаря Швайпольта Фіоля. Ці книги побачили світ у Кракові на замовлення української громади. Приблизно в той же час цей друкар видав тогочасною українською мовою також Тріодь Пісну та Тріодь Цвітну, дати випуску на яких не зазначені. Українська належність цих книг доведена останнім часом за кількома ознаками. Передусім, за мовними особливостями (в тих місцях, де текст віддаляється від церковнослов’янської мови, його словниковий ряд має явні ознаки живої української мови). Крім того, в розділі Часослова, присвяченому православним святим, називаються імена саме тих, які походили з України: Феодосія Печерського, Володимира Великого, Бориса і Гліба. За формою шрифту лінії черенків максимально наближені до обрисів літер кращих каліграфів українських рукописних книг. За художнім оформленням тут переважають такі ж художні елементи, як і в рукописних книгах, що творилися у Грушівському монастирі на Закарпатті, звідки й були взяті для друкарського складання. За вказівкою Краківської духовної інквізиції майже всі українські першодруки Швайпольта Фіоля були спалені. Нині в Україні зберігається кілька примірників цих видань. Один з них – найповніший Часослов – у колекції стародруків Одеської державної наукової бібліотеки.

До наших днів дійшли й першодруки Івана Федорова (Федоровича) “Апостол” та “Буквар” (обидва – Львів, 1574). “Апостол” відзначається багатим художнім оформленням. Тут уміщено 51 заставку, 23 ініціали та 47 кінцівок. Львівське видання “Апостола” у мовному плані відрізняється від московського видання цієї книги (1564). У першому правописні норми наближені до тих, які були загальноприйнятими в Україні. Крім того, помічники Івана

Федорова, галичани за походженням, “українізували” це видання і в наголосах, і в словниковому ряді.

(*М. Тимошик, “Українська мова” (2004), с. 473–474*)

Пещак Марія Михайлівна (24.XI.1928, с. Великий Липник, Попрадського р-ну, Словаччина) – український мовознавець, доктор філологічних наук з 1980 р., професор з 1990 р., з. д. і т. України з 2001 р. Закінчила 1953 р. Ужгородський університет. Відтоді – в Інституті мовознавства НАН України: аспірант, учений секретар; з 1964 р. – старший науковий співробітник, з 1986 р. – зав. сектора Машинного фонду української мови. Від 1991 р. – зав. відділу Українського мовно-інформаційного фонду НАН України. Праці – з історії української мови, структурно-математичної лінгвістики, лексикології, лінгвістики тексту, загального мовознавства та ін.: монографії “Стиль ділових документів XIV ст.” (1979), “Розвиток давньоруського і староукраїнського наукового тексту” (1994), “Нариси з комп’ютерної лінгвістики” (1999), “Комунікативний синтаксис” (2000); розділи в монографіях “Статистичні параметри стилів” (1967), “Філософські питання мовознавства” (1972), “Мова і процеси суспільного розвитку” (1980), “Формалізовані основи семантичної класифікації лексики” (1982), “Сучасне зарубіжне мовознавство” (1983), “Лексична семантика в системі «людина – машина»” (1986), “Методологічні проблеми мовознавства” (1988), “Український семантичний словник (проспект)” (1990) та ін. Співукладач “Орфографічного словника української мови” (1975, 1994, 2002). Підготувала до видання “Грамоти XIV ст.” (1974). Співукладач “Орфоепічного словника української мови” у 2 томах (т. 1, 2001).

(*В. Чумак, “Українська мова” (2004), с. 475–476*)

Півторак Григорій Петрович (14.VI.1935, с. Коритище, тепер Недригайлівського р-ну Сумської обл.) – український мовознавець, доктор філологічних наук з 1990 р., професор з 1992 р., чл.-кор. НАН України з 1997 р. Закінчив 1959 р. Полтавський педагогічний інститут. З 1964 р. працює в Інституті мовознавства НАН України (молодший, з 1978 р. – старший, з 1991 р. – провідний науковий співробітник, з 1998 р. – завідувач відділу загальнослав'янської проблематики і східнослов'янських мов). Праці з проблем етногенезу слов'ян, виникнення писемності у східних слов'ян, історії і діалектології східнослов'янських мов, українсько-білоруських мовних

зв'язків, культури мови: монографії “Форми інфінітива в українській мові” (1974), “Формування і діалектна диференціація давньоруської мови” (1988), “Українці: звідки ми і наша мова” (1993), “Міфи і правда про трьох братів зі спільної колиски (про походження українців, росіян та білорусів)” (1998). Співавтор “Етимологічного словника української мови” (т. 1–5, 1982–2006) та ін. Працює також у галузі літературознавства і художнього перекладу. Член редколегії і один з авторів енциклопедії “Українська мова” (2000, 2004). Лауреат премії НАН України ім. І.Я. Франка (1995)

(В. Склярєнко, “Українська мова” (2004), с. 482–483)

Півустав – різновид письма давніх кириличних рукописів, що виник на основі уставного письма як його спрощений варіант для задоволення зрослої потреби в книгах у зв'язку з розвитком культурного життя суспільства та інтенсифікацією суспільних відносин. Півустав, розвиваючись у напрямі спрощення написання літер, забезпечив більшу зручність і швидкість письма, відмовившись від строгої геометричності, вишуканої правильності уставу. У східних слов'ян півустав з'являється у XIV ст. на основі уставу XIV ст. і, зберігаючи його основні риси, надає йому простого, невибагливого вигляду. Вживався півустав спочатку в ділових документах, потім поширився на літературу всіх стилів (Лаврентіївський літопис 1397, Четьї-Мінеї 1489). Від давнішого уставу півустав відрізняється меншими стрункiстю письма та каліграфічністю, послабленням уваги до виписування окремих деталей літер, зменшенням їхнього розміру, більшою розкутістю руху пера. У півуставі втрачається обов'язковий характер уставного письма: прямі лінії допускають кривизну, заокруглені не є правильними дугами; написання літер, які втрачають колишню пропорційність, допускає значну варіантність; проміжки між ними стають неоднаковими; кількість скорочень і надрядкових знаків значно зростає. За характером письма розрізняють півустав старший і молодший, що розвинувся під впливом т. зв. другого південнослов'янського впливу. У XV–XVII ст. півустав використовувався поряд із скорописом. Рукописний півустав послужив за основу при створенні слов'янського друкарського шрифту.

(В. Задорожний, “Українська мова” (2000), с. 446)

Плетенецький Єлисей Хомич (1554, Львів – 29.X.1624, Київ) – церковний і культурний діяч України. Освіту здобув у братських

школах Львова та Острога. З 1594 р. – архимандрит Пінського Лещинського монастиря, з 1599 р. – архимандрит Києво-Печерської лаври. В 1596 р. брав участь у православному соборі в Бресті. 1616 р. при Києво-Печерській лаврі заснував першу в Києві друкарню, де було видано з його передмовами та перекладами “Часослов” (1617), “Антологіон” (1619) та ряд інших книг шкільного та церковного призначення, писаних тогочасною українською мовою. Є. Плетенецький – організатор київського літературно-видавничого гуртка, куди входили Захарія Копистенський, Лаврентій Зизаній, Памво Беринда та ін.

(О. Білодід, “Українська мова” (2000), с. 455)

Плюсквамперфект – давноминулий час, передминулий час – часова форма, що означає дію, виконану в минулому за якийсь час до моменту мовлення. Парадигма давноминулого часу у праслов’янській період утворювалася поєднанням дієприкметника на **-ль** з особовими формами дієслова **быти** в аористі або імперфекті:

Форми плюсквамперфекта:

Числа	Особи	Дієприкметник на -ль, -ла, -ло	Допоміжне дієслово	
Однина	1	писа-ль, -ла, -ло	б" хь	б҃хь
	2	писа-ль, -ла, -ло	б" ше	б҃һ
	3	писа-ль, -ла, -ло	б" ше(-ть)	б҃һ
Множина	1	писа-ли, -лы, -ла	б" хомь	б҃һхомь
	2	писа-ли, -лы, -ла	б" сте	б҃һсте
	3	писа-ли, -лы, -ла	б" ху(-ть)	б҃һша
Двоїна	1	писа-ла, -л҃һ, -л҃һ	б" хов҃һ	б҃һхов҃һ
	2	писа-ла, -л҃һ, -л҃һ	б" ста	б҃һста
	3	писа-ла, -л҃һ, -л҃һ	б" ста	б҃һста

У спільносхіднослов’янській період аористна та імперфектна форми допоміжного дієслова стали замінятися формами перфекта. Особові форми давноминулого часу набувають такого вигляду: **єсмь былъ** (-ла, -ло) **неслъ** (-ла, -ло), **еси былъ** (-ла, -ло) **неслъ** (-ла, -ло), **єсть былъ** (-ла, -ло) **неслъ** (-ла, -ло) і т. д. Згодом дієслово, яке було показником особи, втратилося (його функції перебрав особовий займенник), і уже в староукраїнській мові плюсквамперфект набуває вигляду, в якому дійшов до нашого часу: *я був писав* (*була писала*,

було писало), ти був писав (була писала, було писало), він був писав (вона була писала, воно було писало) і т.д.

(В. Русанівський, “Українська мова” (2000), с. 455)

Плющ Павло Павлович [19(31).XII.1896, с. Володькова Дівиця, тепер Червоні Партизани Носівського р-ну Чернігівської обл. – 4.III.1975, м. Київ] – український мовознавець і педагог, доктор філологічних наук з 1959 р., професор з 1960 р. Навчався 1920–1923 рр. в Ніжинському педагогічному інституті, закінчив 1931 р. Дніпропетровський інститут соціального виховання. Працював учителем української мови і літератури в м. Дніпродзержинську (в загальноосвітніх школах, фабрико-заводських училищах, вечірньому металургійному інституті), з 1937 р. – викладач української мови Київського університету. У 1942–1944 рр. в евакуації – старший викладач і в.о. зав. кафедри української мови Об’єднаного Українського університету (м. Кзил-Орда, Казахстан). З 1944 р. продовжує викладацьку і наукову роботу в Київському університеті. Перші праці П.П. Плюща – з методики викладання української мови: “Збірник диктантів для V–VII класів” (1938, у співавторстві), “Збірник вправ з синтаксису та пунктуації” (1938), “Збірник вправ з стилістики” (1939). Пізніше зосередився на питаннях стилістики та історії української мови: “Проблема періодизації історії української мови” (1951), “Українська літературна мова другої половини XIX – початку XX ст., шляхи її розвитку і специфіка її” (1958), монографії “Нариси з історії української літературної мови” (1958), “Історія української літературної мови” (1971).

(В. Лобода, “Українська мова” (2000), с. 456)

“Повість временних літ” – визначна пам’ятка історіографії і літератури Київської Русі, літописне зведення, складене у Києві на початку XII ст. Оригінал втрачений, збереглися лише пізніші списки. Найдавніші з них – Лаврентіївський, переписаний 1377 р., що охоплює події до 1110 р., та Іпатіївський (Іпатський), переписаний на початку XV ст. з доведенням розповіді до 1117 р. Відомі три редакції “Повісті временних літ”: 1-а – складена ченцем Києво-Печерського монастиря Нестором з літописних зведень кінця XI ст. з доведенням розповіді до 1113 р.; 2-а – ігуменом Видубицького монастиря Сильвестром у 1116 р.; 3-я виготовлена у Видубицькому монастирі 1118 р. для Мстислава – сина Володимира II Мономаха. “Повість временних літ” – перша у Київській Русі пам’ятка, в якій історія

держави показана на широкому тлі світових подій. Висвітлює історію східних слов'ян та князівської влади, утвердження християнства на Русі, містить оповіді про виникнення слов'янської писемності, відбиває настрої різних суспільних верств. Записи подаються порічно. Використані перекази, оповідання, повісті, легенди.

Написана мовою, близькою до живої народної з нашаруванням церковнослов'янських елементів. Стиль лаконічний, місцями урочистий. “Повість временних літ” наклала відбиток на все наступне літописання східних слов'ян. Рукопис 2-ї редакції “Повісті временних літ” зберігається у Російській національній бібліотеці (Санкт-Петербург). Вільний переклад пам'ятки сучасною українською мовою здійснили В. Близнець, Л. Махновець, В. Яременко.

(Д. Гринчишин, “Українська мова” (2000), с. 456–457)

Повні і короткі прикметники – словозмінні різновиди прикметників, протиставлювані за характером відмінкових закінчень, обсягом словозмінної парадигми і відносною хронологією формування. Повними (членими) називаються визначальні для української мови прикметники з флексіями займенникового походження, що сформувалися ще в праслов'янській мові як результат функціональної взаємодії і наступної морфологічної трансформації форм іменних (коротких) прикметників і відповідних форм вказівного займенника **јь** (**ја**, **је**), ототожнюваного з означеним артиклем (членом).

Давньоукраїнська мова успадкувала праслов'янські двоскладові закінчення у наз.-знах. в. одн. ч. р. – **-ый** < **-ыјь** (до XII ст.) < ***-ьјь**, наз.-знах. в. одн. с. р. – **-оє** < ***-оје**, наз. в. одн. ж. р. **-ая** < ***-аја**, знах. в. одн. ж. р. **-ую** < ***-ују**, наз. в. мн. ч. р. **-ии** < ***-іји**, знах. в. мн. ч. р. **-ыһ** < ***-ујё**, наз.-знах. в. мн. ж. р. **-ыһ** < ***-ујё**, наз.-знах. в. с. р. **-ая** < **-аја**. До найважливіших змін у розвитку цих закінчень належать такі: 1) перехід **-оє** в **-еє** (**-еје**) внаслідок міжскладової асиміляції голосних; 2) втрата розрізнення за родами в наз.-знах. в. мн. і закріплення у цих відмінках флексії **-іі**; 3) набуття двоскладовими закінченнями статусу варіантних, стилістично маркованих на фоні відповідних односкладових; 4) поява закінчень **-е** у наз.-знах. в. одн. с. р.; **-а**, **-у** відповідно у наз. і знах. в. одн. ж. р., **-і** у наз.-знах. в. мн. всіх родів. На ґрунті української мови відбувся другий займенниковий вплив на формування відмінкових закінчень повних прикметників, які набули такого вигляду: род. в. одн. ч. і с. р. **-ого** (нов-ого), дав. в. одн. ч. і с. р. **-ому** (нов-ому), місц. в. одн. ч. і с. р. **-ім**

(нов-ім < давньоукр. нов-омь), род. в. одн. ж. р. -ої (нов-ої < давньоукр. нов-ої), дав.-місц. в. одн. ж. р. -ій (нов-ій < давньоукр. нов-ои < *ої), ор. в. одн. ж. р. -ою (нов-ою). Наведені закінчення з голосним (о) мають своїм безпосереднім джерелом парадигму, репрезентовану вказівним займенником **ть** (**той**). Пор. його давньоукраїнські форми однини: 1) ч.-с. р.: з род. в. одн. т-ого, дав. в. одн. т-ому, місц. в. одн. т-омь; 2) ж. р. род. в. одн. т-ої, дав.-місц. в. одн. т-ої, ор. в. одн. т-ою. Найдавніша фіксація цих форм однини у давньоукраїнських пам'ятках припадає на XI–XIII ст. Менш прозора історія повних прикметникових форм ор. в. одн. ч. і с. р. -ымь > -им та дав., ор. і місц. в. мн. -ымь > -им, -ыми > -ими, -ыхь > -их, яким у праслов'янській мові відповідали трискладові закінчення, що виникли внаслідок поєднання кінцевих *ь або *у в складі іменних прикметників (*повь-, *пову-) з займенниковими формами -їмь, -їмь, -їмі, -їхь. Поширене твердження про перехід трискладових закінчень до двоскладових завдяки контракції, проте відповідне фонетичне явище, за окремими винятками несистемного характеру, не реалізувалося в українській мові. За іншою контроверзою згадані форми утворилися внаслідок випадіння одного складу із закінчень і уподібнення їхньої “архітектоніки” до займенникових флексій м'якої словозміни (пор. давньоукр. форми с-имь – нов-ымь, с-ихь – нов-ыхь, с-имь – нов-ымь, с-ими – нов-ыми) з субституцією (и) > (ы) у прикметниках твердої групи і наступною трансформацією розгляданих закінчень в -им, -им, -ими, -их унаслідок відповідних фонетичних перетворень.

Короткими (іменними, нечленними) на противагу повним (членним) називаються прикметники, ідентифіковані за такими формальними і функціональними ознаками: 1) нульовим закінченням у наз. в. одн. ч. р.: “Ой чи то я Леда, ой чи то я Лада, Аж на мене **біл** лебедик з небесонька пада” (І. Драч); 2) закінченням **о** в наз. в. одн. с. р.: “Дай же нам, Боже, на світоньку добре, Жеби ся нам житенько родило – В споді **коренисто**, в середині **солومیсто**, На вершечку **колосисто**” (Нар. пісня); 3) деформованою словозмін, парадигмою, крім присвійних прикметників ч. р., які тільки в наз. в. одн. мають нормативне нульове закінчення (батьків-ø, материн-ø); 4) предикативною функцією кількісно обмеженої групи літературно-нормативних лексем (*варт, винен, ладен, певен, повен*); 5) стилістично маркованим уживанням прикметників типу *біл, юн, молод, стар, дрібен, вічен*, що з синхронічного погляду можна кваліфікувати як форми, утворювані на базі повних прикметників. З генетичного

погляду короткі прикметники являють собою первісний тип ад'єктивних лексичних одиниць, що виділились у праслов'янській мові з класу імен за атрибутивною функцією і характеризувалися повною іменною парадигмою, форми якої мали статус синтаксично мотивованих. На ґрунті української мови короткі прикметники поступово були витіснені повними як в атрибутивній, так і в предикативній функціях. У сучасній морфологічній системі фактично представлені як залишкові короткі прикметники у формі наз. в. одн. ч. р. Форми с. р. на **-о** фіксуються у різножанрових пам'ятках і фольклорних текстах. Наз. в. одн. ж. р. на **-а** не може бути ідентифікований, тому що іменна флексія омонімічна з новосформованою.

(А. Грищенко, “Українська мова” (2004), с. 494–495)

Повноголосся – наявність в українській мові, як і в інших східнослов'янських мовах, сполучень **-оро-, -оло-, -ере-** на місці праслов'янських дифтонгічних сполучень **or, ol, er, el** між приголосними (на місці *tort, tolt, tert, telt*). Напр., **ворон, сторони, золото, молодой, берег, береза, молоко, полон**. Термін належить М. Максимовичу (“Дослідження про повноголосся”, 1880, рос. мовою). Ще у праслов'янській мові сонорні приголосні **r, l** дифтонгічних сполучень **tort, tolt, tert, telt** стали складотворчими (**tort, tolt, tert, telt**). На східнослов'янському ґрунті внаслідок втрати сонорними приголосними складотворчого характеру в названих дифтонгічних сполученнях після сонорного приголосного з'явився редукований голосний, який згодом розвинувся у голосний повного творення (ще до втрати складотворчого характеру сонорними приголосними в сполученні **telt** відбувся перехід голосного **e** в **o**): **tort > torъt > torot, tolt > toлъt > tolot, tert > terъt > teret, telt > tolt > toлъt > tolot**

Виникнення східнослов'янського повноголосся відносять на кін. VIII–IX ст. Про це свідчить, зокрема, передача власного імені франкського короля, пізніше імператора Карла Великого (768–814) східнослов'янським загальним іменником **король**.

У давньоруській мові сполучення **-оро-, -оло-, -ере-** іноді виникали і на місці праслов'янських дифтонгічних сполучень **тъrt, тъlt, тъrt, тъlt** (переважно перед складом із редукованим **ь** або **ъ** у слабкій позиції): **гърбъ > гороб, тълкъ > толок, търнь > терен, върбный > веребный**. Таке повноголосся називають “другим повноголоссям” (термін належить О. Потебні), на відміну від першого

повноголосся, про яке йшлося вище. В українській мові друге повноголосся збереглося у словах **терен**, діал. **толок** “толк”, **черег** “черга” тощо.

(В. Скляренко, “Українська мова” (2000), с. 458)

Повчання Єфрема Сирина (1492 р.). Автор – чернець з Месопотамії (нар. на поч. IV ст., пом. 373 р.). Перекладений твір повчального характеру. У кінці вміщено пізніший, оригінальний твір Георгія Чорноризця із Зарубської печери (правий берег Дніпра навпроти устя Трубіжа), в якому автор навчає духовних чад: любити бога, захищати сиріт і вдів, бути смиренним і милостивим та ін. Книгу написано не у XIII ст., як гадає багато дослідників (у тому числі сучасних), а наприкінці XV ст. Про це свідчить не тільки датування, вказане самим переписувачем, а й палеографічні особливості рукопису. Ця копія давнішого оригіналу виконана, безумовно, на Волині. Подальша історія книги невідома. До РНБ надійшла у складі збірки М.П. Погодіна 1852 р. **Мовні особливості.** Збережено говіркові прикмети оригіналу XIII ст. але подекуди їх модифіковано: **ћ** зам. **е** – *молћни*~ (арк. 1), *срћтћнь*~ (арк. 2), *камћнь* (арк. 6 зв.), *корћнь* (арк. 105), *пламћнь* (арк. 142), *пърьстћнь* (арк. 156 зв.), *вешћль*~ (арк. 8 зв.), *горћсть* (арк. 72); сплутування етимологічних **ы** – **и** – *любицимы* (арк. 9), *спћти псалми* (арк. 23), *нинћшини вћкъ* (арк. 83 зв.), *помыслымъ* (арк. 136), *у з в* – *на устоућ* (арк. 1), *узята* (там же), *у собћ* (арк. 2), *во вьжасћ* (арк. 21) та ін.; **д** зам. **т** – *одъ вћка* (арк. 68); форми слів – *поразумћимо* (арк. 24), *работаймо* (арк. 5), *поругаймося* (арк. 175 зв.), *Петрови* (арк. 329), *дожчь* та ін.

(Я. Запаско, “Українська рукописна книга”, с. 301–302)

Повчання Кирила Ієрусалимського (кін. XI ст.). Переписано, напевно, в Києві, в скрипторії при Софійському соборі. Належить, як видно з приписки, двом писарям, основну роботу виконав Костянтин, закінчував працю Феодор. Знаходилася книга при друкарському дворі (є запис обліковця Федора Олександровича), згодом у Синодальній бібліотеці. У 1920 р. в складі синодального зібрання перейшла в Державний історичний музей (Москва). **Мовні особливості.** Південнорусизми: давальний відмінок іменників однини чоловічого роду з суфіксом **-ови**, **-єви** – *врагови* (арк. 169), *о(т)цєви* (арк. 175), *ч(о)л(о)в(и)кови* (арк. 108); заміна поч. ~ на **о** – *одиньде* (арк. 41), *осє~вь* (арк. 12); заміна **ра-** на **ро-** – *роспћтии* (арк. 157, 157 зв.),

розоумн\ште (арк. 84 зв.); *тобн, собн* (багато разів); форми – *ции соуть плоди* (арк. 24); *сь цнми с# съчета-ть* (арк. 55 зв.).

(Я. Запаско, “Українська рукописна книга”, с. 169–170)

“Погодіна – Соболевського теорія” – умовна назва за прізвищами двох найбільш відомих авторів антинаукової теорії про російський етнічний характер населення Наддніпрянщини (зокрема, Києва і Київщини) за часів Київської Русі і неавтохтонність українського населення на цій території. Постала як новий етап боротьби російської шовіністичної науки з українським національним відродженням у ХІХ ст., коли передовою славістичною думкою було доведено самотність українського народу та його мови, що до цього трактувалася в Росії лише як наріччя російської. Вперше вигадку про неавтохтонність українського населення на його етнічній території висловив російський історик і журналіст М. Погодін у статті “Записки о древнем языке русском” (1856 р.) і далі обстоював її у полеміці з українським ученим М. Максимовичем на сторінках московського слов’янофільського журналу “Русская беседа”. М. Погодін доводив, що населення Київщини і взагалі Наддніпрянщини домонгольських часів (літописні поляни) мало російський етнічний характер, але змушене було мігрувати на Північний Схід унаслідок монгольської навали; теперішнє українське населення Наддніпрянщини з’явилося тут нібито внаслідок колонізаційної міграції українського етнічного елемента з ареалу Карпат у ХІІІ–ХІV ст. Висновки цієї “теорії” стали культурно-політичним обґрунтуванням виключної претензії Росії на старокиївську спадщину, що на неї українці претендують нібито безпідставно. Ненауковість таких заяв довели М. Максимович (“Филологические письма к М.П. Погодину”, 1856 р.; “Ответные письма к М.П. Погодину”, 1857 р.; “Новые письма к М.П. Погодину. О старобытности малороссийского наречия”, 1863 р.) і О. Котляревський (стаття “Были ли малоруссы исконными обитателями Полянской земли или пришли из-за Карпат в ХІV в.?”, 1862 р.).

Пізніше “теорія” М. Погодіна була підтримана і розвинута російським філологом О. Соболевським, який намагався обґрунтувати її фактами мови аналізованих ним пам’яток давньої писемності. У своїх працях “Как говорили в Киеве в ХІV и ХV вв.” (1883 р., опубл. 1888 р.), “Очерки по истории русского языка” (1884 р.), “Источники для знакомства с древнекиевским говором” (1885 р.), “Лекции по истории русского языка” (ч. 1, 1888 р.), “Древнекиевский говор”

(1905 р.) він безпідставно трактував усі давні пам'ятки, в яких помітив явище т. зв. нового Н та інші риси, характерні для української мови, як виключно галицько-волинські. Протиставляючи їх старокиївським, О. Соболевський стверджував, що Київ і Київщина тепер уже аж до XV ст. були російськими в культурно-етнічному розумінні, а українці з'явилися тут як зайшле населення лише з XV ст. із заходу – з Поділля, Галичини та Волині, асимілюючи рештки старого (російського) населення. З критикою тенденційних тверджень О. Соболевського виступали історики В. Антонович, М. Владимирський-Буданов, М. Грушевський та ін., літературознавець М. Дашкевич та мовознавці П. Житецький – “По поводу вопроса о том, как говорили в Киеве в XIV и XV веках” (доповідь виголошено 1883 р., опубл. 1888 р.), В. Ягич – “Четыре критико-палеографические статьи” (1884 р.) та “Критические заметки по истории русского языка” (1889 р.), О. Шахматов – “Къ вопросу об образовании русских нарѣчій и русских народностей” (1899 р.), “Краткий очерк истории малорусского (українського) языка” (1916 р.) і особливо А. Кримський – “Филология и погодинская гипотеза” (1898 р.; окр. вид. 1904 р.), “Деякі непевні критерії для діалектологічної класифікації староруських рукописів” (1906 р.), “Древнекиевский говор” (1906 р.), “Украинская грамматика...” (1907 р.) та ін., що поклали край полеміці навколо “теорії Погодіна – Соболевського”.

(В. Задорожний, “Українська мова” (2000), с. 459–460)

Подвійні відмінки – поєднання в одній синтаксичній конструкції тотожних, але функціонально різнорідних відмінкових форм. Подвійні відмінки вживалися у давньоруській, рідше староукраїнській літературній мові при дієсловах, вказуючи на перехід об'єкта в інший стан. Перший непрямий відмінок – це придієслівний додаток, другий виступав як узгоджене означення до першого й одночасно як додаток до дієслова, вказуючи на стан, в який переходить об'єкт. Найпоширенішою у давньоруських пам'ятках була конструкція знахідного подвійного. Вона виражалась іменниками, прикметниками, займенниками, дієприкметниками при дієсловах називання, володіння, призначення: “и поставлю **вы игумена**” (Полное собрание русских летописей, т. 1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. – М., 1962). Співвідносним із знахідним подвійним був родовий подвійний, що вживався при заперечних дієсловах: “юже не **гль@ вась рабь**”

(Маріїнське Євангеліє, XI ст.). Подвійний давальний виражався дієприкметниками, прикметниками, іменниками, залежав від інфінітива дієслова **бути** й одночасно виступав як прикладка до першого давального: “не **бути ему живу**” (Полное собрание русских летописей, т. 2. Ипатьевская летопись. – М., 1962). Подвійний називний – предикативний відмінок при дієсловах-зв’язках називання або перетворення: “блаженни **григории** поставленъ бысть **патриархъ**” (Супрасльская рукопись, содержащая Новгородскую и Киевскую сокращённые летописи. – М., 1836).

У староукраїнських пам’ятках подвійні непрямі відмінки не вживалися так широко, як у давньоруських. Замість них був поширений орудний відмінок: “позволили **быть апостоломъ** Римскому епископу” (Христофор Филалет. Апокрисисъ, албо отповѣдь на книжки в съборѣ берестейском. Острог, бл. 1598); “не выставилъ там Петра головнѣ нашимъ учителемъ” (Палинодия, сочинение Захарии Копыстенского 1621 года // Памятники полемической литературы в Западной Руси. – Кн. 1. – СПб., 1878). Стійкими були конструкції з подвійними відмінками прикметників: “которого разум ли люде якобы **мертвого** **быти**” (Там же); “то конечнѣ треба ему **трезвому** **быти**” (Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – Т. 1–5. – СПб., 1846–1853). З часом унаслідок послаблення зв’язку другого відмінка з першим і посилення залежності його від дієслова в усіх слов’янських мовах другий відмінок замінився орудним. У сучасній українській мові на місці подвійних відмінків уживається орудний предикативний або прийменникові конструкції.

(Г. Щербатюк, “Українська мова” (2000), с. 460)

Подовження приголосних – збільшена тривалість звучання приголосних унаслідок асиміляції [й] м’якими приголосними [л’], [н’], [д’], [т’], [с’], [ч’], [ж’], [ц’], [ш’] у звукосполученнях, що виникли після занепаду редукованого голосного ь. Подовження приголосних відбулось у деяких формах іменників, прислівників та дієслова **лити**, де з’явилися подовжені приголосні [д:’], [ж:’], [з:’], [л:’], [н:’], [с:’], [т:’], [ц:’], [ч:’], [ш:’]: роли" [рол’іја] > [рол’ја] > [рол’л’а] > [рол’:а] > рілля; знани~ > [знан’іје] > [знан’је] > [знан’н’е], [знан’:а] > знанне; суди" > [суд’іја] > [суд’ја] > [суд’д’а], [суд’:а] > суддя; мазию > [маз’іју] > [маз’ју] > [маз’з’у], [маз’:у] > маззю; моцию > [моц’іју] > [моц’ју] > [моц’ц’:у], [моц’:у] > міццю і т. п. В

українській мові цей фонетичний процес завершився не раніше середини XIII ст., по-різному відобразившись у діалектах. У сучасних північних та південно-східних наріччях подовження приголосних спостерігається більш-менш послідовно, а в більшості південно-західних говорів воно не відбулося: *статя, жите, пічу*. Низький ступінь палаталізації у південних давньоруських говорах мали губні та **р**, артикуляційно віддалені від **ј**, через що наступний [j] не асимілювався: *б'ю, в'юн, п'явка, сім'я, пір'я*. Проте в деяких південно-східних говірках сильним ступенем палаталізації відзначався приголосний **р'**, що артикуляційно зближувало його з наступним **ј** і створювало умови для прогресивної асиміляції та подовження: *довірря, міжгірря, подвірря, пірря, матірря*.

(Л. Проконова, “Українська мова” (2000), с. 461)

Полюга Лев Михайлович (14.XI.1930, с. Оброшине, тепер Пустомитівського р-ну Львівської обл. – 19.IV.2012, Львів) – український мовознавець, доктор філологічних наук з 1990 р., професор з 1995 р. Закінчив 1953 р. філологічний факультет Львівського університету. У 1953–1957 рр. – старший науковий співробітник Львівського літературно-меморіального музею І. Франка, з 1957 р. – науковий, а з 1972 р. – старший науковий співробітник відділу мовознавства Інституту суспільних наук АН УРСР (тепер – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України).

У колі наукових інтересів Л. Полюги – історія української мови, сучасна українська мова, зокрема лексикологія та лексикографія, стилістика, мова творів І. Франка. Автор монографій “Слово в поетичному тексті Івана Франка” (1977), “Українська абстрактна лексика XIV–XVI ст.” (1991), “Морфемного словника” (1983), “Словника антонімів” (1987). Співавтор монографій “Питання з історії української мови” (1970), “З історії української лексикології” (1980), “Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.” (1977–1978), “Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.” (в. 1, 2, 1994; в. 3, 1996; в. 4, 1997; в. 5, 1998); “Короткого тлумачного словника української мови” (1977, 1988); “Російсько-українського словника термінів лісівництва” (1980), словопоказчика “Лексика поетичних творів Івана Франка” (1990).

(Я. Закревська, “Українська мова” (2000), с. 466–467)

Потебня Олександр Опанасович (10(22).IX.1835, х. Манів, поблизу с. Гаврилівки, тепер Гришиного Роменського р-ну Сумської обл. – 29.XI(11.XII).1891, Харків) – український мовознавець, філософ, фольклорист, етнограф, літературознавець, педагог, громадський діяч, чл.-кор. Петербурзької АН з 1875 р., член багатьох (у т. ч. зарубіжних) наукових товариств. Закінчив 1856 р. Харківський університет. Був учителем російської мови в гімназії, з 1861 р. – ад'юнкт Харківського університету з правом викладання історії російської мови. З серпня 1862 р. до серпня 1863 р. – в закордонному науковому відрядженні (Німеччина, Чехія, Австрія). Після повернення – доцент кафедри слов'янського мовознавства і секретар історико-філологічного факультету, від 1875 р. екстраординарний, згодом – ординарний професор кафедри російської мови і словесності Харківського університету. Один із засновників Харківської громади, Харківського історико-філологічного товариства (був його головою у 1877–1890 рр.). Основоположник т. зв. психологічного напрямку в слов'янському мовознавстві. Автор праць із загального мовознавства, фонетики, наголосу, граматики, семантики, етимології, діалектології, теорії словесності, фольклору, етнографії, досліджень про походження мови, взаємозв'язок мови й мислення тощо. Розглядав питання історії української мови та української діалектології у зв'язку з відповідними аспектами російської мови. Обидві мови О. Потебня вважав нащадками однієї, спільної в минулому (давньоруської) мовипредка. Відповідно до термінології свого часу називав українську мову малоруським наріччям, а терміном “русский язык” позначав сукупність східнослов'янських мов (“Про повноголосся”, 1864; “Про звукові особливості руських наріч”, 1865; “Замітки про малоруське наріччя”, 1871; “До історії звуків руської мови”, 1–4, 1871–1883; рецензія на працю П. Житецького “Нарис звукової історії малоросійського наріччя”, 1878, та ін.). О. Потебня розробив наукові основи східнослов'янської діалектології як самостійної дисципліни. У працях цієї проблематики він уперше в слов'янській філології систематизував ознаки української мови, якими вона відрізняється від інших слов'янських, охарактеризував межі поширення її найважливіших діалектних звукових явищ. З погляду історичного розвитку української мови особливе значення мають відкриття т. зв. нового *h* та обґрунтування дифтонгічного переходу давньоруських *o*, *e* в *i* в новозакритих складах. Учений постійно цікавився питаннями народності і мови, взаємовідношення націй і мов, народності й особи, дво- і багатомовності, майбутньою долею націй і мов (“Думка і мова”,

1862; “Мова і народність”, опубл. 1895; “Про націоналізм”, опубл. 1905; “Лист до Єлени Штейн”, опубл. 1927; “Загальна літературна мова і місцеві наріччя”, опубл. 1962). Засуджуючи денаціоналізацію, О. Потебня стверджував, що всі мови мають невичерпні внутрішні можливості для розвитку. В рецензії на збірку “Народні пісні Галицької й Угорської Русі” Я. Головацького (1876) розглянув питання про право української мови на літературно-писемну форму. Великою мірою на матеріалах української мови ґрунтується праця О. Потебні “Із записок з руської граматики” (т. 1–2, 1874; т. 3, опубл. 1899; т. 4, опубл. 1941), у якій дано порівняльно-історичне дослідження граматичної будови і всієї системи східнослов’янських мов у їхніх зв’язках з іншими мовами; мова розглядається в тісному зв’язку з історією народу, з еволюцією людської думки. Такого ж плану і розвідка “Значення множини в руській мові” (1888).

Значну увагу приділяв психології словесно-художній творчості (“З лекцій з теорії словесності”, опубл. 1894; “Із записок з теорії словесності”, опубл. 1905). О. Потебня є творцем лінгвістичної поетики. Теорія поезії у нього базується на аналогії між поетичним твором і словом. Практичною реалізацією теоретичних поглядів О. Потебні став його переклад “Одісеї” українською мовою (уривки, що збереглися, опубл. 1905). Дослідженню давньоруських пам’яток присвячено праці: “Слово о полку Ігоревім. Текст і примітки”, “Малоруська народна пісня за списком XVI в. Текст і примітки” (обидві – 1877). Чималий внесок О. Потебні у вивчення народної поетичної творчості й етнографії (“Про деякі символи в слов’янській народній поезії”, 1860; “Про зв’язок деяких уявлень у мові”, 1864; “Про міфічне значення деяких обрядів і повір’їв”, 1865; “Про долю і споріднені з нею істоти”, “Про купальські вогні і споріднені з ними уявлення”, обидві – 1867; “Пояснення малоросійських і споріднених народних пісень”, т. 1–2, 1883–1887). За його редакцією виходили твори Г. Квітки-Основ’яненка (т. 1–4, 1887–1890), П. Гулака-Артемівського (1888), І. Манжури (1889, 1890). З передмовою О. Потебні опубліковано “Малоросійські домашні лікувальні поради XVIII в.” (1890). Ім’я О. Потебні 1945 р. надано Інституту мовознавства НАН України, з 1977 р. Інститут проводить Потебнянські читання. 1977 р. у с. Гришиному відкрито народний музей О. Потебні, встановлено йому пам’ятник.

(В. Франчук, “Українська мова” (2000), с. 472–473)

Прабатьківщина слов'ян (за мовними даними) – територія, яку займали давні слов'яни, носії праслов'янської мови, в часи до їх розселення по історично засвідчених місцях проживання. Питання це є складним і загальноприйнятого розв'язання не має. Воно вирішується головним чином на основі лінгвістичних даних, оскільки окремі ареали пам'яток матеріальної культури і палеоантропологічних залишків здебільшого не збігаються з межами територіального поширення відповідних мов. Разом з тим самі по собі лінгвістичні дані не можуть забезпечити формулювання остаточних висновків про територію прабатьківщини слов'ян, необхідно враховувати також відомості археології, історії, антропології, етнографії та ін. З лінгвістичних даних найважливіше значення для висвітлення питання про прабатьківщину слов'ян має топоніміка (зокрема гідроніміка), давні лексичні запозичення в праслов'янську мову з інших мов і в інші мови з праслов'янської та результати реконструкції структурних елементів праслов'янської мови в їх відношенні до елементів інших індоєвропейських мов, а коли йдеться про одиниці лексичного складу, – також у їх ролі позначень природних реалій, здавна специфічних для певних територій. З часом прабатьківщина слов'ян не залишалася незмінною, вона переміщувалася й розширювалася, її найдавніша територія знаходилася там, де ранні праслов'яни (не пізніше середини I тисячоліття до н. е.) виділялися з-поміж сусідніх з ними предків інших індоєвропейських народів – прабалтів, прагерманців та ін. Це могло мати місце в південно-східній частині Центральної Європи, можливо, в середині Подунав'ї або в північному Прикарпатті. На наступному етапі відбулося, очевидно, значне переміщення прабатьківщини слов'ян у північному напрямі приблизно до верхів'я р. Прип'яті. Звідси почалося поширення праслов'ян на схід до Дніпра (можливо, спочатку по території північніше Прип'яті з наступним переміщенням на південь по правобережжю Дніпра і на захід до Вісли та Одера). В VI ст. звідси почалося масове розселення слов'ян через Наддністрянщину і Карпати на Балкани. У IX ст. слов'яни займали вже значну територію в Східній і Центральній Європі від Адріатичного й Егейського морів до Балтійського моря і Ладозького озера та від правобережжя Ельби (Лаби) до лівобережжя Дніпра.

(В. Коломієць, “Українська мова” (2000), с. 476–477)

Правопис – сукупність загальновизнаних і загальнообов'язкових правил, що встановлюють способи передачі мови на письмі. Правопис

охоплює орфографію та пунктуацію. Як правило, складається історично, відбиваючи давні традиції або нові тенденції в передачі звуків, слів і форм, що виявляються в кожній писемній мові на різних етапах її розвитку. Український правопис сформувався на основі правописних традицій давньоруської мови, що ґрунтувалися на фонетичному принципі, за яким написання має відбивати вимову. Засади давньоруського правопису використовувалися в українській писемності XIV–XVI ст. У кін. XVI – на поч. XVII ст. в українському правописі усталився історико-етимологічний принцип, який зберігався до поч. XIX ст. Разом з тим, протягом XVI–XVIII ст. в ньому формуються нові традиції, пов'язані з переозвученням літер алфавіту відповідно до живої української вимови. Напр., за історичною традицією зберігалася літера *h* там, де у вимові звучав *i*, зокрема *й* на місці *o*, *e* в новозакритих складах (*вhнь*, *жhнка*, *тhлько*) у творах Івана Некрашевича, цією ж літерою передавався звук *i* будь-якого походження в Літописі Граб'янки 1710 р., іноді для цього звука паралельно з *h* вживалася *й* літера *и* (*апріля*, *потимъ*, *тилко*), напр., у Літописі Величка 1720 р. і т. п. За історико-етимологічним принципом двома літерами – *и*, *ы*, які читалися однаково, передавався і голосний *и* (< *ы*, *i*), що призводило на практиці до плутання цих літер і в інших позиціях (напр., у Літописі Величка: *бытва*, *бытий*, але *димъ*, *новими*, *сина*). Історико-етимологічного принципу стихійно дотримувався і І. Котляревський, який започаткував процес формування нової української літературної мови, та видавець його творів М. Парпура. Вони користувалися абеткою, спільною з російською, але з відмінною від неї вимовою деяких літер. Вибір літери для передавання на письмі конкретного звука визначався його походженням, через що, напр., звук *и* (< *ы*, *i*) передавався літерами *и*, *i*, *ы*; звук *i* (< *h*) – літерою *h*; *i* (< *o*, *e* в новозакритих складах) – літерами *и*, *i*; звук *e* – літерами *e* (після приголосного), *э* (на початку слова і після голосного); м'якість попереднього приголосного перед *e* і йотація звука *e* не позначалися; подовження м'яких приголосних в іменниках с. р. не передавалося; літери *ь*, *ъ* вживалися у функції сучасного апострофа; у кінці слів послідовно зберігалася написання літери *ъ* і т. ін. Докладніше опрацював і теоретично обґрунтував принципи історико-етимологічного правопису М. Максимович.

Від поч. XIX ст. в українській мові поширюється фонетичний (фонематичний) правопис, принцип якого – позначення однією літерою однієї фонемі. Першу спробу закріпити цей правопис зробив

О. Павловський у “Грамматике малороссійскаго нарѣчія” (1818). Тут до абетки введено літеру **і** на позначення звука **і** незалежно від його походження, але йотація його на письмі не зазначалася; звук **и** позначався літерою **ы**, а літеру **и** вилучено з абетки; літера **ѣ** вживалася замість сучасної **є**; згідно з традицією, замість нинішнього апострофа вживався **ь**, у кінці слів після приголосних зберігався **ь**; закінчення дієслів **-ться**, **-шся** передавалися згідно з вимовою як **-цьця**, **-сся**. Нову тенденцію до фонетизації українського правопису підтримали в 1-й пол. ХІХ ст. харківські письменники П. Гулак-Артемівський, за безпосередньою участю якого було створено новий (слобожанський) правопис, а також Г. Квітка-Основ'яненко, Є. Гребінка, С. Писаревський та ін. Засадою слобожанського варіанта правопису було – писати так, як вимовляється, з послідовним використанням і дотриманням вимови літер російського алфавіту. Згідно з цим правописом звук **і** передавався літерами **и** (між приголосними) та **і** (перед голосним та **й**): *витер, гарни, сино, сію, твій*. Звук **и** – літерою **ы**: *сын, сыла, ходылы*. **ѣ** писали тільки після м'яких приголосних на позначення звука **є**: *житиѣ, сынѣ*. Йотоване **о** та м'якість попереднього приголосного перед **о** передавали літерою **ѳ**: *ѳго, синѳго*. Звук **е** – літерою **е**, а іноді – **э** (*поэть*). У функції сучасного апострофа вживалися літери **ъ** та **ь** або не писалася жодного знака: *пъять, въяжутъ, пять*. Знак **ь** залишився також у кінці слів: *пань, свить* і т.п. Дієслівні закінчення **-ться**, **-шся** передавалися то фонетизовано (**-тця**, **-щя**, **-сся**), то за етимологічним принципом (**-тъся**, **-тсья**, **-шсья**): *збираютця, умывающця, ховатсья, ховатся, бьесся, учьшсья*. Написання деяких іншомовних слів фонетизувалося згідно з діалектною вимовою: *Хранція, паряхвья*. Різні письменники вносили до цього правопису індивідуальні зміни й доповнення, що розхитувало його систему. У 2-й пол. ХІХ ст. він вийшов з ужитку.

Послідовником фонетичного підходу до орфографії виступив О. Корсун в альманахові “Сніпъ” (1841), де він, дотримуючись у цілому слобожанського правопису, запровадив для позначення звука **і** незалежно від його походження латинську літеру **j**, а літеру **и** – замість двох давніх літер **ы** та **и**. Фонетичний правопис підтримав також О. Бодянський, поєднавши його з історико-етимологічним принципом І. Котляревського і фонетичним – слобожанським правописом. Напр., за етимологічною ознакою вживалися **ѣ**, **ь**, але звук **и** незалежно від його походження передавався однією літерою **ы**, звук **і** – літерами **и** та **і**, фонетизувалося написання окремих

діалектних слів. Переважно фонетичним правописом зі збереженням окремих традиційних елементів (ъ у кінці слів, спорадичний Ѡ для голосного і, ё після м'якого приголосного перед о тощо) користувався і Т. Шевченко. У середині ХІХ ст. фонетичний принцип підтримували І. Бецький, А. Метлинський. Крайню позицію у фонетизації орфографії зайняв М. Гатцук, який розробив оригінальний проект правопису з численними діакритичними знаками, які б відбивали на письмі всі діалектні особливості української мови. У 1861 р. він запропонував перейти від гражданського шрифту до кирилиці старокиївської редакції і видрукував таким чином свою “Українську абетку”. Принципово не відрізнявся від правопису М. Гатцука фонетичний правопис К. Шейковського (1859), у якому було менше діакритичних знаків, але використовувалися літери ы, э. Значно популярнішою виявилась орфографічна система, що її розробив П. Куліш у кін. 50-х рр. ХІХ ст. Проте кулішівка відзначалася прагненням до зайвої фонетизації правопису дієслів, закінчень -ться, -шся, відмовою від наявних у попередніх правописах сполучень йо, ѡ на користь літери ё, відсутністю літери для йотованого е (у попередніх правописах уже вживалася літера є), збереженням знака ѡ у кінці слова після приголосних тощо. Ці недоліки значною мірою були усунені в правописі “Південно-Західного відділу Російського географічного товариства” (1873), співавторами якого були П. Житецький та К. Михальчук. З їхньої ініціативи до кулішівки було внесено зміни: йотований звук і вперше став позначатися літерою ї, йотований е – літерою є, у кінці слова перестав уживатися ѡ, вибуховий г передавався не латинською літерою g, а буквосполученням кг. Але у зв'язку з Емським актом 1876 р. цей правопис було заборонено. Від 1876 р. до 1905 р. на Східній Україні всю українську літературу друкували російською абеткою згідно з російським правописом (в середовищі української інтелігенції він дістав іронічну назву “ярижка”). Лише після 1905 р. знову з'явилася можливість книгодрукування українською мовою, у зв'язку з чим стала актуальною і проблема правопису. Усі книжки, українські газети й журнали, що виходили в Наддніпрянській Україні 1905–1914 рр., друкувалися трохи видозміненою кулішівкою, спопуляризованою шкільними підручниками і “Словарем української мови” за ред. Б. Грінченка. Серед нових особливостей цього правопису – вживання літери г на позначення вибухового g, позначення м'якості кінцевого p, закінчення и в род. відмінку однини

іменників ж. р. на приголосний, написання **и** на початку слова перед **н** (*иній, иниий*) тощо.

У Західній Україні (Східна Галичина, Буковина, Закарпаття) на поч. ХІХ ст. вживали за традицією старослов'янську кириличну азбуку і користувалися старим консервативним історико-етимологічним правописом, офіційно визнаним у школах та книговидавничій практиці. Проте цей принцип постійно порушувався. Так, звук **і** передавався літерами **і, и, о, е, ѣ**, змішувалися літери **ы, и, л – в** у кінці слів, вживалися численні діакритичні знаки. Першу спробу фонетичного правопису за принципом “пиши, як чуєш, а читай, як видиш” у Західній Україні зробили М. Шашкевич, І. Вагилевич та Я. Головацький у виданому 1837 р. гражданським шрифтом літературному альманасі “Русалка Дністровая”. Згідно з цим правописом, літера **і** послідовно вживалася на позначення звука **і** (< **о, е** в новозакритих складах), літери **о, е** – для звуків **о, е**. Уперше вводилося буквосполучення **йо** на позначення йотованого **о** та **ьо** на позначення м'якості попереднього приголосного перед **о**, запроваджено в “гражданську” азбуку літеру **є** для позначення м'якості попереднього приголосного та передачі йотованого **е**. Традиційною літерою **ѣ** передавали голосний **і** (< **ѣ**) та йотований **ї**. До абетки було введено нову літеру **ѳ** (нескладове **у**) і вилучено зайві літери **ы, ъ**. Роздільна вимова губних з наступним йотованим не позначалася (*бю, пє*), вибуховий **г** позначався літерою **г**, закінчення дієслів **-ться** передавалося через **т-ся**, частка **-ся** з усіма дієсловами писалася через дефіс. Альманах “Русалка Дністровая” був конфіскований австро-угорським урядом, і цей правопис не поширився в Галичині. Проте пізніше його було використано у Східній Україні, зокрема запозичено сполучення **йо, ьо** та літеру **є**.

У 60–80-х рр. ХІХ ст. у Західній Україні користувалися двома правописами: історико-етимологічним М. Максимовича (москвофіли) і фонетичним П. Куліша (народовці). Між прихильниками обох правописів (“етимології” і “фонетики”) велася боротьба, яка закінчилася аж у кінці ХІХ ст. перемогою прихильників фонетичного правопису. У кінці 70-х рр. у Галичині до кулішівки долучився і фонетичний правопис М. Драгоманова – драгоманівка. Позиції “фонетистів” значно зміцніли після виходу 1886 р. “Малоруско-німецького словаря” С. Желехівського, надрукованого фонетичною орфографією, пристосованою автором до особливостей української мови в Галичині. Цей правопис, відомий під назвою желехівка, набув значного поширення, з 1893 р. він запроваджений у шкільному

навчанні й визнавався як єдиний офіційний аж до 1922 р., а деякі твори друкувалися ним аж до 1940 р. На Закарпатті в 20–40-х рр. існував правопис панькевичівка. У середині XIX ст. в Галичині робилися спроби латинізації українського алфавіту. Після здобуття Україною незалежності Центральна Рада 17 січня 1918 р. видала “Головні правила українського правопису”, але вони не встигли впровадитися в практику. У травні 1919 р. Українська АН схвалила “Найголовніші правила українського правопису” (вид. 1921), які стали основою всіх наступних правописів. Новий правопис, затверджений РНК УСРР 1928 р. (т. зв. скрипниківський), передбачав, зокрема, літеру *г* для іншомовних слів, запозичених після 1860 р., позначення м’якості іншомовного *л* (*аероплян, бльокада, блюза*) та ін. У 1933 р. цей правопис було переглянуто і значно перероблено (вилучено літеру *г*, змінено правило вживання роду в деяких іншомовних словах, скасовано пом’якшення іншомовного *л* тощо). Наприкінці 30-х рр. постало питання про нове врегулювання українського правопису. Новий проект український правопис за ред. М. Грунського, підготовлений у 1940 р., через воєнні обставини не було прийнято. Після деяких уточнень і виправлень у 1946 р. вийшов “Український правопис”, а в 1960 р. – його 2-е, доп. й виправлене видання. Третє видання “Українського правопису” 1990 р. базується, як і попередні, на фонематичному принципі, який доповнюється морфологічним (уніфіковане написання префіксів, коренів, суфіксів і закінчень незалежно від їхніх позицій в слові і впливів асиміляційно-дисиміляційних процесів), традиційно-історичним (подвійна функція літер *я, ю, є*, вживання літери *щ*) і диференційним (написання великої літери в словах, написання слів разом, окремо і через дефіс) принципами. У ньому відновлено літеру *г*, дещо змінено вживання літер *і* та *и* у власних іншомовних назвах тощо. Виправлене і доповнене 4-е видання “Українського правопису” 1993 р. істотно не відрізняється від попереднього, але в ньому поширено правило передавання іншомовного *і* через *и* після “дев’ятки” на низку власних назв, розширено сферу використання закінчень *-у (ю)* в род. в. іменників II відміни, уточнено правило написання складних слів тощо.

(Г. Півторак, “Українська мова” (2000), с. 477–479)

Праслов’янська мова, спільнослов’янська мова – мова-предок слов’янських мов. Сформувалася на основі одного з праїндоевропейських діалектів. Існують давні структурні риси у

фонетиці, граматиці і лексиці, що є спільними для слов'янських і балтійських мов (припускається існування у минулому якогось виду балто-слов'янської мовної спільності). Праслов'янська мова реконструюється шляхом порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов із залученням типологічних даних. Історію праслов'янської мови поділяють на 3 періоди: ранній (III–I тис. до н. е.), середній (I тис. до н. е. – III–V ст. н. е.) і пізній (V–VI ст. н. е.). Впродовж цього часу праслов'янська мова зазнала глибоких перетворень, зокрема у фонетиці. У ранній період це втрата придихових проривних приголосних, занепад лабіалізованих задньоязикових приголосних та зміна палатальних **g'**, **k'**, у **z**, **s**, виникнення нового приголосного **x** з придихового **kh**, а також із **s** після **i**, **u**, **r**, **k**, занепад ларингальних приголосних, розщеплення складотворних сонантів **r^o**, **l^o**, **m^o**, **n^o** на дифтонгічні сполучення “**i**, **u** + **r**, **l**, **m**, **n**” та ін. У середній період з'являється тенденція до автономності складу в межах слова. З нею пов'язане виникнення законів відкритого складу та складового сингармонізму. Закон відкритого складу зумовив такі важливі фонетичні зміни, як занепад приголосних у кінці слова, розвиток протетичних приголосних, переміщення меж складів, спрощення, асимілятивні та дисимілятивні зміни у групах приголосних, монофтонгізацію дифтонгів, утворення носових голосних та складотворних сонантів. Одним з виявів закону відкритого складу стала асиміляція приголосних перед **j** (приголосний **j** часто виступав на початку складу як іменний та дієслівний суфікс). Це привело до виникнення у праслов'янській мові палатальних приголосних і дефонологізації. Відповідно до закону складового сингармонізму голосні й приголосні в складі сполучалися за принципом їх однорідності з погляду передньої і непередньої артикуляції. Внаслідок цього приголосні в позиції перед голосними переднього ряду ставали палаталізованими. Результатом загального процесу пом'якшення приголосних стала перша палаталізація задньоязикових **g**, **k**, **x**, які перейшли у палатальні шиплячі **dž'** (пізніше **ž'**), **č'**, **š'** (**ž'ērōs**, **č'ī**, **souš'tī** – укр. **жар**, **чи**, **сушити**). Після монофтонгізації дифтонгів, у пізній період історії праслов'янської мови, відбулися друга і третя палаталізації задньоязикових приголосних. Їх наслідком стали м'які свистячі – палаталізовані **dz'** (пізніше **z'**), **c'**, **s'** (друга палаталізація) та палатальні **dz''** (пізніше **z''**), **c''**, **s''** (третя палаталізація), пор. **mūs'ě**, **ōv'ьc''ā** укр. **мусі** (від **муха**), **вівця**. На основі палаталізації задньоязикових у праслов'янській мові виникли нові морфонологічні чергування, які

мали великий вплив на іменне та дієслівне словотворення. Збагачення консонантизму праслов'янської мови відбулося за рахунок фрикативних приголосних і африкат. Підсумок розвитку вокалізму полягав у тому, що ознака часокількості у голосних стала фонологічно несуттєвою і поступилася протиставленню голосних за якістю: $\bar{i} > i$, $\bar{i} > ь$, $\bar{u} > у(ы)$, $\bar{u} > ь$, $\bar{e} > \text{ё}$, $h > e$, \bar{a} , $\bar{o} > a$, \bar{a} , $\bar{o} > o$. Наголос у праслов'янській мові був музичним. На довгих голосних, дифтонгах і дифтонгічних сполученнях розрізнялися два види інтонації: акутова (висхідна) і циркумфлексова (спадна).

Основу праслов'янського словника склала праїндоевропейська лексика. Разом з тим праслов'янська мова втратила багато праїндоевропейських лексем. Частина назв тварин і рослин зникла у зв'язку з переселенням праслов'ян і змінами фауни та флори (напр., праїндоевропейські назва коня). Багато слів було втрачено у зв'язку з заборонами – табу (витіснення праслов'янізмів новотворами назв риби, змії, собаки, ведмедя). Чимало новотворів – серед назв частин тіла, явищ природи, соціальних і сімейних відносин та ін. Розвиток словотворення здійснювався у напрямі до збагачення й урізноманітнення словотвірного інвентаря. Зростає роль суфіксації, яка втрачає зв'язок з внутрішніми змінами будови слова, складається новий спосіб словотворення – префіксація та ін. Продуктивним був і лексико-семантичний спосіб. Частину слів праслов'янська мова запозичила з інших мов.

У морфології праслов'янська мова зберегла найзагальніші риси праїндоевропейської мови, передусім її флективний тип. Разом з тим відбулися певні зміни (найбільші в системі дієслова). Праслов'янська мова успадкувала з праїндоевропейської 3 роди (чоловічий, жіночий, середній), 3 числа (однина, множина, двоїна) і 7 (з 8) відмінків (називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий, кличний; аблатив збігся з род. в.). Розподіл іменників за типами відмінювання у праслов'янській мові залежав від характеру давньої (праїндоевропейської) основи слова. Розрізняють 6 типів відмінювання, які включали давні основи на $-\bar{a}$, $-\bar{o}$, $-\bar{u}$, $-\bar{i}$, $-\bar{u}$ та на приголосний ($-s$, $-nt$, $-n$, $-r$). Праїндоевропейське походження мали іменні прикметники, які, узгоджуючись з іменниками, замінювалися як іменники з основами на \bar{o} та \bar{a} (*dobrŭ, dobro, dobra*). Праслов'янським новотвором стали займенникові форми прикметників, що виникли шляхом приєднання енклітичного вказівного займенника до іменних форм прикметників. Числівники не становили окремої частини мови. Назви чисел належали до іменників

або прикметників. Дієслово мало дві основи: теп. ч. (*ber-ǫ*) та інфінітива (*bъra-ti*). Від основи теп. ч. утворювалися теп. ч. (*ber-ǫ*, *bere-ši*), нак. сп. (*ber-i*), активний (*ber-y*) і пасивний (*nosi-m-ъ*) дієприкметники теп. ч. Основи інфінітива дорівнювали кореню або включали і суфікси. Від основи інфінітива утворювалися інфінітив (*bъra-ti*), супін (*bъra-tъ*), аорист (*id-ъ*, *bъra-x-ъ*), імперфект (*pas-ěax-ъ*), активний (*bъra-v-ъ*) і пасивний (*da-n-ъ*, *bi-t-ъ*) дієприкметники мин. ч., дієприкметник мин. ч. на *-l-* (*pi-l-ъ*). Особові закінчення поділялися на первинні та вторинні. Первинні використовувалися для утворення форм теп. ч., вторинні – мин. часів і нак. сп. Мин. часи були прості (аорист, імперфект) і складені (перфект, плюсквамперфект). Складеними були майб. ч. і умов. сп. Категорія виду сформувалася у пізній період. Дієприслівника у праслов'янській мові не було.

Протягом тривалого часу праслов'янська мова була єдиною. Саме цим пояснюється високий ступінь близькості між слов'янськими мовами. Однак в останнє тисячоліття історії праслов'янської мови в ній виникає ряд діалектів, на основі яких надалі сформувалися окремі слов'янські мови.

Значний внесок у вивчення праслов'янської мови зробили такі вчені, як А. Шлейхер, І. Бодуен де Куртене, О. Потебня, А. Лескін, В. Ягич, П. Фортунатов, О. Шахматов, Т. Лер-Сплавінський, Я. Розвадовський, Н. Ван-Вейк, М. Фасмер, М. Дурново, Г. Ільїнський, О. Селищев, А. Мейє, М. Трубецької, Р. Якобсон, А. Вайян, Є. Курилович, П. Бузук, Л. Булаховський, В. Кіпарський, А. Мартіне, С. Бернштейн, З. Штібер, Ф. Мареш, В. Георгієв, О. Трубачов, В. Топоров, В'яч. Іванов, В. Ілліч-Світич, О. Мельничук, В. Дібо, В. Колесов, А. Фурдаль, Р. Крайчович, Ю. Шевельов, В. Журавльов та ін.

(В. Глущенко, "Українська мова" (2000), с. 479–480)

Протеза (грец. – виставлення) – неетимологічний приголосний, який приєднується до початкового голосного у слові. Протеза виникла як засіб усунення міжслівного збігу голосних. Українська мова успадкувала з праслов'янської в окремих словах протезу **в**, **ї** (*видра*, *ягня*). Вже на українському ґрунті протеза **в** розвинулася перед **у** та **і** (*вуста*, *вікно*); протеза **г** – перед **о**, **а** (*горіх*, *гарба*, *Ганна*). Говори української мови у вживанні протези виявляють значні розходження: у східно- і середньополіських та в південно-східних говорах протеза властива лише окремим словам, а в більшості південно-західних це досить поширене явище (*вóзеро*, *вóко*, *воріх*,

гóзеро, гóко, Гúман’). У надсянських говірках у ряді слів вживається протеза л: лутáва (отава), лóкун’ (окунь), Л’іл’кó (Ілько).

(Й. Дзендзелівський, “Українська мова” (2000), с. 499)

Псалтир “Київський” (1397 р.). Псалтир – своєрідний збірник давніх афоризмів, житейської мудрості, правил поведінки, практичних порад, у яких середньовічна людина шукала підтримки і заспокоєння. За Псалтирем починали навчання грамоти. Як засвідчують записи писаря, книгу написано у Києві 1397 р., можливо, в київському Софійському соборі, колишній резиденції київських митрополитів, давньому осередку київського книгописання. У цьому соборі рукопис, ймовірно, зберігався до переселення київських митрополитів у Вільно, тобто до 1461 р. Не виключена можливість, що книга побувала в Смоленську разом з її замовником смоленським єпископом Михаїлом. 1518 р. Псалтир належав державному скарбникові Великого Князівства Литовського Авраму Єзофовичу Глембiцькому. Того ж року Глембiцький передав його православної Миколаївській церкві в м. Вiльнi. З середини ХІХ ст. рукопис перебував у власності кількох осіб (каноника М.К. Бобровського, бібліофіла В. Трембiцького, графа А.С. Замойського у Варшаві). Наприкінці століття ним по черзі володіли голова петербурзького Товариства шанувальників давньої писемності кн. П.П. В’яземський і активний діяч цього товариства граф С.Д. Шереметьєв. 1881 р. Шереметьєв подарував Київський Псалтир названому Товариству. Після пожежі, яка сталася у приміщенні Товариства 1932 р., рукопис разом з іншими уцілілими книгами надійшов до ДПБ. У 1963 р. книгу було розшито на окремі зошити, реставровано у відділі гігієни і реставрації ДПБ, і тепер вона зберігається у бібліотеці окремо від оправи. **Мовні особливості.** Прикмети староукраїнської вимови: ствердіння шиплячих шляхом написання після них **ь і ы – лжы** (арк. 79), **языцы** (арк. 84 зв.); **о** зам. **а** – *пологати* (арк. 100), *олтаря* (арк. 116 зв.), *огнь пополяюць* (арк. 147 зв.); **е** зам. **я** – *заєцьемь* (арк. 144); **н** зам. **е** – *въ законн* (арк. 2), *възмнтаеть* (арк. 2 зв.), *растерьгннмь* (арк. 3), *заклнти* (арк. 220 зв.); **и** зам. **н** – *в мирилнхь* (арк. 82), *притькнеши... ногу* (арк. 129) та ін.

(Я. Запаско, “Українська рукописна книга”, с. 271–279)

Псалтир тлумачний Феодорита Кирського “Чудовський” (ХІ ст.). За палеографічними та художніми ознаками рукопис може бути зачислений до кола пам’яток київського княжого скрипторію. Коли і яким чином книга потрапила до Чудновського монастиря – не

відомо. **Мовні особливості.** Діалектні прикмети виявлені слабо: повноголосся – *иштерєва* (арк. 97); **и** зам. **ћ** – *пѣти* (арк. 82 зв.), *прирече* (арк. 157 зв., *приложѣ* (арк. 90 зв.); у 2-й особі однини наказового способу **ћ** зам. **и** – *повелћ* (арк. 84), *вѣсхотћ* (арк. 18 зв.); займенник – *собћ* (арк. 42); **о** зам. **ѣ** – *из одиноѣ* (арк. 148 зв.), *ни о(ди)нѣ* (арк. 90); зам. **жд** – **ж** – *рождѣство* (арк. 104 зв., 105), *ограждѣнѣ* (арк. 43 зв.); слово – *постыждѣсѣ* (арк. 96).

(Я. Запаско, “Українська рукописна книга”, с. 154–156)

Р

Редуковані голосні – надкороткі голосні переднього ряду [ь] і [ѣ] у давньоруській та інших слов'янських мовах давнього періоду. Розвинулися ще в спільнослов'янській прамові з успадкованих від індоєвропейських коротких голосних [ь] з [i], а [ѣ] з [y]. Вимовлялися після приголосних у середині й кінці слова, утворюючи відкриті склади відповідно до діючого тоді закону відкритого складу; на початку слова і після голосних редуковані [ь], [ѣ] не вживалися. Залежно від тривалості і звучності вимови розрізнялися дві позиції [ь] та [ѣ] – сильна й слабка; у першій вони мали дещо більшу тривалість і звучність, ніж у другій.

Давні редуковані голосні не збереглися у жодній із слов'янських мов, у різний час або занепавши (у слабкій позиції), або вокалізувавшись (у сильній позиції). У давньоруських діалектах цей процес в основному припадає на XI–XII ст. Занепад [ь], [ѣ] відбувся у кінці слова (*голубь* – *голуб*, *садь* – *сад*) і перед складом з голосним повного творення (*вѣдова* > *вдова*, *сѣто* > *сто*). Вокалізація [ь] > [е], [ѣ] > [о] відбулася перед складом з редукованим слабким (*дѣнь* > *ден'*, *сѣнь* > *сон*), перед сонорним приголосним [р], [л], за яким ішов будь-який інший приголосний (*вѣрба* > *верба*, *вѣлна* > *волна*), та в наголошеному складі незалежно від якості приголосного й голосного в наступному складі (*тѣща* > *теща*, *сѣкнути* > *сохнути*). Редукований перед складом з [ь], [ѣ] у сильній позиції був слабким і занепадав (*жѣньць* > *жнець'*, *сѣньмь* > *сном*). Занепад і вокалізація редукованих – процеси, пов'язані між собою, перший розпочався дещо раніше, ніж другий. Найраніше він відбувся у початкових складах слова, що широко засвідчують писемні пам'ятки 2-ї пол. XI ст. (*книгы*, *зло*, *два*, *мнѣ* та ін. із *кѣнигы*, *зѣло*, *дѣва*, *мѣнѣ*), потім у середніх складах і найпізніше – в кінці слова. У західно- і південнослов'янських мовах були інші відповідники давніх [ь] та [ѣ]; пор. польс. *dzień*, *sen*; чес. *den*, *sen*; сербохорв. *дан*, *сан*. Занепад редукованих голосних у слабкій позиції і вокалізація їх у сильній – одне з найважливіших фонетичних явищ давньоруської мови, що спричинило в ній ряд інших звукових змін, спільних для усіх східнослов'янських мов або властивих лише окремим з них. Спільним наслідком цього явища є, напр., зменшення у багатьох словах кількості складів (*кѣ-ни-жѣ-ка* > *книж-ка*, *о-рѣ-ль* > *о-рел*); поява

закритих складів (*ль-бѣ* > *лоб*), а отже, й припинення дії закону відкритого складу; виникнення нових груп приголосних; розвиток чергування секундарних (нових) **е, о** з нулем звука (*день* – *дня*, *праведний* – *правда* < *правѣдний* – *правѣда*, *сотня* – *сто*, *кусок* – *куска* < *куськъ* – *куська*) тощо. Інші звукові зміни, пов'язані з занепадом [ѣ], [ѣ], властиві лише окремим мовам, напр., перехід із давнього дієслівного суфікса [л] мин. ч. в [ѣ] в українській і білоруській мовах, на відміну від російської (*зналь*, *далъ* < укр. *знав*, *дав*, фонет. *знаў*, *даў*; білорус. *знаў*, *даў*), хоч у позиції після приголосного він втрачений усіма східнослов'янськими мовами (*несль*, *могль* > укр. *ніс*, *міг*, рос. і білорус. *нѣс*, *мог*). Специфічною для української мови є зміна етимологічних [е], [о] в [і] в новому закритому складі, а отже, й виникнення чергування [е] – [і], [о] – [і]: *печі* – *піч* (< *печи* – *печь*), *вози* – *віз* (< *возы* – *возъ*); прогресивна асиміляція пом'якшеним приголосним, після якого занепав [ѣ], наступного [ј] (*знання*, *життя* < *знанъје*, *житъје*); зміна [л] на [ѣ] перед іншим приголосним після секундарного [о], що виник з редукованого [ѣ] (*вѣлкъ*, *тѣлстый* > *воўк*, *тоўстий*, орфогр. *вовк*, *товстий*) тощо.

Деякі специфічні для окремих східнослов'янських мов наслідки занепаду й вокалізації редукованих голосних відбивають ще давньоруські діалекти. Напр., у давньоруських іменниках типу **львь**, **ръть** слабкі редуковані в першому складі непрямих відмінків одн. закономірно занепали, як це відбиває російська мова (*льва*, *рта*, *лба*), а в українській мові внаслідок пересування наголосу стали сильними й вокалізувалися (*льва* > *лева*, *ръта* > *рота*). Така специфіка може пояснюватися, зокрема, тим, що процеси, зумовлені занепадом та вокалізацією редукованих, були досить тривалі й діяли ще й на початку формування на основі давньоруських діалектів сучасних східнослов'янських мов. Редуковані голосні звуки виконували в давньоруській мові фонематичну функцію, отже, коли вони занепали або розвинулись у наявні в ній голосні, то склад давньоруських фонем зменшився на дві одиниці. Літера **ѣ** збереглася у східнослов'янських абетках для позначення м'якшення попереднього приголосного; літера **ѣ** лишилася в російській мові як знак роздільної вимови, в болгарській мові – як голосний змішаного ряду середнього підняття, середній між **а** і рос. **ы** (*дѣб*).

(М. Жовтобрюх, “Українська мова” (2000), с. 506–507)

Реформи алфавіту і графіки. Українське письмо склалося на основі давньоруського кириличного алфавіту X–XI ст. Відсутність у давньоруській мові редуційних та асиміляційно-дисиміляційних процесів (наголошені й ненаголошені голосні вимовлялися майже однаково, дзвінки приголосні не оглушувалися, а глухі не набували дзвінкості) сприяла тому, що всі основні звуки досить послідовно передавалися одними й тими ж літерами. Проте деякі літери кирилиці не відповідали звуковому складові протоукраїнських діалектів. Саме через це рано вийшла з ужитку літера @ (юс великий), а # (юс малий) стала виконувати функцію літери я. У зв'язку з розвитком фонетичної системи давньоруської мови (занепад зредукованих і викликані цим фонетичні процеси, перетворення һ і т. д.) зростала невідповідність між традиційно вживаними літерами й новоутвореними звуками, що спричинювалося до сплутування літер на письмі (напр., ы – і – и; һ – е – и – і, ъ – ь і т. п.) й руйнування правописних традицій. Цей розхитаний численними графічними й орфографічними варіантами правопис протягом XIII – поч. XVIII ст. стихійно змінювався у напрямі його узгодження із звуковою системою та граматичною будовою української мови, хоч за відсутності декретованого регулювання графіки і єдиних правописних норм цього досягти не вдалося. Необхідність у впорядкуванні алфавіту й правопису стала особливо відчутною з кінця XVI ст., коли в Україні почалося книгодрукування. Першу реформу російського письма, наслідки якої мали безпосередній вплив і на розвиток українського письма, здійснено 1708 р. У цей час з алфавіту вилучено непотрібні літери Ѡ (“омега”) Ѩ (“псі”), Ѩ (“їжиця”), остаточно усунено @ (“юс великий”) і # (“юс малий”), уведено літеру е замість ~, узаконені спорадично вживані раніше літери я замість > та ", э. Проте в алфавіті ще лишилися зайві літери-дублети Ѡ (“фіта”), Ѩ (“ять”), а також і, на позначення якої в російському алфавіті вже була літера и. Крім удосконалення алфавіту, реформа передбачала також спрощення друкованої графіки: накреслення літер було випрямлено й заокруглено, усунено надрядкові знаки – наголоси й титла, замість літерної системи позначення чисел уведено арабські цифри.

Гражданський шрифт поширився і в Україні: спочатку в Наддніпрянській, яка входила до складу Російської імперії, а згодом – і в західноукраїнських регіонах. Хоч ні в Східній, ні в Західній Україні у XVIII–XIX ст. єдиних норм використання гражданської азбуки і загальновизнаного правопису не було, українські письменники і вчені кожен по-своєму намагалися виробити такий

український правопис, який би найточніше відбивав норми української мови. Протягом XIX ст. було запропоновано увести літери, які збереглися і в сучасному правописі: **і** (О. Павловський, 1818), **є** (правопис “Русалки Дністрової”, 1837), **ї** (правопис Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, 1873); у правописі “Русалки Дністрової” вперше було введено на позначення йотованого **о** та м’якості приголосного перед **о** уживані й нині диграфеми **йо**, **ьо**. Разом з тим ряд пропонуваніх літер не витримали випробування часом і не закріпилися в українському алфавіті: **и** (“мнякесеньке и”) для позначення переднього секундарного звука **і** в новоутворених закритих складах та **і** з дифтонга **и** (Г. Квітка-Основ’яненко), **е** для передачі йотованого **о** (кулішівка, правопис Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, 1873), **ў** – нескладове **у** (М. Максимович, 1827; “Русалка Дністровая”, 1837; М. Гатцук, 1857; К. Шейковський, 1859), латинські літери **и** для **и** (А. Метлинський, 1839), **ј** для **й** (О. Корсун, 1841; драгоманівка), літери **g** (А. Метлинський, 1839; кулішівка), **i** (К. Шейковський, 1859) і диграфема **кг** (О. Павловський, 1818; І. Бецький, 1843; правопис Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, 1873) для позначення вибухового задньоязикового **ї**. Для африкат **дж** і **дз** пропонувалися літери з церковнослов’янської азбуки південних слов’ян **Ҁ**, **Ҁ** (К. Шейковський, 1859) тощо. Разом з тим були спроби усунути з українського алфавіту літери **ѣ**, **ы** (“Русалка Дністровая”, 1837), **ѣ**, **и**, **ы** (желехівка), **и**, **і** (А. Метлинський, 1839), **и**, **ѣ**, **ѣ** (І. Бецький, 1843), **ѣ**, **ѣ**, **ы**, **и**, **э**, **ю**, **я**, **ѣ**, **ѣ** (М. Гатцук, 1857), **ы** (кулішівка), **щ**, **я**, **є**, **ї**, **ю** (драгоманівка) і т. ін. Вносилося чимало пропозицій і щодо відображення специфічно українських мовних рис, у т. ч. діалектних, для чого використовували літери російського гражданського шрифту з додаванням до них різноманітних діакритичних знаків (крапка, дужка, дашок, коса рисочка, умлаут, паєрик тощо), які в писемній практиці не закріпилися (М. Максимович, І. Бецький, А. Метлинський, М. Гатцук та ін.). У Західній Україні ще з XVII ст. були намагання виробити український правопис на основі латинської графіки (Я. Гаватович, 1619; Я. Дзвоновський, 1625; Й. Єрлич, 1650; В. Залеський, 1833; Й. Лозинський, 1834–1846), а з кін. 50-х рр. XIX ст. з проектом латинізації “галицько-українського” письма виступили австрійські реакційні кола (проти нього активно борювся І. Франко), однак цей план провалився, і в 1859 р. у шкільних

підручниках і державних виданнях у Галичині була узаконена кирилиця.

Із зняттям заборони з українського друкованого слова після російської революції 1905 р. український алфавіт і графіка сформувалися у їхньому сучасному вигляді, що засвідчило видання “Словаря української мови” за ред. Б. Грінченка. За роки радянської влади були безуспішні спроби увести до алфавіту окремі літери для африкат дж і дз, а згідно з правописом 1933 р. з абетки було вилучено літеру г, відновлену у 3-му виданні “Українського правопису” (1990 р.).

(Г. Півторак, “Українська мова” (2000), с. 508–509)

Розов Володимир Олексійович (15.VII.1876, Київ – 21.V.1940, Загреб, Хорватія) – український мовознавець. Закінчив 1902 р. Київський університет, працював у ньому приват-доцентом (до 1916 р.). Був професором Ніжинського історико-філологічного інституту (1916–1918), Таврійського (Сімферополь) університету (1918). 1918 р. виїхав у Болгарію, жив у Югославії. У 20–30-х рр. – професор університетів у Скоп’є і Загребі. Праці із слов’янської філології, зокрема з історії української мови (“Значення грамот XIV і XV ст. для історії малоруської мови”, 1907; “Дослідження мови південноруських грамот XIV і першої половини XV ст.”, 1913; “Мова південноруських грамот XIV–XV ст.”, 1929), з діалектології [“До староруської діалектології (І ще до питання про галицько-волинське наріччя)”, 1907]. Досліджував історію розвитку української шкільної драми, староболгарські і старосербські писемні пам’ятки. Видав “Південноруські грамоти” (1917) та “Українські грамоти, т. 1. XIV ст. і першої половини XV ст.” (1928; всі праці – рос. мовою).

(М. Пещак, “Українська мова” (2000), с. 523)

Рукописи староукраїнські – оригінальні і перекладні рукописи переважно XIV–XVIII ст. Риси української мови фіксуються уже в перших відомих сьогодні давньоруських пам’ятках: Остромировому Євангелії 1056–1057 рр., Ізборниках Святослава 1073 р. і 1076 р., “Повісті временних літ”, Галицько-Волинському літописі та ін.

Від XIV–XV ст. до нас дійшли українські грамоти, пам’ятки конфесійного стилю, почасти інших стилів. З кінця XV – початку XVI ст. кількість рукописних пам’яток зростає, урізноманітнюється за жанрами й тематикою, охоплюючи конфесійну і віршову літературу, записи фольклорних творів, житійно-повістеві тексти, полемічні,

ораторсько-проповідні, дидактично-повчальні твори, ділові акти й документи (особливо юридичного характеру), частково наукові праці. В XVII–XVIII ст. зароджуються або починають інтенсивно розвиватися нові функціональні жанри: драматична література (діалоги, інтермедії, шкільна драма), наукові твори філологічного, філософського, природознавчого, астрономічного, історичного змісту, а також науково-практичні. З 2-ї половини XVII ст. розвивається епістолярний жанр. Найбільше рукописів староукраїнських збереглося з 2-ї половини XVII – XVIII ст. Книги великого формату мали переважно 2 колонки, невеликого – одну. Пам'ятки староукраїнської писемності зберігаються у рукописних відділах НБУВ в Києві, ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України у Львові, ЦДІА України у Києві та Львові; поза межами України – у Російській державній бібліотеці (Москва), Державному історичному музеї (Москва), Бібліотеці Російської АН та Російській національній бібліотеці (обидві – в Санкт-Петербурзі) та ін.

(В. Передрієнко, “Українська мова” (2000), с. 525–526)

Русанівський Віталій Макарович (25.VI.1931, Харків – 29.I.2007, Київ) – український мовознавець, доктор філологічних наук з 1969 р., академік НАН України з 1982 р. Закінчив 1954 р. Київський університет. З 1957 р. працює в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України (з 1964 р. – заступник директора, 1981–1996 рр. – директор). У 1978–1993 рр. – академік-секретар Відділення літератури, мови і мистецтвознавства НАН України, в 1989–1990 рр. – голова МАУ. Розробляв проблеми сучасної української літературної мови, її історії, історичної граматики, взаємозв'язків української та інших слов'янських мов. Автор праць: “Значення і взаємозв'язок граматичних категорій виду і часу в українській мові XVI–XVII ст.” (1959), “Структура українського дієслова” (1971), “Дієслово – рух, дія, образ” (1977), “Слов'янські міжмовні зв'язки і формування функціональних стилів української літературної мови XVI – початку XVIII ст.” (1978), “Українська мова” (1978, у співавторстві), “Життя слова” (1978, у співавторстві), “Походження і розвиток східнослов'янських мов” (1980), “Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов” (1985), “Українська граMATика” (1986, у співавторстві, рос. мовою), “Структура лексичної і граматичної семантики” (1988). Науковий керівник авторських колективів і один з авторів праць “Сучасна українська літературна мова. Морфологія” (1969), “Філософські питання мовознавства”

(1972), “Науково-технічний прогрес і мова” (1978), “Історія української мови” (т. 1–4, 1978–1983), “Граматика чеської мови” (1992) та ін. Як член редколегії “Словника української мови” в 11 тт. (Державна премія СРСР, 1983) розробляв проблематику лексикографування термінології різних наук, зокрема суспільно-політичної. Значне місце в працях В. Русанівського займають питання методології лінгвістичних досліджень. Співголова редколегії та один з авторів енциклопедії “Українська мова” (2000, 2004).

(*О. Мельничук, О. Тараненко, “Українська мова” (2004), с. 564–565*)

Русинська мова – один з варіантів руської (української) літературної мови українців Закарпаття, який пробиває собі дорогу до письмового вжитку з кінця XIX ст. Перші спроби створити літературну мову для українців Закарпаття йдуть від місцевих народовців, яких не задовольняла т. зв. карпаторуська мова – російська мова в місцевій українській вимові. Обстоюючи існування русинської мови, ідеологи цього мовного сепаратизму (напр., угорський філолог О. Бонкало) ще в міжвоєнні роки доводили, начебто закарпатці – не українці, не росіяни і не чехи, а самобутній слов’янський народ із власною мовою і культурою. Чехословацькі власті (1919–1939), які фактично й назвали цю мову “русинською”, визнали її за мову навчання в початкових класах та за мову державних установ Підкарпатської Русі, хоч на недоцільність творення окремої русинської мови та на її безперспективність уже тоді не раз указували авторитетні вчені Чехословаччини та України. Угорські власті періоду окупації (1938–1944), які здебільшого цю мову називали угроруською, відверто підтримували ідею творення окремої русинської мови. Нині головним ідеологом, який обстоює ідею окремішності русинської мови, її кодифікації та займається творенням окремої “русинської” нації на теренах українського Закарпаття, Східної Словаччини, Південно-Східної Польщі, Північної Сербії, Північно-Західної Румунії та Угорщини, є канадський історик П.Р. Магочі. Термін невдалий. Попри його ідеологічну заангажованість, він багатозначний. Так, поляки донедавна називали “русинською” українську мову взагалі, а серби та хорвати нею позначають літературну мову югославських руснаків. Самі русини (руснаки), тобто українці карпатського регіону, не мають у своєму мовленні прикметника *русинський*, а своє мовлення традиційно називають *русською бесідою*.

(*П. Чучка, “Українська мова” (2000), с. 526–527*)

Руська мова 1. Мова [“рус(ь)(с)кый языкъ”] східнослов’янських племен Київської Русі та деяких суміжних земель. В такому загальному, недиференційованому значенні мови (мов) усіх трьох східнослов’янських народів ця назва вживалася й пізніше.

2. Історична назва [“рус(ь)кый язык”, “рус(ь)ка мова”] української мови до заміни її пізнішими назвами, зокрема староукраїнської літературної мови, а також українсько-білоруської літературної мови XIV–XVI ст., яка продовжувала традиції мови ділової писемності Київської Русі. Коли частину сучасних українських і білоруських земель захопила Литва, а згодом Польша, руська мова виконувала роль офіційної мови у Великому князівстві Литовському як актово-урядова мова князів, канцелярії та судочинства.

Руською мовою написано “Судебник” Казимира IV Ягеллончика 1468 р. і Литовські статuti (1529, 1566, 1588). У Литовському статuti 1566 р. стверджувався державний характер руської мови: “А писар земський маєть поруску літерами і словы руськими вси листы, выписы й позвы писати, а не иным языком и словы”. Шляхта Київщини мала привілеї використовувати руську мову в листуванні з польським королем. У Галицько-Волинському князівстві судочинство велося руською мовою. Грамоти, ділове листування XIV–XVI ст. засвідчують територіальні відмінності руської мови залежно від того, де здійснювалася літературно-писемна практика. Розрізняють пам’ятки, писані руською мовою з виразними ознаками білоруської мови, а також документи, в яких виявляються структурні ознаки української мови. Руська мова значною мірою відбивала тогочасну живу українську і білоруську мови. Спільними для обох мов були, зокрема, такі ознаки: фонетичні – подовження приголосних на зразок укр. **зілля**, білорус. **зелле**; звукосполучення **ли, ри** між приголосними (укр. **глитати, кришити**, білорус. **глытаць, крышиць**); тверді **ч і шч** (укр. **чистий, щипати**, білорус. **чысты, щыпаць**); нескладове **у** після голосних перед приголосними та в кінці слова (укр. **вовк, товстий**, білорус. **воўк, тоўсты**); морфологічні – наявність кличного відмінка (укр. **синку**, білорус. **сынку**); форми мн. іменників **чол. р.** у сполученні з числівниками **два, три, чотири** (укр. **два столи**, білорус. **два столы**) та ін. Руською мовою писалися не тільки ділові документи, а й твори світського та релігійного змісту: т. зв. Литовський літопис, “Люцидарій” (переклад з німецької мови), Четья Мінея 1489 р.

3. Історична назва [також “рус(ь)ки(й) язык”] української мови на західноукраїнських землях – у Галичині, на Буковині, Закарпатті, а також у країнах, де компактно живуть вихідці з цих земель.

Назву “руський язык” використовували автори букварів, граматик ХІХ – 1-ї пол. ХХ ст., створюваних у Західній Україні (І. Вагилевич, І. Могильницький, Я. Головацький, Й. Лозинський та ін.).

(С. Єрмоленко, “Українська мова” (2004), с. 566–567)

Є

Сабов Євменій Іванович (1.X.1859, с. Верб'яж, тепер Воловецького р-ну Закарпатської обл. – 1.XI.1934, м. Севлюш, тепер Виноградів Закарпатської обл.) – український мовознавець. Навчався у гімназіях Мукачевого, Пряшева, Львова й Ужгорода. Був греко-католицьким священиком, благочинним, архідияконом. У 1886–1898 рр. працював викладачем гімназії. Основні праці – книга “Руська грамати́ка і читанка. До вивчення угорсько-руської літературної мови” (1890, рос. мовою). Написана етимологічним правописом; орфоепія ґрунтується на закарпатській живомовній системі, морфологія, однак, позначена впливом церковнослов'янської та російської літературних мов. Автор підручника “Церковнослов'янська грамати́ка” (1894, угор. мовою). Уклав “Хрестоматію церковнослов'янських і угро-руських літературних пам'яток з додатком угро-руських народних казок на дійсних наріччях” (1893, рос. мовою) – збірку писемних пам'яток Закарпаття XV–XVIII ст. і зразків творчості письменників краю до XIX ст. Дав у ній першу досить повну характеристику закарпатських говорів української мови (насамперед фонетики, частково – морфології), серед яких виділив “наріччя” лишаків, лемаків, верховинців та ін., надрукував зразки живого народного мовлення.

(В. Німчук, “Українська мова” (2004), с. 568–569)

Самійленко Стефан (Степан) Пилипович (12(25).XII.1906, містечко Станіслав, тепер с. Білозерського р-ну Херсонської обл. – 26.X.1977, Запоріжжя) – український мовознавець і педагог, доктор філологічних наук з 1960 р., професор з 1962 р. Закінчив 1930 р. Херсонський ІНО. З 1933 р. у різний час викладав у Полтавському, Луганському і Запорізькому (тут у 1960–1975 рр. завідував кафедрою української мови) педагогічних інститутах. Основні праці: “Нариси з історичної морфології української мови” (ч. 1–2, 1964–1970), статті “Суплетиви української мови” (1961), “Категорія роду” (1965), розділ “Іменник” у книзі “Історія української мови. Морфологія” (1979). Співавтор вузівських підручників “Історична грамати́ка української мови” (1957, 1962, 1980), “Порівняльна грамати́ка української і російської мов” (1957, 1961).

(В. Чабаненко, “Українська мова” (2000), с. 529)

Свенціцький Іларіон Семенович (7.IV.1876, м. Буськ, тепер Львівської обл. – 18.IX.1956, Львів) – український філолог, етнограф, громадсько-культурний діяч, доктор філологічних наук з 1902 р., професор з 1941 р. Закінчивши 1899 р. фізико-математичний факультет Львівського університету, продовжив навчання як вільний слухач історико-філологічного факультету Петербурзького університету та студент Археологічного інституту. Лінгвістичну освіту поглибив у Відні під керівництвом В. Ягича, де захистив докторську дисертацію. З 1913 р. – доцент Львівського університету, 1944–1950 рр. – завідувач кафедри слов'янської філології. Одночасно (до 1956 р.) керував Львівським відділом Інституту мовознавства АН УРСР, а також очолював (до 1952 р.) створений ним у Львові 1905 р. Національний музей (у 1939–1991 рр. – Львівський музей українського мистецтва). Наукові інтереси багатогранні: мовознавство, зокрема історія української мови, історія української літературної мови, порівняльно-історичне мовознавство, діалектологія, палеографія, літературознавство, рукописні пам'ятки і стародруки, українське мистецтво найдавнішого періоду, музейна справа та ін. Основні праці – “Бучацьке Євангеліє XIII ст.” (1911), “Основи науки про мову українську” (1918), “Нариси з історії української мови” (1920), “Мова Галицько-Волинського літопису” (1949), “Опис рукописів народного дому з колекції А. Петрушевича” (т. 1–3, 1906–1911), “Початки книгопечатання на землях України” (1924). Автор численних праць з давньоруської літератури, фольклору та літератури інших слов'янських народів, українського мистецтва.

(Я. Закревська, “Українська мова” (2000), с. 529–530)

Святе Письмо, Біблія – збірник текстів, на яких ґрунтується світогляд, мораль та етичні принципи юдаїзму і християнства. Святе Письмо, що формувалося впродовж тривалого часу (XII ст. до н. е. – II ст. н. е.), представники зазначених релігій вважають богонатхненним. Біблія у християн складається з двох частин – Старого Завіту (він також є священною книгою в юдаїзмі) та Нового Завіту. Старий Завіт охоплює такі твори (називаються книгами): I. П'ятикнижжя Мойсеєве, або Тора [1. Перша книга Мойсеєва: Буття, 2. Друга книга Мойсеєва: Вихід, 3. Третя книга Мойсеєва: Левит, 4. Четверта книга Мойсеєва: Числа, 5. П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону (Второзаконня, Другозаконня)]; II. Книги історичні [1. Книга Ісуса Навина, 2. Книга Суддів, 3. Книга Рут (Руф),

4. Перша книга Самушова, 5. Друга книга Самуїлова, 6. Перша книга царів, 7. Друга книга царів, 8. Перша книга хроніки (Перша книга Паралипоменон), 9. Друга книга хроніки (Друга книга Паралипоменон), 10. Книга Ездри, 11. Книга Неємії, 12. Книга Естер (Есфір)]; III. Книги повчальні, поетичні [1. Книга Йова, 2. Книга Псалмів, або Псалтир, 3. Книга Приповістей (Приповідок) Соломонових, 4. Книга Еклезіастова (Проповідника), 5. Пісня Пісень (Пісня над Піснями)], IV. Книги пророків (пророцькі): а) Книги великих пророків: 1. Ісаї, 2. Єремії, 3. Плач Єремії, 4. Книга пророка Єзекіїла (Єзекія), б) Книги малих пророків [1. Даниїла, 2. Осії, 3. Йоїла, 4. Амоса, 5. Авдія (Овдія), 6. Йони, 7. Михея, 8. Наума, 9. Авакума, 10. Софонії, 11. Агія (Огія), 12. Захарія, 13. Малахії]. Перелічені 39 книг Старого Завіту визнають єдино канонічними й протестантські церкви. Католики (римо-католики та греко-католики), крім названих вище, до каноніч. книг Старого Завіту відносять істор. твори: 1. Книга Товита, 3. Перша книга Маккавеїв, 4. Друга книга Маккавеїв, книги повчальні: 5. Мудрості, 6. Сираха, пророцьку книгу, 7. Пророка Варуха. Кількість книг Нового Завіту однакова для усіх християн: I. Чотириєвангеліє (Чотириєвангелія): 1. Від апостола Матвія (Матвея), 2. Від апостола Марка, 3. Від апостола Луки, 4. Від апостола Івана (Йоана); II. Історична книга: Діяння (Дії) Святих апостолів; III. Послання апостола Павла: 1. До римлян, 2. Перше до коринфян, 3. Друге до коринфян, 4. До галатів, 5. До ефесян, 6. До филип'ян, 7. До колосян, 8. Перше до солунян, 9. Друге до солунян, 10. Перше до Тимофія (Тимотея), 11. Друге до Тимофія (Тимотея), 12. До Тита, 13. До Филимона, 14. До євреїв; IV. Соборні послання апостолів: 1. Якова, 2. Перше Петра, 3. Друге Петра, 4. Перше Івана (Йоана), 5. Друге Івана (Йоана), 6. Третє Івана (Йоана), 7. Юди; V. Пророча книга 1. Одкровення (Об'явлення, Апокаліпсис) Івана (Йоана) Богослова.

Перелічені книги відповідно в православних, протестантів і католиків складають канон Святого Письма, є канонічними. Додаткові книги, що входять до канону католиків, православні вважають “другоканонічними” (“вторинноканонічними”). Крім названих, до “другоканонічних” книг у православній традиції відносять: 1. Другу і 2. Третю книги Ездри, 3. Послання Єремії та 4. Третю книгу Маккавеїв, які не входять до катол. канону. Разом у Біблії православних – 22 неканонічні книги, їх немає і в єврейському каноні Біблії. 27 книг Нового Завіту є канонічними в усіх християн.

Старозавітні книги було створено давньоєврейською та арамейською мовами, якими говорили старожитні євреї.

Найдавніші біблійні тексти, відкриті 1947 в печерах на березі Мертвого моря в місцевості Кумран і написані на шкурах, належать до II ст. перед н. е. – I ст. н. е. У VII ст. н. е. єврейські книжники, що їх звали масоретами, усталили запис тексту Старого Завіту на пергаменті. Повний збережений масоретський текст Біблії датують початком X ст. н. е.

В елліністичному єврейському середовищі Александрії (Єгипет) поступово протягом 250–130 рр. до н. е. Старий Завіт перекладено давньогрецькою мовою. За переданням, цей переклад зробили 70 осіб, тому його називають Септуагінтою [від лат. *septuaginta* (*interpretes*) – сімдесят (перекладачів)]. До поч. V ст. (406) св. Ієронім переклав лат. мовою Старий Завіт з єврейського оригіналу та впорядкував переклад з давньогрецької Нового Завіту (до Діян Святих Апостолів). Згодом переклад св. Ієроніма доповнено й відредаговано. Його повна назва – “*Biblia sacra vulgatae editionis*”: від XIII ст. зазначений текст називають Вульгата (лат. *vulgatus* – загальновідомий, загальнопоширений). Ухвалою XIX Вселенського (Тридентського) собору 1546 р. цей переклад Святого Письма католицька церква оголосила обов’язковим.

Новий Завіт формувався від 1-ї пол. I ст. до 1-ї пол. II ст. Крім вищеназваних канонічних Євангелій, існують неканонічні (апокрифічні), зокрема Юдейське, Єгипетське Євангелія, Євангелія Петра, Якова, Фоми (Томи), Никодима. Лише Євангеліє від Матвія створене єврейською (арамейською) мовою, про що свідчать гебраїзми в його грецькому перекладі, здійсненому незабаром після написання оригіналу. Інші частини Нового Завіту написані грецькою мовою (койне). Найдавніший виявлений фрагмент Нового Завіту датують поч. II ст. (бл. 120–130 рр.), а повні кодекси – починаючи з IV ст.

Крім Одкровення (Апокаліпсису), всі інші книги Нового Завіту (власне – уривки з них) читаються на богослужіннях. Для зручності користування ще в сиву давнину Новий Завіт поділено на дві основні частини: Євангеліє – тексти від чотирьох євангелістів (чотириєвангеліє, четвероєвангеліє, тетраєвангеліє) та Апостол – Діяння Святих апостолів і їхні послання. У свою чергу уривки з Євангелія становлять т. з. вибране Євангеліє, або Євангеліє-апракос (грец. *ἀπρακος*, *ἀπρακτος* – неробочий, тобто йдеться про читання у святкові дні). Євангеліє-апракос буває повне, коротке, недільне.

Апостол теж може бути повний і вибраний (Апостол-апракос). Протягом III–IV ст. сформувалися три редакції християнського Святого Письма. Другу редакцію його зробив антіохійський пресвітер Лукіан (240–312 рр.). Її сприйняла Константинопольська патріархія. Із цієї редакції зробили переклади Святого Письма старослов'янською мовою слов'ян, просвітителі брати Кирило і Мефодій у IX ст.

Спочатку вони переклали ті частини Святого Письма, що необхідні для богослужінь – Євангеліє-апракос, Апостол-апракос, Псалтир. Переклад майже всієї Біблії (крім трьох книг Маккавеїв і третьої книги Ездри) здійснив Мефодій після смерті Кирила (869).

Ще до офіційного прийняття християнства великим київським князем Володимиром Святославичем у 988 р. Святе Письмо розповсюджувалося серед хрещених русинів (зокрема християнкою була княгиня Ольга – бабуся цього князя). Після хрещення Київської Русі Святе Письмо поступово набуває масового поширення, бо без Євангелія, Апостола, Псалтиря неможливе богослужіння у християнських храмах, які були в кожному великому поселенні держави.

У перші десятиліття після введення християнства в Київській Русі старанно переписувано-копійовано старослов'янські манускрипти. Найранішими точно датованими книгами Святого Письма в нас є Остромирове Євангеліє (короткий апракос) 1053–1056 рр. та Архангельське Євангеліє (апракос) 1092 р., в яких відбито формування східнослов'янської редакції старослов'янської мови. Швидкий розвиток вітчизняної духовності спричинив те, що давньокиївські книжники зробили спроби самостійно перерозподіляти тексти священних книг за відомим їм загальним принципом і наважилися редагувати євангельські тексти. Першу вітчизняну редакцію (незначні зміни) відбиває тип т. з. Галицького Євангелія (тетр) 1144 р. – найближчого до первісного, старослов'янського тексту. Зберігаючи деякі риси, властиві найдавнішим старослов'янським спискам, друга давньокиївська редакція [типовими представниками якої є київського походження Мстиславове Євангеліє (апракос) кін. 90-х рр. XI ст., Добрилове Євангеліє (повний апракос) 1164 р.], чітко відрізняється від старослов'янських списків особливостями, які проходять через увесь текст.

В Україні, крім книг Нового Завіту, від кінця X ст. поширювалися і книги Старого Завіту, зокрема в паремійниках – збірках читань із цієї частини Біблії.

Давньокиївські традиції, особливо в Євангелії та Апостолах, зберігаються протягом усієї історії української культури, незважаючи на т. з. другий південнослов'янський вплив XV – поч. XVII ст. Перша відома в Україні друкована книжка Святого Письма – Апостол – вийшла у світ 1574 р. церковнослов'янською мовою. Повний церковнослов'янський текст Святого Письма надруковано 1581 р. в м. Острозі на Волині (відомий під назвою Острозька Біблія). Після цього українською редакцією церковнослов'янської мови друковано Євангеліє, Апостол, Псалтир. Тільки 1758 р. (2-е вид. 1779 р. , 3-є – 1788 р.) в Києво-Печерській лаврі опубліковано Біблію, що була передруком т. з. Єлизаветинської Біблії (назва – за ім.'ям тодішньої російської імператриці), вперше виданої 1751 р. в Санкт-Петербурзі, в редагуванні якої брав активну участь українець Варлаам (Василь) Лящевський (Лящевський). Біблію церковнослов'янською мовою 1798 р. надруковано в Почаєві (в 1859–1862 рр. її перевидано в Перемишлі). Мукачівський єпископ А. Бачинський 1804 р. видав церковнослов'янську Біблію в Будині (нині частина Будапешта). Євангеліє, Апостол, Псалтир церковнослов'янською мовою впродовж XIX–XX ст. друковано в Україні безліч разів.

Церковнослов'янська мова Святого Письма відіграла важливу роль у виробленні узусу давньоукраїнської і староукраїнської мови, в поповненні її лексичної та фразеологічної, частково – й дериваційної, систем. Церковнослов'янська мова, особливо її лексика, з плином часу дедалі більше відділялася від живої укр. мови, що перебувала в постійному розвитку. Вже в кінці XV ст. спостерігаються спроби перекладу Святого Письма українською мовою. У білоруських списках збереглися переклади окремих книг Старого Завіту з давньоєврейської мови, що їх зробили представники секти т. з. зжидовілих, яку започаткував київський вихрещений юдей Схарид (Схарія). У XVI ст. в Україні поширюються ідеї європейської Реформації, однією з вимог якої був переклад Святого Письма живими мовами. Прихильників реформаційних ідей було найбільше на Волині. Саме з її теренів походять найвідоміші переклади книг Нового Завіту староукраїнською літературною мовою – Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр., Новий Завіт Валентина Негалевського 1581 р. Переклад Апостола у 60-х рр. XVI ст. здійснено в Галичині в с. Крехів – т. з. Крехівський Апостол. Переклади зроблено з церковнослов'янських текстів із урахуванням грецького тексту, перекладів польською та іншими мовами. В них відчувається вплив церковнослов'янських оригіналів. Переклади

Євангелія на певних територіях читано в церквах до поч. XVII ст. В Україні були поширені й друковані переклади Старого Завіту білоруса Ф. Скорини, їх списки та переробки. До таких належать кодекси Луки з Тернополя 1569 р. та кодекс 1575–1577 рр., але чверть текстів у зазначених пам'ятках є оригінальними перекладами. В XVI–XVII ст. в Україні популярним був жанр т. з. Учительних Євангелій, які звичайно містили український переклад канонічного тексту, що в абсолютній більшості храмів XVI ст. і в усіх храмах XVII ст. в неділі на великі свята на відправах читано церковнослов'янською мовою, та українськомовні проповіді на відповідні теми. Одне з Учительних Євангелій переклав і 1616 р. в м. Єв'є біля Вільна надрукував Мелетій Смотрицький. У перекладах Святого Письма XVI–XVIII ст. вдосконалювався сакральний стиль староукраїнської мови. Переклади ці сприяли стабілізації узусу писемно-літературної мови, поширенню його на всій етнічній території. Українськомовна конфесійна література у XVIII ст. видавалася лише на землях, що не входили до складу Російської імперії. В підросійській Україні тільки в серед. XIX ст. з'являються українські проповіді отця В. Гречулевича, цитати з Святого Письма в яких перекладено живою народною мовою. С. Опатович 1863 р. надрукував “Оповідання зь Святого Письма”.

Одну з перших спроб перекласти Святе Письмо новоукраїнською мовою зробив письменник М. Шашкевич на поч. 40-х рр. XIX ст. У 1845 р. Т. Шевченко здійснив переклади-переспіви десяти псалмів Давидових, що відіграли видатну роль у виробленні конфесійного, урочистого стилю сучасної української літературної мови. Перший повний переклад Нового Завіту й Псалтиря сучасною українською мовою зробив П. Морачевський у кін. 50-х – на поч. 60-х рр. XIX ст. У 1862 р. він послав до Академії наук у Петербурзі переклад Євангелія на рецензування. Рецензенти, в т. ч. О. Востоков та І. Срезневський, дали високу оцінку перекладу і, між іншим, писали, що він має стати епохою в українській літературній мові. Переклад було направлено на розгляд Синоду, який, напевне, не дав дозволу на друк Євангелія українською. Синод і царська влада вважали політично небезпечним український переклад Євангелія, бо він підтверджував окремішність української мови і робив її однією з сакральних мов світу. Прагнення надрукувати переклад П. Морачевського стало однією з причин появи Валуєвського циркуляру 1863 р. Редагований, з численними змінами, український переклад Євангелія з паралельним церковнослов'янським текстом видано в Москві тільки після скасування обмежень українського

друкованого слова (протягом 1906–1911 рр.). Євангельське читання з редагованого перекладу П. Морачевського вперше звучало на Великдень 1906 р. у соборі м. Кам'янець-Подільського. До друку переклад П. Морачевського поширювали в рукописному вигляді. З ним, очевидно, був ознайомлений П. Куліш, який сам працював над перекладом Святого Письма українською мовою понад чверть століття. Цю працю П. Куліш розпочав 1868 р. Згодом до співпраці долучився І. Пулюй, який у Відні 1869 р. і 1871 р. видав “Молитовник для руського народу” з перекладом молитов українською мовою та уривків з Євангелія від Матвія. 1871 р. окремими книжками у Відні надруковано чотири Євангелія (Матвія, Марка, Луки, Івана), а 1880 р. – повне “Святе письмо Нового Завіту. Мовою русько-українською” із зазначенням імен і прізвищ перекладачів – П. Куліша та І. Пулюя. П. Куліш продовжив працю над Старим Завітом, спеціально для цього вивчав давньоєврейську мову, але, як сам він стверджував, у стані душевної кризи спалив свій переклад. На думку деяких дослідників, переклад знищила пожежа в маєтку письменника на хуторі Мотронівка. П. Куліш не встиг відновити усього перекладу. Після його смерті з'ясувалося, що текст перекладу не відредагований. І. Пулюй здійснив редагування праці П. Куліша і переклав “Псалтир”. Майже чверть Старого Завіту – книгу Рут (Руф), Першу книгу Паралипоменон, книгу Ездри, книгу Неємії, книгу Естери (Есфірі), книгу пророка Даниїла переклав І. Нечуй-Левицький. Переклади П. Куліша, І. Пулюя, І. Нечуя-Левицького були надруковані 1903 р. у Відні під назвою “Святе Письмо Старого і Нового Завіту мовою русько-українською”. Старий Завіт перекладено з давньоєврейської й арамейської мов, Новий – із грецької. Святе Письмо перевидавано багато разів (останнє, ювілейне, перевидання вийшло 2000 р.). Переклад зустріли неоднозначно, зокрема мову перекладу П. Куліша багато в чому несправедливо розкритикував І. Франко. П. Житецький закидав перекладові П. Куліша деяку надуманість і штучність мови, важкість стилю, відсутність єдності стилю тощо. Вважаємо, що, попри всі вади, переклад був важливою віхою в історії української літературної мови, етапом у виробленні її сакрального стилю, хоча не відігравав такої ролі, яку б міг, бо ввезення Святого Письма в Російську імперію, а потім і в СРСР, було заборонено, а в радянській атеїстичній державі не дозволялося використовувати його в лексикографічній практиці. Проте Кулішеві переспіви Псалтиря (1871), книги Йова, переклад П'ятикнижжя Мойсея (обидва – 1869), а також Євангеліє в перекладі П. Куліша та І. Пулюя залучено до

“Словника української мови”, який вийшов з доповненням і за редакцією Б. Грінченка, що сприяло усталенню лексичної норми української літературної мови. Над Святим Письмом у ХІХ ст. працював письменник В. Александров, чия збірка перекладів книг Старого Завіту літографічним способом видано 1878 р. Друком у Харкові 1883 р. вийшли його переспіви з Псалтиря – “Тыхомовні співи на святі мотиви”. У рукописі залишився переклад Євангелія, виконаний Харків’янином М. Лободовським. У ХХ ст. в перекладі Святого Письма помітну активність виявили греко-католики в Галичині. Священик О. Бачинський 1903 р. у Львові опублікував переклад Псалтиря та Нового Завіту. 1904 р. тут же вийшов Псалтир у перекладі священика О. Слюсарчука. На поч. ХХ ст. переклад Святого Письма був актуальний і для православних у Наддніпрянської Україні. При Міністерстві віросповідань Української Держави (Гетьманату) 1918 р. було утворено Вчений комітет (до нього входив і міністр освіти, мовознавець В. Науменко), який працював над перекладом Святого Письма. У 1919 р. при Міністерстві освіти УНР, очолюваному І. Огієнком, організовано Комісію у справах перекладу Святого Письма, головою якої став Є. Тимченко. Комісію згодом підпорядковано богословському факультетові Кам’янець-Подільського державного університету. Восени 1920 р. як п’ятий том наукових “Записок” цього університету надруковано “Новий Завіт. Діяння святих апостолів в перекладі на українську мову”. Сам І. Огієнко систематично над перекладом Біблії працював з 1921 р. Про засади своєї праці в цій галузі він написав спеціальну брошуру “Методологія перекладу Святого Письма та богослужбових книг на українську мову” (1927). 1937 р. у Львові опубліковано його переклад Євангелія, а 1938 р. – Новий Завіт із Псалтирем. Повний переклад Біблії І. Огієнко завершив у 1940 р., але через воєнні події видання затрималося, і лише 1962 р. Об’єднання біблійних товариств надрукувало цей переклад під назвою “Біблія, або книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту, із мови давньоєврейської та грецької наново перекладена”. Переклад І. Огієнка популярний не тільки в православному, а й у протестантському середовищі, оскільки в ньому немає більшості другоканонічних книг. І. Огієнко дотримувався лексичних норм, вироблених у 20–30-х рр. ХХ ст., у граматиці й правописі – кодексу 1928 р. Мова перекладу відзначається багатством лексики і тонким нюансуванням семантики, особливою народною фразеологією. Але дослідники закидають І. Огієнкові деяку важкість стилю і

багатослів'я. Через відомі обставини Біблія в перекладі цього знаного філолога лише недавно стала джерелом для лексикографічних праць. Комісія перекладу Святого Письма і богослужбових книг при Українському науковому інституті (утворений урядом УНР в екзилі) у Варшаві опублікувала там Псалтир, що його переклав із грецької мови священник М. Кобрин. 1939 р. у Варшаві в українському перекладі вийшло на престольне Євангеліє (для церковного вжитку). 1963 р. у Римі надруковано “Святе Письмо Старого та Нового Завіту. Повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, арамейськими та грецькими текстами”; переклад зробив василіянин І. Хоменко-Плюта (родом із Вінниччини). Літературну редакцію перекладу здійснив письменник І. Костецький (за винятком Одкровення, переклад якого відредагував письменник В. Барка). І. Хоменко-Плюта збирався зробити друге, виправлене видання перекладу Біблії, однак устиг опублікувати зі змінами тільки Новий Завіт. Цей переклад ближчий до норм сучасної літературної мови, ніж Огієнків, а також відзначається багатством лексичних та фразеологічних ресурсів, жвавістю стилю. У Хоменковому перекладі використано також норми правопису 1928 р.

Переклади окремих книг Старого Завіту впродовж 1944–1964 рр. публікував священник В. Дзьоба. 1961 р. він видав у Мюнхені “Псалми, або Святі гамни. Переспів”. Дослідники відзначають в цьому перекладі багато провінціалізмів, церковнослов'янізмів і водночас – прозаїзмів, канцеляризмів і навіть вульгаризмів. 1966 р. в Римі вийшов Псалтир у перекладі священника М. Кравчука (він ще 1937 р. видав переклад Євангелія). В УРСР до т. з. періоду перебудови не опубліковано жодного перекладу Святого Письма. В СРСР навіть було суворо заборонено ввозити Біблію з-за кордону. І лише до 1000-ліття хрещення Київської Русі 1988 р. в Москві перевидало Огієнків переклад Святого Письма без зазначення імені перекладача. Цього ж року в Києві вийшов “Новий Завіт Господа нашого Ісуса Христа”, який благословив до видання тодішній екзарх всієї України митрополит Філарет (Денисенко). Мова перекладу відбиває сучасну літературну норму, хоч у ньому багато кальок з російських лексем і висловів. Богословська комісія УПЦ Київського патріархату переглянула цей текст, врахувала інші переклади, і він став єдиним у літургійній практиці названої церкви. Протягом 1990 р. в журналі “Вітчизна” друкував свій переклад Євангелія Л. Герасимчук (за участю священника Л. Лутковського), який поставив за мету “відтворення літературних, філософських, естетичних якостей

ранньохристиянських текстів”. Цей текст відзначається добірною сучасною українською літературною мовою.

У журналі “Людина і світ” з 1990 р. друкував свій переклад Святого Письма, не адресований жодній з конфесій, релігієзнавець Є. Дулуман. І стилем, і змістом він помітно відрізняється від іншіх перекладів біблійних текстів.

Авторський варіант перекладу священика І. Хоменка-Плюти взято для книжки “Новий Завіт з коментарем” (коментар переклав з німецької мови священик, доктор теології М. І. Любачівський; Л., 1992).

1994 р. у Мінську надруковано “Новий Завіт: новий переклад”, здійснений баптистами – подружжям Г. Деркачем і Д. Деркач у співпраці з пасторами Ф. Смольчуком та Я. Духонченком. Переклад дуже близький до Огієнкового й іноді справляє враження відредагованого з наближенням до норм сучасної української літературної мови. 1996 р. в Києві баптисти видали “Новий Заповіт сучасною мовою”. Перекладача (перекладачів) не названо; не зазначено, з якої мови здійснено переклад. 1998 р. в Мінську вийшла книга “Біблія з коментарями для повного життя. Новий Завіт з симфонією. Українське видання “The Full Life Study Bible New Testament”. Редактор й упорядник – єпископ В. Боєчко. В анотації зазначено, що це видання “включає синодальний текст канонічної Біблії”. Але такого українського тексту не існує. За основу взято переклад П. Куліша та І. Пулюя, але, мабуть, враховано й інші переклади, зокрема І. Хоменка-Плюти. Тривалий час над перекладом Святого Письма українською мовою працює студит Р. Турконяк, якого 1993 р. залучило до праці Українське біблійне товариство. Оскільки в храмах традиційних в Україні церков (православних та греко-католицької) вживалися, а подекуди й нині вживаються церковнослов'янські тексти, перекладені з Септуагінти, вирішено робити новий переклад Старого Завіту не з давньоєврейської, а з грецької мови, на що дали згоду Об'єднані біблійні товариства, які підтримують цей проект. 2000 р. надруковано “Новий Завіт Господа нашого Ісуса Христа. З четвертого повного перекладу Біблії українською мовою”. За добором лексико-граматичних засобів переклад позитивно відрізняється від усіх інших. 2004 р. в Києві вийшов український переклад Біблії, здійснений з російського синодального тексту патріархом Київським і всієї України-Русі Філаретом (Денисенком). Існують також переклади частин Святого Письма українськими діалектами, зокрема наддністрянським,

бачвансько-русинським, південнолемківським. Вдалі переклади Святого Письма сприяли збагаченню лексики української літературної мови, вдосконаленню її сакрального стилю, засвоєнню її норм, піднесенню культури мови, адже мільйони християн України щонеділі, у свята слухають уривки із Святого Письма.

(В. Німчук, “Українська мова” (2004), с. 571–575)

Середній стиль – один з трьох традиційних стилів (“слогів”), що теоретично розроблялися і практично функціонували в Україні у XVII–XVIII ст. Його властивості розкривалися у зіставленні з високим стилем і низьким стилем, отже, у трихотомічній класифікації він був ніби своєрідною проміжною ланкою. За трьох стилів теорією, середній стиль передбачав емоційно спокійний, помірноприкрашувальний виклад, присвячений менш важливим предметам і темам, ніж у високому стилі. Слова і стилістичні фігури в ньому більш-менш прямо співвідносилися з реаліями і поняттями середнього рівня. З високого стилю запозичувалися т. зв. прикрашувальні мовні засоби, з низького – прості, звичайні. Перевага надавалася частковим метафорам, не надто вишуканим судженням тощо. Середній стиль спирався на живу народну українську мову, особливо її лексику й фразеологію, менше – на її фонетичні і граматичні форми, оскільки останні регламентувалися працею “Граматики славенски# правилоє Свнтагма” Мелетія Смотрицького. Проте книжно-традиційні раритети (форми аориста й імперфекта, давальний самостійний, речення з одним запереченням та ін.) у ньому фіксуються рідко. Середнім стилем писалися численні віршовані твори XVII–XVIII ст. (елегії, еклоги, оди, епіграми, дифірамби) Мелетія Смотрицького, Софронія Почаського, Івана Величковського та ін., ораторська проза (казання Варлаама Ясинського), повісті та легенди (рукописні збірки Пилипа Федоровича, Стефана Теслевцьового, Іллі Яремецького-Білахевича). Давня традиція відносила до прози також історичні, мемуарні, філософські, наукові твори: хронографи, літописи Самовидця, Самійла Величка, подорожні нотатки Івана Вишенського, діаріуші Якова Марковича, Миколи Ханенка, діалоги і слова Феофана Прокоповича, текст “Граматики музикальної” Миколи Дилецького тощо. За структурно-типологічними особливостями до середнього стилю наближається мова практично всіх українських ділових текстів XVII–XVIII ст. В кінці XVIII ст. середній стиль почасти занепадає, почасти стає основою для розвитку нових структурно-

функціональних стилів і жанрів української літературної мови. Історично він мав відіграти вирішальну роль у наступності традицій старої і нової української літературної мови, проте виконав її неповною мірою: цьому завадили умови важкого національного, соціально-економічного, політичного і культурного гніту, в яких формувалася національна літературна мова українського народу.

(В. Передрієнко, “Українська мова” (2000), с. 533–534)

Синявський Олекса Наумович (23.IX(5.X).1887, с. Андріївка, тепер Бердянського р-ну Запорізької обл. – 24.X.1937) – український мовознавець, професор з 1920 р. Закінчив 1916 р. Харківський університет. Працював 1920–1928 рр. професором української мови Харківського ІНО, з 1928 р. очолював Діалектологічну комісію ВУАН, з 1930 р. – завідувач відділу діалектології Інституту мовознавства ВУАН, одночасно (1932–1937) – професор київських університету та педагогічного інституту. О. Синявському належать праці з сучасної та історичної фонетики й граматики української мови (“Фонетична контроверса”, 1926; “Спроба звукової характеристики літературної української мови”, 1929; “На синтаксичні теми”, 1931), з історії української літературної мови (“Мова творів Гр. Сковороди”, 1924; “Елементи Шевченкової мови, їх походження і значення”, 1931), з діалектології [“Діалектологічний поради́к”, 1924; “З української діалектології (Про фонематичний принцип у діалектології)”, 1929 – в ній уперше обґрунтовано фонематичний принцип у діалектологічних дослідженнях], з історії українського мовознавства (“Потебня як дослідник української мови”, 1928) та ін. Написав «Коротку історію “Українського правопису”» (1931). Ініціатор укладання словника мови творів Т. Шевченка. Автор посібників з української мови для учнів і вчителів школи та самоосвіти: “Вчимося писати (початкова наука письма у школі і вдома)” і “Короткий нарис української мови” (обидва – 1918), “Українська мова” (1923), “Норми української літературної мови” (1931). У 1937 р. незаконно репресований і розстріляний, 1957 р. реабілітований.

(М. Жовтобрюх, “Українська мова” (2000), с. 551–552)

Сімович Василь Іванович (псевд. – Верниволя В., Сімартич, Васаген; крипт. – В. С., Вв., В-я., В., Сім-ич; 9.III.1880, с. Гадинківці, тепер Гусятинського р-ну Тернопільської обл. – 13.III.1944, м. Львів) – український мовознавець, культурний діяч, д. чл. НТШ з 1923 р.

Закінчив 1904 р. Чернівецький університет. У 1904–1914 рр. викладач учительної семінарії у Чернівцях, 1914–1919 рр. – керівник шкіл, учительних курсів і редактор періодичних видань у таборах поневолених українців з російської армії в Австрії та Німеччині. З 1923 р. – професор, а в 1926–1930 рр. – ректор Українського педагогічного інституту в Празі. З 1933 р. – у Львові, займається видавничою і редакторською діяльністю, зокрема в НТШ та в редколегії “Української загальної енциклопедії” (1930–1935). У 1940–1941 рр. – професор, зав. кафедри української мови, декан філологічного факультету Львівського університету; у липні 1941 р. обраний ректором університету, але німецька окупаційна влада не дозволила продовжити діяльність вузу. Основні праці: “Практична граматика української мови” (1917), “Граматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці” (1921), статті “Українські йменники чоловічого роду на -о в історичному розвитку” (1929), «Українські чоловічі ймення осіб на “-но”» (1931), “До морфології українських прикменників” (1933), “Чи є ненаголошене українське е самостійною фонемою” (1935, нім. мовою), “В справі анархії в нашій правописи” (1912), “Найголовніші правила академічного правопису” (1923), “На теми мови” (1924), “Латина для нашої бібліографії” (1927), «“Славенорутенська граматика” М. Лучкая» (1931) та ін.

(Й. Дзендзелівський, “Українська мова” (2000), с. 552)

Складне речення – синтаксична конструкція, утворена поєднанням щонайменше двох складових частин, кожна з яких являє собою предикат, одиницю, ізоморфну за визначальними принципами внутрішньої організації з простим реченням односкладної або двоскладної будови. Розрізняють три групи, або макротипи, складних речень: безсполучникові складні речення, складносурядні речення і складнопідрядні речення. Проте, аби уникнути суперечностей у застосуванні критеріальних ознак відповідно до засад цієї класифікації, для внутрішньої типологічної диференціації розмежовують, з одного боку, безсполучникові складні речення, а з другого – сполучникові, які, у свою чергу, поділяються на складносурядні й складнопідрядні за характером синтаксичного зв’язку і семантико-синтаксичних відношень між частинами.

Сучасна система складних речень представлена згаданими типами конструкцій, які є результатом тривалого історичного розвитку. Щодо хронології становлення складних речень більшість

дослідників вважає, що первісний тип становили безсполучникові речення як цілісні з семантико-синтаксичного погляду конструкції, комунікативне призначення яких полягало у вираженні за допомогою інтонаційних і лексико-граматичних засобів єдиного акту багаточленної думки. На зміну їм прийшли сполучникові складні речення. Первісним сполучникам, генетично пов'язаним з різними займенниковими елементами, була властива омонімія: сполучні засоби могли вживатися для поєднання частин складного речення на засадах як паратаксису, так і гіпотаксису. Третя стадія розвитку складного речення пов'язана з функціональною спеціалізацією сполучних засобів на вираженні визначальних типів семантико-синтаксичних відношень і розмежуванням складносурядних і складнопідрядних речень. Система складних речень, сформована в праслов'янській мові, зазнала наступних змін протягом історичного становлення української мови.

Безсполучникові складні речення виступають у джерелах української мови як розвинений тип конструкцій однорідного і неоднорідного складу, починаючи з найдавніших оригінальних пам'яток, в яких фіксуються живомовні синтаксичні явища. Пор. щодо цього безсполучникові речення з Київського літопису (ПСРЛ, т. 2. Ипатьевская летопись. М., 1962), зокрема конструкції, яким властиві такі семантико-синтаксичні відношення між складовими частинами: **переліково-єднальні** (Жены ведоми быша въ плѣнь разлучаеми нужею от мужий своих, младенци рыдаху, зряще материй своихъ – 545); **зіставні** [Гюрги ста оу Гридишны(х) воротъ, Ярослав – оу Киевскихъ воротъ подлѣ лугъ – 486]; **об'єктно-з'ясувальні** [В то же верема приде вѣсть к Ростиславу: Глѣбъ Дюргевичъ съ множество(м) половець идуць к Переяславлю – 471]; **причинні** (Не ѣзди, княже, никаможе: брат ти Святославъ боленъ – 506); **умовні** [О(т)ступита вы о(т) брату моею, азъ ваю надѣлю – 312]; **означальні** [Стоита ли, брат(а), оу хр(ь)стьномъ цѣловании, се есми цѣловали пятомъ д(ь)ни? – 328] та ін. Безсполучникові речення у хронологічно різних джерелах української мови представлені як продуктивна синтаксична категорія.

Виникнення складносурядних речень в індоєвропейській, а потім у праслов'янській мові пов'язується насамперед із потребою якомога чіткішого вираження семантико-синтаксичних відношень між предикативними одиницями як компонентами відповідних складних конструкцій. Конкретними показниками вираження граматичного і значенневого зв'язків у межах складносурядних речень виступали

сполучники, що сформувалися в праслов'янській мові на ґрунті займенникових і прислівникових одиниць, які первісно вживалися з властивими їм лексичними значеннями. До таких сполучників належали: ***i, *a, *li, *bo, *da, *ba, *nъ, *ti, *ta, *že, *ili, *ali, *či, *ni**. Вони вживалися як у простих (поєднання компонентів сурядних конструкцій), так і складних (поєднання предикативних одиниць) реченнях. На праслов'янський період припадає і внутрішня диференціація складносурядних речень, що виявилась у функціональному розмежуванні трьох основних підтипів конструкцій – **єднальних, зіставно-протиставних і розділових**. У найдавніших пам'ятках української мови складносурядні речення виступають як сформовані синтаксичні конструкції з виразною внутрішньою формально-значеннєвою диференціацією, а саме: 1) **єднальні**: И разииде ны с ними рѣка, и нѣльзѣ бы ны ся с ними тою рѣкою биться (КЛ, 362); 2) **зіставно-протиставні**: И иде Игорьъ с братомъ своимъ С(вя)тославомъ и с Володимиромъ, а Изяславъ Мъстислаличъ разболѣся, не иде (КЛ, 318); 3) **розділові**: А помышляймы о собѣ, али начнутъ о нас людие промышляти (КЛ, 537).

Становлення складносурядного речення в історії української мови визначали тенденції, пов'язані насамперед зі стабілізацією сполучників як безпосередніх формальних засобів зв'язку між предикативними одиницями, співвідносними за ознаками внутрішньої організації з простими реченнями. Так, при досить широкому діапазоні семантико-синтаксичних відношень, характерних для єднальних складносурядних речень, у структурі цих конструкцій закріпилися сполучники **і (й), та**. У випадках заперечення функціонують сполучники **ні... ні, ані... ані**. На ґрунті української мови, крім окремих діалектних фіксацій, де знайшов продовження сполучник **а**, широко представлений як власне єднальний і починальний у писемних джерелах. Набагато суттєвішими виявилися зміни, пов'язані з зіставно-протиставними складносурядними реченнями. В українській літературній мові не збереглися сполучники **но, да, ано (анъ), ино (инъ), али**, хоч у діалектних синтаксичних системах, а також у фольклорних текстах деякі з них, зокрема **но, да (дак), іно**, а також **айно, айбо**, представлені як засоби вираження протиставного відношення. Типовим для української мови став протиставно-обмежувальний сполучник **але** (< ***a + *le**), що, очевидно, розвинувся на ґрунті первісної обмежувальної частки, досить виразної з етимологічного погляду.

Обмежувально-протиставний сполучник **однак** (**одначе**), службово-граматична функція якого засвідчується з XVI ст., є результатом переосмислення обмежувально-видільного значення частки **одьнако** (**одинако**), що сформувалася на ґрунті відчислівникового прикметника **одьнакъ** (**одинакъ**) “однаковий, такий самий”. Окреме значення компенсаторного протиставлення у відповідних складносурядних реченнях виражається за допомогою сполучників **зате**, **проте** з вторинною функцією. За даними джерел XIV–XV ст., протиставному значенню сполучника **зате** передувало вживання службових відприслівникових одиниць **зато**, **затим** для вираження причиново-наслідкових і приєднувальних відношень у межах складних речень. Зафіксований у пам’ятках згаданого періоду сполучник **проте** виконував такі ж функції. Семантико-синтаксичні відношення протиставлення виражається також за допомогою сполучника **та**, що фіксується у відповідній функції з XII ст. Сучасні обмежувально-протиставні сполучники-частки **лише** (**лиш**), **тільки** належать до давнього фонду сполучних засобів української мови; про властиву їм службову функцію можна говорити принаймні з XV ст. Визначальним для синтаксичної системи української мови став розділовий сполучник **або** (< *a + *bo), з яким, як свідчать писемні джерела, протягом тривалого періоду конкурував полонізм **альбо**. До праслов’янського фонду сполучних засобів належить український розділовий сполучник відзайменникового походження **чи** < *ĉi. Конструкції з одним з основних засобів вираження розділовості – відзайменниковим сполучником **то... то** виступають у писемних джерелах, починаючи з XVII ст. На основі цього сполучника сформувалися складені одиниці **чи то**, **не то**, що виконують у розділових складносурядних реченнях додаткову модальну функцію як виразники невпевненості або припущення щодо реалізації ситуацій, позначуваних складовими частинами речень.

Початок становлення гіпотаксису пов’язують з останнім періодом існування індоєвропейської прамови, коли на займенниковому і прислівниковому ґрунті сформувалися сполучні слова як безпосередні формальні засоби вираження зв’язку підрядних речень із головними. Що ж до української мови, то передісторія її гіпотаксису безпосередньо пов’язана з праслов’янською мовою, в якій сформувалися складнопідрядні речення з усіма властивими їм найважливішими типологічними ознаками. Джерельна база формування складнопідрядних речень була різноплановою, тому що гіпотактичні зв’язки між предикативними одиницями формувалися не

лише на основі складносурядних і суміжних простих речень, відповідним чином пов'язаних між собою, а й простих речень, ускладнених однорідними присудками або дієприкметниковими та інфінітивними конструкціями. Появу складнопідрядних речень зумовила потреба якомога чіткішого вираження повідомлюваної інформації, у зв'язку з чим усувалися з комунікативної практики багатозначні, позбавлені чіткої функціональної диференціації синтаксичні конструкції.

Класифікація складнопідрядних речень ґрунтується на двох основних різновидах диференційних ознак, що дозволяють виділяти окремі типи відповідних синтаксичних конструкцій, а саме: 1) засобах вираження підпорядкування підрядного речення головному; 2) синтаксичних функціях, виконуваних підрядними реченнями як залежними компонентами у межах відповідних складних синтаксичних конструкцій. Другий різновид диференційних ознак має безперечну перевагу, тому що виділювані на його підставі типи складнопідрядних речень об'єднують конструкції за однаковими синтаксичними функціями, виконуваними підрядними частинами при можливій варіативності домінантного семантико-синтаксичного відношення і сполучних засобів (сполучників і сполучних слів).

В історії формування складнопідрядних речень як однієї з найважливіших категорій синтаксичної системи української мови абсолютно вичерпно реалізувалася спільнослов'янська тенденція, згідно з якою розвиток гіпотаксису мав своїм кінцевим результатом виникнення трьох великих внутрішньо диференційованих груп (макротипів), які умовно, з метою узагальнення семантико-синтаксичного відношення у межах відповідних конструкцій, можна кваліфікувати як з'ясувальні, відносні та обставинні речення.

(А. Грищенко, “Українська мова” (2000), с. 553–555)

Скляренко Віталій Григорович (14.VIII.1937, с. Новоолександрівка Новоукраїнського р-ну Кіровоградської обл.) – український мовознавець, славіст, доктор філологічних наук з 1983 р., професор з 1992 р., чл.-кор. НАН України з 1992 р. Закінчив 1959 р. Одеський університет. З 1963 р. – в Інституті мовознавства НАН України (протягом 1987–1996 рр. – заступник директора з наукової роботи, з 1996 р. – директор). Досліджує питання історії українського наголосу, етимології, праслов'янської і балто-слов'янської акцентології. Автор монографій “Історія акцентуації іменників а-основ української мови” (1969), “Історія акцентуації іменників

середнього роду української мови” (1979), “Нариси з історичної акцентології української мови” (1983), “Праслов’янська акцентологія” (1998); співавтор праці “Історія української мови: Фонетика” (1979). Один з авторів і член редколегії “Етимологічного словника української мови” (т. 2, 1985; т. 3, 1989, т. 4, 2003, т. 5, 2006), енциклопедії “Українська мова” (2000, 2004).

(Т. Лукінова, “Українська мова” (2004), с. 605–606)

Скоропис – різновид письма давніх кириличних рукописів, що розвинувся з метою прискорення записів та економії часу в зв’язку з застосуванням писемності не тільки для потреб вищої культури, а й для задоволення практичних цілей. У східних слов’ян скоропис з’явився у XIV ст. за панування уставу, але поширився разом з півуставом; у XVI–XVII ст. вже домінував у ділових записах. Однак до кінця XVIII ст. у літературних, і особливо в церковних, пам’ятках усе ж переважав півустав. Історично розрізняються кілька варіантів скоропису: московський (почав розвиватися з XIV ст.) і західноруський (у XV–XVI ст. – віленський, у XVII ст. – київський). Київський український скоропис, який відрізнявся від московського передусім заокругленістю літер, своєю декоративністю письма, з 2-ї половини XVII ст. і на початку XVIII ст. вплинув на московський скоропис. З 2-ї половини XVIII ст. новий російський (московський) скоропис поширився і в Україні, в основних рисах він зберігається і досі. На основі московського скоропису на початку XVIII ст. створено гражданський шрифт. Визначальними рисами скоропису, які формувалися поступово з його розвитком протягом століть, були заокругленість літер і безперервність письма. Спрощеність у написанні одних елементів поєднувалася з декоративною ускладненістю інших. Для скоропису характерне зменшення розміру літер, розтягнення їх у ширину, розвиток нових написань при вживанні попередніх, своєрідна розгонистість почерку, гачкуватість письма, а також сильне виділення з рядка окремих елементів літер, їх непропорційність, скорочення і численні винесення над рядок.

(В. Задорожний, “Українська мова” (2000), с. 559–560)

Славинецький Єпіфаній (кін. XVI – поч. XVII ст., Волинь або Поділля – 19.XI.1675, Москва; похований у Чудовому монастирі) – український філолог, перекладач, письменник, освітній та церковний діяч. Навчався у Київській братській школі та за кордоном. Приблизно у 1639–1649 рр. викладав латинську, грецьку і, можливо,

церковнослов'янську мови у Києвобратській колегії. Створив для неї “Лексикон латинський”. У 1649 р. приїхав до Москви, де викладав у школі при Чудовому монастирі. Запрошений для здійснення нового перекладу Біблії, займався виправленням конфесійних книг, перекладами з грецьку мови на церковнослов'янську. Встиг перекласти тільки Новий Завіт і П'ятикнижжя. Співпрацював з патріархом Никоном у справі церковних реформ. Залишив по собі майже 150 перекладних та оригінальних праць (у т. ч. бл. 60 слів-проповідей). Своїми перекладами Є. Славинецький сприяв розвитку освіти й формуванню наук. термінології. У Москві створив дві філологічні праці, що залишилися в рукописах, – “Філологічний словник” (зведення пояснень термінів Святого Письма та богослужбової літератури) і “Лексикон греко-слов'яно-латинський”. Разом з Арсенієм Корецьким-Сатановським ще в Києві уклав “Лексикон словено-латинський”.

Головна праця Є. Славинецького – “Лексикон латинський”, що дійшов до нас у рукопису в багатьох списках (найдавніший датований 1642 р.). Це найбільший староукраїнський словник (бл. 27000 вокабул), скарбниця церковнослов'янської та української лексики XVII ст., посібник для навчання латинської мови. Реєстр “Лексикона...” взято з латинського словника італійського вченого доби Відродження А. Калепіно (1502), а також з “Лексикона...” Памва Беринди. Для перекладної частини Є. Славинецького вибрав церковнослов'янську мову (східнослов'янської редакції), чим наочно довів її лексичну адекватність латинській. Праця Є. Славинецького – багатюще джерело вивчення лексики і словотвору церковнослов'янської та української мов XVII ст. Вона відіграла величезну роль в історії української та російської лексикографії.

(В. Німчук, “Українська мова” (2000), с. 560–561)

Слинько Іларіон Іларіонович (6.VI(19.VI).1912, Київ – 1.I.1994, Чернівці) – український мовознавець, доктор філологічних наук з 1971 р., професор з 1972 р. Закінчив 1936 р. Запорізький педагогічний інститут. Працював у Мелітопольському (1940–1947, з перервою), Кіровоградському (1947–1952) та Кременецькому (1952–1956) педагогічних інститутах; з 1956 р. у Чернівецькому університеті (у 1962–88 рр. завідував кафедрою української мови, у 1988–1993 рр. – професор-консультант). Праці з історичного синтаксису української мови [“Історичний синтаксис української мови за пам'ятками XIV–XVIII ст. (Часові звороти)” та “Дослідження з історичного синтаксису

української мови за пам'ятками XIV–XVIII ст. (Просторові звороти)” (обидві – 1968); “Історія об’єктних зворотів української мови” (1969); “Дослідження з історичного синтаксису української мови XIV–XVIII ст. (Історія предикативних, присвійних, об’єктних, просторових і часових зворотів)”, 1970], синтаксису сучасної української мови (“Синтаксис сучасної української мови”, 1978), посібники для ВНЗ [“Історичний синтаксис української мови” (1973); “Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання” (1994, у співавторстві).

(І. Вихованець, “Українська мова” (2000), с. 561)

Слова Григорія Богослова (друга пол. XI ст.). Збірка творів богословського характеру (на Різдво, на Хрещення, на Пасху та ін.). Автор – Григорій Богослов – один з ранніх отців церкви (народ. бл. 329 р. – пом. бл. 389 р.). Як свідчить приписка на арк. 252, рукопис у 1276 р. знаходився в Новгороді. Придбано його Публічною бібліотекою у приватної особи в 1824 р. **Мовні особливості.** Південнорусизми: давальний відмінок однини іменників чоловічого роду з закінченнями **-ови, -єви – нилови** (арк. 285 зв.), *х(ристо)ви* (арк. 193 зв.), *гласови* (арк. 158), *морєви* (арк. 107 зв.), *дънєви* (арк. 3), *олтарєви* (арк. 167 зв.), *ц҃сарєви* (арк. 202); закінчення на **-ові** – *д(оу)х(о)ві* (арк. 357); заміна фрикативного г на х – *ходь* зам. *годь* (арк. 146); дієслівна флексія **-мо** вжита в першій особі множини теперішнього часу – *не в҃проу~мо* (арк. 45); перевага в чергуванні дієслівних основ на **-овати і -ывати** південного **-овати: описовати** (арк. 10 зв.), *праздньовати* (арк. 1); тверде **р** – *горкаго* (арк. 134), *кесароу* (арк. 7 зв.), *по мор@* (арк. 222 зв.), *тварь* (арк. 305 зв.), *твор@* (арк. 85); **о** зам. **~** на початку слів – *одинь* (арк. 203 зв.), *ол҃ги* (арк. 310, 319 зв.), *оце* (арк. 145); закінчення на **-ове** – *б҃сове* (арк. 5), *дарове* (арк. 236 зв.), *домове* (арк. 52 зв.), *см҃хове* (арк. 271), *садове* (арк. 239); змішування **ы** з **и** – *лысты* (арк. 52), *оубива#* (арк. 282), *трызн*” (арк. 86); **и** на місці **н** – *стины* (арк. 6); змішування **въ** з **оу** – *въгодникь* (арк. 292 зв.), *оуселишис#* (арк. 107); зертальна форма в реченні: “Чь҃гле (тобто Чоголе) крива” главо, пиши право” (арк. 101 зв.); слова – *подоба* (арк. 10 зв.), *годин҃* (арк. 20); *чароу \ть* (арк. 224 зв.), *телица* (арк. 2), *григора* (арк. 162), *николи* (арк. 44 зв.), *погоничи* (арк. 199) та ін. Наявність такої кількості південнорусизмів спонукала А. Кримського прив’язати рукопис до більш конкретного місця – Прикарпаття.

(Я. Запаско, “Українська рукописна книга”, с. 162–165)

“Словарь української мови” – перекладний українсько-російський словник. Виданий 1907–1909 рр. у Києві у 4 томах за ред. Б. Грінченка. Налічує близько 68000 слів. У кінці т. 4 окремим додатком наводяться “Крестные имена людей”. “Словарь української мови” найповніший і лексикографічно найдосконаліший український словник до початку ХХ ст. Працю над словником розпочали ще Є. Тимченко і Б. Науменко, які впорядкували лексичний матеріал журналу “Основа” 1861–1862 рр. та пізніші лексичні нагромадження, 1897 р. опублікували (за російським правописом) перші аркуші (літери А – В) як додаток до журналу “Киевская старина”. З 1902 р. до роботи над “Словарем української мови” було залучено Б. Грінченка. Він використав праці багатьох кореспондентів журналу “Киевская старина”, дібрав матеріали з творів художньої літератури і фольклорних джерел, частково послуговувався попередніми словниками подібного типу, додав значний власний матеріал (діалектні і фольклорні записи).

“Словарь української мови” став словником української живої мови. Тут поряд із загальноживаними словами фіксуються і діалектизми, часом вузьколокальні; вони здебільшого документуються. Українські реєстрові слова в “Словарі української мови” пояснюються російськими відповідниками чи описово, більшість їх ілюструється реченнями; при назвах рослин і тварин, як правило, наводяться їхні латинські наукові відповідники. Широко представлена українська фразеологія, часто з поясненням її походження. У передмові до “Словаря української мови” Б. Грінченко подав стислий, але досить докладний огляд історії української лексикографії. Українська частина “Словаря...” надрукована новим, спеціально для цього розробленим Б. Грінченком правописом, т. зв. грінчевичівкою, що акумулювала все краще з попередньої української правописної практики і яка лежить в основі сучасного українського правопису. Російський академік О. Шахматов дав “Словарю...” високу оцінку, на Загальних зборах Петербурзької АН 1905 р. “Словарю української мови” присуджено 2-у премію М. Костомарова. “Словарь...” не раз перевидавався: 1924 р. і 1925 р. (двічі фототипічним способом); 1927–1928 рр. – за ред. С. Єфремова та А. Ніковського з додатком нових матеріалів (т. 1–3, літери А – Н; кожному тому передують статті, що висвітлюють історію підготовки “Словаря української мови”); 1937 р. – за ред. А. Хвилі із застосуванням тогочасного правопису (без передмови Б. Грінченка;

вийшов тільки т. 1, літери А – Ж); 1958–1959 рр. (фотомеханічним способом з 1-го видання); 1996 р. (фототипічне; зі вступним словом О. Тараненка); 1996–1997 рр. (фототипічне); у т. 2 останніх двох видань додано пропущену в інших виданнях (крім видання за ред. С. Єфремова та А. Ніковського) частину **Західний – захурчаты**, написану переважно російською графікою.

(Й. Дзензелівський, “Українська мова” (2000), с. 562–563)

“Слово о полку Ігоревім” – найвидатніша світська пам’ятка Київської Русі XII ст., шедевр світової літератури. Створено під враженням походу новгород-сіверського князя Ігоря Святославича та інших руських князів проти половців 1185 р. Поразка русичів послужила авторові приводом для пекучих роздумів про долю рідної землі і народу, про необхідність всенародного єднання для відсічі ворогам. Автор не відомий, але це високоосвічена і талановита людина. “Слово” – глибоко патріотичний твір, йому притаманні ліризм, драматизм, багатство та оригінальність поетики, яскравість картин і образів. Основою мови “Слова” є народнопоетична стихія, тогочасна жива розмовна мова. Найяскравіше відображені в мові “Слова” лексика і фразеологія військового побуту, майстерно використані вислови та образи землеробства і мисливства, помітна літературнокнижна фразеологія. Трапляється в пам’ятці значна кількість діалектизмів (до 150), таких, як *болоня, велми, гораздъ, жалоци, зегзиця, зоря, клекътъ, ковылице, лада, смага, тутнути, чрьленыи, щекоть* та ін. Є у “Слові” поодинокі грецизми (*панолома*), а також чимало тюркізмів (*кащей, чага, харалуг* та ін.). Характерними є уособлення абстрактних понять, персоніфікація природи, широке використання поетичних і метафоричних епітетів, порівнянь, метонімій, гіпербол, введення монологів та діалогів, вживання риторичних питань і окликів, прийомів паралелізму, метатези та ін. Різноманітною є ритміка “Слова”. Мовна, стилістична сила його не лише в окремих словах, фразеологізмах, образних висловах, а і в системі, по-перше, героїзації усієї композиції за допомогою мовних засобів, старанно дібраних і використаних для певних ідей (“За землю Руську”), і, по-друге, в могутньому ліричному струмені, безпосередньому зверненні співця-автора до слухача, до природи, до своїх близьких, до воїнів, до народу руського. “Слово” показало силу староукраїнської народнорозмовної і народнопісенної мови, її красу й багатство, афористичність, крилатість у вираженні мудрості, патріотизму, обов’язку. Пам’ятку виявив О. Мусін-Пушкін у 80-х рр.

XVIII ст. у рукописному збірнику поч. XVI ст. і надрукував її у Москві 1800 р., подавши також переклад російською мовою. Під час московської пожежі 1812 р. рукопис “Слова” згорів. Твір перекладений багатьма мовами світу. Його досліджували як вітчизняні, так і зарубіжні вчені (М. Максимович, Ф. Буслаєв, О. Потебня, І. Франко, В. Перетц, М. Грунський, О. Білецький, М. Гудзій, Д. Лихачов, Л. Булаховський, В. Адріанова-Перетц та ін.). Переспівували і перекладали М. Шашкевич, Т. Шевченко, Панас Мирний, І. Франко, М. Рильський та ін. Сюжети й тема “Слова” знайшли відображення у художній літературі, оперному та образотворчому мистецтві. 1985 р. за ухвалою ЮНЕСКО відзначалося 800-річчя “Слова”.

(Д. Гринчишин, “Українська мова” (2000), с. 568–569)

Слов’янські мови – група близькоспоріднених мов індоєвропейської сім’ї. Поширені на територіях Східної і Центральної Європи та Азії. Загальна кількість носіїв слов’янських мов – понад 287 млн. чол. (за даними на 1986 р.). За генетичними і територіальними зв’язками та ступенем структурної близькості слов’янські мови поділяються на три підгрупи: східну, західну і південну. До східнослов’янських мов належать українська, російська та білоруська мови. Українська поширена, крім України, в Росії, Казахстані, Білорусі, Польщі, Бразилії, Аргентині, Румунії, США, Канаді та ін. країнах. Російська мова (142,84 млн. носіїв), крім Росії, побутує в більшості колишніх республік СРСР як мова національної меншини; нею, поряд із своєю державною, користується в деяких містах і неросійське населення. Крім того, її зберігають російські переселенці у США, Канаді, Бразилії, Аргентині, Румунії та ін. Білоруською мовою (9,89 млн. носіїв) розмовляють у Білорусі, де її значною мірою витіснила російська мова, а також у Польщі, США та ін. Писемність кожної з названих мов починається з давньоруського періоду.

Західнослов’янська мовна підгрупа об’єднує польську, чеську, словацьку і дві серболужицькі мови. Сюди ж належала і полабська мова, яка перестала існувати у XVIII ст. Польська мова (42,09 млн. носіїв), крім Польщі, поширена серед польської діаспори в США, країнах СНД, Франції, Канаді та ін. Писемні її пам’ятки – з XIII ст. Чеською мовою (10,47 млн. носіїв) користуються в Чехії, а також частково у Словаччині, США, Канаді, Німеччині, країнах СНД та ін. Писемність – з XIII ст. Словацька мова (5,15 млн. носіїв) поширена на

території Словаччини, частково в сусідніх слов'янських країнах та в США. Найдавніші пам'ятки писемності належать до XV ст., літературна мова – з середини XIX ст. Верхньолужицька і нижньолужицька мови (бл. 100 тис. носіїв) зосереджені на Сході Німеччини, кожна з них має свою літературну мову. Писемність – з XVI ст.

До південнослов'янської підгрупи належать болгарська, сербська і хорватська, словенська і македонська мови. Болгарська мова (9,23 млн. носіїв), крім Болгарії, локально існує в Україні, сусідніх південнослов'янських країнах, Греції, США. Писемність – з IX ст. Сербською і хорватською мовами розмовляють серби (8,97 млн.), хорвати (5,19 млн.), боснійці (2,29 млн.), чорногорці (600 тис.). Усі носії сербської і хорватської мов населяють територію, що входила до складу колишньої СФРЮ, певна кількість їх живе в Німеччині і США. Писемна традиція – з XII ст. Словенська мова (2,16 млн.) є рідною для населення Словенії, поширена певною мірою в Італії, Австрії, Німеччині, США. Писемність – з X ст. Македонська мова (бл. 2 млн.), крім Македонії, вживається локально і в інших республіках колишньої СФРЮ, у Греції, Албанії, Німеччині, Австралії. Власне македонська писемність сформувалась у XX ст. Південнослов'янською за походженням є й найдавніша літературна мова слов'ян – старослов'янська, в основу якої, вважають, ліг південномакедонський (солунський) діалект. Нею вперше здійснено в IX ст. Кирилом і Мефодієм слов'янський переклад біблійних текстів. Всі слов'янські мови об'єднуються спільними ознаками, які пояснюються походженням їх з єдиної праслов'янської мови, котра в середині I тисячоліття розпалась на окремі діалекти, що лягли в їх основу. Близька спорідненість слов'янських мов виявляється, напр., у наявності багатьох спільних лексичних елементів. Пор.: укр. **літо, новий, мій**; рос. **лето, новый, мой**; білорус. **лета, новы, мой**; польс. **lato, nowy, mój**; чес. **léto, nový, můj**; словац. **leto, nový, môj**; верхньолуж. **lěčo, nowu, mój**; нижньолуж. **lěše, nowu, moj**; болг. **лято, нов, мой**; серб. **лето, нов, мой**; словен. **poletje, novi, moj**.

У фонетиці слов'янські мови характеризуються наявністю т. зв. випадних голосних: укр. **жати – жну, взяти – візьму**, чес. **žít – žnu, vzít – vezmu**, серб. **жети – жмѐм, узети – узмѐм**; чергуванням задньоязикових **г, к, х** з шиплячими **ж, ч, ш**: укр. **рука – ручка**, болг. **ръка – ръчица**, польс. **reka – ręczka**, чес. **ruka – ručka**.

У граматиці спільним для всіх слов'янських мов є протиставлення граматичних значень недок. і док. в. дієслів,

тотожність або близькість особових форм теп. ч. тощо. Разом з тим у структурі слов'янських мов є відмінності, що виникли в процесі їх відособленого розвитку після розпаду праслов'янської єдності. Найістотнішими з цих відмінностей є: різні рефлекси найдавніших звукосполучень типу **tort, tolt, tert, telt**. Пор.: укр. (т. зв. повноголосся) **борода, голова, берег, молоко**; польс. **broda, głowa, brzeg, mleko**; болг. **брада, глава, бряг, мляко** (за цією ознакою сюди належать також чеська і словацька мови). На місці праслов'янських **tj, dj, kt'** – в укр. мові **ч, ж < дж: свіча, межа, ніч**; в польс. – **с, dz: świeca, miedza, noc**; у болг. – **шт, жд: свешта, вежда** і т. д. Польська мова зберегла носові голосні, наявні також у старослов'янській мові, тоді як інші слов'янські мови їх утратили. У чеській, словацькій, сербській, хорватській, словенській і македонській мовах сонорні **p (r)** та (крім словацької і македонської мов) **л [l]** можуть виконувати складотворчу функцію. По-різному розподілились у слов'янських мовах проривний **г** і щілинний задньоязиковий **г**. У групі мов (сербська, хорватська, словенська, чеська, словацька) збереглося протиставлення довгих і коротких голосних. Є відмінності і в характері наголосу (постійний і змінний, у сербській, хорватській і словенській мовах – музичний). Розходження слов'янських мов у граматиці стосується, напр., збереження чи втрати форм мин. часу – аориста й імперфекта, наявності чи відсутності форм двоїни, різниці у функціонуванні коротких форм прикметників, втрати болгарською та македонською мовами відмінювання імен тощо.

В останній період унаслідок інтернаціонального характеру культурно-технічного прогресу у світі в словниковому складі всіх слов'янських мов, особливо в термінології, з'явилося багато нової, спільної для них лексики.

(В. Коломієць, “Українська мова” (2000), с. 578–579)

Службник Варлаама Хутинського (XII–XIII ст.). Літургія Василя Великого, Іоанна Златоустого, окремі молитви. Як видно із записів, рукопис належав засновникові новгородського Хутинського монастиря Варлаамові (пом. 1243). В описах Синодальної бібліотеки рукопис згадано у 1675, 1718 і 1773 рр. Державному історичному музеєві “Службник Варлаама Хутинського” переданий у 1920 р. **Мовні особливості.** Південнорусизми: **h** зам. **е** – *смhрhни#* (арк. 2), *знамhни~* (арк. 3 зв.), *обручhни~* (арк. 3 зв.), *погребhни~* (арк. 5 зв.), *губитhльство* (арк. 7 зв.), *свhдитhльство* (арк. 11 зв.); *иноплемhньникъ* (арк. 7 зв.), *в нhмь* (арк. 16), *по сhмь* (арк. 16),

твоїмь (арк. 4 зв.); *ь* на місці *и* – *о сдравьи* (арк. 16); замість *н* бачимо *и* – *въ миру* (арк. 4 зв.); замість *к* ставиться *х* – *хр(ис)тител#* (арк. 15 зв.).

(Я. Запаско, “Українська рукописна книга”, с. 213–214)

Смаль-Стоцький Степан Йосипович (21.I.1856, с. Немилів, тепер Радехівського р-ну Львівської обл. – 18.VIII.1938, Прага) – український мовознавець, педагог і громадський діяч, дійсний член НТШ у Львові з 1899 р., академік УАН з 1918 р. Закінчив 1883 р. Чернівецький університет, з 1885 р. – професор цього університету, а після окупації Північної Буковини Румунією – Карлового і Українського вільного (з 1921) університетів, Слов’янського інституту (з 1927); всі – в Празі. Автор праць з українського мовознавства, літературознавства, славістики: “Про впливи аналогії у відмінюванні в малоруській мові” (1885, 1886; заклала основи вивчення історичної морфології української мови); «Зміст “Кодексу Ганкенштейна”» (1886; опис української пам’ятки галицько-волинського походження XII – поч. XIII ст., відомої у нас під назвою “Віленський Октоїх”); “Грамматика руської (української) мови” (1913, у співавторстві з Т. Гартнером; одна з перших наукових граматики української мови; всі – німецькою мовою); “Розвиток поглядів про сім’ю слов’янських мов і їх взаємне споріднення” (1925, 1927), “Поліські мішані говори” (1927), “Українська мова, її початки, розвиток та характеристичні її прикмети” (1933), “Питання про східнослов’янську прамову” (1937). Значні заслуги вченого в усталенні на західноукраїнських землях фонетичного правопису завдяки його підручнику для українських гімназій “Руська грамматика” (1893, у співавторстві з Т. Гартнером), останнє, 4-е, видання якої вийшло 1926 р. під назвою “Українська грамматика”, а також статтям з української орфографії “Правописна справа” (1926) та ін. С. Смаль-Стоцькому належать літературознавчі та інші праці.

(С. Бевзенко, “Українська мова” (2000), с. 580)

Смотрицький Мелетій (світське ім’я – Максим Герасимович; 70-і рр. XVI ст. (ймовірно, 1577), містечко Смотрич, тепер смт Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл., або м. Кам’янець-Подільський цієї ж обл. – 17(27).XII.1633, с. Дермань, тепер Устенське Друге Здолбунівського р-ну Рівненської обл.; похований у Дерманському монастирі) – український мовознавець, письменник, церковний і освітній діяч. Син письменника-полеміста

Г.Д. Смотрицького. Навчався в Острозькій школі, потім (1594–1600) – у Віленській академії; слухав лекції в Лейпцігському, Віттенберзькому й Нюрнбернському університетах. Імовірно, за кордоном одержав учений ступінь доктора медицини. Близько 1608 р. прибув до Вільна, де, мабуть, викладав у братській школі. Під псевдонімом Теофіл Ортолог 1610 р. надрукував свій видатний полемічний твір “Тренос” (“Фринос”). Приблизно в 1615–18 рр. викладав церковнослов’янську та латинську мови в Київській братській школі, був одним з перших її ректорів. У 1616 р. виходить його переклад староукраїнською мовою “Євангелія учительного... Калиста”. У 1618 р. повернувся до Вільна, де в Святодухівському монастирі постригся в ченці під ім’ям Мелетій. 1619 р. у м. Єв’ї (Вевіс) біля Вільна вийшла друком його славнозвісна праця “Грамматіки славенски# правилноє Свнтагма”. Деякі біографи М. Смотрицького пишуть, що він 1617–1620 рр. склав лексикон (але жодних слідів словника не збереглося), а ще раніше (1615) у Кельні опублікував граматику грецької мови. Брав участь у написанні “Букваря языка славенска”, надрукованого 1618 р. в Єв’ї. 1620 р. висвячений на архієпископа полоцького, єпископа вітебського й мстиславського. Після цього видав низку антиуніатських творів, за що зазнав переслідувань польських властей. На поч. 1624 р. Смотрицький вирушив з Києва у подорож на Схід (Константинополь, Палестина, Єгипет). Навесні 1625 р. повернувся до Києва. У 1627 р. перейшов на бік унії, був архімандритом Дерманського монастиря. Папа Урбан VIII дав М. Смотрицькому титул ієрапольського архієпископа. Протягом 1628–1629 рр. видав кілька книжок, у яких виправдовував свій учинок, агітував за унію, за скликання собору для примирення українських церков.

“Грамматіка...” Смотрицького – один із найвидатніших творів старожитнього слов’янського мовознавства. Учений першим в історії вітчизняної лінгвістики дав повний курс церковнослов’янської мови в прийнятих тоді частинах: орфографія, етимологія (тобто морфологія), синтаксис, просодія. У розділі про орфографію в давнину давався й опис фонетики та орфоепії. Ввів нову літеру на позначення дзвінкого проривного задньоязикового приголосного – г, узаконив вживання букви й. Встановив правила вживання літер на позначення голосних і приголосних, вживання великої букви, розділових знаків, правила переносу тощо. Багато з його правил орфографії й пунктуації зберігають чинність у сучасній українській літературній мові. Виділив вісім частин мови: ім’я, містоименіє, глагол, причастіє, нарічіє,

предлог, союз, междометіє. Як частину мови “междометіє” у вітчизняній лінгвістиці Смотрицький визначив уперше, вийнявши з переліку й опису частин мови невластивий слов’янській системі артикль. Йому належить і термін “междометіє”. Першим виділив як категорію дієприслівник, названий ним “дієпричастієм”. Відкрив у слов’янській відміні місцевий відмінок, який назвав “сказательний падеж”. Іменники поділив на п’ять “склоненій”-відмін, котрі в основних рисах у шкільних граматиках зберігаються донині. Вперше описав відмінювання прикметників і числівників. Запропонований ним принцип поділу дієслів на дієвідміни зберігається у східнослов’янських граматиках і в наш час. Першим дав докладний опис розрядів незмінних частин мови й вигуків, виклав синтаксис церковнослов’янської мови. Збагатив слов’янську лінгвістичну термінологію. Описана М. Смотрицьким морфологічна система близька до старослов’янської пізнього періоду, але в ній спостерігається певна кількість українських елементів. Смотрицький виступає оригінальним грамати́стом-теоретиком слов’янської системи. У цьому він не мав собі рівних у слов’янській філології аж до 2-ї пол. XVIII ст. Його досягнення використовуються і тепер. Учений здійснив кодифікацію церковнослов’янської мови східнослов’янської редакції. За нормами “Грамматіки...” поступово було впорядковано всі церковнослов’янські тексти на сході і півдні Славії. Через друковані церковнослов’янські тексти норми набули загального поширення й понині функціонують у конфесійному вжитку. Уперше виразно відділив церковнослов’янську мову від живих слов’янських, проте східнослов’янський характер норм Смотрицького благотворно вплинув на усталення орфографії й пунктуації староукраїнської літературної мови.

До 1-ї чверті XIX ст. “Грамматіка...” М. Смотрицького була основним підручником церковнослов’янської мови, він витримав багато видань. На його основі укладено анонімну “Грамматіку или писменницу языка Словенского”, надруковану 1638 р. в м. Крем’янці (тепер Тернопільської обл.). Певний вплив Смотрицького помітний і на книзі “Грамматика словенская” Івана Ужевича (1643), анонімній граматиці, надрукованій 1773 р. в Почаєві, церковнослов’янській “Грамматіці” Я. Блоницького (1763), а також на “Грамматіці” А. Коцака (1778), праці “Grammatica slavo-ruthena” М. Лучкая (1830), рукописній праці хорватського лінгвіста Ю. Крижанича “Грамматично изказанје” (1666), російській граматиці Г.В. Лудольфа (1696), книзі

“Россійская грамматика” М. Ломоносова (1755), на працях основоположника сучасної славістики Й. Добровського.

Книга Смотрицького справила вплив на розвиток граматичної думки в Сербії, Болгарії, Румунії. “Грамматика...” була відома в країнах Європи і поза ареалом функціонування церковнослов’янської мови в перекладах на латинську, що свідчить про загальноєвропейське визнання її. Завдяки “Грамматіці...” М. Смотрицького українська філологія стала помітною галуззю європейського мовознавства старожитньої епохи. Смотрицький – один із основоположників вітчизняної славістики.

(В. Німчук, “Українська мова” (2000), с. 581–582)

Соболевський Олексій Іванович (26.XII.1856 (7.I.1857), Москва – 24.V.1929, там же) – російський філолог, етнограф, палеограф, академік Петербурзької АН з 1900 р. Закінчив 1878 р. Московський університет. У 1882–1888 рр. – доцент, згодом професор Київського університету.

З 1888 р. працює в Петербурзі – професор університету та Археологічного інституту; з 1918 р. викладає у Московському університеті. Основні наукові інтереси пов’язані з вивченням історії російської, а також української і білоруської мов. Вважається одним із засновників історичної та описової діалектології української мови. У своїх працях українську мову О. Соболевський називає “малорусским наречием”, виходячи з трактування усього східнослов’янського мовного континууму як єдиної “руської мови”, що пояснюється не лише його філологічними уявленнями, а й політичними поглядами. Визначаючи походження української мови, Соболевський фактично у руслі ненаукової теорії М. Погодіна твердив, що вона генетично пов’язана з галицько-волинськими говірками (до них відносив говірки Галичини, Поділля й Волині), а не з київською, яку розглядав як великоруську: праці “Як говорили в Києві в XIV–XV ст.?” (1883), “Дві давні пам’ятки галицько-волинського наріччя”, “Нариси з історії російської мови” (обидві – 1884), “Лекції з історії російської мови” (ч. 1, 1888), “Замітки про маловідомі пам’ятки південно-західного письма XVI–XVII ст.” (1895), “Два визначні рукописи XIII ст.” (1898), “Лінгвістичні й археологічні спостереження” (в. 1–3, 1910–1912) та ін. О. Соболевський скептично ставився до перспективи розвитку української літературної мови, обмежуючи її функції художньою літературою (“До ювілею І.П. Котляревського”, 1889). Разом з тим у

ряді великих праць, статей, розвідок, рецензій О. Соболевського містяться численні спостереження над фонетичними, морфологічними, словотвірними і лексичними особливостями української мови, окремі з яких прийняті сучасною наукою. Хрестоматійні матеріали з історії української літературної мови подані ним у працях “Палеографічний збірник: Матеріали південноруського письма в XV–XVII ст.” (1899), “Палеографічні знімки з руських рукописів XII–XVII ст.” (1901), “Палеографічні знімки з руських грамот, переважно XIV ст.” (1903), “Новий збірник палеографічних знімків з руських рукописів XI–XVIII ст.” (1906) та ін. О. Соболевському належить перший систематизований опис діалектів сучасної української мови (за друкованими даними): розділ “Малоруське наріччя” в праці “Нарис російської діалектології” (1892).
(*Є. Широкоград, “Українська мова” (2000), с. 582*)

Спрощення у групах приголосних – втрата одного із звуків у групах приголосних, що виникли внаслідок занепаду слабких редукованих [ь] і [ъ]. У давньоруській мові найпоширеніші групи приголосних склалися з двох звуків, другим з яких був сонорний або [в] (**тра-ва, пло-дъ, смѣ-хъ, гнѣ-въ, свѣ-тъ**), рідше – з фрикативного [с] або [з] і проривного (**же-нь-скъ, звѣ-зда**) і ще рідше – з трьох приголосних, першим з яких був фрикативний [с] або [з], а третім – сонорний або [в] (**и-скра, ство-ль, но-здри**). В поодиноких випадках у двозвукових сполученнях приголосних першим був сонорний (**сь-лнь-це, сь-рдь-це**). Нові сполучення приголосних, успадковані українською мовою від давньоруської, склалися з двох, трьох і чотирьох звуків. Двозвукові (як і давньоруські) не становили вимовних утруднень і тому збереглися. Тризвукові, серед яких найпоширенішими були з проривним [д] або [т] всередині, порушували фонетичні закономірності живої вимови і тому зазнавали спрощення, напр., **здн > зн (поздъно > поздно > пізно); рдц > рц (сьрдьце > сердце > серце); ждн > жн (тыждьн" > тижня > тижня); стн > сн (честьныи > честный > чесний); стл > сл (счастливыи > щастливий > щасливий); стц > сц (мѣстьце > містце > місце)**. Відомі поодинокі приклади спрощення приголосних у чотиризвукових сполученнях з проривним [т], який в українській мові втратився (**стъкло > сткло > скло**), іноді разом з сусіднім фрикативним [с] (**мѣсто – мѣстьскыи > містский > міський**). В інших випадках відбулося випадіння сонорних [л], [р], [н] та задньоязикового проривного [к], напр., **слн > сн (мысль >**

умыслъный > умислныи > умисний); рнч > нч (гърно – гърньчарь > горнчар > гончар); лнц > нц (сьльнце > солнце > сонце); скн > сн (пискънути > пискнути > писнути). Спрощення у групах приголосних відбувалося й у виниклих за аналогією на українському ґрунті (користь – користний > корисний, якість – якістний > якісний, бризкнути > бризнути). Властиві українській мові спрощення у групах приголосних відбиває сучасний український правопис. Проте у словах, утворених за допомогою суфіксів -н-, -ськ-, -ств- від іншомовних основ, такого спрощення він не фіксує (контрастний, форпостний; студентський, інтелігентський; студентство, агентство), хоч у живому мовленні воно можливе (контрасний, інтелігенський, студенство). Зберігаються на письмі в звукосполученні стн звук т у числівнику шістнадцять (у вимові шіснадцять), група стл не спрощується й у вимові (пестливий, хвастливий, кістлявий).

(М. Жовтобрюх, “Українська мова” (2000), с. 590)

Срезневський Ізмаїл Іванович (1(13).VI.1812, Ярославль – 9(21).II.1880, Петербург) – російський філолог, славіст, фольклорист, етнограф, палеограф, педагог, доктор філології з 1846 р., академік Петербурзької АН з 1854 р., почесний член Харківського університету. Закінчив 1829 р. філософський факультет Харківського університету. Служив у різних установах Харкова, працював учителем. Захистивши 1837 р. магістерську дисертацію з юриспруденції, працював ад’юнкт-професором кафедри політичної економії і статистики Харківського університету. Після наукової подорожі по слов’янських землях (1839–1842) зайняв кафедру слов’янської філології у цьому ж університеті. Від 1847 р. – у Петербурзькому університеті: в 1847–1880 рр. завідував кафедрою слов’янської філології, водночас (з 1859) – декан філологічного факультету, а з 1861 р. і до кінця життя – ректор. Протягом усього життя І. Срезневський виявляв інтерес до України, зокрема її мови. Це відображено здебільшого в працях, пов’язаних з дослідженням російської та інших слов’янських мов: “Думки про історію російської мови” (1849); перевид. (1887) під назвою: “Думки про історію російської мови та інших слов’янських наріч”, “Про давню руську мову” (1856), “Записка про праці професора О.О. Потебні, подана у 2-е відділення АН” (1876), “Десяте присудження Ломоносовської премії: Праці О.О. Потебні” (1876) та ін. Українська (“малоруська”) мова, за І. Срезневським, який був прихильником теорії “родовідного

дерева”, виникає внаслідок роздрібнення єдиної стародавньої “руської мови”, що сталося не раніше XII – поч. XIII ст. Він подає (в “Думках...”) характеристику ознак української мови, що відрізняють її від російської. У визначенні місця української мови серед слов’янських І. Срезневський не був послідовним. Якщо в своїй ранній праці “Погляд на пам’ятки української народної словесності: Лист до професора І.М. Снегирьова” (1834) він відстоює положення про її самостійність, то в публікаціях пізнішого часу, особливо у петербурзького період, розглядає її як “обласну”, як один з головних місцевих різновидів “руської мови” – східнослов’янського мовного континууму (“Огляд головних рис спорідненості звуків у наріччях слов’янських”, 1845; “Морачевський Ф. Малоруський словник: Витяг з протоколів II відділення імп. АН за вересень 1853”, 1853; “Записки про малоруський словник О.С. Афанасьєва”, 1854; та ін.). Відповідно вирішує і питання про право української мови на літературно-писемну форму: раніше вважав, що українська мова має бути закріплена в писемності і функціонувати як літературна; пізніше – відмовляє у такому праві, відводячи їй статус лише “простонародної” («Розбір праці Шафарика “Слов’янський народопис”», 1843; «“Некролог” Г.Ф. Квітки: Лист редактору “Москвитянина” з Харкова», 1843).

Ряд праць І. Срезневського (“Донесення п. Міністру народної освіти з Кракова, 2 серпня 1842 р.”, 1843; “Огляд головних рис спорідненості звуків у наріччях слов’янських”, 1845; «Русь Угорська: “Уривок із спроби географії руської мови”», 1852, та ін.) прислужилися розвиткові діалектології української мови; він одним із перших подав опис фонетичних ознак української мови в її місцевих різновидах, зокрема схарактеризував говірки Закарпаття і Галичини. Певним внеском І. Срезневського у дослідження історії лексики української мови можна вважати “Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам” (т. 1–3, 1893–1911): вони укладені як на основі пам’яток, спільних з російською мовою, так і пам’яток, які відбивають мову українського народу.

(Є. Широкопад, “Українська мова” (2000), с. 590–591)

Старослов’янізми, церковнослов’янізми – лексичні, фонетичні, фразеологічні запозичення зі старослов’янської мови. Одні старослов’янізми входять у лексику тієї чи іншої сучасної мови як органічна частина, інші використовуються зі стилістичною метою. Були складовою частиною давньої української літературної мови.

Так, у “Лексіконі славеноросскому...” Памва Беринди перекладна частина містить такі старослов’янізми, як **молчаньє, безчестіє, здоровіє, блгор҃чіє, телєса, главы** та ін. У сучасних російській і болгарській мовах чимало колишніх старослов’янізмів стали частиною лексичних систем і сприймаються відповідно як росіянізми і болгаризми, напр., рос. **решение, значение, вражда**; болг. **благонадежност, благонравен, богоявление, възбуждение, достояние** та ін. У новій українській літературній мові старослов’янізми уживаються переважно зі стилістичною метою. Проте можуть і не мати стилістичного навантаження: “Де общее добро в упадку, Забудь отца, забудь і матку, Лети **повинность ісправлять**” (І. Котляревський). Багато старослов’янізмів є в макаронічній мові писаря Пістряка з “Конотопської відьми” Г. Квітки-Основ’яненка. Старослов’янське джерело живило поетичну мову Т. Шевченка, в якого є фонетичні старослов’янізми (**ненарожденні**), словотвірні (**восхвалили**), лексичні (**вої, дружина, блаженний муж, ізбави, доколі**) та ін. Старослов’янізми у Т. Шевченка вживаються для урочистого стилю, зокрема в перекладах “Давидових псалмів”: **не ветхєє, не древлє слово, древо, воспою, благая, ізбави, беззаконіє, творящий** та ін. Є в нього й цілі словосполучення: німим **отверзуться уста**; в поемі “Царі” подибуємо й речення, але вже не з позитивним, а скоріше з негативним змістом: “**Потя народ, княжну поя, Отиде в волости своя, Отиде с шумом**”. Трапляються старослов’янізми і в заголовках тих творів, які були в Шевченкових руках: «І зроблю Маленьку книжечку, Хрестами і візерунками з квітками Кругом листочки обведу Та й списую Сковороду Або “**Три царіє со дари**”». Використовував поет старослов’янізми і як засіб сатири, напр., у вірші “Умре муж велій в власяниці”, де вживаються і лексичні, і словотвірні, і морфологічні старослов’янізми. Із сучасних поетів до старослов’янізмів звертаються Б. Олійник (... так **много** записалося в поети; **возлежитьь, мста, благовісний, власть**), Л. Костенко (зокрема, в поемі “Маруся Чурай”).

(В. Русанівський, “Українська мова” (2000), с. 591–592)

Старослов’янська мова – перша писемно зафіксована слов’янська літературна мова, створена Кирилом і Мефодієм на базі одного з праслов’янських діалектів – солунського – для репрезентації слов’янською мовою богослужбових і канонічних книг. Старослов’янська мова близька до праслов’янської мови і зберігає

багато архаїзмів, утрачених іншими слов'янськими мовами. Обслуговувала переважно культові потреби. Старослов'янською мовою називають ще староцерковнослов'янською. Особливо чітко їх ототожнення настає в XI–XII ст., коли книги, написані цією першою літературною мовою слов'ян, потрапляють спочатку до східних слов'ян, а від них знову повертаються до південних. Певний час ця мова – тепер уже просто церковнослов'янська – побутувала також у західних слов'ян, про що свідчать “Київські листки” (X ст.) і “Фрейзінгенські уривки” (X–XI ст.), які зберегли моравізм. В цілому ж старослов'янська мова використовувалась як міжнародна, бо, хоч і мала багато рис, спільних для всіх слов'янських етносів, все ж кожен із цих етносів уже усвідомлював себе як окремий народ.

Старослов'янська мова представлена в пам'ятках, написаних двома системами письма: кирилицею і глаголицею. Досі немає єдиної думки, яка з цих систем давніша. Останнім часом переважає припущення щодо первісності глаголиці, при створенні якої на творчу фантазію Кирила впливали зразки кількох східних алфавітів, бо один алфавіт не міг відтворити старослов'янську фонетику. Перші церковні тексти були написані, очевидно, глаголицею. Старослов'янські пам'ятки походять з різних слов'янських земель: “Київські листки” – з Моравії (або Паннонії), Зографське, Маріїнське, Ассеманійове євангелія, збірник Клоца і “Синайський псалтир” (XI ст.) – охридський (південнослов'янський) звід, Савина книга (кін. X – поч. XI ст.), Супрасльський рукопис (XI ст.), Єнинський апостол (XI ст.) – преславський (східноболгарський) звід.

Старослов'янська літературна мова належить до південнослов'янських. Її характеризують такі риси. У фонетиці початкові сполучення **ра-**, **ла-** відповідно до українських (**ро-**) **рі-**, (**ло-**) **лі-**: *равънь* – *рівний* (з *ровъный*), *лакътъ* – *лікоть* (з *локоть*); наявність **је** на початку слова або складу, де в сучасних східнослов'янських мовах маємо [о]: *~динъ* – *один*, *~зеро* – *озеро*; старослов'янському [і] відповідає також [і] в російській і білоруській мовах, а в українській – [и]: *сила* – рос. *сила*, білорус. *сіла*, укр. *сила*; у старослов'янській мові були носові звуки [о^н] та [є], що передавалися відповідно літерами @ та #: *м@жь*, *жен@*, *ч#сть*, *ч#до*; характерною ознакою старослов'янської мови були голосні неповного творення **ъ** та **ь** – перше було середнім між [о] та [ы], друге між [е] та [і], що доводить їхня дальша доля, зокрема в українській мові: у сильній позиції **сьнь** дало **сон**, **псь** – **пес**, у слабких позиціях (ненаголошених) ці голосні зникли. У старослов'янській мові короткі

голосні виступали після сонорних: **грьтань, гръдь, тръгь, влькъ**; у сучасних східнослов'янських сонорним передують голосні повного творення: рос. **гортань, гордый, торг, волк**, укр. **гортань, гордий, торг, вовк** – з переходом сонорного [л] у губний [в], неповноголосні згодом зникли (**къто** – укр. **хто, сьмръть** – укр. **смерть**); характерні для старослов'янської мови неповноголосні форми (**брада, глава, врѣдъ, млѣко**) збереглися тільки в південнослов'янських (болг. **брада, глава, вред, млекар**), чеській і словацькій мовах (чес. **brada, hlava, mleko**; словац. **brada, hlava, vred, mleko**); у східнослов'янських мовах у цих словах виступають повноголосні форми **борода, голова, молоко**; праслов'янським сполученням ***tj, *dj** у старослов'янській мові відповідають [шт] і [жд] (**světja > свѣшта, *vodjъ > вождь, *medja > межда* та ін.). Іменники, як і в сучасній українській мові, мали сім відмінків, у тому числі і кличний, який уживався тільки в назвах істот чоловічого і жіночого родів. За особливостями відмінювання іменники старослов'янської мови зводяться до п'яти відмін залежно від характеру основи: I – основи на **-а, -ѣа** (*роука, землѣ*); II – основи на **-о, -ѣо** (*конь, поле < полѣо*); III – основи на [ў] (**ь; сынъ, домъ**); IV – основи на **і** (*гости, ночи*); V – основи на приголосний і на **у** (**ы; камы, телѣ, слово, кры – камене, телѣте, словесе, крове**). В усіх типах відмінювання, крім останнього, засвідчено три числа: однину, множину і двоїну. В іменниках від **u**-основ двоїни немає. Прикметники й займенники також мали три числа, напр.: **добръ** (одн.), **добри** (мн.), **добра** (дв.) – для ч. р.; **добро** (одн.), **добра** (мн.), **добрѣ** (дв.) – для с. р.; **добра** (одн.), **добры** (мн.), **добрѣ** (дв.) – для ж. р.; **азь** (одн.), **мы** (мн.), **вѣ** (дв.). Прикметники уживали в короткій (**новъ**) і членній (**новыи**) формах. Вони мали ступені порівняння, які утворювалися за допомогою суфіксів **-ьш-, -ѣиш-, -аиш-** (*большии, свѣтъльшии, величашии*). Дієслівні форми поділялися на особові та іменні. Всі дієслова за їх основою належали до п'яти класів: I – основа теперішнього часу дорівнює кореню: **нѣс@**; II – основа теперішнього часу закінчується суфіксом **-н-**: **сѣхн-сть**; III – основа теперішнього часу закінчується м'яким або пом'якшеним приголосним: **зна\ – зна~ши**; IV – особові закінчення починаються з **-и-**, крім 1-ї ос. одн. і 3-ї ос. мн.: **любл\ – люб>ть**; до V класу належать атематичні дієслова **быти, дати, "сти, вѣдѣти**, які не мають суфікса основи. Особові дієслова мають шість часових форм (теперішній час – **хошт@**, майбутній час доконаного і недоконаного виду – **сад@, сѣсти имамъ**; аорист – **хвалихъ, рѣхъ**; імперфект –

несахъ, перфект – даль, -о, -а ~смь, плюсквамперфект – даль, -а, -о, бѣахъ або бѣхъ), які виступають в однині, множині й двоїні. Наказовий спосіб утворюється аналітично (поєднанням частки да і форм теперішнього і доконаного майбутнього часу дієслова) та синтетично (за допомогою флексій). Форми умовного способу складаються з дієприкметника на -л- (ходилъ) і форм аориста від дієслова **быти** (быхъ, бы та ін.). Інфінітивна форма дієслів утворювалася за допомогою суфікса -ти (нести, любити), супінна – суфікса -тъ (ловить, пасть). У дієприкметниках теперішнього часу уживався суфікс -ы (ч. і с. р.), -@шт- (-#шт-) (ж. р. і мн.) – несы, нес@шти, нес@ште; активні дієприкметники минулого часу утворювалися від основи інфінітива за допомогою суфіксів -ьш’-, -вьш’-, -ьш’- та відповідних відмінкових закінчень – несъши, знавьши, хождьши. Okремо виділяються активні предикативні дієприкметники, що змінюються тільки за родами й числами – несль, -а, -о, -а. Пасивні дієприкметники теперішнього часу утворюються від основ теперішнього часу дієслів недоконаного виду за допомогою суфіксів -ом-, -ем-, -им-: несомъ, зна~мъ, гонимъ; пасивні дієприкметники минулого часу мають у своєму складі суфікси -н-, -т-, -єн-: данъ, пить, хвалєнь. Старослов’янській мові, як і всім сучасним слов’янським мовам, була властива категорія виду: **носити** – **вьносити**, **водити** – **привести**. Речення поділялися на прості й складні, останні – на складносурядні й складнопідрядні. Старослов’янська мова, обслуговуючи різні слов’янські народи, приймала в себе окремі місцеві лексичні, фонетичні й граматичні елементи, дістаючи при цьому назву церковнослов’янської. Ця мова мала певні відмінності у південних, західних (обмежено) і східних слов’ян.

(В. Русанівський, “Українська мова” (2000), с. 592–593)

Староукраїнська літературна мова – поширена в XIV–XVIII ст. в Україні, Білорусі, а частково і в прилеглих землях (Польщі, Молдові) мова юридичних документів, згодом – конфесійної, полемічної, художньої, проповідницької, історіографічної, частково наукової літератури. Українські і білоруські писемні мови XIV – 1-ї пол. XVI ст. представлені головним чином юридичними документами: дарчими і купчими грамотами, заповітами тощо, їхня мова – це колишній діловий стиль літератури Київської Русі, збагачений місцевими словами й формами, а також запозиченнями з інших мов. Фонетична і морфологічна системи української мови у

грамотах повністю утвердилися, хоч і розходилися часто з традиційною системою письма. Крім того, такі традиційні церковнослов'янські риси, як **щ** замість східнослов'янського **ч**, **жд** замість **ж** та **є** замість **о** на початку слова інколи виступали у тих самих словах паралельно: *помочь – помощь, будущий – будущи, тысяча – тис#ца; рожества – рождества; озера – езера*. У мові грамот панує повноголосся (*берег, болота, веремьень, городь, володѣти, стороною*), **в** на початку слова послідовно чергується з **у** (**оу**) і навпаки (*всякій – ус#кий, вси – оуси, внучатомь – оунуч#томь; оучинила – вчинила, оужитки – вжитки, оудариль – вдариль*), на місці етимологічного **н** вживається **е** (частіше) або **и** (*вѣчные – вечные, вѣмь – всемь, всимь, вѣхь – всихь, дѣтемь – дитемь, свѣдци – свидци, рѣцѣ – рѣци*); очевидно, впливом такого поширеного в той час явища, як перехід **о**, **е** в **і** у новозакритих складах, пояснюється поява таких форм, як **всюмь**; літера **н** нерідко виступає замість етимологічного **и**: *наши – нашѣ, никоторою – нѣкторою, послуи – послушѣ, привѣсили – привѣсѣли, судѣчь – суфікс -ичь і под.*, етимологічні **е** та **о** найчастіше позначаються відповідними їм літерами, проте засвідчуються й випадки переходу їх у монофтонг – можливо, не повністю переданий дифтонг, – що позначається літерою у часто з пом'якшенням поперед. приголосного: *грошювь, глинарумь, королювь, нюмь, своюи, торгувл#, чтюнь*; етимологічне **е** інколи передається літерою **и** (*ишть, потрібно*); **е** після шиплячих досить послідовно переходить в **о** (*нашею – нашою, прирожоньи, уложона, чотыриста, ничего, жоньки, чоловікъ*), утверджується середнє [**и**], що засвідчують такі приклади, як *млына, могыла, пам#таты, пожиткы, прыдаємо, чынимь, нашымь, чтучы, початы, не далы*; середнє [**и**] було наближене до [**е**] (*чирвоный*), трапляються випадки відпадиння початкового [**і**] і, навпаки, поява протетичного [**в**] перед голосними (*вовса, Родивона, вотн"л, воны*); сполучення **ѣр**, як і в сучасній українській мові, дає рефлекс **ри**: *кривавоѣ*. У консонантизмі з'явився новий звук [**г**] у словах іншомовного походження, який передавався буквосполукою **кг**: *буркгомистр, кгваль, кгды, кголова(т) і голдовати, кгрунтъ, Довкговдъ*; звук [**ц**] переважно м'який: *истцю, околицю, о(ть)цю і отцу, половицю, самодержець, дворець* та ін.; між [**з**] і [**р**], як і в мові часів Київської Русі, з'являється вставне [**д**]: *уздрять*. У морфології більш-менш регулярно проглядаються такі риси, як чергування [**г**] із [**з**] в дав. в. одн. сучасної І відміни іменників (*дорозе, служѣ*),

семантичний зсув у слові. Так, у грамотах слово **боронити** поряд із давнім значенням “заважати”, “чинити перепони” і “захищати” розвиває нове “забороняти”; іменник **братство** із сфери монастирського життя поширюється на ремісництво і входить до складу сполучень типу **братство мєстьское**, тобто “об’єднання ремісників одного або близького фаху, цех”, слово **воєвода**, яке в старокиївській мові означало воєначальника, підлеглого певному князеві, в староукраїнських грамотах уживається як верховний титул правителів Молдовського князівства і т. ін. Українська й білоруська народні мови постійно були у літературно-писемних контактах з чеською і польською мовами. Через західнослов’янське літературне джерело в українську мову (як і в білоруську) вливався потік латинізмів, германізмів і власне західнослов’янізмів, напр., **бровар** (старопольс. browar), **будованє** (старопольс. budowanie), **єднати** “погоджувати що з ким” (старочес. jednati, старопольс. jednać) та ін. Через румунську мову в українські діалекти, а звідти і в письмо проникають мадяризми: **оурик** “спадкове феодалне володіння”, **хотарь** “природна або умовна лінія, яка відділяє одне володіння від другого”, та ін. Активно вживаються вторинні прийменники або прислівники у прийменниковій ролі: *вниз, водле, вьм҃сто, заради, звыше, зниже, напративу, обаполь, окромь, перєже, поверхь, подле, понадь, поперець, попоудь, посередь* та ін. Поширювані в Україні й Білорусі в XVI ст. ересі (соцініанство, реформація) зумовили проникнення елементів простої мови – в основі своєї мови юридичних документів – у конфесійну літературу, а також у полемічну і художню.

З розвитком багатостильової літератури пробуджувалася національна свідомість. В Україні в останній чверті XVI ст. розвивається панегірична література, в якій прославляються подвиги світських і духовних осіб у їхній боротьбі проти іноземних завойовників, проти католицизму. Поширенню староукраїнської літературної мови сприяла діяльність церковних братств, в які організовувалось міщанство. Вони виникають у Львові, Рогатині, Городку, Бересті (Бресті), Перемишлі, Комарні, Сатанові, Галичі, Красноставі, Більську, Києві, Луцьку та інших містах. Українська поезія кінця XVI ст. ще бідна на тропи, проте для неї вже характерні ті ключові слова, які згодом визначатимуть особливості барокових творів. Це – *сонце, сердце, небо, в҃тра, зв҃зда, св҃тъ, св҃тлость, церква*. Тематично поезія XVI ст. пов’язана з проповідницькою й агіографічною літературою Київської Русі. У ній часто згадуються

давні князі, які запровадили в Русі християнство і спорудили величні храми, київські святі подвижники. Автори віршів намагалися писати церковнослов'янською мовою, але не могли уникнути українізмів – лексичних, фонетичних і граматичних під впливом ділової староукраїнської мови. У віршах вживаються такі українські слова, як *бачити, блищати, бридитися, буюти, богатіти, вбогий, вельми, витати, глытати, згуба, зготовати, забути, застати, завжди, зопсовати, заживати, мова, мачуха, мусити, надія, невимовне, нищить, ображати, оздоба, обіцяти, почути, погамувати, панувати, памятати, палати* (про вогонь), *прудко, праця* та ін. Абстрактна лексика була переважно церковнослов'янського походження: *смелость, честность, добродітель, пагуба, немоц, чистота, доброта, блаженство* і под. Активно входили в староукраїнську поезію й власне українські слова: *згода, незгода, невдячність, єдність, цнота, марність, покора, помста* і под. Уже на початку XVI ст. староукраїнською мовою створена багата полемічна література. Її особливістю є широке використання термінологічної лексики. Так, у “Пересторозі” – видатній пам’ятці полемічної літератури (1605–1606 рр.) уживаються такі слова, як *потреба, грубость, хтивость, помоч, невідомость, глупство, обычає, занедбанє, добродетель, забвеніє, отщепенство, трудность, благочестіє, згода, новина, зрада, право, гоненє, справа, насилуванє* та ін.

У XVII ст. в лексиці староукраїнської мови відбуваються активні процеси творення нової суспільно-політичної та адміністративно-правової лексики. З’являються назви нових суспільних станів (*козацтво, посполство, городова старшина, чернь, шляхетные и посполитые люди, войсковые люди*), утверджуються давні і виникають нові назви військових і цивільних посад (*гетман, полковникъ, асауль, сотникъ, атаманъ, канцеляристь, бунчужный войсковый, атаманъ кошовый, обозный, хоружий, трубачъ, цырюликъ, добошъ, бурмистръ, лавникъ, судія полковый, полковый писаръ* та ін.), одиниць територіального поділу й органів самоврядування (*майстрать, рада енеральная, гетьманство, войско низовое, повіть*) та ін. Розширення тематики ділових документів, творів інших стилів, зокрема художніх, веде до поповнення лексики старої української мови суто народними словами. Поряд з побутовими назвами (*чоботъ, панчохи, комора, напой, горілка, оброк для коней* та ін.) у пам’ятках XVII ст. широко подані назви місцевостей, шляхів сполучення, рельєфу (*байракъ, шляхъ, копець,*

ярь, рудня, пасґка, лука, запесочи), назви осіб за певною ознакою (*брехунь, выродокъ, утґкачь*), назви будівель і транспортних засобів (*хата, млынъ мучной и ступный млынъ, байдакъ, дубовикъ, подвода*) та ін.

XVII ст. збагатило українське культурне життя такими працями, як “Грамматіки славенски# правилное Сѵнтаґма” Мелетія Смотрицького (1619 р.) та її анонімна скорочена переробка “Грамматіки или письменница языка Словенского” (1638 р.), “Лексіконъ славеноросскій и именъ тлькованіє” Памва Беринди (1627 р.) та ін. Вони значною мірою унормували як тодішню церковнослов’янську мову, так і староукраїнську літературну мову. Граматикою староукраїнської мови була “Грамматика словенская” І. Ужевича (1643 р., 1645 р.). Активно розвивається барокова староукраїнська література, мова якої насичена образними словами. Ось, напр., яких епітетів уживає поет Д. Андрієвич: *горкие слезы, путь правий, окрутная смерть, ясная походня, щирая любовь, гоненія срокѣи, меч обосґчний, никчемный крук, чистий голубъ, тяжкій недуг, безкровная офґра, гоїные слезы* та ін. Улюбленими словами поетів-панегіристів є *солнце, мґсяць, звґзды, свґтло* як символи істинної віри, а також *орел, лев* як символи сили. Розбудові староукраїнської літературної мови в XVII – на поч. XVIII ст. сприяла Києво-Могилянська колегія (згодом академія), яка згуртувала навколо себе видатних наукових і літературних діячів: Іоанікія Галятовського, Лазаря Барановича, Антонія Радивиловського, Інокентія Гізеля, Варлаама Ясинського, Стефана Яворського, Дмитра Туптала, Івана Величковського та ін. Києво-Могилянська академія була й осередком розвитку драми. Твори цього жанру написані староукраїнською літературною мовою і практично не відрізняються від мови поезії: українські фонетичні, граматичні і лексичні особливості в ній виявляються досить виразно.

Проте на кін. XVII – поч. XVIII ст. мова драм досить істотно змінюється: староукраїнську мову поступово змінює т. зв. слов’яноруська, тобто значною мірою церковнослов’янська. У проповідницькій літературі, зокрема в “Ключі разумґнія...” Іоанікія Галятовського, зростає кількість запозичень у суспільно-політичній лексиці: *монархи, аристокраці#, демокраці#, цесарь, потентать, сенатор* і под. У XVII – на поч. XVIII ст. була поширена літописна література, пов’язана переважно з національно-визвольною війною під проводом Б. Хмельницького. Мова літописів неоднорідна. Якщо в “Літописі Самовидця” вона староукраїнська, то в пізніших літописах,

зокрема Самійла Величка, із значною домішкою церковнослов'янських слів і форм. У 1720 р., коли російський цар Петро I затвердив указ Синоду про те, що в Києві і Чернігові книжки мають друкуватися тільки такою мовою, яка нічим не відрізняється від московської, над староукраїнською літературною мовою нависла серйозна загроза. Наступні синодальні укази з вересня 1721 р., січня й грудня 1727 р., березня 1728 р. щораз більше обмежували діяльність Києво-Печерської друкарні. Церковна література відтоді видавалася лише церковнослов'янською мовою. Загальмувався й розвиток українською мовою навчальної та художньої літератури. Залишалася тільки рукописна українська література, представлена колядками, різдвяними віршами, виголошувана спудеями й мандрованими дяками, а також традиційні ділові документи, діаріуші, різноманітні господарські й лікарські довідники та порадики. Друкована ж література писалася слов'яноруською мовою. Слов'яноруська мова, що витіснила староукраїнську, була штучним витвором, що спирався тільки на церковнослов'янську мову. Українські автори XVIII ст., пишучи свої твори, свідомо чи несвідомо хотіли влитися в загальноросійський культурний контекст. Навіть більше – вони творили його, бо російська література з їхньою участю тільки-но починала розвиватися. Г. Сковорода філософські твори писав російською мовою, свідомо звертаючись час від часу до українців. Служачи культурним потребам українців, і слов'яноруська мова і мова Г. Сковороди витіснили з ужитку вже освячену двома століттями староукраїнську літературну мову. Таким чином, обидві літературні мови – слов'яноруська і російська об'єктивно відігравали деструктивну роль щодо староукраїнської мови. Але, руйнуючи староукраїнську літературну мову і відкриваючи тим самим простір для поширення в Україні російської літературної, ці штучні мови розчищали місце для творення нової української літературної мови – уже не на церковнослов'янській, а на суто народній основі.

(В. Русанівський, “Українська мова” (2000), с. 593–596)

Стильові різновиди староукраїнської мови – стильова диференціація староукраїнської літературної мови за її суспільними функціями, характером мовної експресії тощо. Оскільки в староукраїнський період, зокрема в XVI–XVIII ст., вона здійснювалася на основі традиційно-стильового (“слогового”) і структурно-функціонального поділів, то й сам термін “стиль” стосовно цього періоду звичайно вживається дослідниками у двох

значеннях: “одиниця традиційно-стильового поділу” та “одиниця структурно-функціонального поділу”.

За характером мовної експресії на матеріалі XIV–XVIII ст. (передусім XVI–XVIII ст.) можна виділити три стильові різновиди староукраїнської мови (літературної): нейтральний, урочисто-піднесений та знижений бурлескно-травестійний. Вони певною мірою відповідали стилістично-традиційного поділу, тобто високому стилю – урочисто-піднесений колорит, а низькому стилю – бурлескний, сатирично-гумористичний. Проте поділ за ознакою мовної експресії мав і самостійне значення, особливо в XVI–XVIII ст., і тоді в межах, напр., низького, а ще більше середнього стилю виклад набував часом урочисто-піднесеного звучання. За суспільною функцією мови в XIV–XVIII ст. виділяли офіційно-діловий стиль і конфесійний стиль, а в XVI–XVIII ст. – ще й науковий стиль, публіцистичний стиль і художній стиль. Проте порівняно з новою українською літературною мовою ці стилі мали значну відмінність у жанрових характеристиках, що зумовлене відмиранням одних і утвердженням інших жанрів, а також різний статус жанрів усередині певного стилю.

У конфесійному стилі староукраїнської мови реалізувалася ритуальна функція мови. Він представлений такими канонічними творами християнського віровчення, як Біблія, Псалтир, Євангеліє, Апостол та Апокаліпсис, стиль яких практично незмінний протягом тисячоліть, а також творами літургійного призначення – “Паремійниками”, апракосними Євангеліями, служебниками та ін. Мова конфесійного стилю майже до кінця XV ст. була слов’яноруською, з тими чи тими живомовними елементами, переважно фонетичними. Проте в XVI ст., з настанням доби Відродження та поглибленням процесу демократизації літературної мови, конфесійні твори починають інтенсивно перекладатися “простою мовою” (Пересопницьке Євангеліє, Крехівський Апостол та ін.).

Науковий стиль зародився ще в Київській Русі переважно на основі перекладних творів: науково-природничих (“Фізіолога”, “Шестоднева” Іоанна Екзарха, “Християнської топографії” Козьми Індикоплевста чи Індикоплова) та історичних (хронік Іоанна Малали, Георгія Амартола, Георгія Синкела). У XIV–XV ст. та пізніше його поповнили логіко-філософські трактати, фізико-математичні, астрономічні твори тощо. У XVI ст. у науковому стилі виразно посилюється живомовний струмінь, особливо в історичній літературі (хронографах), у жанрі передмов, післямов, посвят та ін. З кінця

XVI ст. розвивається жанр граматичної, лінгвальної літератури (граматики, тлумачні і перекладні словники). Переважно на живій розмовній основі функціонував науково-практичний жанр (лікарські і господарські поради, календарі, травники, місяцеслови і т. д.). Мовні особливості наукового стилю випливали з потреби забезпечити логічність, доказовість, точність, об'єктивність викладу. Найвиразніші мовні риси – наявність абстрактної лексики, термінів, перевага іменників, ускладнений синтаксис. Існував переважно в рукописній формі. Офіційно-діловий стиль представлений насамперед жанром офіційного листування та урядового управління (листами, грамотами), започаткованим іще в давньоруську епоху. З XVI ст., а особливо з кінця XVII ст., цей жанр збагачується новими видами документів: універсалами, наказами, інструкціями, ордерами, промеморіями тощо. Дипломатичний жанр представлений з середини XVII ст. переважно листуванням гетьманських канцелярій. З кінця XV ст. розвивається юридичний жанр, що регулювався Литовським статутом 1588 р.: актові книги, купчі записи, духівниці, описи майна, супліки-скарги, судові акти і документи, записи свідчень та ін. Для офіційно-ділового стилю характерні усталені початки і кінцівки, стандартна структура тексту, послідовно відтворювані формули, кліше з доволі однотипною лексикою, книжними граматичними формами, складним синтаксисом. Проте в «неофіційній» частині пам'яток широко засвідчується жива народна мова, особливо в юридичному та епістолярному жанрах. Про епістолярний стиль дають уявлення переважно пам'ятки 2-ї пол. XVII – XVIII ст., за мовою близькі до офіційного листування.

Публіцистичний стиль з давньоруського періоду і майже до середини XVI ст. знайшов вияв переважно в жанрі слів і повчань з виразним полемічним струменем, з XVI ст. – з виразним живомовним компонентом. Близьким до нього був жанр т. зв. учительних євангелій (XVI–XVII ст.). З “Історії о єдном папі римском” (середина XVI ст.) починається характерний для української літературної мови полемічний жанр, породжений умовами міжрелігійної боротьби: це твори Герасима Смотрицького, Василя Суразького, Івана Вишенського, Стефана Зизанія, Христофора Філалета, Клірика Острозького, Мелетія Смотрицького, Захарія Копистенського, Михайла Андрелли та ін. (2-а пол. XVI – XVII ст.). За мовною функцією наближалися до публіцистичних твори ораторсько-проповідницького жанру, особливо в 2-й пол. XVI – 1-й пол. XVIII ст.: Кирила Транквіліона-Ставровецького, Лазаря Барановича,

Йоаникія Галятовського, Антонія Радивиловського, Варлаама Ясинського, Стефана Яворського, Данила Туптала (Димитрія Ростовського), Феофана Прокоповича, Георгія Кониського. Більшість творів названих жанрів писалася “простою мовою”, почасти також церковнослов’янською з елементами української. Мова їх образна, експресивна, насичена перифразами, суспільною, емоційно-оцінною лексикою, неологізмами, глибоко метафорична. У синтаксисі – перевага складних структур, надфразних єдностей, наявність інверсій, повторів, риторичних питань, риторичних звертань та ін. Художній стиль XIV–XVIII ст. реалізувався у найдавнішому за часом виникнення жанрі прози, започаткованому ще у давньоруський період. Щоправда, художньою її можна назвати певною мірою умовно, швидше в плані становлення. Це насамперед жанр житійно-повістевой, легендарної літератури [житія Ольги, Володимира, Києво-Печерський патерик, “Четья” 1489 р., “Четьї-Мінеї” Данила Туптала (Димитрія Ростовського) кін. XVII – поч. XVIII ст., численні апокрифи та легенди XVII–XVIII ст.]. Значна частина цих творів, особливо в XVI–XVIII ст., писалася “простою мовою”, близькою до живої народної. Численними текстами засвідчений літописно-мемуарний жанр (Острозький, Львівський та Хмельницький літописи XVI – 1-ї пол. XVII ст., літописи Самовидця (1702 р.), Григорія Граб’янки (1710 р.), Самійла Величка (1720 р.) та ін., “Ходіння” Арсенія Селунського (XIV–XV ст.), записки Данила Корсунського (кін. XVI ст.), дорожні нотатки В. Григоровича-Барського (1724–1747 рр.)).

З 2-ї пол. XVI ст. розвивається українське віршування: епіграми, емблеми, вірш, передмови, історичні вірші, вірші Івана Величковського, Климентія Зіновієва кінця XVII ст., численні безіменні вірші XVII–XVIII ст. Жива народна мова найповніше проникла в лірично-пісенні твори, сатирично-гумористичні вірші, віршовані оповідання. З XVII ст. виникає багата драматична література. Слов’янорусською і почасти “простою мовою” пишуться т. зв. шкільні драми Феофана Прокоповича (зокрема “Владимир”, 1705 р.), Митрофана Довгалевського (1736–37 рр.), “Воскресеніє мертвыхъ...” Георгія Кониського (1747 р.), “Милость Божая...” та ін. Інтермедії, що додавалися до цих та інших драм, а також діалоги, вірші-орації тощо звичайно писалися живою народною мовою. Художні твори, особливо живою народною, або “простою”, мовою, підготували ґрунт для переходу до нової української літературної мови.

(В. Передрієнко, “Українська мова” (2000), с. 604–605)

Сумцов Микола Федорович (6(18).IV.1854, Петербург – 12.IX.1922, Харків) – український етнограф, фольклорист, літературознавець, мовознавець, педагог, культурно-громадський діяч, чл.-кор. Петербурзької АН з 1905 р., академік ВУАН з 1919 р., член Чеської академії наук і мистецтв з 1899 р., д. чл. НТШ і ряду інших наукових товариств. Закінчив 1875 р. Харківський університет, професор цього університету (з 1888 р.). Один з фундаторів, секретар, а згодом голова Харківського історико-філологічного товариства, незмінний голова педагогічного відділу цього товариства. Автор численних праць з етнографії, фольклористики, літературознавства (зокрема шевченкознавства) та ін. Написав “Начерк розвитку української літературної мови” (1918), де нову українську мову починає власне від поетичної творчості І. Мазепи. Питань мови торкається у працях “Спроба історичного вивчення малоруських прислів’їв” (1896), “Вага і краса української народної поезії” (1910, 1917) та ін.

(О. Юрченко, “Українська мова” (2007), с. 687)

Супін – дієслівне утворення, яке існувало в давніх індоєвропейських мовах, зокрема в староболгарській та її літературному варіанті – старослов’янській. Уживалося у сполученні з іншим дієсловом, указуючи при цьому на мету супровідного слова: *ид@рыбь ловить*. Формальною ознакою супіна був афікс -ть. Згодом функції супіна, зокрема в східнослов’янських мовах, перейняв на себе інфінітив.

(В. Русанівський, “Українська мова” (2000), с. 615)

Східнослов’янські мови – цілісна й найчисельніша група слов’янських мов у Східній Європі, до складу якої входять українська, російська та білоруська мови. Виникли на основі близькоспоріднених територіальних східнослов’янських говорів (VI–IX ст.), які в процесі консолідації набули рис, що стали спільною ознакою сучасних східнослов’янських мов. До цих рис належать: сполуки **цв-**, **зв-** перед **h** (< **oi**); зміна сполучень **dj**, **tj** в **ж**, **ч**; втрата проривних приголосних у групах **dl**, **tl**; наявність вторинного **л** у колишніх сполученнях губних приголосних з **j**; повноголосся (зміна спільнослов’янських сполук типу **tort**, **tolt**, **tert**, **telt** у повноголосні **torot**, **tolot**, **teret**, **telet**); втрата носових голосних **oⁿ** > **y**, **eⁿ** > **’a**; заміна музичного наголосу експіраторним; зміна початкового сполучення **je**

перед наступними **і, е** в **о**; втрата двоїни; занепад простих минулих часів дієслова – аориста й імперфекта та ін. Спільний давньоруський період у східнослов'янських говорах закінчився із занепадом зредукованих **ъ, ь**, який відбувався протягом XI–XIII ст. у східнослов'янських діалектних ареалах не синхронно. Неоднакові наслідки цього процесу засвідчили початок самостійної історії окремих східнослов'янських мов.

Найістотніші відмінності між сучасними східнослов'янськими мовами на фонетичному рівні такі: акання в російській і білоруській мовах і відсутність його в українській мові; злиття етимологічних **ы, і** в **и** в українській мові при первісних **ы, і** в російській та білоруській; різні умови переходу **е** (< **е, ь**) в **о** перед твердими приголосними (після м'яких перед твердими приголосними і в абсолютному кінці слова під наголосом у російській та білоруській мовах, тільки після шиплячих і **ј** незалежно від місця наголосу в українській мові); вибуховий задньоязиковий приголосний **g** в російській, фрикативний [ɣ] в білоруській і фарингальний [h] в українській мові; рефлексія давнього **h** переважно як **е** в російській та білоруській, як **і** й дифтонги в українській; різна історія голосних у нових закритих складах: збереження давніх **о, е** в російській і білоруській (рос., білорус. *конь, стол*; рос. *семь, печь*; білорус. *сем, печ*), перехід їх в **і** в українській (*кінь, стіл, сім, ніч*); різна вимова дзвінких приголосних у кінці слова (оглушення їх у російській і білоруській при збереженні дзвінкості в українській); рефлексії слабких зредукованих **ъ, ь** у позиції після плавних сонорних типу **trьt, tьt, trьt, tьt** та сильних зредукованих **ъ, ь** перед **ј, і** як **о, е** в російській (*дрожать, глотать, греметь, слеза; крою, мою, рою, слепой*), **и** в українській (*дрижати, глитати, гриміти; крию, мию, рию, сліпий*), **ы** в білоруській (*дрыжаць, глытаць, грывець; крыю, рыю, мыю, сляпы*); перетворення у давніх сполученнях типу **tьlt, tьlt, tolt** та в суфіксі **-ль** у дієсловах мин. ч. ч. р.: збереження **л** у російській (*волк, толстый, шелк, молчатъ; знал, ходил*), зміна **л > ь** в українській (*вовк, товстий, шовк, мовчати; знав, ходив*) і в білоруській (*воўк, тоўсты, шоўк, маўчаць; знаў, хадзіў*); палаталізація приголосних **з, с, ц** у суфіксах **-ський, -зький, -цький** і диспалаталізація їх перед **е, и** в українській, відсутність цих явищ у російській і білоруській мовах; асиміляція **ј** в інтервокальній позиції попереднім приголосним і подовження його в українській і білоруській мовах (укр. *збіжжя, зілля, життя, суддя, ніччю*; білорус. *збожжа, зелле, жыццё, суддзя, ноччу*), збереження давніх сполучень **-ье, -ья, -ью** в російській (*судья, житие, ночью*);

диспалаталізація губних в абсолютному кінці слова в українській і білоруській мовах (укр. *голуб, кров, сім*; білорус. *голуб, кроў, сем*), збереження їхньої палатальності в російській (*голубь, кровь, семь*); надпалатальність д' і т' тільки у білоруській мові, що зумовила виникнення дзекання і цекання (*дзень, жолудзь, цесны, чытаць*) і т. ін. На граматичному рівні східнослов'янські мови відрізняються наявністю клич. в. в українській мові, збереженням його решток у білоруській і відсутністю у російській мові, закріпленням давнього закінчення **-ові/-еві** у дав. в. одн. іменників ч. р. в українській мові (*братові, синові, ткачеві*), закінчення **-у** в цих формах у російській мові; набуття старослов'янських форм дієприкметників на **-щий** російською, втрата їх українською і білоруською мовами; відпадиння кінцевого **-т** у дієсловах 3-ї ос. одн. теп. ч. в українській та білоруській мовах (укр. *знає, пише, читає*; білорус. *ведае, піша, чытае*), збереження його в російській (*знает, пишет, читает*); наявність синтет. форми майб. ч. дієслів в українській мові (*писатиму, ходитиму*), відсутньої у російській і білоруській; уживання пасивних дієприкметників теп. ч. з суфіксом **-м-** у російській і білоруській мовах (рос. *изучаемый, читаемый*; білорус. *вывучаемы, чытаемы*), занепад їх в українській мові.

Діалектна диференціація сучасних східнослов'янських мов багатша і відбиває особливості етно- та глотогенезу східних слов'ян: у російській мові виділяються протиставлені північні й південні наріччя зі смугою перехідних середньоросійських говорів, українська мова складається з давніх північних, південно-західних і значно пізнішого південно-східного наріч, білоруська мовна територія поділяється на південно-західне наріччя, споріднене з північним українським, північно-східне наріччя і середньобілоруські говори, які поєднують у собі діалектні особливості обох наріч. Розвиток східнослов'янських літературних мов пройшов два етапи: староукраїнська, староросійська і старобілоруська писемно-літературні мови (XIII–XVIII ст.) базувалися на давньоруських літературних традиціях, а нові літературні мови виникли у XVIII–XIX ст. на народній основі, з неоднаковим використанням попередніх писемних традицій. Сучасна українська літературна мова розвинулася на народній основі середньонаддніпрянських говорів, відображених у творчості І. Котляревського й особливо Т. Шевченка, з урахуванням найважливіших рис староукраїнської літературної традиції. Сучасна російська літературна мова формувалася протягом XVIII – поч. XIX ст. (творчість О. Пушкіна) шляхом синтезу елементів живого

народного мовлення і традиційної книжно-літературної мови з помітним церковнослов'янським струменем, а сучасна білоруська літературна мова, формування якої почалося в останній чверті ХІХ ст. на основі центральних білоруських говірок у повному відриві від старобілоруської мовно-літературної традиції, стала на твердий шлях розвитку тільки в ХХ ст. (творчість Янки Купали і Якуба Коласа).

(Г. Півторак, “Українська мова” (2000), с. 622–623)

Т

Тимошенко Петро Дмитрович (20.VI.1920, с. Вільхівка, тепер Звенигородського р-ну Черкаської обл. – 29.IV.1984, Київ) – український мовознавець, кандидат філологічних наук з 1953 р. У 1938 р. вступив на факультет іноземних мов Київського університету, 1942 р. закінчив український відділ філологічного факультету Об'єднаного українського університету (Кзил-Орда). З 1949 р. – викладач Київського університету. Праці: “Засоби милозвучності української мови” (1952), “Про періодизацію історії української літературної мови” (1958), “Взаємозв'язки між фонетичними і морфологічними явищами в українській мові”, “Збагачення лексики української літературної мови в першій половині ХІХ століття (до кінця 50-х рр.)” (обидві – 1962), “Із спостережень над мовою описів українських замків 1552 р.” (1971) та ін. Уклав “Хрестоматію критичних матеріалів з історії української літературної мови” (т. 1–2, 1959–1961).

(В. Передрієнко, “Українська мова” (2000), с. 632)

Тимченко Євген Костянтинович (27.X.1866, Полтава – 22.V.1948, Київ) – український філолог, педагог, перекладач, професор з 1915 р., академік УАН з 1919 р., чл.-кор. АН СРСР з 1929 р. Навчався 1889–1890 рр. у Петербурзькому університеті (вільний слухач). Закінчив 1910 р. Київський університет. Протягом 1891–1893 рр. працював у державних установах Києва і Чернігова (службовець київської удільної контори, чернігівської земської управи), згодом – у редакції журналу “Киевская старина” (опрацьовував тут матеріали для українсько-російського словника), бібліотеці Київського університету, з 1910 р. викладав у навчальних закладах Варшави (приват-доцент, доцент місцевого університету, з 1915 р. – професор Варшавського університету, в 1918–1932 рр. – Київського університету. Один з організаторів УАН (1918), був керівником Комісії для складання історичного словника української мови. Зазнав переслідувань. З 1944 р. – старший науковий співробітник Інституту мовознавства АН УРСР.

Є. Тимченко – різнобічний мовознавець. Значні його заслуги як лексикографа: уклав “Русско-малоросский словарь” (т. 1–2, 1897–1899), історичний словник української мови (1904, бл. 13000 слів;

2003 вид. у 2 книгах під назвою “Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.”); співавтор і редактор “Історичного словника українського язика” (від “А” до “жяловати” – кн. 1, 1930; кн. 2, 1932; перевиданий 1985 р. у Мюнхені; книга 3 не надрукована). Цей словник, хоч і мав певні недоліки (не враховано багато пам’яток, недостатнє семантичне і стилістичне опрацювання реєстрових слів тощо), проте своє наукове значення не втратив. Картотека словника зберігається в Інституті українознавства НАН України (Львів). Є. Тимченко брав діяльну участь у підготовці “Словаря української мови” за ред. Б. Грінченка (1907–1909). Займався питаннями літературної української мови: “Українська грамати́ка” (1907, 2-е доп. вид. – 1917), у якій за чіткою системою із залученням багатого фактажу ґрунтовно опрацьовані фонетика та морфологія української мови, особливої уваги заслуговує виклад афіксального словотвору; “Українська грамати́ка для шкіл середніх” (1918); вузівський посібник “Курс історії українського язика. Вступ і фонетика” (1927, 2-е доп. вид. – 1930), де при широкому залученні порівняльного матеріалу слов’янських та інших індоєвропейських мов, а також діалектних даних докладно викладено історію української мови (продовження цієї праці, присвячене історичній морфології, залишилося незавершеним). Досліджував синтаксис відмінків української мови: “Функції генітива в південноруській мовній області” (1913, магістерська дисертація рос. мовою), “Льокатив в українській мові” (1924), “Номінатив і датив в українській мові” (1925), “Вокатив і інструменталь в українській мові” (1926), “Акузатив в українській мові” (1928). Ці праці виконані на матеріалі писаних пам’яток та мови фольклору і лише частково – художньої літератури.

Важливою частиною наукового доробку Є. Тимченка є його праці з діалектології: “Причинки до української діалектології” (1908), “Програма до збирання діалектичних одмін української мови” (1910, у співавторстві з К. Михальчуком), “Вказівки, як записувати діалектичні матеріали на українському язиковому обширі” (1925), “Одна діалектна особливість вживання морфеми ся” (1948) та ін. Переклав українською мовою карело-фінський народний епос “Калювала” (1901), шосту пісню естонського народного епосу “Калевіпоег” (1945) та ін. Залишив значну рукописну спадщину.

(Й. Дзензелівський, “Українська мова” (2000), с. 632)

Титло (~), титла – надрядковий діакритичний знак у давньогрецькій, латинській, старослов'янській, давньоруській, староукраїнській писемностях, який указував на скорочене написання слів (пропуск однієї чи кількох літер) або ставився над літерами, вжитими з числовим значенням. Скорочення слів було двох видів: 1) без винесення літери над рядок, так скорочувалися переважно слова на позначення релігійних понять: **Б̣гъ дх̣ь, с̣нь, м̣ти**; 2) з винесенням літери над рядок: **м̣ца, ста̣ши, паро̣ка, ло̣тя, бояри̣н**. У такому випадку титло мало форму дугоподібну чи легко вигнутої прямої, що покриває винесену літеру. Спочатку це була форма горизонтальної прямої, найчастіше з загнутими кінцями, пізніше кількість графічних варіантів титла зростає. Графічні варіанти титла у півуставі та скорописі мають певне значення для визначення часу і місця написання рукописів.

(І. Чепіга, “Українська мова” (2000), с. 634)

Ткаченко Орест Борисович (10.XII.1925, Харків) – український мовознавець, доктор філологічних наук з 1984 р., чл.-кор. НАН України з 1995 р. Син Б.Д. Ткаченка. Закінчив 1950 р. Київський університет. З 1953 р. працює в Інституті мовознавства НАН України, з 1997 р. – завідувач відділу загального мовознавства. Вивчає проблеми мовних контактів, соціолінгвістики та інтерлінгвістики, питання історичного й зіставно-типологічного слов'янського й українського мовознавства, історії фінно-угорських мов та їхніх зв'язків зі слов'янськими. Праці (рос. мовою): монографії “Зіставно-історична фразеологія слов'янських і фінно-угорських мов” (1979), “Мерянська мова” (1985), “Нариси теорії мовного субстрату” (1989). Співавтор колективних праць “Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов” (1966), “Мовознавство на Україні за 50 років” (1967), “Дослідження з польської мови” (1969), “Дослідження із серболужицьких мов” (дві останні – рос. мовою), “Філософські питання мовознавства” (обидві – 1970), “Сучасне зарубіжне мовознавство (Питання теорії й методології)” (1983), “Історична типологія слов'янських мов (Фонетика. Граматика. Лексика. Фразеологія)” (1986), “Мовні ситуації і взаємодія мов” (1989), “Загальна інтерлінгвістика і планові мови” (Тарту, 1989; останні чотири – рос. мовою). Один з авторів “Словаря славянської лінгвістической терминологии” (т. 1–2, Прага, 1977–1978) та “Етимологічного словника української мови” (т. 1–3, 1982–1989).

Член редколегії і один з авторів енциклопедії “Українська мова” (2000, 2004).

(Т. Лукінова, “Українська мова” (2004), с. 688)

Трубачов Олег Миколайович (23.X.1930, м. Сталінград, тепер Волгоград – 9.III.2002, Москва) – російський мовознавець, доктор філологічних наук з 1965 р., чл.-кор. АН СРСР з 1972 р., академік Російської АН з 1993 р. Закінчив 1952 р. Дніпропетровський університет. З 1956 р. – молодший науковий співробітник Інституту слов’янознавства АН СРСР; з 1961 р. – зав. групи, старший науковий співробітник, а з 1966 р. – заступник директора, з 1982 р. – зав. сектора, зав. відділу етимології та ономастики Інституту російської мови АН СРСР; з 1994 р. – голова Російського комітету славистів. Основні праці: “Історія слов’янських термінів спорідненості і деяких найдавніших термінів суспільного ладу” (1959), “Походження назв свійських тварин у слов’янських мовах” (1960), “Реміснича термінологія в слов’янських мовах” (1966) та ін. Один з авторів і відповідальний редактор “Етимологічного словника слов’янських мов” (в. 1–25, 1974–1997). Досліджує етимологію та етнічну інтерпретацію гідронімії і топонімії (у т. ч. на території України), мовні релікти на південній периферії слов’янства: “Лінгвістичний аналіз гідронімів Верхнього Подніпров’я” (1962, у співавторстві), “Назви річок Правобережної України” (1968), “З досвіду дослідження гідронімів України” (1968), “Спостереження над стратиграфією східнослов’янської топонімії” (1971) та ін.

(В. Гортинич, “Українська мова” (2004), с. 694)

Трьох стилів теорія – традиційне для Європи доби Відродження і бароко вчення про поділ мови на три стилі (“слоги”): високий, середній і низький. Успадкована з античних часів, зокрема через александрійську філологічну школу. В Україні розроблялась у XVII–XVIII ст. викладачами Києво-Могилянської академії, найгрунтовніше – Феофаном Прокоповичем (курси “Про мистецтво поезики”, 1705; “Про риторичне мистецтво”, 1706), його послідовниками Митрофаном Довгалевським (курс поезики “Сад поетичний”, 1736), Георгієм Кониським (курс “Правила поетичного мистецтва”, 1746) та ін. Поділ на стилі передбачав обов’язкову залежність між предметом викладу, тематикою і добором мовних засобів та жанрів. Певною мірою він перетинався зі структурно-типологічним поділом літературної мови на слов’яноноруську, книжну українську і живу

народну. Трьох стилів теорія була використана і розвинена М. Ломоносовим на матеріалі російської літературної мови XVIII ст. Втратила актуальність у процесі формування української літературної мови, коли три традиційні стилі (“слоги”) занепали, а основними одиницями стильової диференціації стали структурно-функціональні стилі.

(В. Передрієнко, “Українська мова” (2000), с. 640–641)

Ү

Угроруська мова, угроруський язик, руський язик – локальний книжний варіант української літературної мови, побудований на основі середньозакарпатських говірок з широким залученням елементів церковнослов'янської, російської і навіть угорської мов з метою створити окрему літературну мову для закарпатців. Термін утворено від книжного топоніма Угорська Русь, яким у Галичині та Росії з XVII ст. називали південні схили Українських Карпат. Угроруська мова представлена у “Русько-мадярському словарі” Л. Чопея (1883), “Методичних граматиках угроруського язика” А. Волошина (1907, 1909), у граматичних і правописних правилах Г. Стрипського тощо. Після розпаду Австро-Угорщини (1918–1919) за окрему угроруську мову виступали мадярофільські керівники утвореної на Закарпатті автономної “Руської Країни”, а в роки угорсько-фашистської окупації Закарпаття (1940–1944) – створене в Ужгороді “Подкарпатское общество наук”; форми цієї мови відбивають передусім видані в той час “Грамматика угрорусского язика для середнихъ учебныхъ заведеній” (1940) та “Грамматика руського язика” І. Гарайди (1941).

Термін “угроруська мова” не однозначний. Він частково входить у ширші поняття “русинська мова” та “руська мова”.

(П. Чучка, “Українська мова” (2000), с. 642)

Удварі Іштван (14.VII.1950, с. Торньошпалца Саболч-Сатмарської обл., Угорщина) – угорський філолог-славіст, доктор слов'янської філології з 1995 р. Закінчив 1975 р. Дебреценський університет. З 1989 р. – професор Педагогічного інституту в м. Ніредьгазі, з 1993 р. – завідувач кафедри української та русинської філології. Досліджує мову закарпатоукраїнських і словацьких пам'яток XVII–XVIII ст., контакти української і словацької мов з мовами сусідніх народів, мову югославських русинів. Основні праці: “Прилоги о закарпатоукраїнскей офіційней преписки XVIII вику (Кирилски рукописи з XVIII вику у Саболчу” (1984), “До питання про вплив руських граматик на закарпатоукраїнську писемність XVIII століття” (1985), “Дані про закарпатсько-українську офіційно-ділову писемність XVIII ст.” (1986), “Деякі дані про східнослов'янський скоропис (На основі закарпатсько-українських

ділових документів XVIII ст.)” (1988); “Матеріали до історії закарпатської (русинської) ділової писемності XVIII ст. (Південномарамороські документи)” (1991–1992, усі – рос. мовою) та ін. Редактор і співавтор “Українсько-угорського словника” (2000–2003, в. 1–6).

(П. Чучка, “Українська мова” (2004), с. 696)

Ужевич Іван (10-і рр. XVII ст., можливо, Північна Волинь – 2-а пол. XVII ст.) – український мовознавець. Навчався у 1637–1641/42 рр. у Краківському та 1641–1645/46 рр. у Паризькому університетах. Будучи студентом Сорбонни, І. Ужевич 1643 р. створив латинською мовою книгу “Грамматыка словенская”. У 1645 р. написав інший варіант твору. Збереглися обидва автографи пам’ятки. У граматиці описана головним чином система української мови середини XVII ст. Розкриваються також деякі особливості міжслов’янської церковнослов’янської мови, яку автор називає “священною” (“святою”). У книзі помітний порівняльний аспект. І. Ужевич іноді показує особливості польської, чеської і хорватської мов. Мабуть, Ужевич прагнув створити працю про абстрактну слов’янську граматичну систему. Це намагання співзвучне тодішній французькій граматичній думці, яка пізніше реалізувалася в універсальній граматиці А. Арно та К. Лансло. Автор часто підкреслено виділяє подібність або відмінність слов’янської і латинської структур, принагідно залучає факти з грецької та гебрайської (староєвр.) мов. У праці відчувається деякий вплив Мелетія Смотрицького. “Грамматыка...” І. Ужевича – непересічне явище в історії української лінгвістики. Українська мовна система в ній викладена вдало, хоч у автора виникали труднощі при тлумаченні деяких специфічних слов’яно-українських граматичних особливостей (напр., орудного і місцевого відмінків, дієприслівника) засобами латинської схеми й термінології. В історію філології І. Ужевич увійшов як учений, який перший лінгвістично опрацював українську мову. “Грамматыка...”, підготовлена до друку І. Білодідом та Є. Кудрицьким, була видана 1970 р.

(В. Німчук, “Українська мова” (2000), с. 642–643)

Українізація – розширення суспільних функцій української мови, впровадження її до офіційного вжитку в державних, політичних, громадських і культурно-освітніх установах та організаціях у 20-х рр. на території УСРР та в місцях компактного

проживання українців в інших республіках СРСР. Русифікаційною політикою царського уряду українську мову було усунено з державних установ, школи, всіх сфер суспільної діяльності народу, що обмежило її функціонування, створило вкрай несприятливі умови для її розвитку. В роки УНР і за Гетьманату було відновлено українську пресу, українською мовою здійснювалося книгодрукування, викладання у школах, засновано УАН. Більшовицька влада спершу поставилася до перспектив розвитку української мови досить прохолодно. І хоча в Конституції УСРР 1919 р. зазначалося, що трудящі республіки можуть задовольняти свої культурні потреби рідною мовою, відповідні умови для цього не створювалися. Національне питання докладно розглядалося на XII з'їзді РКП(б) (квітень 1923). У прийнятій резолюції було записано про необхідність видання спеціальних законів, які б забезпечували “вживання рідної мови в усіх державних органах і в усіх установах, що обслуговують інонаціональне населення і національні меншості”.

1 серпня 1923 р. ВУЦВК і Раднарком УСРР опублікував декрет “Про заходи забезпечення рівноправності мов і сприяння розвитку української мови”, в якому накреслювалися практичні заходи, зокрема щодо активнішого вивчення української мови працівниками радянських установ і ширшого використання її в їхній практичній роботі, вивчення української мови в загальноосвітніх школах і професійно-технічних навчальних закладах та викладання українською мовою у вищій школі. Стан українізації в республіці розглядався на пленумі ЦК КП(б)У (квітень 1925), який визнав за необхідне перевести на українську мову діловодство ЦК і його відділів; тоді ж при політбюро ЦК КП(б)У було утворено комісію у справі українізації, до неї входили політичні діячі (М. Скрипник, О. Шумський та ін.), головою обрано секретаря ЦК В. Затонського. Українізація в республіці здійснювалася шляхом розширення шкіл з українською мовою навчання, збільшення видань української художньої, публіцистичної і наукової літератури, підручників, газет та журналів, впровадження української мови до офіційного вжитку в роботі партійного, державного і господарського апарату, проведення українською мовою масово-політичної і культурно-освітньої роботи серед населення. Оскільки в республіці не вистачало працівників у партійних, державних і господарських органах, що добре володіють українською мовою, для їх підготовки в містах і промислових осередках було відкрито державні курси української мови, а в Харкові Центральні державні курси українознавства, які, крім педагогічної,

проводили і науково-дослідну роботу. На кінець 20-х рр. в Україні було понад 80% загальноосвітніх шкіл з українською мовою навчання та багато середніх спеціальних навчальних закладів; в усіх ВНЗ запроваджено вивчення студентами української мови і викладання українською мовою навчальних дисциплін, зокрема з технічних спеціальностей; на українську мову перейшов ряд газет і журналів, що виходили російською; українською мовою стали видавати нові журнали (не тільки художні, а й наукові – з математики, фізики, хімії, біології, сільського господарства, медицини, різних технічних галузей знань і т. д.); у державних установах, організаціях, на промислових підприємствах офіційне діловодство було переведено на українську мову. Українські школи та органи преси відкривалися і поза межами республіки, де переважало українське населення, – на Кубані, в Курській, Воронезькій і Саратовській областях, на Далекому Сході тощо. У свою чергу, в Україні, де компактно проживало населення інших національностей, було організовано національні райони – російські, болгарські, німецькі, єврейські, грецькі, польські, на території яких діяли відповідні національні школи, національні театри, національною мовою велося діловодство, виходили національні газети, було відкрито навчальні заклади, що готували педагогічні кадри для українських шкіл поза межами республіки (Краснодарський, Белгородський і Благовещенський педагогічний інститути та українські відділення на ряді факультетів Воронезького університету та ін.), як і для національних шкіл в Україні (німецький педтехнікум у Запоріжжі, польський педагогічний інститут у Києві, єврейське відділення при Одеському і Київському педагогічних інститутах тощо). Існували національні загальноосвітні школи у місцях, де проживало відповідне населення (російське, єврейське, німецьке, польське). У Ленінграді діяло наукове товариство української культури, літератури та мови.

На поч. 20-х рр. точилася гостра дискусія навколо “теорії боротьби двох культур” – “нижчої” селянської і “вищої” міської, її підтримував тодішній секретар ЦК КП(б)У Д. Лебідь, який вважав, що для комуністів не існує національного питання, а українізація є зайвою. У цій боротьбі, на його погляд, має перемогти “вища” – російська культура. У 1927 р. секретар ЦК КП(б)У Л. Каганович звинуватив в “українському буржуазному націоналізмі” наркома освіти УСРР О. Шумського, який відповідав за опрацювання методологічних основ українізації; його було знято з посади й відкликано до Москви. На поч. 30-х рр. українізація стала помітно

гальмуватися, її здобутки ліквідувалися. У 1930 р. закрито державні курси української мови і Центральні державні курси українознавства; 1932 р. – українські школи всіх типів та газети й журнали за межами республіки; в Україні ліквідовано національні райони, а згодом (1938) усі школи національних меншин переведено на російську мову навчання; поступово скорочувалося викладання українською мовою в середніх спеціальних і вищих школах, припинено вивчення української мови у всіх ВНЗ, крім українського відділу філологічних факультетів університетів та педагогічних інститутів; згорталось україномовне діловодство, українська мова витіснялася з наукової сфери. Особливо активно відбувалася ліквідація досягнень українізації з 2-ї пол. 40-х рр., зокрема у галузі народної освіти, коли стали масово переводити (насамперед у містах) школи з українською мовою навчання на російську мову з не обов'язковим для учнів вивченням української мови. І все ж, оцінюючи історичне значення процесу українізації, слід визнати, що попри всю непослідовність її здійснення, розпочата у 20-х рр., але не доведена до логічного завершення, вона мала досить помітний вплив на зміну суспільної ролі і функцій української мови, яка завдяки цьому, хоч і ненадовго, вперше в новітній історії стала мовою державних установ, зросла її культура й помітно розширилася сфера вживання.

(М. Жовтобрюх, “Українська мова” (2000), с. 645–646)

“Українська історична та діалектна лексика” – збірник наукових праць, який видає відділ української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича (1985–2003). Всього вийшло 4 випуски. Був започаткований як колективна монографія (1985), де мовознавцями відділу української мови Інституту суспільних наук АН УРСР (нині – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) на матеріалі картотек “Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.” та “Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.” проаналізовано особливості функціонування різних лексико-тематичних груп зазначених хронологічних проміжків. Значну увагу приділено історичній ономастиці, діалектології. Ці ж проблеми є провідними і в наступних випусках (3-й випуск, наприклад, було присвячено науковій діяльності Є. Тимченка: проаналізовано найголовніші лексикографічні, граматичні, фонетичні, діалектологічні праці мовознавця, на матеріалі “Історичного словника українського язика” та його картотеки досліджено окремі питання історичної лексикології та ін.; 4-й випуск присвячено дослідженню

окремих проблем історичної лексикології, граматики, синтаксису, ономастики). Науковцями відділу української мови вже підготовлено до друку 5-й випуск.

(В. Денисюк)

Українська мова – мова корінного населення України, а також українців, що проживають за її межами: у Росії, Білорусі, Казахстані, Польщі, Словаччині, Румунії, Канаді, США, Австралії та інших країнах. Українська мова входить до другого десятка найпоширеніших мов світу, нею розмовляє близько 45 млн. людей. Належить до східної групи слов'янських мов, що входять до індоєвропейської мовної сім'ї. Найближчі їй – білоруська і російська мови.

Українській мові властиві такі спільні з цими мовами ознаки, як початкове [о] на місці колишнього [je] (*озеро, олень*), звуки [ч], [ж] на місці колишніх **tj, dj, kt'** (*свiч/к/а, межа, пiч*), сполучення **-оро-, -оло-, -ере-, -еле-** на місці колишніх ***or, *ol, *er, *el** (*голова, ворона, береза, пелена*), відсутність носових звуків (*дуб, зуб, п'ять* зам. колишніх *д@бъ, з@бъ, п#ть*). Специфічні особливості у фонетиці окремих східнослов'янських мов починають розвиватися після занепаду глухих (неповного творення) голосних звуків **ь** (коротке **о**) та **ь** (коротке **е**). Так, в українській мові в новозакритих складах на місці [о] та [е] з'являються спершу довгі [ō] та [ē], що згодом переходять в [i]: *столь > стōл > стiл, печь > пēч > пiч*. Але залишаються у силі й давніші діалектні розходження руських говорів. Це, зокрема, характерне для говорів Південної Русі чергування [y] з [ǔ] (явище, спільне з білоруською мовою), перехід [h] в [i] (явище, спільне з північноросійськими говорами), перехід [e] в [o] після шиплячих та [j] (зокрема у формах дієприкметників), уживання фрикативного [ɣ] (явище, спільне з білоруською мовою і південноросійськими говорами), утворення середнього [и] (на місці [i] та [ы]: *синий < синий і син < сынъ*). В українській мові набуває поширення закінчення **-ови (-еви)** у дав. в. одн. іменників ч. р., зберігаються клич. в. (*брате, сину, земле*), закінчення **-н** у род. в. одн. іменників з основами на **-ja-** (*землн > землі*), флексія **-мо** в 1-й ос. мн. теп. часу і нак. сп. (*напишемо, станемо – напишімо, станьмо*) та ін. Усі ці мовні риси трапляються уже в пам'ятках XI–XII ст., що походять з Південної Русі. Вони систематично виявляються і в пам'ятках з цих територій пізніших часів (XIV–XV ст.). Українська мова має на всіх рівнях і свої специфічні особливості, якими

відрізняється від сусідніх мов (див. *Історія української мови*). Український народ склався у надрах Київської Русі, передусім на основі населення Київського, Чернігівського, Переяславського, Галицького і Волинського князівств. Це була територія Наддніпрянщини і Наддністрянщини. Консолідації українського народу, становленню його мови перешкоджала та обставина, що після монгольської навали в XIII ст. його землі входили до складу різних держав. Так, Чернігово-Сіверщина, Поділля і Київщина з Переяславщиною, а також більша частина Волині належали до Великого князівства Литовського з офіційною “руською”, тобто староукраїнською мовою; Північна Буковина стала частиною Молдовського князівства – тут теж тривалий час усі державні справи велися “руською” мовою; частину Західної Волині і Галичину захопила Польща, а Закарпаття – Угорщина.

Провідну роль у культурному розвитку українського народу і його мови відіграла Наддніпрянщина, яка з XIV ст. разом з Галицько-Волинською землею дістала назву “Мала Русь”. Тоді ж стосовно цієї території вживалася і давніша назва – **Україна**, тобто “внутрішня країна”, “внутрішня земля”, “земля, населена своїм народом” (пор. англ. протиставлення inland “територія всередині країни” та outland “інша, чужа земля”, а також нім. Ausland “закордон”). На таку думку наводить і перша фіксація цього слова в Іпатіївському літописі: “и плакашася по немь [за Переяслав, князем Володимиром Глібовичем] вси переяславци... о нем же **Оукраина** много постона” (1187).

Особливо велике значення для консолідації українського народу та його мови, розвитку його самосвідомості, державності мав Київ. Саме він став могутнім осередком розвою і поширення української науки, освіти та культури, тут зародилися ідеї народно-визвольної боротьби проти чужоземного гніту. У 2-й пол. XVI – 1-й пол. XVII ст. українці заселяли в основному Київщину, Чернігівщину, Полтавщину, Брацлавщину (Поділля), Запоріжжя, Волинь, Галичину, Північну Буковину і Закарпатську Русь. У цей час посилюється міграційний рух українців із заходу на схід – на південь Київщини, Брацлавщину, Лівобережну Україну, Слобожанщину. Однією з причин міграційних процесів було посилення феодалного гніту щодо селянства з боку магнатської Польщі. Наслідком масових переміщень було змішування переселенців з місцевими етнографічними групами українського населення, формування загальноукраїнських етнічних рис, певна нівеляція діалектних особливостей і утворення загальнонародної української мови. Проте на Волині, в Галичині, на Буковині й

Закарпатті, де корінне українське населення менше змішувалося з некорінним, збереглися історико-територіальні групи населення зі своїми давніми самоназвами й місцевими діалектами – бойки, лемки, гуцули. Північ України по лінії Володимир-Волинський – Рівне – Житомир – Фастів – Прилуки – Конотоп займає північноукраїнське, або поліське, наріччя. Проте в окрему етнографічну групу – поліщуків – виділяє себе тільки населення, яке займає територію на захід від р. Горині до Західного Бугу. Це носії волинсько-поліських, або західнополіських, говірок; до них прилягають ще надбузько-поліські, чи підляські, говірки, поширені в басейні Західного Бугу до р. Нарев. Схід і Південь України – територія східноукраїнських говорів, які лежать в основі літературної мови. Певну етнічну специфіку зберігає населення Поділля (нинішні Вінницька і Хмельницька області, частина Тернопільської) і Слобожанщини (Харківська, частина Сумської, Донецької і Луганської областей України та прилеглих областей Росії). Воно зветься відповідно подолянками (подоляками) і слобожанами.

Діалекти, говірки етнографічних груп засобами писемного спілкування здебільшого не виступають, хоча широко використовуються у художніх творах. Мова Слобожанщини, напр., представлена в творах Г. Квітки-Основ'яненка, покутсько-буковинський мовний масив відбився у творчості В. Стефаника, Ю. Федьковича й Марка Черемшини. Г. Хоткевич доніс до нас гуцульський говір у повістях “Камінна душа” і “Довбуш”.

Усі місцеві говірки, говори і діалекти тяжіють до свого мовного материка – унормованої, кодифікованої загальнонаціональної мови, вищою формою якої є вироблювана віками літературна мова – основа монолітної єдності народу. До лексики української літературної мови входять історичні архаїзми (*воїн, древній, городище, боярин, князь, муж, меч, лук, рать, полк*), слова із сучасних діалектів (*летінь, полонина, баюра, грунь, кичера, перетика, плай, чічка*) і найсучасніша термінологія, пов'язана з прогресом (*екологія, кібернетика, комп'ютер, структура, опромінення, термоядерний*). Усі ці різноманітні з погляду часу і місця утворення слова є компонентами складної лексичної системи української загальнонаціональної мови. Фонетичні, граматичні і лексичні компоненти цієї системи підпорядковані ustalеним законам, що становлять скелет мови, який лежить в основі діалектів, літературної мови, що існує в усному і писемному варіантах, і розмовної мови, в якій на місцеві особливості внаслідок впливу школи, засобів масової інформації накладаються

літературні мовні норми. Жодна національна мова не може нормально розвиватися без спілкування з іншими мовами. Українська мова, в основі лексична системи якої лежить давня східнослов'янська лексика (*поле, ліс, гора, море, дерево, кущ, трава, дім, жінка, корова, пєс, свиня, птах* і т. д.), ніколи не була відгороджена від інших мов. Міжмовні контакти багаті й різнобічні. В українській мові є чимало слів іншомовного походження. Запозичення з інших мов мала вже праслов'янська мова. Найчисленнішими були запозичення з романських і германських мов. З германських, зокрема, в українську мову потрапили такі слова, як *черешня, капуста, хміль, хобот, лєв, верблюд, стадо, хижа, млин, тин, лар, скло, рама, труба, віск*; з романських – *вино, м'ята, коляда, рожє, кіт, кум*. Торгівля з греками поповнювала східнослов'янський словник назвами на означення просторових понять (*левада, океан*), живої природи (*мак, кипарис, буйвіл, тур, кит*), матеріальної культури (*палата, баня, миска, кирка*) та ін. З Прибалтики прийшли слова *кiви, олово, дьоготь, клуня, скирта, жлукто* та ін. Серед запозичень є також тюркські слова: *баран, товар, євшан, качан, батiг, яруга*. Перська мова передала нам слова *собака, шатро, базар, булат, шахи* та ін. Усі ці слова підлягали фонетичній і граматичній адаптації відповідно до законів української мови.

Найхарактерніші фонетичні, граматичні і лексичні риси української народної мови ввійшли в її першу літературну форму – староукраїнську літературну мову. У ній фіксуються такі написання, як **шість** зам. **шесть**, відбивається чергування **у з в** (*ужити – вжити, утиск – втиск*), уживаються місцеві народні слова (*верховина – верхня течія річки, ґрунь – пагорок, криничина – місцевість, багата на джерела, полонина – гірське пасовище* та ін.), юридична термінологія (*дідич, дідизна, займище, закон, нащадок, осадити, податок*) та ін.

З XV ст. в Україну проникають реформаційні ідеї, що спричиняє появу перекладів євангельських текстів староукраїнською літературною мовою, яка з однофункціональної (ділової) стає поліфункціональною, що значно розширює її словник і збагачує виражальні можливості. В XVII – на поч. XVIII ст. староукраїнська літературна мова широко вживалася у науці, художній літературі, була об'єктом наукового вивчення і викладалася як предмет.

На початку XVIII ст. указом російського царя Петра I у Східній Україні було заборонено друкувати українською мовою релігійну літературу. Це позначилося на книговидавничій справі в цілому. Староукраїнська літературна мова силоміць витіснялася російською.

Українська мова функціонувала фактично лише на західноукраїнських землях, які перебували в складі Австро-Угорщини.

З кінця XVIII ст. зароджується нова українська літературна мова на народній основі. Основоположником її став І. Котляревський. Т. Шевченко своєю творчістю підніс українську літературну мову до рівня загальнонародної. У 60–80-х рр. XIX ст. розвиток української літературної мови гальмувався царськими заборонами (Валуєвський циркуляр 1863 р., Емський акт 1876 р.). З початком XX ст. українська літературна мова була представлена не тільки у художній, а й у науковій та публіцистичній літературі. Особливо бурхливо вона розвивається після відновлення української державності (1917) і практично до кін. 1-ї третини XX ст. Вона входить у всі сфери суспільного буття, ставши знаряддям освіти, науки й культури. З її допомогою виросла нова українська інтелігенція. І хоч у роки більшовицького лихоліття робилося усе, щоб загальмувати процес розвитку української мови, однак знищити мову, вкорінену в системі освіти й культури, засобах масової інформації, було вже неможливо. Новий наступ на неї здійснено в часи застою: вона почала зникати з навчальних закладів, науки, інших сфер суспільного життя. У 1989 р. завдяки зусиллям патріотичній українській громадськості Верховна Рада республіки прийняла Закон УРСР “Про мови в Українській РСР”, який надав українській мові статус державної. Цей статус закріплено в Конституції України 1996 р.

(В. Русанівський, “Українська мова” (2004), с. 716–718)

“Українська мова” – науково-теоретичний журнал Інституту української мови НАН України. Видається з 2001 р. у Києві 4 рази на рік. У журналі публікуються статті про функціонування української мови в суспільстві, теоретичні проблеми граматики, з історії української мови, взаємозв’язків літературної мови й діалектів, мовної культури, українського правопису, мовної ситуації в Україні в зіставленні з мовною політикою інших країн, з актуальних питань методології мовознавства. “Українська мова” присвячує увагу репресованим за радянського тоталітаризму мовознавцям, публікує їхню лінгвістичну спадщину. Рецензуються або анотуються найвагоміші мовознавчі видання.

(І. Вихованець, “Українська мова” (2004), с. 718)

Український алфавіт – сукупність літер, прийнятих в українській писемності і розміщених у певному усталеному порядку. Український алфавіт сформувався на основі кирилиці, що поширилася в Київській Русі із прийняттям християнства і протягом X–XVIII ст. зазнавала змін у зв’язку з потребою пристосувати її до звукового складу народного мовлення. Староукраїнська абетка успадкувала всі літери давньої кирилиці, але у зв’язку з розвитком фонетичної системи української мови (занепад зредукованих і зумовлені цим фонетичні процеси, перехід $h > i$ і т. д.) зростала невідповідність між традиційно вживаними літерами і новоутвореними звуками, що в староукраїнській писемності спричинювалося до змішування літер на письмі (**и – і – ы; h – e – и – і, ъ – ь** тощо) і руйнування правописних традицій. Цей неусталений правопис протягом XIII – поч. XVIII ст. стихійно змінювався в напрямі його узгодження із звуковою системою та граматичною будовою української мови, хоч за відсутності декретованого регулювання графіки і єдиних правописних норм цього досягти не вдалося. На розвиток української писемності і впорядкування українського алфавіту мала вплив російська реформа письма 1708–1710 рр., за якою з алфавіту було усунуто як непотрібні літери **Ѡ** (“от”, омега), **ј** (“псі”), **к** (“ксі”), **з** (“земля”), **ѵ** (“іжиця”), остаточно вилучено **@** (“юс великий”) і **#** (“юс малий”), уведено літеру **е** замість **~**, узаконено спорадично вживану раніше літеру **я** замість **>**, **"** тощо. Проте в алфавіті ще залишалися зайві літери **ѣ** (“фіта”), **h** (“ять”). Було спрощено також друкований шрифт, який дістав назву “гражданська азбука” (гражданський шрифт). У XVIII ст. цей шрифт поширився в Східній Україні, де його пристосовували до звукового складу української літературної мови. Протягом XIX ст. було запропоновано вживання нових літер, які збереглися і в сучасному українському алфавіті: **і** (О. Павловський, 1818), **є** (правопис “Русалки Днїстрової”, 1837), **ї** (правопис Південно-Західного відділення Російського географічного товариства, 1873). У 2-й пол. XIX ст. з гражданської абетки в Україні випали літери **ы, ъ, ё, ѣ**; за різними звуками закріпилися літери **ы, і**. В Західній Україні гражданську абетку вперше використала “Руська трійця” у збірці “Русалка Днїстровая”; з 70-х рр. XIX ст. нею стали користуватися “москвофіли” та ін. 1895 р. “Руський правопис”, виданий галицькою Шкільною крайовою радою для вжитку в шкільному навчанні, офіційно закріпив гражданський шрифт і фонетичний правопис у Галичині. На Наддніпрянщині українська абетка й графіка

сформувалися в їхньому сучасному вигляді після 1905 р., що засвідчив “Словарь української мови” за ред. Б. Грінченка. Згідно з правописом 1933 р. було вилучено літеру **г**, відновлену в 3-му вид. “Українського правопису” (1990).

Сучасний український алфавіт складається з 33 літер, які вживаються для позначення на письмі 38 фонем. 21 літера позначає приголосні звуки (**б, в, г, ґ, д, ж, з, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ**), 10 – голосні звуки, з яких **а, е, и, і, о, у** передають кожна по одному звуку, а літери **є, ю, я** позначають по одному звуку лише після м’яких приголосних (*синє, люди, ряд*), а на початку слова, після голосних і після апострофа – по два (**й + е, й + у, й + а**: *має, юнак, в’янути*); літера **ї** завжди позначає два звуки (**й + і**: *їжа, з’їзд*); літера **й** перед **о** позначає приголосний **ј** (*його*), а в інших позиціях – нескладовий голосний **і** (*йду, гай*); літера **ь** звукового значення не має, а вживається для позначення м’якості приголосного звука (*кінь, льон*). Літера **г** позначає фарингальний **h** (*голова*), а **ґ** – задньоязиковий проривний приголосний **g** (*тава, ґрунт, ґудзик*). Літера **щ** позначає сполучення звуків **шч** (*щука*). Літери українського алфавіту за формою бувають великі й малі, а за різновидом – друковані й писані.

(Г. Півторак, “Українська мова” (2000), с. 679–680)

Українсько-балтійські мовні контакти. Розвиваються як безпосередньо (внаслідок прямих зв’язків їхніх носіїв), так і (ще більшою мірою) опосередковано, тобто за посередництвом третіх мов, найчастіше білоруської. Найглибший шар ономастичних балтизмів на території України простежується в гідронімії, де південна межа назв цього типу сягає верхів’їв правих приток пониззя Прип’яті та гирла Десни. Найдавніший з апелятивних балтизмів, який піддається датуванню, – **ятір** (увійшов в українську мову ще до занепаду носових голосних, тобто до X ст.), пізніше запозичення дістало форму **вентер** (*вінтір*) ‘риболовне знаряддя’, на що вказав литовський мовознавець К. Буга. Основна територія поширення апелятивних балтизмів – Полісся, що в деяких випадках збігається з південним кордоном Великого князівства Литовського 2-ї пол. XVI ст. За територією, звідки походять балтійські запозичення, вони поділяються на західні та східні. Староукраїнські пам’ятки зберегли релікти зниклих західнобалтійських мов – етноніми (**бортинь** – **бортове**) та похідні від них ойконіми (села **Прусси, Ятвяги**), а в сучасних професійних говірках на Волині є пруські слова (**гейтка** ‘хліб’, **рик** ‘селянин’ та ін.). Основний корпус балтизмів становлять

елементи, близькі до східної групи балтійських мов. Крім латиської етнонімії (**Лотвинь** чи **Латышь/Лотышь** та **Курланский** в антропонімії українського козацтва XVI–XVII ст.), решта балтійських запозичень має найближчі відповідники в литовській мові. У сучасних та історичних говірках української мови засвідчено ряд балтизмів, точніше – литуанізмів: **берло** ‘зерно, не очищене від полови’, **бонда** ‘велика біла хлібина’, **гребест** ‘лата’, **жлукто** ‘посудина для зоління’, **кирза** (**дирса**) ‘стоколос’, **клуня** ‘господарська будівля’, **компа/кумп(и)** ‘окіст’, **кудра** ‘ставок’, ‘острівець лісу’, **ловж** ‘купа хмизу’, **паршук** ‘поросся’, **рекеша** ‘нехлюй’, **свірон** ‘комора’, **скарач** ‘рушник з останнього шматка полотна, витканого на кінцях ниток основи’, **скирда** (**стирта**) ‘великий стіг сіна чи соломи’, **шклюд** (**склют**) ‘тесло’, **шула** ‘стовп’ та ін., що переважно стосуються сільського господарства чи будівництва. В українських пам’ятках відомі **бакшта** ‘башта’, **дойлидь** ‘будівничий’, **примны** ‘сіни’ чи назви податків **дякло** та **меглева**, як і службових осіб – **рыкунья**. Східнобалтійська лексика української мови виявляє риси литовських діалектів переважно східноаукштайтського та дзукського типу. Разом з тим при встановленні безпосереднього джерела запозичень слід враховувати також зниклі діалекти т. зв. дніпровських балтів, що залишили по собі релікти як у власне іменному, так і загальному словнику слов’ян Наддніпрянщини. Балтизми були одним із засобів міжслов’янського мовного спілкування: крім білоруської мови, посередниками в їхньому поширенні в Україні були також і південноросійські говірки; деякі полонізми потрапили до української мови в литовській редакції, а українські литуанізми запозичувалися польською мовою.

Вплив української мови на балтійські досліджено значно менше. Це зумовлено, зокрема, тим, що на час, коли відбувалися фундаментальні етимологічні дослідження лексики балтійських мов (1-а пол. XX ст.), українська мова ще порівняно мало входила до міжнародного наукового обігу і джерела слов’янських запозичень у балтійській лексиці вбачали майже виключно в сусідніх з балтами слов’янських мовах – польській, білоруській та російській, в кращому разі – в давньоруській. Лише як виняток можна вказати на приклади, коли бралася до уваги ймовірність інослов’янського посередництва при передачі українізмів до словників балтійських мов. Так, ще А. Брюкнер (1877) відніс до українізмів литовської мови відомі в ній ще з 1590 р. слова **anūkas** ‘онук’ та **kurapka** ‘куріпка’, а латиський мовознавець Я. Ендзелін (1940) припускав, що українське **продаж**

могло стати основою пруського **perdāsai** ‘товар’. При цьому посередниками мали бути білоруська та польська (в останньому випадку) мови. Українсько-балтійські мовні контакти досліджували Л. Булаховський, А. Непокупний, окремі аспекти цієї проблематики – Й. Дзендзелівський, М. Никончук, В. Скляренко та ін.

(А. Непокупний, “Українська мова” (2000), с. 680–681)

Українсько-білоруські мовні контакти. Розпочалися ще в період Київської Русі на базі тісних взаємин протобілоруських племен з полянами і Києвом. Ще сприятливіші умови для таких контактів створилися в XIV–XVII ст., коли виникла українсько-білорусько-литовська держава – Велике князівство Литовське, в якому державною літературно-писемною мовою була західноруська писемна мова (спільна українсько-білоруська мова в діловодстві, а в усіх інших сферах – старобілоруська на білоруських землях і староукраїнська на українських територіях). Цей період характеризувався спільним для українсько-білоруського писемномовного розвитку процесом поступової, але неухильної демократизації літературно-писемної мови українців та білорусів через послаблення спочатку досить сталої спільнослов’янської книжної традиції, зміцненням і закономірним змішуванням у писемності основних українських та білоруських мовних особливостей, своєрідною взаємодією з книжнослов’янською і польською лексико-граматичними системами. Збагачення української писемності білорусизмами найактивніше відбувалося в XIV–XVI ст., а окремі з них, які в білоруських виданнях іноді відбивалися непослідовно, в українській писемності стали літературною нормою (*присегнути, седечи, ездечи, навезати, понеделокъ* і т. п.). Велику роль у цьому процесі відіграла перекладацьковидавнича діяльність білоруського першодрукаря Франциска Скорини (бл. 1490 – бл. 1551). Його переклади на “просту мову” біблійних книг з оригінальними передмовами й післямовами поширювалися також в Україні і стали зразком для наслідування українськими книжниками XVI ст. (Василь Жугаєвич з Ярослава, Лука Тернопільський та ін.). У результаті творчого розвитку скорининських традицій в Україні з’явилися перекладені “на мову рускую” Пересопницьке Євангеліє (1556–1561), Крехівський Апостол (1563–1572), Євангеліє Негалевського (1581) та ін. Елементи білоруської мови проникли навіть в Острозьку Біблію (1581). Білорусизмами в сучасній українській літературній мові вважаються слова **гарячий, кажан, калач, качан, хазяїн** тощо. У

свою чергу, старобілоруська писемність, особливо на сусідніх з Україною білоруських територіях або створювана в Білорусі авторами українського походження, збагачувалася шляхом проникнення до неї деяких специфічних рис української мови. Український вплив на білоруську писемність поступово посилювався в XVII ст. (пор., напр., у “Лексиконі” Памва Беринди 1653, виданому Кутейнською друкарнею під Оршею у Білорусі, слова згідно з українською вимовою, які в київському виданні 1627 р. подані за традиційною орфографією: **досить – досыть, жолт#ныца – жолтяница, цилитель – цѣлитель, що – што** тощо). Взаємовпливам української і білоруської писемно-літературних мов сприяла й творчість діячів української культури в Білорусі, а білоруських – в Україні, а також місцезнаходження центрів православної культури: білоруський мовно-культурний вплив поширювався на Україну, коли центр культури містився у Вільні, а українська мовна стихія стала помітно впливати на білоруську писемність після переміщення цього центру в 1-й пол. XVII ст. до Києва. Нова хвиля українсько-білоруських мовних взаємин у XIX ст. була пов’язана з популярністю в Білорусі поезій Т. Шевченка та орієнтацією багатьох представників нової білоруської літератури на народній основі на українську класичну літературу. У наш час українсько-білоруські мовні контакти ґрунтуються не тільки на традиційних культурних зв’язках, сусідстві, близькості мов і схожості історичної долі обох народів, а й на спільних проблемах культурно-мовного відродження. 1980 р. у Білорусі видано перший в історії українсько-білоруський словник В. Лемтюгової.

(Г. Півторак, “Українська мова” (2000), с. 681–682)

Українсько-німецькі мовні контакти. Простежуються протягом усієї історії української мови. Хронологія запозичень з німецької мови в українську (вони відбуваються на різних мовних рівнях, але найвиразніше в лексиці), їх тематичний склад демонструє зв’язок з певними історичними подіями, фактами в житті українського народу, що й дозволяє встановити таку періодизацію українсько-німецьких мовних контактів: 1) X–XI ст.; 2) XII–XIII ст.; 3) XIV–XVII ст.; 4) XVIII ст.; 5) XIX – поч. XX ст.; 6) 20–40-і рр. XX ст.; 7) 50-і рр. XX ст. по наш час.

Перший період контактів припадав на час розвитку Київської Русі (X–XI ст.), коли між нею і німецькими землями існували династичні, політичні та економічні зв’язки. У діалектах цього часу, а

пізніше і в писемних пам'ятках фіксуються давньоверхньонімецькі та готські запозичення **бук, князь, котел** та ін. Другий період стосується часу феодальної роздробленості Київської держави, внаслідок чого зросла роль окремих князівств як політичних та культурних центрів. Після спустошення Києва монголотатарами 1240 р. особливого значення набуло Галицько-Волинське князівство, яке за своїм територіальним положенням не могло не мати зв'язків із Західною Європою. Підтвердженням може служити, зокрема, той факт, що магдебурзьке право, яке виникло на поч. XIII ст. у Європі й давало феодальним містам незалежність, першими на українських територіях одержали міста цього князівства. Прийняття магдебурзького права відкривало також дорогу для німецької колонізації, що посилювало українсько-німецькі контакти і спричиняло появу запозичень. У Галицько-Волинському літописі описується зустріч князя Данила (під 1252) з німецькими послами і фіксуються слова **герцог (герцюг), біскуп (пискуп)**. У XIV–XVII ст. українсько-німецькі мовні взаємини значною мірою зумовлюються особливостями історичної долі українських земель. У XIV–XV ст. більша частина української території була приєднана Великим князівством Литовським. Однак спільна літературна мова українського і білоруського народів – т. зв. західноруська мова – стала в ньому державною мовою, що сприяло вільним і безпосереднім контактам її з іншими європейськими мовами. Війна Литви з німецькими рицарями, поступове зміцнення магдебурзького права в містах, торгівля з країнами Західної Європи були тими чинниками, які зумовили проникнення німецьких лексем в українську мову. Тематично вони представлені в групах “Торгівля” (**гандель, крам, ринок, ярмарок, кошт, рахувати, шеляг, пуд, фунт**), “Побут” [**кухня, бавовна (баволна), друшляк**], “Ремісництво” (**верстат**) та ін. Посередниками у запозичуванні деяких із наведених слів були чеська та польська мови. Роль останньої в українсько-німецьких контактах посилюється з 2-ї пол. XVI ст., коли на українських територіях запанувала Польща, а мовою офіційного спілкування, навчання в школах стала польська. Через польське посередництво і безпосередньо в XVI – 1-й пол. XVII ст. проникають терміни друкарської справи: **друк, гарт, штемпель, фальц, шриффт**; продовжує поповнюватися торговельна лексика: **шинк, вишинк** (пізніше **шинок**), **борг, решта**; з'являються слова на позначення понять із галузі техніки: **букса, плomba, клапан, дріт**; будівництва та архітектури: **дах, брук, балка, муляр, кахлі, цемент, карниз** та ін.

Українські міста, відкриті внаслідок магдебурзького права для торгово-економічних контактів з німцями, зазнавали впливу і німецької культури. В цей час в українську мову проникають музичні терміни **арфа, лютня, флейта, цитра**, терміни образотворчого мистецтва **барва, маляр, малювати, ландшафт** та ін.

XVIII ст. в історії українсько-німецьких відносин характеризується рядом важливих подій, що зумовили інтенсивність взаємовпливу мов: 1) внаслідок реформ у Росії кін. XVII – поч. XVIII ст. у Східній Україні з'являються німецькі фахівці з різних галузей промисловості, активізуються переклади з німецької мови наукової та виробничої літератури; 2) в кін. XVIII ст. відбувається колонізація південноукраїнських земель іноземцями, в т. ч. німцями, що створювало умови для безпосередніх українсько-німецьких мовних контактів; 3) з 70-х рр. XVIII ст. майже всі західноукраїнські землі опинилися під владою Австро-Угорщини, що зумовило введення німецької мови в освітні заклади, в адміністративне управління, військову службу тощо. Це спричинило засвоєння багатьох лексем, зворотів, конструкцій німецького походження населенням західноукраїнських територій як усним, так і писемним шляхом (**файний, гвер, крейцер** та ін.). У тематичному плані лексика української літературної мови в цей період збагатилася німецькими запозиченнями в галузі військової справи (**рейтар, ордер, патронташ, бруствер**), промисловості (**штрек, квершлаг, шахта, швелер, цанга, струбцина**) та ін.

Період XIX – поч. XX ст. в історії українсько-німецьких мовних контактів виділяється підвищенням ролі писемних джерел (активізуються переклади німецької філософської, суспільно-політичної, художньої літератури), появою українсько-німецьких термінологічних і загальномовних словників, увагою громадськості до проблеми використання слів іншомовного походження. Лексика і фразеологія української мови в цей період поповнилися німецькими словами і виразами в галузі філософії, літературознавства, мистецтва, науки і техніки: **аскетизм, емпіріокритицизм, трансцендентальний, колективізм, культуртрегер, публіцистика, макулатура, авторитет, конфлікт, рентген** та ін., частина з яких склалася в німецькій мові на основі інтернаціональних латинських і грецьких лексичних елементів. Роль головних мов-посередниць у цей період зберігають, як і в попередній, російська у Східній Україні і польська у Західній. Певною мірою провідниками німецьких запозичень виступали й інші мови, зокрема їдиш. Перші роки радянської влади в

Україні відзначалися досить слабкими українсько-німецькими контактами, які не залишили помітного сліду в обох мовах. Деяке пожвавлення спостерігається в кін. 20-х – на поч. 30-х рр., коли в СРСР німецька мова ввійшла в програми середніх шкіл, почав налагоджуватися обмін спеціалістами, коли політичні події в Німеччині стали привертати загальну увагу. Наслідком цього стали запозичення **тонфільм, лейка, агресор, путч, аншлаг**. Друга світова війна зумовила значний приплив в українську мову німецьких лексем, виразів переважно воєнної тематики (**бліцкриг, фауст-патрон, капут, фриц, хенде хох** та ін.). Однак по війні більшість згаданих германізмів відійшла в розряд історичної лексики. З 50-х рр. взаємини України з НДР, ФРН, Австрією посилюються, у результаті чого активізується і взаємодія української та німецької мов. Відбувається повторне запозичення деяких слів (**кегельбан**), з'являються слова на позначення політичного устрою німецькомовних країн, терміни спорту, мистецтва, техніки (**бундестаг, бундесканцлер, цейтнот, ендшпіль, шлягер, моторолер, дедерон**). За даними словників, у сучасній українській мові налічується бл. 1000 німецькомовних лексем (сюди не входить термінологія спеціальних наук чи галузей виробництва), повністю освоєних українською мовою.

(О. Муромцева, В. Скачкова, “Українська мова” (2000), с. 682–683)

Українсько-польські мовні контакти. Простежуються ще з часів Київської Русі. З одного боку, польська мова віддавна, а особливо з кін. XIV ст. помітно впливала на українську, з другого, – українська мова справляла значний вплив на польську. Звичайно, найбільшого обопільного впливу зазнавали суміжні українські й польські говірки. Взаємовплив позначився і на обох літературних мовах, причому чи не на всіх рівнях, з огляду на те, що польська мова віддалилася від інших західнослов'янських, зокрема чеської і словацької, а українська – від решти східнослов'янських, особливо російської.

У фонетиці обох мов простежуються певні спільні тенденції в розвитку первісних **o** та **e** в закритому складі: в українській мові після занепаду редукованих голосних **ъ** та **ь** звуки **o**, **e** перейшли в частині говорів у дифтонги чи в монофтонг **y** (воль > вуол, вуїл, вул; печь > пієч); у польській мові в дещо відмінних умовах спостерігається також частковий типологічно близький перехід первісних **o**, **e** в **o**

(фонетичне **u**: wołъ > wól; medъ > miód). З другого боку, під впливом української (почасти й білоруської) польська мова втратила первісне якісне розрізнення між колишніми короткими й довгими голосними, що встановилося після їхнього занепаду. У сучасній польській літературній мові збереглися тільки **a, o, e, u (o), y, i**; втрачено тонкі розрізнення між закритими і відкритими варіантами кожного звука через те, що їх не могли засвоїти нові носії польської, колишні носії української (й білоруської) мови (вони збереглися тільки в польських говірках). У системі приголосних вплив польського консонантизму можна вбачати в характерному для української літературної мови ствердінні **p** у кінці слова і складу (*писарь* > *писар*, *горький* > *гіркий*) і ще більшому поширенні твердості **p** у південно-західних і північних діалектах. Однак і українська мова залишила свій слід у польському консонантизмі: під впливом колишніх носіїв української мови, що не могли вимовити польського **rz**, подібного до чеського **ř**, замінюючи його **ž** (**ж**), у польській мові зникло розрізнення **rz** < ***rj** і **ž** (*morze* “море” вимовляється так само, як і *może* “може”), – воно зберігається тільки в деяких польських говірках.

У граматиці, можливо, саме завдяки підтримці польського впливу в українській літературній мові і південно-західних та південно-східних діалектах набуло загального поширення закінчення **-ові** (**-еві**): *чоловікові*, *коневі* (дав. в. одн. ч. р.), властиве спочатку тільки нечисленним іменникам **u**-основ (пор. його відсутність у російській і білоруській мовах). Проте не можна виключити й протилежного, українського впливу на граматику польської мови, що зумовив за наявності спільного підмета заміну модально-з’ясувальних і цільових підрядних речень інфінітивними зворотами, приєднаними до головного речення сполучниками **żeby** (**iżby**), **aby** “щоб, аби” (при неможливості такої заміни в чеській мові): *Przyszedłem, aby (żeby) go zobaczyć* – укр. “Я прийшов, щоб (аби) його побачити”, але чес. “*Přišel jsem, abych ho uviděl*” (букв.) “Я прийшов, щоб (я) його побачив”. Чимало спільних рис виробилося в українській та польській мовах і в лексиці. Тут також впливи були обопільні. З одного боку, маємо в українській мові цілу низку слів, сама фонетична форма яких свідчить про їхнє польське походження: **певен** (**певний**) (<**rъvъnъ(jь)*) – *rewien*, *rewnu*, що при українському походженні мало б дати ***повний**, будучи пов’язане з уповати (< **у-пъв-ати*); **хлопець** (при **холоп**) – польс. **chłopiec** (**chłop**); **червоний** – польс. **czzerwony** (давньопольс. *czyr(z)wiony*) (при укр. діал. **черлений** < давньорус. **чървленый**); поетичне **злото** – польс. **złoto** (золото); **квіти** – польс.

kwiaty (при *цвіт*, діал. *цвіти*); **строкатий** (< *срокатий) – польс. **srokaty** (пор. *сорока*, діал. *сорокатий* – польс. **sroka** “сорока”) і под. Зі свого боку польська мова має низку українських запозичень, про походження яких свідчить їхня фонетична форма – повноголосся, **h** (замість польс. **g**), непом’якшеність приголосних перед **e**: **czereśnia** (застар. *trzesnia*) ‘черешня’; **czereda** ‘натовп, юрба’ (*trzoda* ‘стадо’); **porohy** ‘річкові пороги’, **progi** ‘пороги (при дверях)’, одн. **prog** ‘пори́г’; **holoble** ‘голоблі’; **holota** ‘наволоч; (застар.) голота’, **holysz** ‘голяк’ (*goły* ‘голий’); **hreczkosiej** ‘гречкосій’ (*gryka* ‘гречка’), **serce** (давнє *sierce*) ‘серце’. Кожна з мов передавала другій також власні фразеологічні звороти або ставала посередницею для передачі фразеологізмів інших мов. Так, польська мова була безпосереднім джерелом, звідки взято (з відповідними змінами) зворот “Як ся маєш?” (польс. “Jak się masz?”, для якого першоджерелом – за чеського посередництва – була мова паннонських слов’ян). У свою чергу, джерелом для польського звороту **bić czołem** ‘бити чолом’ (звідки *czolobitny* ‘принижений’) була українська мова (пор. українське *бити чолом*).

Мовні контакти обох мов, що сприяли певному їхньому зближенню при одночасному віддаленні української від східнослов’янських, а польської від західнослов’янських, стали для цих мов ще й джерелом семантичного і стилістичного збагачення завдяки збільшенню кількості лексичних синонімів. Питання українсько-польських мовних контактів досі глибоко не досліджено.

(О. Ткаченко, “Українська мова” (2007), с. 770)

Українсько-російські мовні контакти. Стали більш-менш регулярними після приєднання України до Росії 1654 р. і відтоді характеризувалися в різні періоди, по-перше, неоднаковим співвідношенням впливів однієї мови на іншу, по-друге, різними стильовими і соціальними сферами проникнення елементів однієї з цих мов в іншу і, по-третє, неоднаковим ступенем адаптації взаємних запозичень. У XVII – на поч. XVIII ст. відбувався взаємовплив обох мов, хоч і по лінії різних стилів, тоді як пізніше – переважно односпрямований вплив з боку російської мови на українську. Вплив української мови відбувався в XVII – на поч. XVIII ст. не тільки в рамках звичайних міжмовних контактів (у російській мові тієї доби: **гирло, смак, смачный, шинок, шинкарь, злочинец, шукать, повинности, универсал, комиссия** та ін.), а й у руслі загальнокультурного українсько-білоруського (“західноруського”)

впливу на культуру й мову Московської держави. Цей вплив проходив по лінії обох основних стильових різновидів староукраїнської літературної мови – “слов’яноруської” і “простої”: через конфесійний стиль, оскільки українські церковно-культурні діячі та книжники посіли важливі місця в російській церкві (напр., запозичення іншомовних слів, особливо з польської мови, через українське посередництво: *кафедра*, *метрика* та ін.; вплив українського варіанта вимови літургійної церковнослов’янської мови: зокрема, вимова літери *г* як фрикативного, а не вибухового приголосного: *Господь*, *Бог*, *благо*, *глас* та ін., вимова літери *ґ* як *і*, а не *е*: *вик*, *мисто* та ін.); через мову літератури (*интермедия* та ін., у російській поезії того часу: *красна панна*, *зрадлива фортуна* та ін.); як наслідування української граматичної (особливо Мелетія Смотрицького) та ораторсько-проповідницької (Іоанікія Галятовського та ін.) традицій (риторичних і художніх засобів, форм синтаксичних побудов тощо). Запозичення з російської мови в цей час обмежувалися переважно офіційно-діловим стилем і військовою лексикою (*посланник*, *піхота* та ін.). Проте починаючи з реформ Петра I разом з поступовим, але послідовним обмеженням функцій української літературної мови і витісненням її з багатьох сфер суспільного життя (заборона в 1720 р. українського книгодрукування, переведення пізніше викладання та діловодства в Україні на російську мову, витіснення українського варіанта церковнослов’янської мови з релігійного і, відповідно, із шкільного вжитку, заборони перекладу на українську мову з інших мов – аж до політики русифікації радянського часу) вплив російської мови на українську дедалі збільшувався і поширювався на різні мовні рівні.

Цей вплив виявляється як пряме запозичення слів – переважно з українською фонетичною та словотвірною (морфемною) адаптацією (*більшовик*, *вертоліт*, *прокатник* – рос. *прокатник*), зокрема як калькування (*піонер*, *Рада* – рос. *Совет*, *радянський*, *супутник Землі*, *винищувач* – рос. *истребитель*, *розкуркулення* – рос. *раскулачивание*, *жовтень* – рос. *октябренок*, *колгосп*, *п’ятирічка*, *вироб* – рос. *прораб*), рідше без такої адаптації (*затвор*, *тройка коней*, *льотчик*, *духовка*, *гонка*, *неустойка*, *взвод*, *снаряд*, *болванка*, *гонщик*, *натурщик*, *усушка*, *утруска*, *рубильник*, *політрук*, зокрема в технічній термінології: *башмак*, *вилка*, *залізнична вітка*, *залізничний состав*), як активізація в українській мові словотвірних моделей та граматичних форм, не дуже характерних для неї (напр., творення віддієслівних іменників із значенням дії на **-к-а**: *доставка*, *переробка*, *посадка*;

вживання активних дієприкметників теп. ч.: *бажаючий, керуючий, загниваючий, обслуговуючий*; відносних прикметників із суф. **-очн-**, **-ечн-**: *виставочний, гоночний, копієчний*), активізація того слова, тієї словотвірної моделі або граматичної форми, які є спільними для обох мов (пор. зросту частотність протягом кількох останніх десятиліть перших членів у поданих парах: *голубий – блакитний, полтавчани – полтавці, шапка батька – батькова шапка, допомога батьку – батькові*). Запозичення іншомовних слів здійснювалося в українській мові на території Російської імперії та СРСР переважно через російську мову як мову-посередник. Якщо до 1917 р. вплив живої російської мови поширювався звичайно в містах та промислових центрах, а літературної – переважно серед державних службовців та вищих прошарків українського суспільства, незначною мірою охоплюючи основну тоді масу українського народу – селянство, то починаючи з 30-х рр., а особливо в повоєнний час, він значно посилювався. Це було наслідком як інтенсивних міграційних процесів (переселення селян до міст, росіян в Україну, а українців – у Росію), надзвичайно централізованої адміністративної політики, так і політико-ідеологічних настанов: офіційного проголошення в 2-й пол. 40-х рр. особливої ролі російського народу і російської мови в СРСР та взятого в 70-і рр. курсу на створення “*нової історичної спільності людей – радянського народу*”.

На західноукраїнських землях (Галичина, Закарпаття, Північна Буковина) до 40-х рр. вплив російської мови відбувався особливо цілеспрямовано заходами кіл москвофільської орієнтації, але спостерігався переважно серед деяких груп інтелігенції. З 2-ї пол. 40-х рр. він став набувати таких же тенденцій, як і по Україні в цілому, але з тими відмінностями, що, по-перше, тут менше розвинена промисловість і, отже, не такі інтенсивні міграційні процеси, а по-друге, якщо брати окремо Галичину, то рівень національної самосвідомості її населення був і є вищим, ніж в інших регіонах.

Запозичення з української мови в сучасній російській літературній мові обмежуються здебільшого лексикою. Це насамперед слова побутово-етнографічного та істор. характеру, вживання яких співвідноситься саме з Україною (*хата, шлях, галушки, горшка, свитка, шинок, шинкарь, бандура, гопак, булава, гайдамак, батька – про отаманів, хлопець* та ін.), невелика кількість слів, що вже не асоціюються з Україною (*местечко, детвора, девчата, косовица, хлебороб, землероб* і за цим зразком – *хлопкороб*,

доярка; у 20–30-і рр.: *хата-читальня, хата-лаборатория*), слова і вислови, що вживаються в російській мові із спеціальною стилістично-оцінною заданістю, переважно зниженого характеру – для підкреслення “простоти” мовлення та “демократизму” мовця (*аж, с гаком: сто кілометров с гаком, жинка, батька* зам. *отец, не лезь поперед батьки в пекло*), із жартівливо-іронічним, несхвальним або зневажливим забарвленням (*торба, раззява, не рыпайся, куркуль* – про скупу людину, *школяр, вирши, малевать, делать абы как, моя хата с краю, в огороде бузина, а в Киеве дядька*), зокрема ті, що вживаються тільки або здебільшого щодо українців, України (*самостийный, щирый украинец, мова*); деякі жіночі особові імена (*Оксана* зам. *Ксения* або *Аксинья*, пестливі форми *Маруся, Наталочка*). З українізмів на рівні словотворення виділяється модель неофіційного позначення адміністративно-територіальних одиниць типу *Смоленщина, Рязанщина, Тамбовщина* (за зразком *Полтавщина* тощо), а також уже згадувана непродуктивна модель з **-роб** (*хлопкороб* і деякі інші). Проникненню українізмів у російську літературну мову сприяла творчість ряду двомовних українсько-російських і російських письменників – українців або з України походженням (Г. Квітка-Основ’яненко, М. Гоголь, М. Островський та ін.), а також російських письменників, що писали на українську тематику (О. Пушкін та ін.) або широко вводили елементи української мови (О. Серафимович, М. Шолохов та ін.). У російській мові на території України багато також випадків ненормативного слововживання (*одолжить* у знач. ‘узяти в борг’ зам. *занять* за зразком *позичити*), з виходом на акцентологічний, фонетичний і граматичний рівні: *сом, баран* – род. в. *сома, барана*; *шо* зам. *что*, частка *та* зам. *да*: А шо такое? Та ты шо?!; *мой малой, моя малая* – про дітей; порушення норм синтаксичного керування: *скучать за кем*. В українській мові кількість ненормативних русизмів ще вища (у просторіччі: *ладно ‘гаразд’, стройка, застройщик, уборка, уборщица, больница, лікарство, часи*, у мові освічених людей словотвірні кальки на зразок *міроприємство* зам. *захід, співставляти* зам. *зіставляти*, семантичні кальки на зразок *я рахую, що...* зам. *вважаю* під впливом *считаю, являється* зам. *є*), з виходом на акцентологічний, фонетичний і граматичний рівні (*дрова, одинадцять, хороший*; у формах множини – *дома, шохвера*; у керуванні – *дякую вас, згідно списку, лекція по фізиці* та ін.). Поширені російські пестливі форми особових імен: *Альоша, Лена, Свєта, Міша, Діма* та ін. Мішана українсько-російська мова називається суржик. Говорячи про

українсько-російські мовні контакти, слід мати на увазі також взаємодію цих мов на діалектному рівні, де, з одного боку, має місце масове проникнення елементів російської мови в українську (особливо в українських говорах Сходу і Півдня України) аж до помітного витіснення останньої (в українських мовних масивах за межами України на території колишнього СРСР), а з другого, – проникнення елементів української мови в російську на Дону, Кубані, Воронезчині та ін. і в російські острівні говірки на території України.

Українсько-російські мовні конктакти досліджували П. Житецький, Л. Булаховський, В. Виноградов, І. Білодід, Г. Їжакевич, Г. Гнатюк, Ю. Шевельов, О. Горбач, Г. Гюттль-Фольтер (Гюттль-Ворт), Н. Романова, П. Цимбалистий та ін.

(О. Тараненко, “Українська мова” (2000), с. 684–686)

Українсько-румунські мовні контакти. Корінням сягають взаємин між слов'яно-мовним і романізованим населенням Дакії серед. І тис. Українці ж відомі на території сучасної Румунії вже з XIV ст., однак топоніми східнослов'янського походження свідчать і про давніші контакти місцевого населення з предками українського народу. Від того ж XIV ст. волохи (предки румунського народу) поселяються в західноукраїнських землях, вступаючи в контакт із місцевим населенням. Певна кількість сіл, що керувалися “волооським правом”, засвідчена польським переписом 1565 р. у Галичині. Тоді ж і пізніше засновувалися українські села переселенцями з України на землях Румунії. Писемною мовою в князівстві Молдова (засн. 1359) тривалий час була староукраїнська літературна мова (або старослов'янська в українській редакції); нею писалися грамоти канцелярії господаря, які, з одного боку, є цінним джерелом вивчення староукраїнської мови і в яких, з другого боку, відбито лексику румунської мови ще до появи перших румунських пам'яток у XVI ст. Таким чином, українсько-румунські мовні контакти здійснювалися і здійснюються як на території сучасної Румунії (Мараморощина, Південна Буковина, Добруджа, Банат) і Молдови, так і на землях України (Північна Буковина, Прикарпаття, Закарпаття) та мають своїм наслідком різноманітні запозичення як в українській, так і в румунській мовах – найбільш помітні в місцевих говірках. До української мови увійшли численні румунізми – запозичення румунського походження, передусім у сфері вівчарства: *аретій, афина, балан, брацар, бриндуша, бринза, букат, бульбока, вурда, дзер, замос, капестра, каруца, качула, лаїстий, магура, мамалита, папуша,*

плай, плачинда, тайстра та ін. Внаслідок румунського посередництва до української мови були запозичені слова іншомовного походження *аргат, барда, глота, гринда, гуша, дарак, джерга, дойка, клака, колиба* та ін. З румунської мови деякі українські говірки запозичили частку, за допомогою якої утворюється форма вищого ступеня прикметників або прислівників: *май високий* ‘вищий’, *май ліпше* ‘краще’. У свою чергу, до румунської мови увійшли різноманітні лексичні запозичення українського походження: *boroană* (борона), *a bili* (біліти), *bihuncă* (бігунка), *borș* (борщ), *catrință* (катринця), *cațaveică* (кацавейка), *chisleag* (кисляк), *cușmă* (кучма), *draniță* (драниця), *gălușcă* (галушка), *horn* (горн), *hrișcă* (гречка), *hulub* (голуб), *huludeț* (колодязь), *lan* (лан), *motovelnic* (мотовило), *năvoloacă* (наволоком), *orcic* (орчик), *poșinoc* (починок), *postoroncă* (посторонка), *povidlă* (повидло), *prichici* (припічок), *rală* (рало), *stative* (стативи), *stodoala* (стодола) та ін. Чимало українських елементів у румунській топоніміці, зокрема назви сіл на **-auti** (з укр. **-овці**) та на **-inti** (з укр. **-інці**). Досить вагомим є вплив української антропоніміки на румунську, яка прийняла такі імена та прізвища, як *Andreico, Antin, Bahnari, Bucioc, Bilaș, Borodaci, Buhai, Costin, Costea, Cudrea, Cupcici, Dobrotiri, Dohotari, Dolhici, Duma, Ivașco, Ivanciuc, Malanca, Minco, Moroz, Rinie, Socolan, Stețco, Șirnenco, Varba, Vorona* і т. ін.

(С. Семчинський, “Українська мова” (2000), с. 686)

Українсько-словацькі мовні контакти. Розпочалися з часу появи перших українських поселень у районі Західних Карпат. До 50-х рр. ХХ ст. мовні контакти відбувалися на діалектному рівні, а після 2-ї світової війни українські південні лемківські говори через школу, державні установи, засоби масової інформації почали зазнавати значного впливу словацької літературної мови. Сучасне українське населення Східної Словаччини – це звичайно білінгви, що володіють місцевим лемківським діалектом, а нерідко і українською та словацькою літературними мовами, а також східнословацькими діалектами. В українському мовленні південних лемків чимало словакізмів, особливо в суспільно-політичній та термінологічній лексиці. Порівняно зі станом на серед. ХVІІІ ст. південна межа українського мовного ареалу помітно відступила на північ, тому певні регіони східнословацьких (сотацьких, івариських та земплинських) говорів мають українську підоснову (район м. Воронова та ін.). До українізмів у згаданих говорах належать: 1) **u** < **o** у новозакритих складах: *dum, vuz*; 2) чергування **e** з **i** у формах ч. р. мин. ч.: *n’is, vis,*

pik; 3) **e > i**: *dziŭka, ritka*; 4) сполучення **er, el** відповідно до **r, l**: *verch, verba*; 5) **o < ъ**: *statok, polni*; 6) закінчення **-oho, -omu** в род. та дав. в. одн. ч. та с. р. займенників: *toho, tomu, ŭoho, ŭomu*; 7) **-u** у 1-й ос. одн. теп. ч.: *budu, rezu*; 8) **-oŭ** в ор. в. одн. ж. р.: *ženoy* та ін. Словацькі нашарування у південних лемківських говорах: 1) у більшості слів заміна повноголосних сполучень **ore, olo, ere** на **pa, la, pe**: *злато, драга, вреск, на стредку* ‘на середині’; 2) групи **dl, tl**: *ведла, плетла, відлі* ‘вили’; 3) ствердіння **д’, т’, н’**: *пйат, к’ед, ден*; 4) род. в. мн. типу *хлопох, сестрох, пол’ох*; 5) 1-а ос. одн. теп. ч. – *давам, несем*; 6) втрата епетентичного **л**: *здравйа, л’убиу* тощо. Відчутні словацькі впливи сягають західних районів Закарпатської області: *вайцак, вайчак* ‘жеребець’, *блана* ‘плівка’, *брадло* ‘скирта’, *грац’ка* ‘шосе’, *фурик* ‘тачка’, *куковка* ‘зозуля’ та ін. За час багатовікових інтенсивних українсько-словацьких мовних контактів постало чимало спільних українсько-словацьких явищ на різних мовних рівнях: 1) займенникові та прислівникові структури з префіксом **да-** відповідно до літературного **де-**: *дахто, дайакый, даколи*; 2) у лексиці, можливо, *гудак* ‘музикант’, ‘скрипачі’.

(Й. Дзензелівський, “Українська мова” (2000), с. 686–687)

Українсько-тюркські мовні контакти. Сягають часів ранньої східнослов’янської доби, коли степи Північного Причорномор’я контролювалися тюркомовними кочовими племінними об’єднаннями гунів (IV–V ст.), аварів-обрів (VI ст.), болгарів (VI–VII ст.) та хозарів (VII–X ст.), яких витіснили печеніги (IX–XI ст.), що, в свою чергу, поступилися кипчакам-куманам-половцям (XI–XIII ст.), а останні – кримським татарам та ногайцям Золотої Орди.

Діалектно неоднорідні мови гунів, аварів, болгарів та хозарів, що разом із сучасною чуваською мовою становлять болгарську групу тюркських мов, значного впливу на українські територіальні діалекти доби Київської Русі, очевидно, не мали. Проте сліди цих контактів спостерігаються не тільки у вітчизняних писемних пам’ятках (булгаризми *тивун/тиун, каган/коган, хоть* ‘жінка’, *хинове* ‘гунни’, *болярин/боярин, лошадь, сапог, Тьмуторокань, Борис, Боян/Баян* тощо), а й у сучасній українській мові: *ватаг, хазяїн* (давньорус. *хозя*), *ковер* (кримськотатар. *кийиз* ‘повість’), *харалуг, харалужний, корогва* (давньорус. *хорюгъвъ*), *лоша, сагайдак/сайдак, колчан, р. Сумень, буланий, карий* тощо. Певний вплив на українські діалекти старокіївської доби мали печенізька та половецька мови. Прямим нащадком першої є гагаузька мова (в Одеській області та ін.).

Половецька ж лягла в основу кипчацьких мов кримського ареалу – кримськотатарської, караїмської (з домішкою хозарського субстрату), вірмено-кипчацької та урумської (з помітним румейським субстратом). Близькоспорідненість цих мов утруднює послідовне розмежування відповідних запозичень. Проте пам'ятки давньоруської писемності з українських територій (“Повість временних літ”, Київський літопис, Галицько-Волинський літопис, “Слово о полку Ігоревім” та ін.) і дані порівняльно-історичних досліджень указують на велику кількість (бл. 1500 загальних і власних назв) печенізьких та половецьких запозичень. Впливи цього часу були взаємними, про що можна з певністю говорити, посилаючись на пам'ятку половецької мови “Codex Gumanicus” за рукописом серед. XIV ст., де засвідчено ряд характерних східнослов'янізмів: *izba* ‘кімната’, *kukel* ‘кукіль’, *ous* ‘жито, збіжжя’, *peč* ‘піч’, *salam* ‘солома’, *samala* ‘смола’, *urs* ‘рысь’ (із типовим надставним **ы-** перед **р**).

З розвитком козацтва й чумацтва тюркський вплив на лексику української мови ще більше зростає. Запозичення стосуються передусім козацького й чумацького побуту: *козак*, *чумак*, *товариш*, *отаман*, *осавул*, *джура*, *кіш*, *кочувати*, *бунчук*, *шаровари*, *штани*, *очкур*, *гашик*, *калита*, *кисет*, *тютюн*, *люлька*, *башик*, *тарань*, *чабак*, *шатро* тощо. Завдяки різнобічним взаєминам засвоюються господарські назви, назви рослин, тварин, інструментів, товарів та ін.: *саман*, *отара*, *гирлига*, *гарба*, *кишмиш*, *гарбуз*, *аїр*, *бузівок*, *барабан*, *кармазин*, *басма*, *тасьма*, *сап'ян*, *атлас*, *парча*, *куманець*, *терлик*, *килим*, *копил*, *буран*. Помітного впливу зазнав український ономастикон. Багато козацьких прізвищ (за реєстрами XVII–XVIII ст. – бл. 3000) – тюркського походження: *Балабан*, *Мурза*, *Кочубей*, *Кутлубей*, *Шингерій* тощо. Подібна картина й в топонімії Південної України: *Баштанка*, *Інгул*, *Каланчак*, *Комшиуваха* і т.ін. Безпосередньо запозичуються і тюркські слова, що відображають суспільне життя Туреччини, татар Криму, інших тюркських етнічних осередків: *хан*, *султан*, *візир*, *диван*, *чалма*, *калим*, *мечеть*, *намаз*, *ясир* тощо. Серед них чимало арабізмів та персизмів, що сприймалися й засвоювалися як властиво тюркські слова.

На тлі глобальних українсько-тюркських контактів розвиваються й локальні мовні зв'язки – із кримськотатарською та ногайською мовами на півдні України; з вірмено-кипчацькою в Кам'янці-Подільському, Львові, Луцьку, Станіславі (тепер Івано-Франківськ), Могилеві-Подільському та інших містах, де були колонії кипчакомовних вірменів; караїмською у Луцьку, Станіславі й Галичі;

із урумською в Надазов'ї після переселення туди урумів з Криму в 1778–1779 рр.; з гагаузькою в Бессарабії. У випадку локальних мовних зв'язків взаємовплив не обмежується запозиченням недублетної лексики, а часто охоплює всі лексичні сфери й навіть мовну систему в цілому. Яскравим прикладом впливу української мови (разом з польською) на острівну, ізольовану (тобто оточену іншими мовами) тюркську мову був розвиток вірмено-кипчацької мови, що його послідовно можна дослідити протягом XVI–XVIII ст. за актовими книгами вірменського суду Кам'янця-Подільського. Як і в цьому випадку, український вплив поєднується із впливом типологічно близьких інших мов оточення: польської, російської, новогрецької (румейської) чи вірменської. У зв'язку з наявністю в сучасній Україні тюркомовного населення – кримських татар і кримчаків (Крим), урумів (Приазов'я), караїмів (Галич), гагаузів (Одеська область) – українсько-тюркські контакти в ній продовжуються. Певна специфіка спостерігається в українсько-тюркських мовних контактах за межами України, де сама українська мова опиняється в становищі острівної: Казахстан, Карачаївщина, Балкарія, Кумикія, Татарія, Башкирія, Алтай та ін. У цих місцевостях вона становить один з компонентів українсько-російсько-тюркської тримовності чи й певної багатомовності.

(О. Гаркавець, “Українська мова” (2000), с. 687–688)

Українсько-угорські мовні контакти. Розвиваються з VIII–IX ст., коли угорські племена, перебуваючи на Північному Причорномор'ї, мали стосунки з полянами. Свідченням цього є слова *сабля* ‘шабля’, *хотарь* ‘межа, територія села’, *шатерь* ‘шатро, намет’, *шишакь* ‘шолом, каска’ і т. п. – у давньоукраїнській мові та *cseléd* ‘слуга’, *igríc* ‘музикант’, *iszap* ‘мілководдя’, *szégye* ‘риболовна сітка’, *taliga* ‘двоколісний візок’ тощо – в давньоугорській мові. Після здобуття нової батьківщини в Карпатській низовині угорські племена вступають у безпосередні тривалі контакти зі слов'янами, в т. ч. українцями, що не могло не позначитися на лексичному складі мов (діалектів) двох сусідніх народів. Це виявилось в наявності українізмів в угорській мові (*burjan* ‘бур'ян’, *cerkó* ‘церква’, *csereda* ‘череда’, *haluska* ‘галушка’, *kocsan* ‘качан’, *kocserha* ‘кочерга’, *kutacs* ‘залізна кочережка’, *pusznia* ‘пасмо’, *piroha* ‘пирог’, *polonina* ‘полонина’, *putyrinka* ‘опеньок’, *zaha* ‘печія’ і т. п.) та мадяризмів в українській мові (*віллонь* ‘електричне світло’, *дялів* ‘рубанок’, *марташ* ‘підлива’, *реселів* ‘тертка’, *сабів* ‘кравець’, *тивчир* ‘лійка’,

чомаг ‘паунок’ та ін.), окремі з яких, діставши більше поширення як регіоналізми або історизми, увійшли й до літературної мови (*довбиш, газда, легінь* тощо). Дослідження українсько-угорських мовних контактів розпочалися з 30-х рр. ХІХ ст.

(П. Лизанець, “Українська мова” (2000), с. 688)

Українсько-чеські мовні контакти. Розвиваються віддавна, і прямо, й опосередковано, тісно переплітаючись з українсько-польськими мовними контактами. Поширеність чеської мови на українських землях, що входили до складу Польщі і Литовської держави, дозволяє твердити про безпосередні українсько-чеські мовні контакти і про їхній вплив на формування староукраїнської літературної мови. Особливо значний вплив справила чеська мова на ділову мову. У Статуті польського короля Владислава II Ягайла (1420–1423), Литовському Статуті всіх трьох редакцій (1529, 1566, 1588), литовсько-руських актах Литовської Метрики та судових земських і гродських книгах часто трапляються такі богемізм-терміни, як *рок* (rok), *речник* (řečník), *поводь* (povod), *супер* (soupeř), *право* (pravo), *отпор* (odpor), *поконати* (pokonati), *лупезницювъ* (loupežníkŭv), *шкоды оправити* (škody opraviti), *вольною моц* (volnou moc) та ін. Важливим свідченням безпосередніх українсько-чеських мовних контактів є українські грамоти ХІV–ХV ст. У них поряд із словами і термінами чеського походження адміністративно-правової, канцелярської, конфесійної, наукової та ін. лексики представлені й такі богемізми, як *протожсь, пакли, велицѣ, вишитци* та ін., яких не відбито в літературній мові тієї доби. Разом з тим польське посередництво зіграло в українсько-чеських мовних контактах помітну роль. Зазнавши в Середньовіччі (до ХVІІ ст.) великого впливу з боку чеської, польська мова сприяла проникненню в українську чеського мовного елемента.

Лексичні впливи чеської мови на українську засвідчуються і в наступні століття. Особливо слід відзначити середину ХІХ ст., коли формувалася суспільно-політична і термінологічна лексика української літературної мови. У ранній період її розвитку на західноукраїнських землях вживалися такі богемізми, як *тискаря* (tiskarna), *прилога* (přiloha), *видаватель* (vydavatel), *часопис* (časopis), *обіжник* (oběžník), *лікарник* (lekarník) та ін. Однак тільки окремі слова (*часопис, обіжник*) закріпилися в загальноукраїнській літературній лексиці.

(Й. Андерш, “Українська мова” (2000), с. 688)

Устав – різновид письма давніх кириличних рукописів. У слов'янській писемності з'явився на основі візантійського літургійного уставу (унціального письма) з появою перших богослужбових книг (Остромирове Євангеліє, Ізборник Святослава (1073) та ін.). Устав, виявляючи історичні зміни і територіальні відмінності, мав такі типові риси: чіткий рисунок кожної літери, що є комбінацією прямих і заокруглених ліній; літери прямовисні, симетричні, однакової величини, ширина близька до висоти, розташовані вони на однаковій відстані одна від одної; проміжків між словами немає; скорочень мало; надрядкові знаки й виносні літери вживаються рідко. Розвиток уставу відбувався у напрямі спрощення письма, що виявляється у втраті геометричності в написанні літер, які дещо звужуються і зменшуються, їхній рисунок втрачає обов'язковий характер, лінії стають похилими і викривленими, кількість скорочень збільшується, частіше вживаються надрядкові знаки. З розвитком суспільних відносин, культури й науки зросла потреба у прискоренні темпу письма, яке значно розширило сферу застосування. Заміна пергаменту на папір і вимоги ділових записів зумовили заміну уставу (XIV–XVI ст.) півуставом і скорописом. Проте зразки уставного письма (т. зв. нового або пізнього уставу) трапляються в рукописах богослужбового характеру й пізнішого часу (Пересопницьке Євангеліє).

(В. Задорожний, “Українська мова” (2000), с. 693)

Устав студійський церковний і Кондакар “Типографський” (кін. XI – поч. XII ст.). Устав церковний – покажчик читань на м'ясопустну і сиропустну неділі, на Петрів піст (св. апостолів), короткий покажчик служб на різні випадки тощо і Кондакар на весь рік – мінейний, тріодний та на різні свята. Згідно з дослідженням В.М. Металова, пам'ятку було створено в Києві, скоріше всього, в Печерському монастирі. Про це свідчать мова і оздоблення рукопису (хоча є й інші думки з приводу походження кодексу). Як і чимало інших південноруських манускриптів XI–XIII ст., книга опинилася на півночі Русі. З XVII до поч. XX ст. вона знаходилася у складі бібліотеки Московської Синодальної друкарні, куди вона потрапила, на думку А.А. Покровського, у липні 1679 р. із псковського жіночого монастиря св. Духа “со Усихи” (Усохи). У ДТГ пам'ятка надійшла в 20-ті роки XX ст. **Мовні особливості.** Виразні південнорусизми: **ро** замість **ра** – *огродивъс#*; повноголосся – *сєредокръсти~*; давальний

відмінок займенника – *тобѣ*; вираз – “Микоулины книги” (у записі писаря) та ін.

(*Я. Запаско, “Українська рукописна книга”, с. 170–173*)

Федоров Іван (Іван Федоров Москвитин, в українських джерелах Іван Федорович (Тодорович, Хведорович), Іван друкар-москвитин; близько 1510 р. – 15.XII.1583 р., Львів) – російський і український першодрукар. У 50-х рр., імовірно, працював у т. зв. анонімній друкарні в Москві, потім керував державною друкарнею. Першою виданою ним (разом з білорусом Петром Мстиславцем) книгою був “Апостол” (1564). Наприкінці 1566 р. у зв’язку з переслідуванням з боку вищого російського духовництва та боярства змушений був разом з Петром Мстиславцем залишити Москву і переїхати до Великого князівства Литовського, працював у містечку Заблудові в друкарні магната Г. Хоткевича. У вересні 1572 р. Федоров перебрався до Львова, де заснував на зібрані серед люду кошти друкарню. 1574 р. уклав і надрукував перший східнослов’янський посібник – “Буквар” з граматиною (до нас дійшов лише один примірник, який знайдено в Римі 1922 р.; зберігається у бібліотеці Гарвардського університету, США; факсимільне видання в Києві 1962 р. і 1974 р.), здійснив 2-е видання “Апостола” з автобіографічною післямовою. На початку 1575 р. через матеріальні труднощі Федоров виїхав на Волинь до князя Костянтина Острозького. В 1577–1582 рр. жив в Острозі, де заснував друкарню й 1581 р. видав знамениту Острозьку Біблію; книга була на той час неперевершеним зразком філологічного опрацювання тексту і майстерності поліграфічного виконання. Під керівництвом Федорова надруковано ще кілька книжок, зокрема грецько-церковнослов’янський “Буквар” (1578; відомі ще два його примірники: один зберігається у Королівській бібліотеці Копенгагена, другий – у бібліотеці м. Готи, Німеччина; факсимільне видання здійснено в Москві, 1983), “Книгу Нового Завіта” (1580), а також алфавітно-предметний покажчик до неї – “Хронологію” Андрія Римші (1581). У березні 1582 р. повертається до Львова. Після смерті Федорова обладнання його друкарні перейшло у власність Львівського Успенського братства, пізніше Ставропігійського інституту, де користувалися орнаментами Федорова аж до початку XIX ст.

(Д. Гринчишин, “Українська мова” (2000), с. 694–695)

Філін Федот Петрович [23.II(7.III).1908, с. Селіно, тепер Дубенського р-ну Тульської обл. – 5.V.1982, Москва] – російський мовознавець. Закінчив 1931 р. Московський педагогічний інститут, доктор філологічних наук з 1947 р., професор з 1948 р., чл.-кор. АН СРСР з 1962 р. Дослідник історії російської мови, проблем загального мовознавства, соціолінгвістики. У своїх дослідженнях часто звертався до української мови. Так, у працях “Нарис історії російської мови до XIV століття” (1940) і “Лексика російської літературної мови давньокиївської доби” (1949) використовував дані давньоукраїнських пам’яток, діалектів та сучасної української літературної мови для витлумачення значення і походження ряду давньоруських слів (назви об’єктів природи, промислів, речей побуту), які в сучасній російській мові не збереглися. Найзначнішою працею (хоча й не з усіма думками щодо української мови та діалектного членування давньоруської мови можна погодитися) є книга “про походження російської, української і білоруської мов” (1972). На основі аналізу фонетичних, морфологічних, синтаксичних і лексичних діалектизмів давньоруської мови фіксує мовні явища, які, розвиваючись, згодом стали визначати специфіку російської, української і білоруської мов. Загальнотеоретичні і методологічні значення мають положення, висловлені у працях “Витоки та долі російської літературної мови” (1981; хронологічні межі і характер діалектного членування давньоруської мови, співвідношення давньоруської і сучасної російської літературної мов, питання про т. зв. другий південнослов’янський вплив).

(Є. Регушевський, “Українська мова” (2000), с. 696–697)

Франко Іван Якович (27.VIII.1856, с. Нагуєвичі, теп. Івана Франка Дрогобицького р-ну Львівської обл. – 28.V.1916, Львів) – український мислитель, письменник, літературознавець, фольклорист, мовознавець, перекладач і перекладознавець, палеограф, етнограф, історик, економіст, публіцист, громадський діяч. Навчався 1875 р. у Львівському університеті, закінчив 1891 р. Чернівецький університет. В 1893 р. у Відні захистив докторську дисертацію. З 1898 р. І. Франко керував етнографічною комісією при Науковому товаристві ім. Шевченка і брав участь у редагуванні “Етнографічного збірника”. Організатор випуску ряду періодичних видань. І. Франку належать визначні зразки політичної, філософської та інтимної лірики, прозові, драмичні твори. Він – автор праць з історії і теорії літератури, історії образотворчого мистецтва тощо, численних перекладів творів

світової літератури (французької, німецької, англійської, російської, польської, чеської, сербської, хорватської, старогрецької, латинської, арабської, асиро-вавилонської та ін.). Мовознавчі інтереси І. Франка досить широкі та багатопланові. Відомо більше 20 лінгвістичних праць, заміток та рецензій І. Франка українською, польською, німецькою мовами, а також майже 150 праць, які мають безпосередню дотичність до мовознавства. Розуміючи мову як “спосіб комунікації людей з людьми”, І. Франко відзначав, що її виникнення має реальний ґрунт – здатність людського горла творити звуки. У статті “Мислі о еволюції в історії людськості” (1881) Франко пише: “Аж коли чоловік почав жити громадами, показала у нього потреба постійного порозуміння у всяких речах і виробився систем таких голосових знаків”. І. Франко, поділяючи біологічну концепцію німецького славіста А. Шлейхера, розглядав мову як живий організм, що постійно розвивається. У центрі уваги І. Франка були питання історії української літературної мови 2-ї пол. XIX – поч. XX ст. Поборовши мовні вагання перших років літературної праці, Іван Франко рішуче виступив проти москвофільського язичія, зазначивши, що літературна мова повинна формуватися на народній основі. У статті “Етимологія і фонетика в южноруській літературі” (1894) І. Франко науково обґрунтував переваги фонетичного правопису для української літературної мови. Виступив І. Франко і проти намагань “латинізувати” українську графіку, заявивши у праці “Азбучна війна в Галичині 1869 р.” (1912), що це був би найтяжчий удар не лише по українській мові, а й по всій українській культурі. І. Франко дав досить повну і загалом об’єктивну картину розвитку літературно-писемної мови XVI–XVIII ст. У відомій статті “Літературна мова і діалекти” (1907) І. Франко заявив, що український народ повинен мати одну літературну мову, в основі якої лежать говори Середньої Наддніпрянщини, мова І. Котляревського, Г. Квітки-Основ’яненка, Т. Шевченка, Марка Вовчка, І. Нечуя-Левицького, бо “у мові тих письменників лежить основа того типу, яким мусить явитися вироблена літературна мова всіх українців”, бо “та мова на величезному просторі від Харкова до Кам’янця-Подільського виявляла таку однастайність, такий брак різкіших відмін, який вповні відповідав українському національному типові”. Мова Т. Шевченка була еталоном для І. Франка. Він глибоко вивчав її і перший дослідив мовну лабораторію Великого Кобзаря. І. Франко вважав, що українська літературна мова може і повинна обслуговувати всі сфери людської діяльності. Наприкінці XIX – поч.

XX ст. українській мові, за словами Франка, “приходилось здобувати нові поля невідомих досі понять” (ст. “Михайло Старицький”, 1902). І. Франко все робив, щоб для цих нових понять з’являлися в літературній українській мові відповідні слова та терміни, взяті з народної мови, запозичені з інших мов, інтернаціоналізми, утворені діячами науки і культури.

Він дав сучасне тлумачення поняття “науковий термін” і фактично став основоположником науково-публіцистичних стилів української мови. І. Франко сприяв утвердженню новітньої мовознавчої термінології. Одним із перших увів в українську мову терміни “арго”, “фонетична альтернація”, “ономастика”, “синтаксична конструкція”, “суфікс”, “означення” та ін. Заслуги І. Франка є і в інших ділянках українського мовознавства. Діалектологічні погляди Франка викладено в статті “Літературна мова і діалекти” (1907), в інших працях. Він чітко розрізняв і послідовно вивчав територіальні і соціальні діалекти, визначив їх особливості, вказав на характер взаємодії літературної мови і діалектів, дав класифікацію західноукраїнських говорів, яка майже не відрізняється від прийнятої сучасною діалектологією. Дослідженням “Причинки до української ономастики” (1906) І. Франко започаткував українську ономастичну науку, а тритомною працею “Галицько-руські народні приповідки” (1901–1910) дав неперевершений зразок лексикографічної розробки української фразеології. Не втратили наукової цінності і текстологічні праці Франка «Увага про назву “Палінодія”» (1903), “Кінцеві записки в староруських рукописах” (1906), “Дві замітки до тексту найдавнішої літописі” (1908) та ін.

І. Франко був незрівнянним практиком і теоретиком перекладу. Праця “Каменярі. Український текст і польський переклад. Дещо про штуку перекладання” (1912) – свого роду енциклопедія перекладознавчої думки і справи того часу в Україні. Франка знали і глибоко шанували відомі філологи – його сучасники (В. Ягич, О. Потебня, О. Шахматов, А. Кримський та ін.). В 1906 р. рада Харківського університету одностайно присудила йому ступінь доктора російської словесності. В 1907 р. з політичних міркувань реакційні кола Росії перешкодили обранню його дійсним членом Петербурзької АН.

(Є. Регушевський, “Українська мова” (2000), с. 713–714)

Франчук Віра Юріївна (17.І.1932, м. Тирасполь, тепер Молдова) – український мовознавець, доктор філологічних наук з 1990 р.,

професор з 1992 р. Закінчила 1954 р. Харківський університет. З 1958 р. працює в Інституті мовознавства НАН України: референт, молодший науковий співробітник, старший, а з 1990 р. – провідний науковий співробітник. Досліджує історію східнослов'янських мов та слов'янського мовознавства. Один із авторів праць: “Порівняльно-історичний синтаксис східнослов'янських мов. Члени речення” (1968), “Традиції російського мовознавства в Україні” (1977, обидві – рос. мовою), “Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.” (1981), “Російські говори на Україні” (1982). Комплекс лінгвістичних і текстологічних питань, що характеризують співвідношення літописання XII ст. і “Слова о полку Ігоревім”, В. Франчук розглядає у працях “Київський літопис. Склад і джерела в лінгвістичному висвітленні” (1986, рос. мовою), “Літописні оповіді про похід князя Ігоря” (1988). Підготувала біобібліографічний нарис “Олександр Опанасович Потебня” (1975), є автором першої наукової біографії О. Потебні (1985). Ввела в науковий обіг за архівними джерелами ряд раніше не опублікованих праць О. Потебні (“Наголос”. К., 1973; розділи “Іменник”, “Прикметник”, “Член”, “Іменні суфікси” та ін. матеріали, частину листування вченого, включивши їх до перевиданого нею 4-го тому праці О. Потебні “Із записок з руської граматики” (в. 1–2, 1977–1985). Співукладач “Русско-українського словаря” (т. 1–3, 1968), “Словника української мови” (т. 1–11, 1970–1980).

Організатор Потебнянських читань (з 1977 р.), відповідальний редактор збірників матеріалів цих заходів. Лауреат премії ім. О.О. Потебні (1999) та ім. М.І. Костомарова (2004).

(М. Пещак, “Українська мова” (2007), с. 807)

Ц

Царук Олександр Васильович (1.VIII.1961, с. Волиця Славутського р-ну Хмельницької обл. – 13.VII.1999, м. Кривий Ріг Дніпропетровської обл.) – український мовознавець, кандидат філологічних наук. Навчався в Чернівецькому та Сімферопольському університетах. Після закінчення ВНЗ працював учителем української мови та літератури. У 1990 р. захистив кандидатську дисертацію “Семантико-граматичні і стилістичні параметри багатопрефіксних дієслів української мови”, присвячену архаїчним типам українського дієслова. У 1998 р. закінчив докторантуру при Дніпропетровському університеті, де досліджував проблеми походження української мови, генеалогічної пов’язаності слов’янських мов. У 1998 р. вийшла монографія “Українська мова серед інших слов’янських: етнологічні та граматичні параметри” (як результат дослідження на здобуття доктора філологічних наук). У монографії досліджуються питання виділення української мови з праслов’янської, початкові щаблі її становлення як самобутньої лінгвістичної системи на тлі процесів, пов’язаних із постанням інших слов’янських мов. На основі аналізу вже відомих та нових історичних, археологічних, етнографічних, антропологічних та лінгвістичних фактів автор заперечує традиційну тріалістичну дистрибуцію слов’янських мов і пропонує дуалістичний розподіл (на антську і словенську підгрупи); визначає основні етнологічні і граматичні параметри українського глотогенезу, повному осмислює місце і значення української мови серед інших слов’янських.

На жаль, невиліковна хвороба зупинила потужний лет молодого вченого. Помер О.В. Царук 13 липня 1999 року.

(Н.В. Гуйванюк)

Церковнослов’янська мова – писемно-літературна мова слов’янських народів, які успадкували й зберігали кирило-мефодіївську традицію як у православному (українці, росіяни, білоруси, болгары, македонці, серби), так і в римському (чехи, хорвати) обрядах, а також румунів і молдован. Виникла на основі старослов’янської мови під впливом живомовних середовищ народів, які нею користувалися. Вже в кінці IX ст. почали формуватися окремі її редакції. Виділяються редакції болгарська, македонська, сербська,

східнослов'янська з українською та російською підредакціями, хорватська (глаголична), чеська та румунська.

Церковнослов'янська мова ніколи не була монолітною системою, однак протягом її історії спостерігається прагнення до уодноманітнення, нормалізації в різних культурних центрах Слов'янщини, часто – до архаїзації, – відновлення давнього узусу, але цього ніколи до кінця не вдавалося. Найперше свідомо до уодноманітнення правопису церковнослов'янських текстів підійшли представники т. зв. тирновської школи в Болгарії на чолі з митрополитом Евтимієм (Євфимієм) у кінці XIV ст., справу якого продовжив на початку XV ст. в Ресаві (Сербія) болгарин за походженням Костянтин Філософ Костенецький.

Правопис тирновської школи став поширюватися на східнослов'янських землях на початку XV ст. за митрополитів Кипріяна (помер 1406) та Григорія (помер бл. 1419) Цамблаків (Цамвлаків) – вихідців з Болгарії. У науковій літературі він одержав назву другого південнослов'янського впливу. Цей вплив відбився головним чином на церковному письменстві й тривав до початку XVII ст. Першу спробу унормування орфографічної та морфологічної системи церковнослов'янської мови українсько-східнослов'янської редакції зробив Лаврентій Зизаній у “Грамматіці словенській” (Вільно, 1596). Вирішальну роль у нормалізації правописної та граматичної систем церковнослов'янської мови на основі українсько-східнослов'янської редакції здійснив Мелетій Смотрицький, капітальна праця якого “Грамматіки славенски# правильное Сѣнтагма” вийшла друком 1619 р. в м. Єв'є (Вевіс) біля Вільна (Вільнюса). Із внесеними деякими змінами російсько-східнослов'янської редакції в перевиданні “Грамматіки...” 1721 р. в Москві та її російських переробках правила Мелетія Смотрицького в найголовніших рисах чинні донині. В поширенні норм Мелетія Смотрицького сприяв передрук його граматики в м. Римніку (тепер Румунія) в 1755 р., а також позначені їх впливом граматики С. Вуяпонського (1793) і А. Мразовича (1794, 1800, 1821).

У нормалізації словникової системи церковнослов'янської мови помітну роль відіграв “Лексис...” Лаврентія Зизанія (1596), видатну – “Лексіконъ славенорѡскій и имень тлькованіє” Памва Беринди, (1627), “Лексіконъ латинскій” Єпіфанія Славинецького (1642) і “Лексіконъ славено-латинскій” Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського (1650).

У XVIII ст. граматики церковнослов'янської мови української редакції скомпонували Я. Блоницький (1763) і А. Коцак (1768–1788), однак їхні праці залишалися в рукописах. У Почаєві (тепер місто Тернопільської області) 1773 р. тамтешні василіяни надрукували “Краткое потребнѣйшихъ ѿ(т) Граматическаго Художества вещей собраніе...” (ймовірний автор – М. Любович). Лексика церковнослов'янської мови української редакції відбита в рукописних словниках І. Максимовича та Я. Блоницького.

Найбільше граматик церковнослов'янської мови створено в XIX ст.: “Grammtyka Slavo-Ruthena” М. Лучкая (1830), “Grammtyka języka starsłowiańskiego, jakiego słowianie obrzadek grecki wyznający w księgach swych cerkiewnych używają” (Перемишль, 1837), “Грамматика старословянського церковного языка” (Перемишль, 1850?) Антона Добрянського, “Грамматика церковно-словенського языка” Йосифа Мільницького (Л., 1900).

До відомих праць про систему церковнослов'янської мови, надрукованих у XX ст., належать “Грамматика української церковнослов'янської мови сучасної доби у зв'язку із старослов'янською мовою: фонеморфологія” С. Кархута (Л., 1927), “Staroslovienčina a cirkevná slovančina” М. Штеця (Пряшів, 1997).

Капітальних словників церковнослов'янської мови української редакції протягом XIX–XX ст. не створено. Невеликими були “Словарь славенско-русский, содержащий переводъ стародавнихъ славенскихъ и иноязычныхъ раченій в писаніи святомъ и книгахъ церковныхъ находящихся” Я. Досковського (Перемишль, 1850; 2-е вид. – під назвою “Церковный словарь”, 1851), “Церковний словарець до пояснення часто употребляемыхъ слів в священнихъ книгахъ церковнихъ” (Л., 1889) та ін. Найбільшим був “Старослов#нскій-оугорскій-русскій-нѣмецкій словарь къ св#щенному писанію” Е. Кубека (Ужгород, 1906). Великий “Приручный словарь пол(ь)ско-словенскій и народнорускій” Т. Витвицького (1849) тривалий час залишався в рукопису (лише 1997 р. словник видано у Варшаві; підготував до друку Й. Дзензелівський).

Українська редакція церковнослов'янської мови розвивалася разом з розвитком живої української мови, яка взаємодіяла з церковнослов'янською мовою. Окремі характерні риси її відбиваються вже в кінці XI ст. – чисті голосні на місці носових старослов'янської: у (графічно – оу, ю) на місці @ (\) – роука зам. р@ка, 'а (графічно – ") на місці # (>) – " ти зам. >ти, ж на місці жд: одежа зам. одежда; ѣр, ѣл на місці рь, ль: скърбь зам. скръбь;

вѣлкѣ зам. **влькѣ** та ін. Від середини XII ст. на місці редукованих голосних **ѣ**, **ѥ** у сильній позиції засвідчуються відповідно **о** та **е**: **сонѣ**, **волкѣ** зам. **сѣнѣ**, **вѣлкѣ**, **влькѣ**; **день** зам. **дѣнѣ**. Зазначені риси характеризують усю східнослов'янську редакцію церковнослов'янської мови, тобто також давньобілоруську і давньоросійську. Від XII ст. українську редакцію церковнослов'янської мови характеризує **н** на місці **е** в новозакритому складі: **пѣнѣ**, **камѣнѣ** зам. **пѣнѣ**, **каменѣ**. Крім цього, вимова церковнослов'янських текстів церковнослов'янської мови української (як і білоруської) редакції вже з XI ст. характеризувалася вокалізованим **в** (нескладотворчим **ѣ**) у кінці складу: **прауда** зам. **праща** (**праща**), а також твердою чи напівтвердою вимовою приголосних перед голосними **е**, **и** – гортанною артикуляцією **г**. Особливості вимови церковнослов'янських текстів у росіян-старообрядців – твердість приголосних перед голосним **е** (але перед **н** приголосні м'які) та вимова **г** як фрикативного звука – можуть свідчити про поширення столичної київської орфоєпії по всій Київській державі. Впродовж 2-ї пол. XII – 1-ї пол. XIII ст. на більшості теренів, заселених русинами-українцями, букву **н** вони вимовляли як **і**, а на місці **ы** та **и** один звук, близький до нинішнього передньо-середнього **и** (нині різниця між **ы** заднім та **и** передньо-середнім зберігається у вимові носіїв деяких карпатських говорів української мови). Мабуть, унаслідок старовинної традиції, а також під впливом церковних діячів – вихідців з України, вимова **г** як фрикативного звука зберігалася в російській літургійній орфоєпії ще донедавна.

Українська орфоєпія церковнослов'янських текстів (відповідно й до діалектних особливостей мови) приблизно до початку XIX ст. функціонувала на всій території, заселеній українським етносом. У межах імперії Російська православна церква в самому кінці XVIII ст. силоміць почала заводити російську вимову церковнослов'янських текстів, напевне, вбачаючи в українській орфоєпії ознаку окремішності Київської митрополії. Очевидно, в межах Російської імперії українська вимова церковнослов'янських текстів запанувала не раніше третьої чверті XIX ст. У греко-католицьких (уніатських) парафіях на Правобережжі й Волині та Холмщині українська церковна орфоєпія була непорушною до ліквідації в Росії уніатської церкви: 1839 р. – на Правобережжі та Волині, 1875 р. – на Холмщині. Донині українська вимова церковнослов'янських текстів збереглася в греко-католиків і православних українців Галичини, Буковини, Закарпаття та прилеглих територій, які ніколи не були під владою

Росії. Власне тут і збереглася українська редакція церковнослов'янської мови, бо указом російського царя Петра I було заборонено друк церковних книг з будь-якими відмінностями в тексті від російських.

Церковнослов'янська мова не була розмовною: її як засіб усного спілкування вживано хіба що у вузьких колах знавців, що опанували її норми в навчальних закладах XVI–XVIII ст.

Протягом історії сфери вжитку й функції церковнослов'янської мови в Україні були різні. Вона ніколи не виступала в Україні лише однією писемною мовою. Вже в добу Київської держави поряд з нею функціонувала писемна мова, що базувалася на живомовному ґрунті насамперед мешканців стольного Києва – в основі говору полян. Обидві мови плідно взаємодіяли. Церковнослов'янська мова сприяла виробленню писемного узусу автохтонної літературної мови. Системи цих двох мов чітко витримувано в полярних сферах вжитку: церковнослов'янська мова – у конфесійній (насамперед канонічних текстах, церковних відправах); давньоруськоукраїнська – у світській сферах (у документації, міжкнязівському та приватному листуванні, літописанні, юриспруденції). Оригінальні твори – слова-проповіді, життя святих, описи подорожей у XII–XIII ст. писано церковнослов'янською мовою місцевих редакцій з великими живомовними нашаруваннями, а поетичні твори – живою мовою з помітним впливом церковнослов'янської мови. Таке становище церковнослов'янської мови зберігалось до останньої чверті XV ст., коли з'явилися конфесійні тексти, перекладені українською мовою (Четья 1483), зокрема канонічні старозавітні частини Святого Письма. Від середини XVI ст. (не без впливу Реформації в Європі) здійснювано переклади новозавітних книг (Пересопницьке Євангеліє (1556–1561), Крехівський Апостол 60-х рр. XVI ст., численні Учительні Євангелія XVI–XVII ст., в яких подано канонічні тексти та їх пояснення). У XVI ст. Євангеліє українською мовою читано в церквах, зокрема на Волині. Та позиції церковнослов'янської мови в церковній сфері були стійкі. В Острозі 1581 р. надруковано Біблію церковнослов'янською мовою. Панівне становище в конфесійній сфері церковнослов'янської мови зберігала аж до початку XX ст. Інші галузі життя XV–XVIII ст. (діловодство, приватне листування, художня література, літописання, релігійна полеміка тощо) обслуговувала староукраїнська літературна мова, однак живою мовою творено церковні проповіді, пісні, а церковнослов'янською мовою писано також і художні ораторські твори.

У середині XIX ст. здійснено перші переклади Святого Письма новоукраїнською літературною мовою (М. Шашкевич, Т. Шевченко, П. Морачевський, П. Куліш, І. Пулюй). 1903 р. надруковано українською мовою повну Біблію в перекладі П. Куліша, І. Пулюя, І. Нечуя-Левицького. З 1906 р. Євангеліє в редагованому перекладі П. Морачевського починає читатися в церквах.

Новопостала 1921 р. Українська автокефальна православна церква ввела українську мову в усі сфери своєї конфесійної діяльності Церковнослов'янську мову усунуто навіть з богослужінь. УАПЦ та українські православні церкви за кордоном і нині вживають тільки українську мову. В 60-х рр. XX ст. українську мову в богослужіння вводить Українська греко-католицька церква, однак вона дозволяє вживати й церковнослов'янську мову (звичайно, української редакції). Мовою утвореної в червні 1992 р. Української православної церкви (Київський патріархат) є українська, проте церква не цурається й церковнослов'янської мови (за бажанням парафіян). Українська православна церква (Московський патріархат) вживає церковнослов'янську мову з російською (здебільшого) та українською орфоєпією, але не забороняє вживання у своїх храмах української мови, хоч і не заохочує до неї мирян.

(В. Німчук, “Українська мова” (2004), с. 782–784)

Циркумфлекс – різновид інтонації довгих голосних, дифтонгів та дифтонгічних сполучень у праслов'янській мові. Позначається знаком $\hat{\ }$ над відповідним голосним (дифтонгом, дифтонгічним сполученням). Реконструюється як спадна інтонація. Циркумфлексива інтонація мала місце лише на початку складу і тільки в словах з рухомою акцентною парадигмою. Вона характеризується спадом тону на першій морі довгого голосного (на першому елементі дифтонга чи дифтонгічного сполучення). Підняття тону при циркумфлексивій інтонації забезпечувалося відповідним напруженням голосових зв'язок у паузі перед початком слова.

(В. Склярєнко, “Українська мова” (2000), с. 719)

Ч

Часокількість – відмінності в кількості часу, потрібного для вимови звука; тривалість звука. У праслов'янській мові розрізнялися довгі й короткі голосні звуки. Довгі голосні тривали вдвічі довше, ніж короткі. У давньоукраїнських говорах давні часокількісні розрізнення голосних звуків були втрачені. Згодом на ґрунті української мови відбулося подовження голосних **о**, **е** внаслідок занепаду редукованого в наступному складі: **конь** > **кѡн'**, **стоць** > **стѡл**, **печь** > **пѣч'**. Подовжені голосні **ѡ**, **ѣ** з часом втратили свою довготу, трансформувались у голосний **і**. У сучасній українській мові існують деякі часокількісні відмінності між наголошеними й ненаголошеними голосними звуками: кожен наголошений голосний вимовляється дещо довше, ніж ненаголошений. Така часокількість є позиційною, нефонематичною, на відміну від часокількості голосних у праслов'янській мові (фонематичної).

(В. Склярєнко, "Українська мова" (2000), с. 722–723)

Чепіга Інна Петрівна (30.V.1933, с. Леніно, тепер Поліського р-ну Київської обл. – 16.III.2007, Київ) – філолог, науковець. Закінчила Київський державний (нині національний) університет ім. Т. Шевченка в 1956 р. В Інституті мовознавства АН працювала з 1964 р. Старший науковий співробітник з 1972 р. Дослідник давньої української літератури та історії української мови. У колі наукових інтересів дослідження та видання текстів пам'яток української мови XVI–XVII ст. Кандидатську дисертацію захистила в 1965 р. З 1991 р. по 2007 р. працювала в Інституті української мови НАН України. Праці: упорядкувала, підготувала до видання й дослідила такі пам'ятки української мови: Климентій Зіновіїв "Вірші. Приповіді посполиті" (1971, співавтор); Іоанікій Галятовський "Ключ розуміння" (1985); "Пересопницьке Євангеліє. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик" (2001); співавтор колективних праць: "Історія української мови. Лексика і фразеологія" (1983); "Жанри і стилі в історії української мови" (1989).

(П. Селігей, "Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України – 75, 1930–2005", с. 537)

Четья 1489 р. Пам'ятка конфесійної літератури XV ст. Зберігається нині у Центральній науковій бібліотеці ім. В.І. Вернадського НАН України під шифром ДА/415 л. Раніше зберігалася в Археологічному музеї при Київській духовній академії, куди вона потрапила ще 1880 р. із Сідлецької губернії, потім – у Лаврському музеї у Києві.

Четья 1489 р. дійшла до нас не в оригіналі, а в копії, що, як свідчить кіноварний запис на звороті 286 аркуша цієї книги, була зроблена в “лѣт ѿ ѿ ѿ ѿ индикта въ ѿ” (тобто 1489 р.). Звідси випливає, що оригінал пам'ятки був виготовлений раніше. В основу оригіналу покладено не грецькі, а слов'яноруські тексти житійної та проповідницької літератури, якими автор перекладу користувався досить вільно. Це видно з того, що перекладач часто скорочував свій текст, перефразовував та доповнював його так, що іноді навіть важко встановити співвідношення та залежність цього тексту від слов'яноруських оригіналів.

Книга написана уставом на папері у дві шпальти (стовпчики) по 26 рядків на кожній сторінці без пагінації. На папері є два водяні знаки. На одному з них зображено голову бика з хрестом між рогами, навколо якого обвивається змія. На другому водяному знакові на останніх сторінках пам'ятки зображена також голова бика з ряскою між рогами, на кінці якої є квітка.

Четья має 375 сторінок, складається з двох частин. За обсягом частини неоднакові: перша охоплює 287 сторінок, друга – 88. Дещо вони відмінні і за змістом. Перша частина частково нагадує Четью-Мінею, збірник житій святих і похвальні слова на честь свята Господа Бога та святої Богородиці, а також вибраних святих, частково Торжественник, друга частина являє собою комбінацію Бесід Івана Золотоустого і частково Ізмарагда.

Для історії української літературної мови Четья цінна тим, що вона досить виразно відображає трансформацію церковнослов'янської мови в українську через насичення елементами української мови на різних рівнях – у фонетиці, морфології, лексиці, синтаксисі, дає можливість простежити взаємодію церковнослов'янської мови з живою народнорозмовною.

На фонетичному рівні риси живої народної мови виявляються у таких елементах: вживання повноголосних форм **оро**, **оло**, **ере**: *бороню* (50 зв.), *ворога* (26, 49), *из города* (31), *забороло* (82, 126), *здорового* (301 зв.), *поро(ж)ни(х)* (367), *порохъ* (31, 375), *хоробрий* (39), *головоу* (59, 347), *голодомъ* (337 зв.), *долони* (52 зв., 126 зв.),

золота (31), *берегъ* (54), *дерево* (250 зв.), *напередъ* (317 зв.) та ін.; наявність звука **ж** замість **жд** на місці давнього звукосполучення **дж**: *вижю* (360 зв.), *госпожа* (62 зв.), *межи* (26), *надежю* (48), *нарощіниє(м)* (17 зв.), *чужа* (40 зв.), *перезе* (322), *рожєство* (13 зв., 38 зв.) та ін.; вживання звука **ч** замість церковнослов'янського **шт** (графічно **щ**) на місці давніх звукосполучень **tj**, **kt**: *в кучи* (14), *до ночи* (20), *ночью* (71 зв.), *немочны(х)* (72 зв.), *помочи* (52, 52 зв.), *свѣча* (40), *слав#чо* (17), *слышачо* (51 зв.) та ін.; наявність звукосполучення **ро** на початку слів, а також префіксів **роз-**, **рос-**: *ровно* (374), *розоума* (326 зв.), *розоумъ* (22), *розбивають* (44, 44 зв.), *розв#зати* (31 зв.), *розлучать* (371 зв.), *розмысливъ* (326 зв.), *роскаимос#* (348 зв.), *росп#ли* (323 зв.) та ін.; вживання початкового **о** замість церковнослов'янського **ѣ**: *одва* (4, 58), *одина* (360), *одио* (363), *одиоу* (356 зв.), *одиныи* (364 зв.), *одимъ* (322 зв.), *одномИ* (49), *однои* (321) та ін.; наявність другого повноголосся: *берем#* (360), *веремени* (52), *молонья* (250), *з оболока* (там же); гіперичне "окання": *бораны* (171), *двожды* (6), *ероусолимъ* (200), *Лазор#* (321 зв.), *сотона* (324 зв.) та ін.; вживання **у(ю)** на місці @(\): *моужа* (49), *моу(ж)* (326 зв.), *роукаме* (16), *роуки* (44 зв.), *друугою* (95 зв.), *розблоудилас#* (174), *имаю* (251), *напишу* (42 зв.), *вѣдаю* (201) та ін.; наявність звукосполучень **ги**, **ки**, **хи** замість церковнослов'янських **гы**, **кы**, **хы**: *вбогихъ* (47), *вбогимъ* (304, 334 зв.), *друоги(х)* (123), *с туги* (321), *многими* (292), *погибла* (119), *всяки* (209), *велики* (191), *празники* (210 зв.), *пророки* (38), *хижицоу* (149 зв.), *хитрого* (320) й ін.; вживання **ь** на місці ненаголошеного **и** у церковнослов'янській мові: *арья* (107), *дьявола* (33 зв.), *хр(с)тъяньскимъ* (34), *максимьянь* (35 зв.), *хр(с)тъяни* (34), *захарьи* (38), *пьянстве* (50) та ін.; вживання початкового **у** на місці церковнослов'янського **ю**: *оулиянь* (248 зв.), *оуности* (62 зв.), *оуноша* (39, 57, 89), *оутро* (62 зв.), *оуродивий* (46); зміна церковнослов'янських звукосполучень **рь**, **рь** в **ры**: *грытань* (83 зв., 305 зв.), *дрыжаху* (9 зв.), *задрыжа(л)* (45), *кывава* (44, 45), *кывавое* (355), *кыетъ* (44) та ін.; зміна **у** на **в** (ѣ) та етимологічного **в** на **у**: *вбити* (59 зв.), *вбогихъ* (47), *вгодити* (299 зв.), *вгодникъ* (305 зв.), *вгожаймо* (340), *вдариль* (59), *вжасайс#* (11 зв.), *вже* (16, 25, 335, 357), *вжице* (4 зв.), *вказалис#* (327 зв.), *вкусила* (18), *вмочиль* (31), *впаси* (44), *вчинки* (54 зв.), *оузлила* (114), *оузросль* (38 зв.), *уз#ли* (196), *оукратце* (322) та ін.; втрата початкового **г**: *осподари* (53 зв.), *осподарь* (319 зв.), *осподине* (244 зв.), *осподинъ* (97 зв.), *оспоже* (47 зв., 51 зв., 112) та ін.; часткова втрата початкового **и**: *съ ерѣи* (16),

єр(с)лима (20), *з#славъ* (236 зв., 23), *маємъ* (367) й ін.; наявність **х** на місці **к**: *нихто* (31, 351 зв.), *н҃хто* (13 зв.), *хр(с)тилс#* (256), *хто* (14, 30, 33, 100 зв., 200 зв., 328 зв.) та ін.; наявність **я** у середині слів замість **а** для усунення міжскладового зіяння: *дементіяна* (40 зв.), *дьяво(л)* (18, 207), *патрїярха* (14), *патрїярхъ* (20 зв., 46 зв.) тощо; спрощення у групах приголосних: *б҃зна* (206 зв.), *позно* (153 зв.), *празники* (210), *празникъ* (20 зв., 52), *празновали* (210 зв.); вживання **о** після шиплячих на місці **є**: *вшоль* (308), *вжищо* (320), *жона* (14 зв., 15), *ничого* (119 зв.), *ис пєчори* (322), *породившой* (4), *пришоль* (288 зв.), *чого* (333), *чотири* (31 зв.); вживання префікса **з-** та прийменника **з**: *зберють* (28), *зберутс#* (294 зв.), *збирала* (16 зв.), *збиратис#* (22 зв.), *збираютс#* (39), *зборъ* (48 зв.), *зжал҃тис#* (52), *зышо(л) з горы* (320), *з багатými* (354 зв.), *пустити з горы* (32) та ін.; усунення збігу голосних у середині слова шляхом контракції: *аврамъ* < *авраамъ* (14), *гавриль* < *гаврииль* (37), *данила* < *даниила* (72 зв.) та ін.; наявність твердого **р**: *вradити* (323), *назаранина* (13, 17), *ратуйте* (294); наявність **н** замість **м**: *нитрополии* (286 зв.), *нитрополитъ* (98), *онофоръ* (107 зв.).

Пам'ятка містить і цілий ряд морфологічних особливостей народнорозмовної мови: вживання в іменниках с. р. колишніх основ на **-јѡ** суфікса **-ѡј** замість **-іј** у церковнослов'янській мові: *безаконьє* (323 зв.), *безоумьє* (58 зв.), *дарованьє* (326 зв.), *у житьи* (307 зв.), *житьє(м)* (330), *им҃нью* (340), *наруганьє* (323 зв.) та ін.; наявність закінчення **-у** на місці **-а** в іменниках чол. р. колишніх основ на **-о** та закінчення **-я** на місці давнього **-є** в іменниках чол. р. колишніх основ на приголосний: *вчинкоу* (54 зв.), *в҃троу* (64), *голодоу* (207 зв.), *дароу* (14), *задоу* (256), *закону* (166), *запахоу* (111 зв.), *клоптоу* (47), *полку* (73 зв.), *скарбоу* (53 зв.) та ін.; наявність в іменниках чол. р. колишніх основ на **-ѡ**, **-јѡ** та на приголосний флексії **-овъ** у род. в. мн. на місці чистої основи, засвоєної від іменників давніх основ на **-й**: *апостоловъ* (319 зв.), *архан҃ловъ* (111), *б҃говъ* (54 зв., 55), *болвановъ* (55), *вороговъ* (17), *въздуховъ* (43), *в҃ковъ* (43), *гадовъ* (378), *греховъ* (45), *даровъ* (52 зв.), *мужо(в)* (49, 89, 97), *овоцовъ* (14), *хулниковъ* (48 зв.) та ін.; закінчення **-ого** у род. в. одн. членних прикметників, порядкових числівників, прикметникових займенників та дієприкметників чол. і с. р. замість закінчення **-аго**, характерного для церковнослов'янської мови: *безначального* (43), *божественного* (327 зв.), *босого* (19), *великого* (53 зв.), *голодного* (19), *доброго* (327 зв.), *жадного* (19), *злого* (49 зв.), *людско(г)* (58 зв.), *м҃гжисобного* (47), *нагого* (19), *странного* (45), *хитрого* (320), *хоудого* (19) та ін.; витіснення

церковнослов'янських закінчень **-еши, -иши** у 2 ос. одн. дієслів теп. ч. або простого майб. народнорозмовними флексіями **-ешь, -ишь**: *будеши* (323, 350 зв.), *воскресиши* (35), *готовиши* (303 зв.), *грозиши* (55 зв.), *даєши* (19), *держиши* (49) та ін.; вживання м'якого кінцевого **ть** у дієсловах 3 ос. одн. і мн. теп. і майб. простого ч. на місці твердого **ть** у церковнослов'янській мові: *блазнить* (35 зв.), *блюдетъ* (351 зв.), *видить* (54), *горить* (40), *готовить* (351 зв.), *любить* (40 зв.), *навестить* (14), *празнують* (350 зв.), *хвал#ть* (15), *чинить* (53 зв.), *чтоуть* (350 зв.) та ін.; використання дієслівних форм 1 ос. мн. нак. сп. на **-мо, -мъ** на місці церковнослов'янської **-мы**: *боудмо* (19 зв., 293), *вгажаймо* (332), *величаймо* (51 зв.), *не воздаймо* (47 зв., 293), *воздижаймо* (325 зв.), *милуймо* (331), *навчаймо* (357), *пытаймо* (112), *радоуямос#* (351 зв.), *розум҃ймо* (46 зв.) та ін.; наявність у дієсловах мин. ч. чол. р. форм із суфіксом **-въ** на місці церковнослов'янського **-ль**: *вид҃въ* (321 зв.), *вставъ* (11 зв.), *вчинивъ* (14), *победивъ* (330 зв.), *покропивъ* (50), *постивъ* (307 зв.), *призлавъ* (55 зв.), *творивъ* (335 зв.) та ін.; дієприкметникові форми на **-чи, -вши** замість книжних церковнослов'янських на **-че, -вше**, що виступають у функції дієприслівників: *бєроучи* (2 зв.), *боудоучи* (41), *в҃роуючи* (200), *гниючи* (328), *ждоучи* (351), *завид#чи* (57 зв.), *лежачи* (56 зв.), *позираючи* (331), *поючи* (331 зв.), *пьючи* (333) та ін.

Пам'ятка насичена народнорозмовними словами та виразами, оформленими за фонетичними і морфологічними особливостями української мови. Найширше представлені тут дієслова, що позначають різноманітні дії та процеси: *вал#тис#* (340), *вдаритис#* (54), *вр҃зати* (57 зв.), *вбити* (59 зв.), *в҃яти* (20 зв.), *вчитис#* (69), *гн҃ватис#* (8, 55 зв.), *годовати* (96 зв.), *готовити* (164 зв.), *дбати* (293 зв.), *дивитис#* (61 зв.), *забороняти* (50 зв.), *задавити* (33 зв.), *закопати* (45 зв.), *казати* (105 зв.), *кажи* (33 зв.), *коритис#* (58 зв.), *лишитис#* (327 зв.), *минути* (про час) (327 зв.), *насититись* (32 зв.), *обвити* (32 зв.), *орати* (70), *охопити* (15 зв.), *подивитись* (3 зв.), *покорити* (14), *повити* (16), *поцадити* (58 зв.), *привалити* (326), *розбивати* (44 зв.), *розв#зати* (31 зв.), *ростужитис#* (14), *сказати* (45 зв., 72), *скинути* (57), *слухати* (350 зв., 351), *тужити* (14 зв., 49, 320), *увитис#* (14 зв.), *шептати* (350 зв.) та ін.

Четья містить чимало рис, властивих лише українській мові та її діалектам: вживання **і** (графічно **и**) на місці давнього **ї**: *вси* (54 зв., 329), *у в҃ри* (94), *в дорози* (52), *ди#лосє* (23), *зацвила* (113), *змиї* (23 зв.), *Микити* (34 зв.), *процвито(x)* (9), *свитаюцю* (150), *увидив*

(352) та ін.; сплутування **ы** з **и**: *нынє* (21, 23, 53 зв., 342 зв., 345 зв.) і *нынє* (331 зв.), *в҃рнии* (25 зв.) і *в҃рнымъ* (28), *злий* (19 зв.) і *зльма д҃лы* (50 зв.), *тис#чами* (55) і *тыс#ци* (36) та ін.; наявність **у** на місці наголошеного і ненаголошеного **о**: *апустоло(м)* (229 зв.), *докуле* (177 зв.), *еп(с)коуп(с)тво* (119), *ω(т)коу(л)* (2) та ін.; вживання **у** (графічно **ю**) на місці етимологічного **ε**: *занюжъ* (328, 347 зв., 364, 375), *нюжли*, *нюжъли* (360 зв.), *ω(т)сюле* (32 зв.) й ін.; наявність нового **һ** на місці етимологічного **ε**: *вдар҃ниє* (107), *вхож҃ниє* (314 зв.), *кам҃ниє(м)* (4), *навч҃ньє* (325 зв.), *напад҃нья* (329), *томл҃нья* (329), *чт҃ниє* (36 зв.) та ін.; наявність **һ** на місці етимологічного **и**: *весєл҃мс#* (325 зв.), *вчин҃мъ* (47), *люб҃мъ* (364), *мол҃мс#* (329), *похвал҃мъ* (там же), *прийм҃мъ* (47), *пристоуп҃мъ* (28), *приход҃мъ* (44) та ін.; вживання **ε** на місці етимологічного ненаголошеного **и**: *дєт#* (17), *дмитрей* (53 зв.), *збєроуть* (28), *противєтис#* (75 зв.), *сєд҃ли* (358 зв.) та ін.; наявність **и** на місці **ε**: *завтрини* (241), *клинис#* (5 зв.), *мєртваци* (35, 128 зв., 204), *мєртвацю* (119), *сирѡф҃мовъ* (209 зв.), *хировимомъ* (159 зв.); наявність м'якого кінцевого **ц** на відміну від твердого **ц** у рос. та білор. мовах: *близнєць* (336), *бѣю* (49 зв.), *вєнєць* (50, 56 зв.), *влас#ницю* (2 зв.), *голубицю* (40), *горницю* (322 зв.), *доушєгубєць* (38), *жрєць* (61 зв.), *заступницю* (48 зв.), *по лицю* (107, 332 зв.), *любѡвьницю* (319), *моло(д)цю* (322), *м(с)ць* (22 зв., 323 зв.), *моць* (56 зв.) та ін.; втрата дзвінкими приголосними дзвінкості перед глухими приголосними: *св҃тки* (55), *свитчить* (130 зв.); наявність початкового **ро** та префікса **роз-** (**рос-**) на місці церковнослов'янських **ра**, **раз-** (**рас-**), які збереглися у рос. та білор. мовах: *ровно* (374), *розоума* (326 зв.), *розоумъ* (22), *розбивають* (44), *розлучать* (371 зв.), *роскаимос#* (348 зв.), *ростуживсл* (14) та ін.; правильне вживання літери **һ** та вимова її як звука **і**: *б҃҃да* (52), *вр҃залъ* (52 зв.), *в҃рою* (52 зв.), *в҃тра* (54), *в҃чно* (4), *в҃яти* (22 зв.), *гн҃ватис#* (55 зв.), *гн҃зда* (15), *д҃҃ти* (18), *лиход҃й* (54), *м҃҃стьє* (5), *хл҃бъ* (23 зв., 70) та ін.; вживання у дав. в. одн. іменників колишніх основ на **-ѡ**, **-јѡ**, **-ї** закінчення **-ови**, **-єви** замість **у**: *ворогови* (39), *г҃҃ви* (5 зв., 318), *змиеви* (82), *маноеви* (72), *моужєєви* (18), *Петрови* (325 зв.) та ін.; вживання форм звертання, форм кл. в.: *англе* (38 зв.), *архан҃гле* (76), *б҃҃гослове* (44); *бѣє* (47 зв.), *братє* (38, 321 зв.), *воеводо* (73), *вчителю* (323), *госпожє* (5 зв.), *достойниче* (35), *молодьє* (58 зв.), *рабє* (5), *служителю* (76 зв.), *учителю* (323 зв.) та ін.; наявність у род. в. мн. іменників жін. р. колишніх основ на **-ї** закінчення **-ий**: *пакостий* (30, 320 зв.), *скорбий* (318); вживання

вказівного займенника **сець**: *в сець вѣкъ* (334 зв., 360 зв.), *сець голо(с)* (3, 4 зв.), *сець днь* (350) та ін.; наявність у дав. і місц. в. одн. особового та зворотного займенників форм *тобѣ* (54 зв., 292 зв.), *собѣ* (53 зв., 307 зв.) замість церковнослов'янських *тебѣ*, *себѣ*; вживання дієслів теп. ч. в 3 ос. одн. і мн. без кінцевого **тъ**: *влѣзь* (11 зв.), *погибає* (31), *подає* (343 зв.), *пожрє* (144), *оув#дає* (31).

Пам'ятка є важливим джерелом вивчення історії української мови.

(Гринчишин Д. Четъя 1489 року – видатна конфесійна пам'ятка української мови // Записки НТШ. Праці Філологічної секції. – Львів, 1995.– Т. ССХХІХ. – С. 251–276)

III

Шахматов Олексій Олександрович (5(17).VI.1864, м. Нарва, тепер Естонія – 16.VIII.1920, Петроград) – російський мовознавець, академік Петербурзької АН з 1899 р., почесний член НТШ з 1909 р. Закінчив 1887 р. Московський університет, залишений на кафедрі російської мови і словесності, з 1890 р. – приват-доцент. У 1906–1920 рр. був головою Відділення російської мови і словесності Петербурзької АН, працював (з 1909) професором Петербурзького університету. Розробляв проблеми української мови та історії її розвитку – періодизацію, територію поширення, мовну ситуацію в Україні в різні часи, нормативне і діалектне мовлення – класифікацію сучасних говорів та їх співвідношення з племінними діалектами, говіркові фонетичні і морфологічні особливості, правопис [“Короткий нарис історії малоруської (української) мови”, 1916; “Як в українській мові зникла палаталізація приголосних перед е, і” 1903; “До питання про утворення руських наріч і руських народностей”, 1899, та ін.]. Мав тісні наукові контакти з О. Потебнею, П. Житецьким, А. Кримським, К. Михальчуком, Б. Грінченком, І. Верхратським, С. Смаль-Стоцьким, Ф. Гартнером, О. Огоновським та іншими українськими мовознавцями. Однозначно висловлювався на підтримку української мови. Співробітничав в українських журналах та збірниках.

(М. Железняк, “Українська мова” (2000), с. 734)

Шашкевич Маркіян Семенович (псевд. Руслан Шашкевич; 6.XI.1811, с. Підлісся, тепер Золочівського р-ну Львівської обл. – 7.VI.1843, с. Новосілки Ліські, тепер Новосілки Буського р-ну Львівської обл.; 1893 перепохований у Львові) – український культурний діяч, поет, фольклорист, перекладач. Освіту здобував у гімназіях Львова та Бережан. 1829 р. вступив до Львівської духовної семінарії, був слухачем філософського курсу в Львівському університеті. Висвячений на священника 1838 р., з 1842 р. був парохом у с. Новосілках. М. Шашкевич – натхненник і духовний проводир національно-культурного і літературного відродження в Західній Україні у 1-й пол. ХІХ ст., один з організаторів “Руської трійці”, що ставила перед собою широкі культурно-просвітницькі завдання, активний учасник альманаху “Русалка Дністровая” (Будапешт, 1836)

– першої на західних теренах України книжки живою народною мовою, що справила визначальний вплив на розвиток нової української літератури на народномовній основі. Обстоював і втілював ідею розвитку такої літератури, розробляв принципи фонетичного правопису (“Пиши – як чуєш, а читай – як видиш”). Уклав “Читанку” для народних шкіл (1836, вид. 1850, 1853). Свої мовні переконання М. Шашкевич сформулював у брошурі (польс. мовою) “Азбука і abecadło” (Перемишль, 1836), у якій рішуче виступив проти спроби латинізації українського алфавіту, а також у “Передслів’ї” до “Русалки Дністрової” і рецензії на “Руське весілля” Н. Лозинського (головного прихильника латинізації). Патріотичною ідеєю любові до рідної мови пройняті поетичні твори М. Шашкевича “Слово до читателів рідного язика” та “Руська мова” (інша назва – “Руська мати нас родила”).

(В. Задорожний, “Українська мова” (2000), с. 734–735)

Шевельов Юрій Володимирович (псевд. і крипт. – Григорій Шевчук, Шерех, Serech, Sherekh, Sher; Гр. Ш., Ю. Ш. та ін.; 17.XII.1908, м. Ломжа, тепер Білостоцького воєводства, Польща – 12.IV.2002, Нью-Йорк) – український мовознавець і літературознавець, славіст у США, доктор філософії з 1949 р., професор з 1958 р., дійсний член УВАН з 1945 р., дійсний член НТШ з 1949 р., академік НАН України з 1990 р., почесний доктор Альбертського (Едмонтон, Канада, 1983), Лундського (Швеція, 1984) і Харківського (з 1999) університетів. У 1910 р. переїхав з батьками до Харкова, де 1931 р. закінчив Інститут професійної освіти. 1939 р. захистив кандидатську дисертацію. Працював викладачем, згодом доцентом Українського інституту журналістики (1933–1939) та Харківського університету (1939–1943, з 1941 р. – завідувач кафедри української філології). 1943 р. виїхав до Львова, 1944 р. – до Німеччини; доцент Українського вільного університету (Мюнхен, 1946–1949), лектор української і російської мов у Лундському (1950–1952), а після переїзду 1952 р. до США – в Гарвардському (м. Кембридж, 1952–1954) університетах. Протягом 1954–1958 рр. – доцент, а 1958–1977 рр. – професор кафедри слов’янської філології Колумбійського університету (Нью-Йорк). Був заступником голови об’єднання “Мистецький український рух” (МУР, 1945–1949, Мюнхен). У 1959–1961 і 1981–1986 рр. – президент УВАН. Засновник Об’єднання українських письменників “Слово”. Ю. Шевельов – мовознавець багатопрофільного плану. Його перша ґрунтовна праця

“Граматика української мови” (ч. 1–2, 1934, у співавторстві) двічі (1935, 1936) перевидавалася. Він розвинув поняттєві та історіографічні основи українського мовознавства. У своїх працях синтезував діахронічний і синхронічний підходи до вивчення української мови, глибоко досліджував синтаксис простого речення (монографія “Синтаксис сучасної української літературної мови. Просте речення”, 1951; англ. мовою – 1963). В англومовних монографіях “Передісторія слов’янської мови. Історична фонологія загальнослов’янської мови” (1964) та “Історична фонологія української мови” (1979) Ю. Шевельов, показавши розвиток фонологічної системи української мови від праслов’янської основи аж донині на широкому історичному, діалектному, міжмовному і текстуальному ґрунті, з установленням глибинних системно-причинних зв’язків між окремими фонетичними змінами, дав панорамну картину розвитку української мови в її історичному розрізі, обґрунтував її початки близько VII ст., а завершення формування – приблизно в XVI ст. Заперечивши концепції східнослов’янської прамови та трьох східнослов’янських мов у доісторичні часи, вчений розвинув концепцію конфігурації і перегрупування діалектних груп (київсько-поліського, галицько-подільського, полоцько-смоленського, новгородсько-тверського, муромо-рязанського діалектів), що з них розвинулися українська, російська та білоруська мови. Ряд праць – з проблем української літературної мови “Нарис сучасної української літературної мови”, 1951), її взаємодії з діалектами, передусім Чернігівщини і Галичини (німецькомовна монографія “Українська письмова мова, 1798–1965. Її розвиток під впливом діалектів”, 1966), розмежування української і польської мов (ст. “Проблема українсько-польських лінгвістичних відносин від 10-го до 14-го ст.”, 1952, англ. мовою), української і білоруської мов (розвідка “Щодо проблеми утворення білоруської мови”, 1953, англ. мовою) та ін., соціолінгвістики (англومовна монографія “Українська мова в першій половині двадцятого сторіччя, 1900–1941”, 1989; український переклад О. Соловей, 1987). Досліджував окремі мовні пам’ятки (Ізборник Святослава 1076, “Кодекс Ганкенштейна” та ін.). Автор статей з історичної морфології, лексикології, лінгвостилістики, антропонімії української мови, питань українського правопису. Ю. Шевельову належать праці про українських мовознавців О. Павловського, В. Ганцова, О. Курило, К. Михальчука та ін. Чимало досліджень присвятив іншим слов’янським мовам. Редактор багатьох лінгвістичних та

літературознавчих журналів, зокрема журналу “Сучасність” (1978–1981), серії історичних фонологій слов’янських мов (Гейдельберг, 1973–1983), збірок праць В. Сімовича (1981, 1984) та О. Потебні (1992). З 1992 р. – член редколегії журналу “Мовознавство” (Київ). Лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка (2000).

(Р. Зорівчак, “Українська мова” (2000), с. 735–736)

Шевченко Тарас Григорович (25.ІІ(9.ІІІ).1814, с. Моринці, тепер Звенигородського р-ну Черкаської обл. – 26.ІІ(10.ІІІ).1861, Петербург; похований на Чернечій (тепер Тарасовій) горі поблизу м. Канева Черкаської обл.) – український поет, художник, мислитель. Народився в сім’ї селянина-кріпака. Наймитовав. Учився грамоти у сільського дяка. З 1829 р. жив у м. Вільні, з 1831 р. – у Петербурзі. 1832 р. відданий у науку до живописця В. Ширяєва. 1838 р. Т. Шевченка викуплено з кріпацтва і того самого року прийнято до Петербурзької Академії Мистецтв, де він став учнем К. Брюллова. 1840 р. в Петербурзі вийшла його всевітньовідома збірка поезій “Кобзар”. Закінчивши 1845 р. Академію Мистецтв, Т. Шевченко повернувся в Україну, де займався мистецькою, літературною і науковою діяльністю. 5 квітня 1847 р., після розгрому Кирило-Мефодіївського братства, членом якого Шевченко був, його заарештували і заслали в солдати із забороною писати й малювати. Десятилітнє заслання не зламало Шевченкового духу. В ув’язненні він написав одні з найкращих в українській літературі зразки лірики, зокрема на історичні теми, а також повісті російською мовою переважно на сюжети однойменних поем, створив цикл мистецьких творів. Після повернення до Петербурга 1858 р. працював над новими поетичними і мистецькими творами. Для недільних шкіл видав підручник – “Букварь южнорусскій” (1861). В 1860 р. Т. Шевченку було присвоєно звання академіка з гравірування Петербурзької Академії Мистецтв.

Т. Шевченка називають основоположником нової української літературної мови. Нова українська літературна мова почала формуватися у кін. XVIII – на поч. XIX ст. Поштовхом до цього стали пробудження національної самосвідомості української інтелігенції, її потяг до вивчення своїх історичних і фольклорних джерел, увага до народної мови. Активними учасниками процесу творення української літературної мови на народній основі були І. Котляревський, Г. Квітка-Основ’яненко, А. Метлинський, Л. Боровиковський, Є. Гребінка та ін. Пошук шляхів розвитку української літературної

мови завершився у творчості Т. Шевченка. Твори Т. Шевченка характеризують такі дві найголовніші особливості: 1) орієнтація на весь український народ, на весь обшир України; 2) прагнення згуртувати народ навколо важливих суспільних ідеалів: антикріпосництва, демократичного ладу, національної самосвідомості.

Творчість Т. Шевченка відповідно до її ідейно-тематичної спрямованості збігається в цілому з трьома головними відтинками його життя: від викупу з неволі до арешту (1838–1847), часом ув'язнення і заслання (1847–1857) та періодом після заслання (1857–1860). Перший період представлений такими тематичними циклами: осмислення характерних ознак життя свого народу, його сімейно-побутових традицій та етнічних особливостей, усвідомлення стосунків свого народу з сусідніми, заглибленість в історичне минуле, критика сучасних поетові суспільства і держави. Поезія цього періоду сповнена постійних епітетів (блідий місяць, біле личко, карі очі, далекий край), у ній переважає дієслівна рима (убив – заблудив, літає – запитає, гомонить – одпочить), використовується поширений у фольклорі паралелізм (Тече вода в синє море, Та не витікає; Шука козак свою долю, А долі немає). Саме в цей час засвідчується освоєння Т. Шевченком основних джерел професійної поезії – пісенного фольклору. Частина творів (“Іван Підкова”, “Тарасова ніч”, “Гайдамаки”) присвячена історичній тематиці. Тут закономірно з’являється лексика, пов’язана з війною і військом: гармати, запорожці, жупани, могили, байдак, орда, бунчуки, сотник, отаман, гетьман. До першого періоду творчості Т. Шевченка належать також поеми “Сон” (“У всякого своя доля”), “Кавказ”, “Єретик”, “І мертвим, і живим...”, містерія “Великий льох”. Три ідеї проймають ці твори: царське самодержавство, сперте на кріпосництво, має бути повалене; майбутнє України – у федерації вільних слов’янських народів; політична свобода – запорука вільної праці і справжнього патріотизму. У названих творах вже менше постійних епітетів, їх заступають авторські, породжені метафоричним осмисленням дійсності: прокляте лихо, чисте серце, засмучені очі, латані поли, благі літа. Це вже нові засоби художнього зображення дійсності. У поезіях періоду заслання Т. Шевченко глибоко розробляє пісенний жанр. Спираючись на фольклор, він творить свої, позначені яскравою індивідуальністю і високою художньою майстерністю пісні, які перегукуються з усім багатоманіттям фольклорних тем, сюжетів, образів. Ще до заслання Т. Шевченко написав “Давидові псалми”, в

яких широко використав церковнослов'янськи. У творах періоду солдатчини він знову звертається до цього джерела, вводячи церковнослов'янські елементи у творах, в яких використовуються біблійні сюжети ("Царі"), а також у поезіях, що відображають суспільне життя України, напр.: врата, град, на стогнах, отроки, стенає, не узрю, драгий, возстану, благовістить, прозябають, благодать, о здоровії, братія, сиріч, возновленні, ніже, милосердіє, во дні они, возвисили та ін. Наростає тенденція до творення складних прикметників (крутоберегий, пишно-чепурний, вінценосний, світло-молодий) та іменників, поєднаних прикладковим зв'язком (діточки-дівчата, слізьми-водою, друже-брате і под.).

Т. Шевченко мав непересічні знання із старої і нової історії, прекрасно орієнтувався у живописі, знав і глибоко розумів класичну музику. Все це відбивалося у лексиці його творів, особливо останнього періоду життя – після заслання. Звертаючись до біблійних та античних сюжетів, поет використовує назви відповідних країн, міст, річок, народів і под. (Віфлієм, Іудея, Голгофа, Сіракузи, Колізей, Тібр, Скіфія), імена реальних людей, богів старогрецького і римського пантеонів, міфічних істот (Декій, Нерон, Алкід, Венера, Юпітер, Зевс, Пріап, Фавн, Медуза, Кіпріда), слова на означення етнографічних і екзотичних реалій (гіменей, гінекей, елей, легіони, віссон, смоква, бурнус) і под. Ця лексика доповнюється новотворами Т. Шевченка оцінного типу, створеними за церковнослов'янським зразком: злозачаті, худосильний, довготерпеливий, медоточивий, злототканий, вбогодухий і под. Вона ж є основою образів, які входять у структуру віршів філософського спрямування: про роль митця у суспільстві, про значення пророчого слова, про майбутнє України тощо. У цей же період поет сміливо використовує абстрактну лексику старослов'янського походження: суєта, чудеса, беззаконіє, криводушіє, правда-мста, скорбь, печаль та ін.

Творчість Т. Шевченка – особливе явище як в історії української літератури, духовної культури взагалі, так і літературної мови. Розвинувши у своїй поезії важливі суспільні ідеї – рівності й братерства суверенних народів, створення гуманного суспільства, в якому розкриваються найкращі людські якості, привернувши увагу народу України до сучасного й минулого своєї батьківщини, поет майстерно втілює їх у художніх текстах. Максимально залучаючи до літературної мови багатства народної мови, він увів у мовно-літературну практику абстрактну лексику – новотвори, церковнослов'янськи, інтернаціоналізми. Завдяки творчості

Т. Шевченка українська мова постала перед світом як одна з розвинених літературних мов.

(В. Русанівський, “Українська мова” (2000), с. 736–737)

Шейковський Каленик Васильович (1835, м. Кам’янець-Подільський – 1903, м. Мензелінськ, тепер Татарстан, РФ) – український філолог, народознавець. Закінчив 1857 р. Кам’янець-Подільську духовну семінарію та 1861 р. Київський університет. Один з ініціаторів утворення недільних шкіл (1859). За друк українських видань у м. Бобруйську (мав власну друкарню) 1876 р. К. Шейковський був засланий до Мензелінська, де викладав у прогімназіях. Відомий як автор “Опыта южнорусского словаря” [т. 1, в. 1, літери А–Б (до “Быяк”), 1861; т. 5, в. 1, літери Т–Ю, 1883; в. 2, Х (до “хлівець”), 1886] – українсько-російського словника з великим ілюстративним матеріалом, здебільшого фольклорно-етнографічним; понад 5000 статей. Частину матеріалів словника використав Б. Грінченко (К. Шейковський листувався з ним) при укладанні “Словаря української мови”. К. Шейковський подав ґрунтовні для свого часу класифікацію та порівняльну характеристику звуків української мови і запропонував власний правопис (“Про фонетичні властивості південноруської мови”, 1859 – опублікована в журналі “Мовознавство”, 1969, № 3; “Кілька слів про південноруський народ і особливо про його мову”, 1862, обидві – рос. мовою).

(В. Плачинда, “Українська мова” (2000), с. 737)

Ю

Юси – назва літер кирилиці, що служили для позначення давніх слов'янських носових голосних звуків. У старослов'янських пам'ятках літера # (“юс малий”) позначала носовий голосний [e], літера @ (“юс великий”) – носовий голосний [o] (вірогідно, пов'язані з глаголичними накресленнями), літери > і \ (“йотовані малий і великий юси”) – сполучення носових голосних з попереднім **ј** або носові голосні з м'якістю попередніх приголосних. У давньоруських пам'ятках у зв'язку з деназалізацією носових юси позначали голосні переднього і непереднього ряду – [ä], [y], [y]. У XII ст. літери @, >, \ вийшли з ужитку, у східних слов'ян їх замінили відповідно літери Ѡ, ю, ѡ. Але у XIV–XV ст. за т. зв. другого південнослов'янського впливу @ тимчасово знову з'явився у деяких пам'ятках. Літера # у значенні голосного **а** після м'яких приголосних та звукосполучення **ја** вживалася у староукраїнській писемності до початку XVIII ст. У старослов'янській кириличній писемності мала також числове значення 900.

(В. Глущенко, “Українська мова” (2000), с. 743)

Я

Язичіє – один з типів штучно витвореної книжної мови в Західній Україні XIX ст. Назва виникла в полеміці з прихильниками язичія і мала зневажливий відтінок. В основі язичія була старослов'янська мова з домішками елементів російської і староукраїнської мов, західноукраїнських діалектів. У язичії застосовувалися кирилиця та історико-етимологічний правопис. Підтримувалося “москвофілами”, які гадали в такий спосіб досягти т. зв. мовної єдності з Росією, а також тими, хто заперечував здатність народної (“мужичої”) мови піднятися до рівня літературної. На язичії видавався ряд газет і журналів, частина з яких у кінці 80-х рр. перейшла на російську мову.

У час активного формування літературної мови на народній основі використання язичія було анахронізмом, воно гальмувало становлення загальнолітературних мовних норм. Українська демократична інтелігенція (І. Франко та ін.) гостро критикувала язичіє як мову мертвої, незрозумілої народіві.

(О. Муromцева, “Українська мова” (2000), с. 745)

“Ярижка” – офіційний правопис, який використовувався у Східній Україні 1876–1905 рр. після Емського акта 1876 р. про обмеження вживання української мови, внаслідок чого всі українські тексти почали друкувати російською абеткою без будь-яких її змін і згідно тодішнім російським правописом. М. Коцюбинський іронічно називав “ярижку” “романівкою” (маючи на увазі династію царів Романових). Передові українські письменники користувалися “ярижкою” (без твердого знака) лише в творах, призначених для друкування у царській Росії; у приватних листах і творах, що мали бути опубліковані в Західній Україні, використовували кулішівку. В Петербурзькій АН порушувалося питання про неспроможність “ярижки”, зокрема у схваленій (у лютому 1903 р.) загальними зборами Академії доповідній записці спеціальної комісії на чолі з Ф. Коршем “Про скасування обмежень малоросійського друкованого слова”. Після 1905 р. “ярижка” вийшла з ужитку.

(Г. Півторак, “Українська мова” (2000), с. 745)

Ять – назва літери ѣ у кирилиці. Спочатку позначала голосну фонему [ě] (е довгий або дифтонг ie). Історія фонemi [ě] була неоднаковою у різних східнослов'янських діалектах. У протоукраїнських говорах відбувся перехід [ě] в [i] (у південноруських пам'ятках взаємозаміна літер ѣ – и стає поширеною з XIII ст.). Голосний [i] на місці [ě] виступає у південно-західних та південно-східних говорах і становить норму сучасної української літературної мови (*літо, ріка*). У північних (поліських) говорах у наголошеній позиції найчастіше вживається дифтонг ie, а в частині говорів – монофтонги и, е, ê. У ненаголошеній позиції виступають е або и з твердим попереднім приголосним, пор.: *діед – дедок, дидок*. Південноруські пам'ятки починаючи з XII ст. засвідчують т. зв. “новий ять”, який позначав подовжений голосний ē з е в новозакритих складах після занепаду редукованих (*камѣнь, матѣрь*). У сучасних українських говорах ареали рефлексів голосного е в новозакритих складах у цілому збігаються з ареалами рефлексів ě. Літера ѣ ще довго зберігалася у староукраїнській писемності. В українських етимологічних правописах кінця XVIII – 1-ї половини XIX ст. вона позначала звуки [i], [e] та звукосполучення **ji, je**. Перестала вживатися в українській графіці в середині (у Галичині – в кінці) XIX ст., на Закарпатті вживалася в етимологічних правописах до 1945 р.

(В. Глущенко, “Українська мова” (2000), с. 745–746)

Довідкове видання

*ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ:
СЛОВНИК-ДОВІДНИК*